

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

UJ FOLYAM. XXXVII. KÖTET.

A XVIII. SZÁZAD.
IRODALMI TANULMÁNYOK.

ÍRTA

FAGUET EMIL.

A TIZENÖTÖDIK KIADÁSBÓL

FORDÍTOTTA

HARASZTI GYULA.

BUDAPEST,

(AZ 1898. ÉVI ILLETMÉNY NEGYEDIK KÖTETE.)

FAGUET
A XVIII. SZÁZAD.

A
XVIII. SZÁZAD.
IRODALMI TANULMÁNYOK.

ÍRTA
FAGUET EMIL.

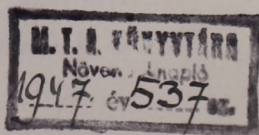
A TIZENÖTÖDIK KIADÁSBÓL

FORDÍTOTTA
HARASZTI GYULA.

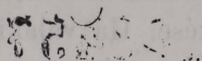
BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898.

T
108457

Hornyánszky Viktor sajtója.

A FORDÍTÓ ELŐSZAVA.

Minden fordító el lehet készülve rá, hogy nagyon sokszor nem sikerül neki elég híven visszaadnia az eredeti szöveg árnyalatbeli finomságait, sőt hogy olykor kissé tán félre is ért egyet-mást. Ha ezt az egyetemes emberi gyarlóságot én sem bírtam mindenütt egyforma sikerrel elkerülni, legalább bátorkodom remélni, hogy nem a lelkiismeretes gondosság hiányának fogják tulajdonítani.

Tudva, mennyire kötelessége a fordítónak lehetőleg feledtetni az olvasóval, hogy oly művet tart kezében, mely eredetileg nem az ő nyelvén íratott, már azzal is közelebb iparkodtam hozni e könyvet a magyar közönséghez, hogy a szöveg egyes vonatkozásait, a hol szükségesnek véltem, apró jegyzetekben röviden meg-megvilágítottam. Meg akartam kímélni olvasómat attól a fáradságtól, hogy maga keresgéljen mindegyre utána a vonatkozásoknak lexikonokban, irodalomtörténetekben, vagy éppen az illető íróknak sokszor csak nyilvános, nagy könyvtárainkban (de ott se mindig) található

műveiben: annál is inkább tanácsosnak véltem ezt, mert magam tapasztalatából láttam, mennyi munkát adhat még a szakembernek is egyik-másik ilyen vonatkozás fölfejtése. Ha valaki egyébiránt netán azt kifogásolná, hogy itt-ott nem éppen múlhatatlant is magyaráztam, ez kisebb baj annál, mintha azt vethetnék szememre, hogy valami lényegest magyarázat nélkül hagytam.

Minthogy szokatlan, elnézést kérek azért a néhány szövegkritikaszerű jegyzetért, melyekkel e műnek mind a tizenöt kiadásában következetesen ismétlődő értelemzavaró sajtóhibákra a magam igazolása végett rámutattam. E sajtóhibákat utólag a szerző legilletékesebb fölülbirálata alá bocsátottam, a ki azokat maga is helyeseknek jelentette ki.

Végül kötelességem megjegyezni, hogy a fordítás jelen alakjában nem kizárólag csak az én művem. Többféle útmutatás, melyet nyertem s helyenként követtem, bizonyára sokkal fog hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar olvasó aránylag zavartalanul élvezhesse ezt a nagybecsű, szép munkát, melyet úgy hazájában mint Németországban és Angliában elismeréssel fogadott annak idején a biralat, nálunk is régóta méltányolnak a szakértők.

Kolozsvár, 1898. febr. 10.

HARASZTI GYULA.

BEVEZETÉS.

E kötet, éppen úgy, mint azok, melyeket megelőzőleg közzé tettem, különösen az irodalmat szakszerűleg tanulmányozó fiatal embereknek¹ van szánva. Megtalálhatják benne a XVIII. század legkiválóbb íróit, és pedig inkább eszméik, mintsem művészetök szempontjából elemezve. Mintegy a tárgy természete követelt itt ilyen eljárást, miután a XVIII. század legkiválóbb írói magukat gondolkozóknak tartó emberek inkább, semmint tisztán művészek. Az irodalom történetirójának tárgyalási módszere egészen elütő és úgyszólván más meg más törvényeket követ, a szerint, a mint Franciaországnak ama két irodalmi fénykorával foglalkozik, melyeket a XVII. és a XIX. század képvisel, vagy pedig oly korszakokkal, melyeknek az volt főtörekvésük, hogy kérdéseket vessenek föl és vitás pontokat tárgyaljanak.

Egyébiránt a XVIII. század, bármennyire érdekes sok tekintetben, mégis, talán az én hibám miatt, talán a dolog lényegéből kifolyólag, különösen színtelennek fog

¹ Faguet egyenesen *egyetemi hallgatókat* mond (étudiants en littérature). A ki végigolvassa e kötetet, látni fogja, mennyire túlzott szerénység rejlik a párisi egyetem kiváló tanárának e szavaiban.

föltünni azon két kor közt, mely őt megelőzi és követi. E század az erkölcsi érzék jelentékeny sülyedésének volt tanúja, a mivel jóformán szükségképen együtt járt az aesthetikai és a philosophiai szellemnek is bizonyos sülyedése; valóban épp annyira alatta látszik állni philosophiai szempontból a Descartes, Pascal és Malebranche századának, mint a mennyire alatta áll aesthetikai szempontból egyfelől a Bossuet és Corneille, másfelől a Chateaubriand, Lamartine és Hugo századának. E hanyatlásnak, mely különben nagyon viszonylagos, s melyért utóvégre nincs mit szomorkodnunk, minthogy kibontakoztunk már belőle, sok mindenféle oka van, melyek közül megkísértek itt egynéhányat kifejteni.

Kereszténynek és francziának született ember — úgymond La Bruyère — feszélyezve érzi magát a nagy témákkal szemben. A XVIII. század irodalma, mely annyira fesztelenül érezte magát bármely nagy témával szemben s oly könnyedén bánt el vele, nem volt sem keresztény, sem franczia. Azon korszaknak, mely 1700-tól 1790-ig terjed, ebben összegeződik két fő jellemvonása: a kereszténység eszméjének erőszakos hirtelenséggel kiveszése, már a XVIII. század kezdete óta, és a haza eszméjének fokozatos elmosódása, már a XVIII. század elejétől fogva. Az előbbinek kiveszése, mint mondám, erőszakos hirtelenséggel, úgyszólván rögtönösen történt; a másiknak letünése észrevétlenül, de azért szintén igen gyorsan ment végbe és 1750 tájt körülbelül már teljesen be volt fejezve, bár — szerencsére — nem minden időkre.

A haza eszméjének e pusztulását én is, mint — gondolom — mindenki, annak tulajdonitom, hogy majdnem minden politikai életnek teljesen hijával volt Francia-

ország, XIV. Lajostól kezdve, egészen a nagy forradalomig. Két társadalmi állapot teszi tönkre a haza eszméjét vagy még inkább érzületét: a nagyon is heves politikai élet, valamint a politikai élet teljes hiánya. Az ingerült pártviszályoktól a nemzet életében minden rendkívül ingataggá, változékonnyá válik, és az elmék úgyszólván elzsibbadnak, úgy, hogy csakhamar annak a jelenségnek leszünk tanúi, melyet így nevezett el valaki szellemesen: befelé irányult emigráció, vagyis számos elmélkedni szerető és tudományos hajlamú ember arra határozza el magát szilárdul, hogy nem foglalkozik többé azon országgal, a melyben született, és így igazában véve megszűnik ez ország lakója lenni. Éppen úgy tény és ugyanolyan okokból következőleg áll viszont az is, hogy a mely társadalmi viszonyok közt a polgár semmiképen nem vesz részt a közéletben s a helyett, hogy polgár volna, igazában szólva, csak adófizető, a haza eszméje annyira elerőtlenül, hogy csakis a kívülről jövő betörések erőszakos rázkódtatásától tud később ismét életre kelni. Így történt ez Franciaországban is, a XVIII. században. Fénelon nagyon jól sejtette ezt előre, éppen e század küszöbén, midőn arra vágyakozott, hogy visszaállítsa a régi francia államszervezetet, és a kerületi tanácsok, a tartományi tanácsok meg a rendi országgyűlések (États généraux) révén arra bírja a népet, nemességet és papságot, hogy nem is annyira részt vegyenek a nemzet közügyében, mintsem hogy érdeklődjenek iránta.¹ És olvasómnak eszébe fog jutni, hogy azon korszaknak, melyet itt tanulmányunk tárgyává tet-

¹ V. ö. a XVII. századról szóló kötetemben a Fénelon-czikket.
Szerző.

tünk, másik határpontján a francia forradalom leg-eleinte kosmopolita volt, nem pedig francia, — inkább az „emberrel“, mintsem a hazával törődött s csak akkor alakult át hazafias szelleművé, mikor az ellenség már megszállta az országot.

De bármint vélekedjünk is az okokról, tény, hogy a XVIII. század gondolatvilága teljességgel nem törődött a haza eszméjével, hogy a gondolkozó fők és a művelt emberek ez időtájt hihetetlen közönnyel viseltettek szülőföldjük nagysága iránt; tény, hogy csakis a nyelv, melyen írnak, emlékeztet arra, mely országnak fiai ők. Mint látni fogjuk, e dolognak, tisztán irodalmi szempontból is, nem csekély következményei lesznek.

A kereszténység eszméje kiveszésének talán még többféle és még bonyolultabb okai vannak. Legfőbb oka minden valószínűség szerint az úgynevezett „természettudományi szellem“, mely a XVII. században alig létezett még s mely Franciaországban határozottan 1700-tól kelteződik. A XVIII. század „philosophiája“ nem egyéb, s midőn e kor írói philosophiai szellemet emlegetnek, mindig a természettudományi szellem értendő alatta. A XVII. század vajmi kevésbé kedvezett a természettudományi szellemnek, sőt meg is vetette. E korszak művelte ugyan a mennyiségtudományt és a geometriát, de szorosan véve természettudományi irányúnak nem mondható. A mennyiségtudományt és a geometriát művelte, vagyis azt az exact tudományt kedvelte, mely még tisztán intellectualis s melynek megalkotásához az elmének saját magán kívül nincs egyébre szüksége; de semmikép sem kedvelte az oly realista irányú tudományt, melynek megalkulásához külső dolgok szükségeltetnek s mely mindenekfölött a való dolgok megfigyelésén alapszik. „Az

emberek nem azért vannak teremtvé, hogy holmi tücskökön-bogarakon vizsgálódjanak — mondá Malebranche¹ — és teljességgel nem helyeselhetni, ha némelyek arra fordították fáradságukat, hogy azt magyarázzák meg nekünk, milyeneknek vannak az egyes rovarok teremtvé s mily változásokon mennek át a hernyók stb. . . . Ilyesmivel tölteni az időt csak annak van megengedve, kinek semmi más teendője nincsen s ki ezzel szórakozni kíván.“ — Sőt a legphilosophusabb és a legridegebb elmék előtt az ilyen foglalkozás még „megengedett szórakozás“ számba sem mehetett. Az ő fölfogásuk szerint ez a testi megkívánásnak volt egy neme: libido sciendi, libido oculorum, valóságos bűn, magát álnokul behizelgő és végzetes megkísértés. Hogy Jansenius² szavaival éljünk, nem egyéb az, mint „folyton nyugtalankodó kíváncsiság, melyet a tudomány nevével szépitgetnek. Ebből eredt az a mohó kutatása a természet titkainak, melyek nem mi ránk tartoznak, melyek ismerése úgy is hiába való s melyeket az emberek csakis azért akarnak tudni, hogy éppen tudják“. Irodalom, művészet, metaphysikai philosophia, theologia, matematikai és egészen intellectualis tudomány: ime, a franczia szellem különféle irányai a XVII. században.

Hanem e korszak vége felé, az utazók elbeszéléseinek

¹ *Malebranche* (1638—1715.), a cartesianismus tanainak továbbfejlesztője a franczia philosophiában, kinél a spiritualismus mély vallásosságig és költőiségig emelkedik. *Fordító.*

² *Jansenius* (1585—1638.), hollandi theologus és püspök. A szabad akaratot kétségbe vonó, praedestinatiót és csak külön mალaszt által üdvözülhetést hirdető tanain alapszik az ú. n. jansenismus, melynek Franciaországban kiváló képviselői voltak a XVII. században. *Fordító.*

hatása alatt, az orvosi tudomány nagyobb mértékű fejlődésével, melyet a városi életnek nagyobb arányokat öltése mind nagyobb mértékű fejlődésre utal, valamint a *Király kertjének*¹ ismertebbé váltával, a Természettudományok Akadémiájának 1666-ban történt megalakultával, Bernier, Tournefort, Plumier, Feuillée, Fagon, Delancé, Duverney közreműködésével, a physikai és természetrajzi tudományok iránti előszeretet egyetemessé válik. E tudományoknak népszerűsége vergődését elősegíti a szépirodalom és a philosophia hanyatlása, az a szellemi űr, mely 1700-tól mintegy 1720-ig felettébb szembeszökő; sőt e tudományokat valósággal felkapja a divat, a précieuse-ök helyébe mindenütt tudós nők lépnek, és a mozsársüveges² törvényszéki elnök urak az ő vidéki akadémiaikon nem találják magukhoz méltatlan foglalkozásnak, hogy „tücskökön-bogarakon vizsgálódjanak” s békákat bonczolgassanak. A természettudományok ügye 1725-ben immár meg van nyerve, bélyegök már rányomódott a század szellemére. Mint rendesen történni szokott az emberi elmével, mely sokkal gyöngébb, semhogy egyszerre több oldalról bírná tekinteni a dolgokat, azt hiszik az új tudományról, hogy ez az egész tudomány. hogy benne rejlik a világegyetem titkának kulcsa s mint ilyen, a feledés homályába borít minden theologiai vagy metaphysikai, vagy lélektani megfejtést, mit azelőtt ama titokról állított az emberiség. Ezentúl már mindent „a természet törvényeivel” fognak ki- és megmagyarázni, a

¹ Jardin du Roi, a mai Jardin des plantes, Páris és Franciaország legelső növény- és állatkertje. *Fordító.*

² Présidents à mortier: a törvényszéki elnökök mozsáralakú süveget viseltek. A bírák s ügyvédek ma is külön hivatalos egyenruhát, talárt és süveget viselnek Franciaországban. *Fordító.*

természetfölötti nem létezik többé, sőt még az *emberi* szempontja sem marad meg; vége immár minden metaphysikának, vége minden vallásnak: vége mindennek, le egészen az erkölcsig, mely úgy sem foglaltatik bent a természetben, csak az emberben van meg, s így elvégre oda jut, hogy mint az „előítéletek“ legutolsója szerepel majd a kor szemében.

Vegyük ehhez a történelmi okokat, melyek közt a legelső helyet a nantesi rendeletnek balvégzetű, örökre kárhozatos visszavonása foglalja el. Habár a protestantismus, a maga alapjában és kiinduló pontjában, teljességgel nem volt a szabad vizsgálódás tana, nem volt oly egyéni vallás, mely észrevétlen és korlátlan hajlékonysággal képes lett volna tiszta rationalismussá alakulni át fokonként, nem kevésbbé tény, hogy arra volt rendelve, hogy olyanná váljék. A mely népek elfogadták, azoknál a vallástól átvezetőül, lassú átmenetül szolgált a vallásos érzülethez s a vallásos érzülettől az egyszerű, spiritualista hajlamhoz. Ez a fokozatos és lassú átmenet Franciaországban is épp úgy végbe mehetett volna, mint más országban, a nélkül, hogy a protestánsokat XIV. Lajos alatt száműzni kellett volna. A vallásszabadság eltörlésének, mint minden intransigens rendszabálynak, fenekestül fölforgató következményei voltak: megsemmisített minden átmeneti fokozatot és szilaj hirtelenséggel a hitetlenségnek, a *libertinage*-nak karjaiba vetette mindazokat, a kik különben beérték volna annyi-
val is, hogy mindössze egy nekik megfelelőbb formájú vallásos érzülethez hajoljanak. Nem hiába jelentik ki ekkortájt, hogy az eretneket rosszabbnak tartják az istentagadónál. Az ily beszéddel nagyon is eléri czéljukat: istentagadókat teremtenek.

Ezen, valamint más, kevésbbé fontos okokból kifolyólag, minő például azon erkölcsi zűrzavar, melybe a regensség és az 1718-iki pénzügyi botrányok juttatták az elméket, a XVIII. század már kiinduló pontjától kezdve minden keresztény szellemet teljesen levetkőzött.

És ez a század, mely tehát sem nem keresztény, sem nem francia, oly sajátágos jelleget tanúsít, mely meglepő annál a kornál, mely a nemzeti műveltségnek és kulturának öt-hat százados multjára következett; egészen újdonság, egészen primitív és úgyszólván faragatlan, nyers állapotban levő. A hagyomány a népeknél a tapasztalattal egyértelmű; ennek a kornak nem volt hagyománya, tudni sem akart róla. Épp ezért, s ebben rejlik érdekességének nagy foka, olyan, mint a gyermek, vagy — ha jobban tetszik — mint a serdülő ifjú. Megvoltak benne ennek az életkornak rendes sajátágai: a szilajság, a tapintatlanságig menő hév, a kíváncsi tudásvágy, a gonoszkodási hajlam, a zabolátlanság, a bőbeszédűség, az önhittség, a szelesség, a komolyság és a társadalmi *modor* hiánya, a gyerkőcsesínyek előszeretete; de volt benne egyszersmind bizonyos nemeslelkűség, szívjóság, könnyen fakadt könnyekre, szükségét érezte annak, hogy el-elérzékenyüljön, és végül megvolt benne az az ösztönszerű optimismus, mely mindig a boldogság közvetlen közelébe vél eljutottnak s mindig úgy hiszi, mindjárt üt a percz, melyben megragadhatja azt, folyton szükségét érzi, biztosra veszi s ég az érte való türelmetlenségtől.

Így aztán hihetetlen izgatottságban élt e század, kutatások, kísérletek, elméletek és visiók, nem mondhatni, hogy bizonytalanságok, hanem inkább egymásnak ellentmondó bizonyosságok közepett. Minden visszavezető utat

elvágott, minden hidat fölégetett maga mögött: mindent újra meg kellett találnia, újra meg kellett alkotnia. Minden tárgykörhez legalább hozzányult, a fölfedezés lázától gyötörtén és oly naiv tapasztalatlansággal, mely egyszerre megható és mulattató; gyakran mint egészen új dolgokat melegített föl abban a hiszemben, hogy ő találta ki, oly eszméket, melyeket az emberiség száz-meg százféleképen meghányt-vetett már minden irányban, de a melyekbe semmi újat sem tudott belevinni, mert mielőtt e kérdéseket a maga részéről eldöntötte volna, nem azon kezdte, hogy alaposan megismerkedjék velök. Kevés korszak van, melyben nagyobb szerepet játszott volna a rögtönzés; kevés korszak van, melyben több ócska dolgot találtak volna ki újra, még pedig az illetőknek nagy élvezetet nyújtó vakmerőséggel és a botránynak minden füszerével.

A XVIII. század a maga kutatásai s vitatkozásai révén, és sok mindent el-kiképzelve meg összefecsegetve, éppen úgy eljutott a maga következtetéseinek levonásához, mint bármely más század. Végezetül sikerült neki körülbelül közmegegyezésre jutnia bizonyos mennyiségű eszmét illetőleg. Ez eszmékről nem mondhatni éppen, hogy valami szorosan összefüggő és jól megszerkesztett rendszernek lettek volna összegező végpontjai: megannyi tiltakozások voltak; majdnem szorosan negatív jellegűek tulajdonképen csak arra szolgáltak, hogy általuk a XVIII. század véglegesen és világosan számot adjon magának mindarról, a miben nem hitt és a miben nem akart hinni. Kinyilatkoztatás, hagyomány, tekintély, ez volt a kereszténység; míg a XVIII. század ebből állt: egyéni ész, az ember képessége az igazságot megtalálni, vallás- és gondolatszabadság, a multnak megvetése, a

haladás törvényének és korlátlan tökéletesbülésnek nevében; a mi más szóval mind nem jelent egyebet, mint hogy: nem létezik kinyilatkoztatás, a hagyomány megcsal bennünket, nem kell tekintély. Következőleg nagy tisztelete — legalább elméletben — az egyénnek, az ember személyének, külön-külön véve: minthogy nem az emberiség összessége, mely az igazság titkát gonddal megőrzi, hanem közülünk bárki, Péter vagy Pál az, ki ama titkot föl képes fedezni, szentté válik az egyén s reája viszik át azt a hódolatot, melyet a hagyománytól megvontak. Következőleg továbbá, egyetemes törekvés az emberek közti egyenlőségnek kissé határozatlan eszméje felé a nélkül, hogy egészen tisztában volnának vele, miféle fajtájú is legyen az. Ez áramlatot számos körülmény közreműködése erősíti: az a tényleg létező egyenlőség, melyet a despotizmusnak csakugyan sikerült létrehozni magában a hajdan oly aprólékos részletezéssel hierarchikus szervezetű nemzetben; a viszonylagos vagyoni egyenlőség, mi a nagyoknak elszegényedésével és a polgároknak gazdagodásával kezd létrejönni; mindenek felett pedig a tekintélytől való iszonyodás, minthogy minden, akár szellemi, akár anyagi tekintély, csakis hierarchia segítségével alakulhat meg, s még inkább: tarthatja fenn magát, mert a tetőpontról az aljnak valamennyi végpontjához csakis oly közvetítő hatóságoknak sorozatán át szállhat alá, melyek fölfelé engedelmeskednek, lefelé pedig parancsolnak; szóval, minthogy nem maradhat fent másképen, mint egy rendszeres egyenlőtlenységnek szervezésével és fentartásával az emberek közt.

És e különféle, éppen úgy keresztényellenes, mint franciaellenes eszmék, melyekben egyaránt tiltakozás foglaltatik a kereszténység ellen, abban a formájában,

a hogyan Franciaországban megalakult és gyökeret vert, valamint maga a régi Franciaország ellen, abban a formájában, a hogyan megszerveződött és teljesen berendezkedett, lassanként mintegy új vallássá, új hitté nőttek ki magokat. Mert a skepticismus nem egyezik az emberi természettel, habár legfenköltebb jelentésében vegyük is e szót, melyben annyi, mint vizsgálat, megvitatás és kutatás. Egy népnek mindig sorakoznia, tömörülnie kell egy eszme körül, a melyben higgyen, egy meggyőződés körül; kell valaminek lennie, a mire esküdjék, a miben reméljen. A XVIII. századnak legalább egy ideiglenes vallást kellett találnia a maga használatára, s a dolog úgy áll, hogy kettőt is talált.

Így állította fel végül egyfelől az ész vallását, másfelől az érzelem vallását.

Ez csak két formája volt az individualismusnak, melyért annyira rajongott e kor. Tekintély, hagyomány, az emberiségnek collectiv és szakadatlan öntudata csak tévedések forrásai. Mit kell tehát tenni? Azt, hogy az ember, mindenki külön-külön, saját magától iparkodjék útbaigazítást szerezni; „hogy mindenki, a maga törvénye szerint, békén keresse a világosságot“, hogy mindenki a maga saját oraculumától kérjen tanácsot, a magában lakozó szellemi lénynek hallgasson szózatára. Csakhogy melyiknek? Mert kettő van ilyen: az egyik összehasonlít, combinál, sorba állít, következtetéseket von le, bizonyos szükségszerűségnek engedelmeskedik, melynek megadja magát s melyet kézzelfogható igazságnak, evidentiának nevez, és ez az ész; a másik rohamosabban szokott működni, minden izében megreteg, fölhevül, magán kívül ragadtatik, jajgat és sir, bizonyos szükségszerűségnek engedelmeskedik, melyet felindulásnak, emóciónak nevez;

és ez az érzelem. Melyiknek higgyünk? A XVIII. század ezt feleli: mind a kettőnek. E kor ugyanis két pártra oszlott: az egyik, a gyöngéd hajlamúak pártja, az érzelem mellett foglalt állást; az intellectualis párt viszont az ész mellett. A férfiak jobbadán az ész vallásához szegődtek, míg a nők az érzelem vallásához. Rationalismus és sensibilitás párhuzamosan uralkodtak egymás mellett e kor vége felé, testvérekül ismerve el ugyan egymást, mint a kik közös szülőktől származtak. tulajdonképen az egyéni gögnek s a magunk igen nagyra becsülésének lévén szülöttei, de azért nem kevésbbé viselkedtek ellenséges testvérek módjára, féltékenyen gyanakodva egymásra, midőn látták, mennyire más meg más következtetésekhez, életszabályhoz és morálhoz vezetnek ők, úgy hogy aztán a közönséges, a gyöngébb ítélő tehetségű elméknél, a nagy tömegnél egymás mellett élt e két ellenséges testvér, hol egyik a másik után jutva szóhoz, hol pedig egyszerre vegyítve össze hangjaikat, éppen annyira homályos, mint a mennyire ünnepléses phrasisokban; az emberek egyszerre fohászkodtak e két istenséghez, ugyanazzal az indiscret hitbuzgalommal, ugyanazzal a zavaros enthusiasmmal.

De bármily alakban történt is ez, legalább enthusiasmus volt, cultus, a léleknek felemelkedése, szóval a vallásnak bizonyos módja; mert minden önzetlen érzelem már vallásos jelleggel bír. A XVIII. század végül oda jutott, hogy magából azon eszközből, melyet a hagyományos vallás eltörlésére vett volt igénybe, egy új vallást alkotott, úgy hogy az ember gondolatvilága ezúttal is azt a kört futotta be, melyet rendesen szokott. Szintúgy az érzelem, a szenvedély, melyeket ridegen visszaszorított, és mint veszedelmes dolgokat, mindig gyanakvó

szemmel nézett a hagyományos vallás, miután megkezdtek emez ellen a tiltakozást és visszakövetelték jogaikat, (így például Vauvenarguesnál),¹ tiltakozókból lázadók lettek, majd maguk is dogmákká és vallásokká változtak át, úgy hogy az emberi ész emitt sem mulasztotta el az említett kör teljes befutását.

E két új istenség és hívőinek két csoportja közt foglaltak helyet nagy számmal, mindvégig kitartva ott, azok, kiket az emberi észjárás imént jeleztem evolúciója nem juttatott el ahhoz a végponthoz: a „hamisítatlan“ XVIII. századnak emberei ezek, a Holbach-féle² emberek, kik megmaradtak a merő tagadásnál s kik nem akartak abba a következetlenségbe esni, hogy ha egy cultust odahagytak, mindjárt másikhöz szegődjenek. Később mind a merő tagadás, mint felettébb száraz és felettébb szomorú, mind az érzelem és az ész, mint nagyon is kézzelfoghatóan egyéni dolgok, melyek sokkal változóbbak személyenként, semhogy a lelkeknek igazában összefűző kötelékei, „*religiones*“ lehessenek, s különben is abban a gyanuban álltak, hogy csakis bizonyos abstrahálási mesterfogás, különösebb erőfeszítés útján váltak istenségekké, mindannyian okvetetlenül el kellett, hogy veszítsék hatalmukat az elméken; így aztán az emberek nem tehettek egyebet, mint hogy megpróbáltak visszatérni a régi hit-

¹ Vauvenargues, (1715—1747.) a fiatalon elhunyt kiváló moralista, Voltaire egyik tisztelő tanítványa, de egyszersmind a Rousseau elveinek is előlegezője: az emberi törekvés célirányosságának, az emberi természet jóságának és a szenvedélyek jogosságának hívője.

Ford.

² Holbach báró (1723—1789.), a *Természet Rendszerének* (1770.) szerzője, materialista philosophus, kinek szalónja az encyclopaedisták egyik fő találkozó-helye volt.

Ford.

hez, vagy pedig tovább haladtak útjukon, megint más megoldási módozatokat, vagy más kisegítő eszközöket keresve.

Ránk nézve azonban fontos volt megjelölnünk utolsó határfáját azon pályának, melyet a XVIII. század megfutott, különösen azon határfát, melynél útja úgyszólván fordulót vett. Sok joggal jegyezték meg már mások,¹ hogy a XVIII. századnak, ha általánosságban és ha sok jóakarattal tekintjük, inkább deista jellegű volt vallástalansága, míg a XVII. század vallástalansága egyenesen istentagadó. Ez a nézet igen elmés s majdnem teljesen igaz. A XVII. században kisebbségben levő vallástalan emberek tagadják Isten létét; a XVIII. században többségben levő vallástalanok, ha nem is merném azt mondani, hogy hisznek Istenben, de szeretnek hinni benne. Ennek pedig éppen az az oka, mert többségben vannak. Minden célhoz ért párt conservatívvá változik át, és minden tan, mely sikert aratott, megtisztul erkölcsiében, nemesebbé emelkedik, már a mennyire természete és lényege megengedi. A siker mindig bizonyos felelősséggel jár, mindig ily minőségben jelentkezik. Valamely tan, melynek párthívei vannak, a mily mértékben növekedik ezek száma, annál inkább érzi, hogy a lelkek vezetésének terhe háramlik reája; iparkodik bizonyos morálhoz eljutni és legalább bizonyos theokratikus külsőséget és méltóságot igyekszik elsajátítani. Ezért történt, hogy a XVIII. század philosophiája, még pedig elég korán már, kiméletet tanúsított legalább az Isten szó iránt, mely kifejezés alatt tudvalevőleg annyi

¹ Vinet: *A francia irodalom története a XVIII. században.*
Függelék: *A francia moralisták a XVIII. században.* Szerző.

mindent érthetni, és hogy folyton mindinkább valóságos cultustárgyakká alakította át, szentekké avatta és divinálta magokat, kritikájának eszközeit, magokat, lázadó harcának fegyvereit.

Íme, úgyszólván közös alapja és egyetemes szelleme azon századnak, melyet tanulmányozunk. Mily irodalom származott belőle, ezt feladatunk még vizsgálni.

Ez az irodalom bámulatos philosophiai irodalom lehetett volna, a minthogy a kortársak tényleg hitték is, hogy ilyennel dicsekedhetnek. Pedig szó sincs róla; ezt ma, úgy vélem, mindnyájan egyértelműleg elismerik. Részemről nem igen tudnám valami általánosabb természetű okát adni ennek a jelenségnek Csakis az illetők személyében rejlik a baj magyarázata. A XVIII. század philosophusai mindannyian sokkal gögösebbek voltak és sokkal inkább el voltak foglalva mindenféle ügygyelbajjal, semhogy nagyon komolyak lehetnének. Nagyon felületeseknek bizonyulnak, bár különben tündöklő szellemek; sőt meglehetősen tájékozottságot tanúsítanak, noha ismereteiket nagyon is elhamarkodva s mintegy öletszerűleg szerezték; néha igen behatók tudnak lenni, és, mint Diderotnál, a lángelme villanásai észlelhetők olykor némelyiknél: de mindent összevéve, inkább vitatkozók, mint philosophusok. Rendkívül sokat ártottak nekik harci hajlamaik, mert valamely nagyszabású rendszer, vagy bárcsak pusztán oly hypothesis, mely kielégíti az elmét (és ezt nemcsak a modern philosophusok tudják, de már Pascal is éppen olyan jól tudta és jól Malebranche is) csakis akkor alakulhat meg valamely gondolkozó elméjében, ha az illető éppen olyan érdeklődéssel, sőt majdnem éppen olyan kedvvel vizsgálja azt, a mi az ő gondolatainak ellentéte, mint

magokat saját eszméit, mindaddig, a míg valami olyanra akad, a mi mind a két felfogást megmagyarázza, mindkettőről számot ad s ha nem is egyezteteti őket össze, legalább mind a kettőt felöleli. A XVIII. század philosophusai, mint végtelenül subjectivok s egy kissé könnyelműek, soha egyszerre egyebet nem képesek szemükkel látni, mint szóban forgó eszméjüket, melynek bebizonyítása a céljuk, valamint azt az ellenfelüket, a kit teljesen leverni iparkodnak, a mi tulajdonképen véve egy és ugyanaz dolog; a mikor aztán ellentmondanak magoknak, vagyis mikor rálépnének azon lehetőség útjára, hogy egy-egy dolgot különböző oldalról tekintsenek, ilyesmi — mint Voltairenél — csakis egy-egy újabb művek írása közben esik meg rajtok, úgy, hogy ők tulajdonképen felváltva, egymás után szorítkoznak hol igenlő, hol tagadó álláspontra, de egyszerre tartani e kettőt szemmel, nem képesek.

Épp ezért ez írók érdekesek és megbízhatlanok, szűk körben mozgók, rövid lélekzetűek, nem bírnak messze utat befutni, különösen pedig nem bírnak valami magasra emelkedni. Meg vagyok győződve, hogy kétszáz esztendő múlva már nem fognak számot tenni a philosophia történetében.

Ha csak valami nagyszerű, szerencsés véletlen nem történik, értem: ha nem talál születni egy lángelme, a miről sohasem tudni, minő körülményeknek köszönhető, bajosan hihető, hogy az ilyen század a költészet fénykora lehessen. Erre sem eléggé újító nem volt, sem pedig nem követte eléggé a hagyományokat.

Lángelmével ha ajándékozza meg a végzet, úgy tehetne volna, hogy folytassa a XVII. század munkásságát, még pedig visszatérve azon forráshoz, melyből a XVII. szá-

zad meritett s mely távolról sem volt kiszáradva; ő is folytatólag antik szellemmel töltözhetett volna, *akár még mélyebbre hatolva ebben*, mint a XVII. századnak sikerült, mely elvégre sokkal inkább a latinoktól ihletődött, mintsem a görögöktől; és így fentarthatta és meghosszabbíthatta volna a franczia classikai szellemet, melynek bizonyára volt még elég mondani valója; újabb életre ifjító nedvet önthetett volna belé.

Lángelmével viszont, ha határozottan újító akart volna lenni, a saját koczkáztatására és felelősségére egészen nemzeti és egészen autonom irodalmat teremthetett volna, a mi mindig legjobb.

Sem egyiket, sem másikat nem tette. Meddő újítással kezdte, aztán a hagyománynak szegődött szolgálatába félénken, óvatoskodva, szolgálai módon; hagyománykövető lett, hol aprólékoskodó, hol pedig *utángyártásig* menő utánzással.

Azon kezdte, hogy újító gyanánt lépett fel. Magától értetődött, hogy ilyen szerepre kellett vállalkoznia mind az irodalomban, mind minden egyébben s hogy épp úgy szakítania kellett mind az irodalmi hagyománnyal, mind minden másféle hagyománnyal. Nem is cselekedett más-képen. Fontenelle, Lamotte, Montesquieu, Marivaux az irodalom terén majdnem erőszakosan heves visszahatás képviselői, általában a franczia classikai szellem, és különösen a XVII. század ellen. „Modernek“ és épp oly kevésbé tisztelik a classikai ó-kort, mint az 1660-iki irodalmi iskolát.¹ És ez jogukban állt; de az már nem állt jogukban, hogy pusztá tagadás révén akarjanak újítók

¹ Ez iskolának tagjai: Racine, Molière, Lafontaine, Boileau stb.
Ford.

lenni, a nélkül, hogy tudnának valamit tenni annak helyébe, a mit száműzni kívántak. Az 1715-iki újítók jóformán csak romboló lázadók. Megvetik a classikai költészetet, de megvetik egyszersmind az egész költészetet; megvetik a fenkölt classikai irodalmat, de körülbelül minden fenkölt irodalmat megvetnek. Ha, mint rendesen tenni szokták az új irodalmi iskolák, az jutna eszükbe, hogy az általuk most támadott közvetlen elődjeiken túl, régebből keressenek maguknak ősokeket, úgy Benseradeig és Furetièreig¹ kellene visszamenniök. Précieux szellem és felületes realismus: ez az ő két főjellemvonásuk. Mert ime azon alkotások sorozata, melyeket legkiválóbbjaiknál találunk: polgári regény,² mint a *Gil Blas*, regényes és szellemesen facsaros vigjáték, mint az *Ál-vallomások*, élénk és humorisztikus vázlatok a városi életből, de egy Labruyère mélysége nélkül, mint a *Perzsa levelek*, izetlen és nagy igényekkel követelőző eklogák, elegáns és gonoszkodó mesék, egy szemernyi költészet nélkül. Ezen az első iskolán, bár akad benne egy jó regény a rossz erkölcsökről, két vagy három csinos vigjáték és egy brillians pamphlet, feltűnően megérzik a tehetetlenség, és nem nyújtja zálogát egy jövő fénykornak.

A Voltaire erőteljes és sokszoros ösztökélésének hatása alatt a század aztán hirtelen kanyarulatot tett, meg-

¹ Benserade (1612—1691.) XIV. Lajos udvari költője, ki harmincz éven át gyártotta a ballet-látványosságok szöveggönyvét, mely nemcsak a darab meséje felől tájékoztatott, de az egyes fellépő személyek ajkára adott verseket is tartalmazta. — Furetière (1620—1688.), ki mint az Akadémiával harczban állott szótáríró is nevezetes, Boileauék barátja, kiváló regényíró. Ford.

² *Roman bourgeois*: Furetière regényének czíme. Ford.

fordult; nem az egész század, mint látni fogjuk, de túlnyomó része. Voltaire nem volt újító, a legkevésbé sem. Conservatív volt mindenben, és csakis hírnevének érdeke kényszerítette arra, hogy sok mindenféle vakmerőséget szenvedjen és utánozzon, melyek teljességgel nem egyeztek meg benső hajlamaival: a tisztán irodalmi téren szabad volt határozottan és csökönyösen conservatívnak lennie, és ő egész szívvel-lélekkel az volt. Nagy hévvel vezette vissza kortársait a hagyományhoz, melytől elszakadtak. Boileaut prédikálta és úgy hitte, Racinet folytatja. Igaz őszintén hagyománykövető volt és sokan lettek ilyenekké az ő nyomában. De ő és hivei a hagyományt mind csak kiesínyes oldaláról tekintették. Az, mit főleg a szinpadon Voltaire iskolája nyújtott, mindössze csak a XVII. századbeli „mintának” volt „utánzata”. Hogy a nagyszabású hagyománynak és az igazi classikai szellemnek juthassanak el útjára, ehhez nem az kellett, hogy utánozzák azokat a mintákat, hanem hogy ezek módjára járjanak el; az kellett, hogy megértsék az ó-kori írókat és szabadon ihletődjenek tőlök; míg ellenben az első forráshoz való visszatérés helyett azokat utánozni, kik magok is már másoktól vettek kölcsön, ez annyi volt, mint annak tenni ki magokat, hogy utánzatokról utánzatokat alkossanak. A hagyomány, úgy a mint a XVIII. század értette, némiképen a technikai fogásokhoz való conservatív ragaszkodás volt; ebből magyarázható, hogy — inkább, mint bárhol — egy-egy tragédiának vagy vígjátéknak írása mechanikai foglalkozás volt ekkor. A XVIII. századnak nagy művészete igen gyakran ennyiben összegeződött: oly tragédiákban, melyek a Racine mintájába öntve készültek, vagy oly vígjátékokban, melyek Labruyère egy-

egy arczképének kibővítéséből álltak, mint az olyan iskolai dolgozatok, melyeket bizonyos feladott tárgyról készít a tanuló. Innen eredt azon ürességnek érzete és azon mély kimerültségnek hatása, mit az elmékre 1810 tájt gyakoroltak ezen — hogy úgy mondjuk — irodalmi műhelynek legutolsó, még életben levő munkásai. A XVIII. századnak nagy művészete a mandarinságnak volt egy neme, sok irodalmi műveltséggel, sok körültekintéssel, sok méltósággal és tehetetlenséggel.

A század kisebbik fajtájú művészete többet ér. Az 1715-iki iskola, Voltaire daczára is, hagyott hátra valamit maga után. A précieux-k eltűntek vagy módosultak, vagy madrigal-gyártókká és a *Mercure*¹ költőivé alakultak át; de a realisták megmaradtak. Bár elég alacsonyról indultak ki, sohasem tudtak felemelkedni, sőt ellenkezőleg; de műveik érdekesek voltak; jól beszélték el közönséges, néha nagyon silány történeteiket; egy egész regény- és beszélyíró iskolát alkottak, mely intelligens, eleven stílű, pikáns tehetségekből állt, kik néha, habár csekély mértékben megfigyelő képességet árulnak el, sőt néha — mintegy véletlenül — egy-egy oly könyvecskét nyujtanak, melyben a lángelme jelei nyilvánulnak. Le Sagetól Laclosig² egy egész csoport ilyen író található, kikről nem szabad felednünk, hogy belőlük fejlődött ki végül a mai francia regény. Csakhogy ez itt még nem több holmi kísérletnél, a jövő reményének zálogánál.

¹ *Mercure de France*, melyet még a XVII. században alapítottak, a XVIII. század szépelméinek közlönye. Ford.

² *Choderlos de Laclos* (1741—1803.), a *Veszedelmes szerelmi viszonyoknak*, a kor egyik leghírhedtebb obscén regényének szerzője.

Ford.

Ha nem is mindig, de felettébb gyakran, két dolognak vannak híjával e regényírók: a való szeretetének és a mélyebb megindultságnak. E realista regényírók olyan regényírók, a kik nem keltenek az olvasóban meghatottságot, és olyan realisták, a kik nem realisták. Nem jutott osztályrészükül az a tehetség, hogy elérzékenyítsenek és elérzékenyüljenek. Bizonyos szárazság, vagy, a mi még visszatetszőbb, hamis érzelgősség, melyen szemmel látható az erőltettség és a hatásvadászó esinálmány, vonul végig valamennyi művükön, mindaddig, míg Rousseau meg nem találja, különben csakis saját maga számára, az igazi, a mély érzelmességnek forrásait. Szintúgy nem eléggé realisták; nem úgy értem, mintha nem eléggé alacsony erkölcsöket rajzolnának — ilyesmivel nem lehetne őket vádolni — hanem azt akarom mondani, hogy igazán nagyon kevésbé és nagyon felületesen figyelik meg azt a világot, mely őket környezi. Erre nem eléggé a saját hazájokból való emberek. Ez az irodalom, éppen ez, még pedig semmivel sem kevésbé, mint a fenköltebb és nagy igényekkel követelőző, nem nemzeti. Se keresztény, se franczia: ez általános jellemvonás; ezek az írók sem inkább francziák, mint a többiek; és ha az 1715-iki iskola, melyből származnak, ha ezen újító iskola nem volt termékenyebb, ennek éppen az az oka, hogy midőn elvetették a klaszikai hagyományt, mint nem eléggé autochtont, azt kellett volna megkísérelniök legalább, hogy nemzeti irodalmat teremtsenek, mely a mi igazi erkölcsainkkal, sajátos érzelmeinkkel, különleges gondolkozásmódunkkal, szóval mindazzal foglalkozzék, a mi bennünket azzá tesz, a mi vagyunk.

Kevésbé mély s egyszersmind nem eléggé őszinte

philosophia; ihlet nélküli „nagyszabású“ művészet, mely gyakran nem egyéb elmés *utángyártásnál*; „másodlagos irodalom“, mely ügyes, kellemes, de sekélyes; és semmi költészet: ime körülbelül hatvan év ebből a századból.

A század vége felé aztán egy légáramlat fuvalt át, mely új élet magvait hinté el.

Egy képzelettel és érzelmességgel megáldott ember találkozott, vagyis egy költő. Rousseau felindultságba tudta ejteni századát. Az a rázkódás, melybe ő juttatta a lelkeket, eltartott még túl a nagy forradalmon is. — Egy másik ember,¹ a kinek érzelmessége már sokkal csekélyebb, sőt nagyon kevés híján majdnem a semmivel határos, de a kinek mélyreható nézetei, fenkölt tekintete és hatalmas képzelete voltak, feltárta kortársai előtt a természeti szépségek nagyszerű látványát, megírta a világnak történetét, mély nyomot hagyva maga után nemcsak a tudományban, hanem a művészetben is.

Egy harmadik,² a ki már sokkal kevésbé nagy s a kinek pályáját különben is nagyon korán vágta ketté a halál, azzal próbálkozott, hogy igazi classikus költő legyen pseudo-classikus kortársainak közepette; megtárlta az igazi ó-kori mintákat, az igazi ó-kori szépet s olyasvalamivel ajándékozta meg századát, a mivel ez nem dicsekedhetnék nélküle: vers-író költővel.

Végül, teljesen áthatva e három művésznél talált kiváló tanulságoktól, teljesen méltóan hozzájuk, de egyzersmind mélyen eredetinek maradván, átértve a természetet és átértve az ó-kori művészetet, bírva a lélek

¹ Buffon.

Ford.

² André Chénier.

Ford.

felkavarásának és elérzékenyítésének titkát, — valamint azon hittelve, hogy az irodalomnak és művészetnek ismét francziává és kereszténynyé kell visszaalakulnia, — a költészetnek egy új elméletével állva elő, s a mi még becsesebb, oly képzelettel felruházva, mely az irodalmi művészet majdnem minden formájának megújítására hivatva látszott lenni: egy nagy költő tűnik fel 1800 tájt, a ki berekeszti a XVIII. századot, habár némit meg is tart belőle; ő vezeti be s ügyszólván majdnem magával hozza az egész XIX. századot.¹

A XVIII. század tehát az utókor szeme előtt így aztán elhomályosul, sötétségbe merül, úgy hogy azon két század közt, mely megelőzi és követi, lassanként egészen eltörpülni látszik. Mindazonáltal nem szabad felednünk, mily élénkséget, mily bájt, mennyi csint és ügyességet tanúsít az irodalmi csecsebecsékben; nem szabad felednünk, hogy neki is megvannak a maga ujdonságai, a maga saját találmányai. Irodalmi műfajokat teremtett, vagy ha jobban tetszik, és helyesebb is lesz így szólnunk, új életre támasztott oly irodalmi műfajokat, melyeket — nagyon kevés híján — addig egészen elsenyvedni engedtek. Jóformán megteremtette a politikai irodalmat, jóformán megteremtette a természettudományi irodalmat, jóformán megteremtette a történelmi irodalmat. Montesquieu nemcsak az 1715-iki iskolának az embere, sőt nem is sokáig tartozott ez iskolához; ő maga alapított iskolát. Voltaire nagyon is sok tragédiát csinált, de megpróbálkozott egy *Tanulmánypróbával az erkölcsökről* és, habár sokkal kevésbé tudott elfogu-

¹ L. Chateaubriandról szóló cikkemet a XIX. század cz. kötetemben. Szerző.

latlan lenni, semhogy e kísérletével teljesen czélt értett volna, mégis legalább megmutatta az igazi utat annak, ki nálánál több higgadtsággal fog rendelkezhetni. Buffon végre oly remek szépirodalmat vitt be a természettudományba, hogy ezáltal bevitte e tudományt a szépirodalomba; elannyira, hogy ezentúl mintegy képzelenség számba megy az, hogy valaki nagy természet-tudós lehessen a nélkül, hogy tárgyát világosan, komoly méltósággal és szépen elrendezett beosztással elő ne tudja adni. Az irodalom területének e kiszélesbítései teszik a XVIII. századnak igazi vívmányait. Általok nagy még mindig e század és fogja mindig magára vonni az emberiség tekintetét.

Némelyek talán azt fogják gonoszkodva ellenvetni, hogy e vívmányok később ellene fordultak e századnak, s hogy ez általa megteremtett tudományok az ő legdrágább eszméinek váltak romba döntőivé.

A XVIII. század megteremtette, vagyis inkább visszaállította a politikai tudományt; és a politikai tudomány lassanként arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a politika megfigyelésen alapuló tudomány, melyet teljességgel nem lehet abstractiók és syllogismusok segélyével alkotni meg, és hogy mindent összevéve nem egyéb, mint a történelem philosophiája, vagy még inkább a történelmi pathologiának egy neme: szerény és realista felfogás, a mely azért, mert Montesquieu vallotta, még távolról sem volt az egész XVIII. századnak egyetemes nézete, korántsem.

A XVIII. század megteremtette vagy az igazi útra terelte a politikai történelmet, a mely aztán megalakulva, megerősbülve, meggazdagodva, és mint látszik, jóformán teljes kifejelettséget érve a mi korunkban, majdnem tel-

jesen kárhoztatja a XVIII. századnak egész munkáját és egész szellemét; azt tanítja, hogy ellenkezőleg azzal, a mit e század hitt, a hagyomány épp annyira lényeges a nép életének, mint a gyökér a fának; úgy van meggyőződve, hogy egy nép, mely a továbbfejlődhetés végett gyökereiről le akar szakadni, először is nem képes ezt a célt elérni, aztán különben is, mihielyt erre törekszik, már ez erőfeszítés egymaga kimeríti és végromlással fenyegeti; hogy végre valamely nemzet fejlődése csak folytonos és észrevétlen mozgással mehet végbe, és hogy a haladás mintegy apró haladásoknak egymásra halmozódása, úgyszólván rétegenként való egymásra rakódása.

A XVIII. század megteremtette vagy bámulatos lökessel előbbre vitte a természettudományokat s a természet-tudományok vajmi más nézeteket vallanak, mint a milyeneket a XVIII. század táplált. Nem hisznek sem a *társadalmi szerződésben*, sem az emberek közti egyenlőségben. Az öröklés és a fajkiválás elméletei által mint tudományos igazságokat állítják vissza a *faj* és az *aristokratia* előítéleteit. Meglehetősen patricius természetűek és egy kissé forradalomellenesek.

Azonban mindez mitsem tesz. Rendes sorsuk az embereknek, hogy akárhányszor oly munkákba fognak, melyeknek nem mérhetik meg sem arányait, sem következményeit, sem váratlan fordulatait; és az, a mit mi teremtünk, már azáltal, hogy megőrzi nevünket, ha nem is szellemünket, mindig dicsőségünkre szolgál, még akkor is, ha megczáfoltatva, kisebbségünkre fordul idővel. Hogy ez nem volt költői század, nem volt philosophiai század, be kell vallanunk; de ez a század kezdeményező volt a tudományok terén, előhírnöke és záloga

volt, még pedig igen fényes, a legnagyobb és legtermékenyebb tudományos korszaknak, melyet az emberiség valaha megért.

Minthogy én e kort főleg irodalmi szempontból kényszerültem tanulmányozni, nem a legkedvezőbb helyzetben voltam arra nézve, hogy jó hírnevének tegyek szolgálatot. Odaadással búvároltam, őszintén festettem le, úgy hiszem, semmivel sem több túlszigorral, mint a mennyi elnézéssel.

Mint mindig, úgy ezúttal is arra figyelmeztetem fiatal embereinket, hogy inkább magukat az írókat olvassák, semmint a kritikusokat; emezeket mindössze vezetőiknek, kalauzaiknak tekintsék, a kiktől mintegy azon különböző szempontok felől nyerhetnek útbaigazítást, melyekre az illető szöveg olvasása közben helyezkedni lehet. A XVIII. századbeli szerzők majdnem mindannyian sokat irtak; én úgy hiszem, mindegyiköknél eléggé kiemeltem: melyek azon lényegesebb alkotásaik, melyek elvégre megengedik, hogy az ember mellőzhesse a többit, de melyek maguk viszont megkövetelik, hogy minden átlagos irodalmi műveltségű egyén saját szemeivel olvasta legyen.

Szintén haszonnal és kétséggkívül még több érdekléssel fogják forgathatni, mint ezt az én kötetemet, azon kritikai munkákat, melyeket kötelességem itt névszerint felsorolni. Ilyen mindenekelőtt a Villemain munkája, mely még mindig igen jó, igen tartalmas, igen okos s lépten-nyomon utal az idegen irodalmakra, a mi igen hasznos a mi irodalmunk megértéséhez. Ilyen továbbá az oly éles, oly mély és oly tiszta eszű Vinet előadás-sorozata a XVIII. század franczia irodalmáról. Ilyenek még Scherer Edmondnak — kinek elhunytát úgy fájla-

juk¹ — *Diderot*-ja; Larroumetnek oly kimerítő és egyszerűs mind oly élvezetes *Marivaux*-ja; Sorel Albertnek *Montesquieu*-je, mely mellett azonban nem szenved kisebbséget a Zévort Edgárnak ugyanazon tárgyról szóló, inkább iskolai jellegű jó könyve; Brunetière Ferdinand különböző cikkei, főleg a következők: *Lesage*, *Marivaux*, *Prévost*, *Voltaire* és *Rousseau*, az ily czimű kötetben: *Kritikai tanulmányok a francia irodalom történetéből*. (Harmadik sorozat.) Hasznomra fordítottam a meseterek tanításait, kik közül büszkén vallo magamat egyikök-másikok barátjának. Csak azt óhajtanám, hogy méltó is legyenek hozzájuk.

¹ Szerző e bevezetést, melyet tulajdonképen *előszó* gyanánt tűzött munkája elé, 1890. januárról keltezi s így néhány hónappal Scherer halála után írta. Ugyane dátumban keresendő annak oka, hogy a XVIII. századra vonatkozó *kiválóbb* műveknek itt közölt sorozata ma már hézagossnak tűnhetik fel. Ford.

A XVIII. SZÁZAD.

BAYLE PÉTER.

I.

Bayle mint újító.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a Bayle *Ismeret-tára* a XVIII. századnak bibliája, hogy Bayle Péter a philosophusok előcsapat-vezére; s ez a nézet, habár közkeletű vélekedés, mégsem fölöttébb téves, sőt helyesnek mondható; csak hogy tudnunk kell, hogy soha még előörs kevésbbé nem hasonlított hadseregének többi tagjaihoz, és hogy Bayle, ha ez embereket ismerte volna, senkit e világon, nem, még a jezsuitákat és a Villars-dragonosokat¹ sem gyűlölte volna jobban lelkéből, mint — biztosra veszem — ezeket az ő utódait.

Első tekintetre igazán úgy látszik, mintha ő is egész határozottan közéjük tartoznék. Ha lapozzuk művét, mindenütt a XVIII. századnak fő megkülönböztető jellemvonásai ötlenek szemünkbe, úgy irodalmi, mint phi-

¹ Kiket XIV. Lajos a nantesi edictum visszavonása után Dél-Franciaországban a protestánsok elnyomására használt eszközül.

losofiai és „vallási“ tekintetben. Bayle *modern*-párti elme, a ki hidegen méltatja Homért, gyakran találja kissé *alantjárónak* s egyáltalán a lehető legkevésbé fogékony a nagy költészet, sőt minden költészet iránt. Egy Voltaire tágabb körű és emelkedettebb izlést fog tanúsítani, mint ő. Bayleben megvan az aprólékoskodó kutatásnak korlátolt és tagadó szelleme; csak az apró tényekben hisz és ez apró tények nagy következményeiben, mint Voltaire; megvan benne is, mint Voltaireben, bizonyos történelmi positivizmus, és ott, a hol mi hitünk szerint minden kétséget kizárón valamely hatalmas érzelemnek kitörését, hatalmas lelki erőknél hirtelen megnyilatkozását látjuk, ott nem lát egyebet ügyes cselfogásnál, jól szőtt fondorlatnál. Tudja-e olvasóm, hol találhatni meg körülbelül a Voltaire *Orléansi szüz*-ének összefoglalását? Du Haillan¹ egyik passzusában, melyet Bayle odaadó szeretettel ír ki s illeszt be Ismerettárába. Bayleben megvan a gúnyolódás szelleme a maga torzító hajlamaival és tiszteletlenségeivel, az a burleszk ízű tárgyalásmód a metaphysikával és a vallásokkal szemben, melyet oly szívesen alkalmazott az egész XVIII. század, Fontenelletől Bérangerig. A Spinoza rendszerének kitréfálásai (Isten Fajankóvá módosultan hülye; Isten Leibniz-czá módosultan lángelme; Isten harmincezer osztrákká módosultan agyonverte a tizezer poroszszá módosult Istent), ezek a Voltairei tréfák nem Voltaitretől származnak, Bayle tréfái, vagy jobban mondva eleinte az ő tulajdonát képezték.

¹ *Du Haillan* XVI. századbéli francia történetíró, ki tele van groteszk nézetekkel, de kinél először váltja fel történetírás az addigi krónikairást Franciaországban. *Ford.*

„A gallikán egyháznak a zsinatra és az *ex cathedra* szóló pápára vonatkozó eszméi a pogányságnak a Jupiter és a delphii Apolló jóslataira vonatkozó eszméihez hasonlíthatók. Az olympusi Jupiternek, midőn a hozzá intézett kérdésekre választ adott, nagy hódolattal találkozott szava a népek elméjében, mindazonáltal még az ő ítéletét sem tartották megmásíthatatlannak, ha mindjárt *ex cathedra* vagy inkább *ex tripode* ejtette is a szavait. Íme, ilyen a gallikán egyház pápája. A delphii Apolló a legfelsőbb ítélőszéket képviselte: ezt teszi a zsinat is“. Nemde, ez eléggé Voltairei ízű? Pedig Bayletől való.

Megvan benne nemcsak a vallásellenes szellem, mely minden természetfölöttiben való hívésnek ellenszegül, hanem a vallásellenes irányú támadó kedv, vitatkozó hajlam s kicsinyes kötölözködni szeretés. Nemcsak nem szünik meg, nem mondom: tagadni Istent, a Gondviselést, a lélek halhatatlanságát, mert eléggé óvakodik a tagadástól; mondom, nemcsak nem szünik meg fogós, álnok számításal Isten létének tagadásához, a Gondviselés félreismeréséhez és azon meggyőződéshez vezetni el olvasóját, hogy minden véget ér a sirral: hanem még abban is örömét találja, hogy nagy türelemmel, szívos makacssággal, oly nyugodt kitartással, milyennel a vízcepp vájja ki a követ, erősen bebizonyítsa az embereknek, hogy nekik semmi egyéb okuk nincsen hinni az említett dolgokban, mint az, hogy éppen higgyenek bennök; és hogy valamint minden hit egyenesen hozzájuk vezet, éppen annyira eltávolít tőlük minden okoskodás, bármi-féle legyen is; úgy hogy e szerint helyesen cselekesznek az emberek, ha hisznek, jobbat nem tehetnek, rendkívül okos dolog tőlük hívőknek állni be. Az ily kerülő úton való malicziózus megfogása az olvasónak nála fel-

tétlenül állandó harczmodor, melyen megvetés s némi gonosz szándék érezhető; arra szolgáló eszköz nála, hogy általa az ember önszeretetét érdekelje a tagadás ügyében, és hogy ha ezt nem sikerült neki elérni, érté- sére adja az ellenszegülőnek, hogy őt bizony körülbelül ostobának tartja, bár egyébiránt szerencsét kíván az illetőnek ahhoz, hogy ilyen, és hogy ilyennek akar ma- radni, mert hiszen úgy sem lehetne mássá. A leghami- sitatlanabbul XVIII. századi izű ez.

És a XVIII. századra vall még az obscénnek erősen kibélyégzett és lehetőleg visszataszító előszeretete is. E rideg külsejű foliánsokban csak úgy hemzsegnak a csiklandós-kényes dolgok, melyeket nagy gonddal kere- sett össze és előszeretettel tár elénk a szerző. A cynis- musnak, a mit annyira kedvelt a XVI. század, és a mit megfékezett, visszafojtott a XVII. század, újból meg- ered itt a forrása, túlesapongva árad; a mennyi itt van belőle, az egy egész századra elegendő lesz; elegendő lesz egészen addig, míg a túlteltségből és megcsömör- lésből eredő visszahatás újabb gátat nem emel neki egy időre.

Az, a hogyan Bayle e pontot illetőleg védekezik, igen jelentős; erősen komoly vád foglaltatik benne a kor- társak ellen, bár a lehető legteljesebb bonhommia és ártatlanság leple alá rejtve. Bayle a legnagyobb hidegvér- rel jegyzi meg, hogy ha valamely könyv hasznos akar lenni, úgy keletének kell lennie, már pedig, hogy kelete le- hessen, afféle dolgokat kell tartalmaznia, melyek min- denkinek tetszenek, mindenkit érdekelnek, felköltik, ébren tartják és kielégítik a nagy közönség mindenféle kíván- csiságát.

Más szóval, nem Bayle cynikus, hanem kortár-

sai; ezek sokkal inkább cynikusok, semhogy arra ne kényszerítenék őt, hogy ő is az legyen egy kissé, sőt túlon túl is, pusztán azért, hogy ne maradjon előttük egészen ismeretlenül. Még a tudós is kénytelen annyira-mennyire a divatnak hódolni.

A XVIII. századnak egész ábrázata rajzolódik íme itt szemünk elé, legalább arczélben. Bár megengedem, hogy némi jóakarat kell hozzá, de azért tényleg megtalálhatni Baylenél még azt is, a mit — ha szabad volna úgy szólnom — primitivismusnak szeretnék nevezni: azt a sajátságos hajlamot, mely az emberiség őseredeti állapotához készlet visszatérni, — azt a sajátságos vélekedést, hogy az emberiség a társadalmi szervezkedéssel eltávolodott a boldogságtól, a művelődéssel elfajult és megromlott, — oly nézet, melyet a XVIII. század már Rousseau előtt is jól ismert s mely Rousseau után különösen népszerűvé vált. „Ne higyjétek — így szól hozzánk Bayle — hogy amaz, akár emberi, akár isteni törekvés, mely a világot mindinkább el iparkodik távolítani az őseredeti és természetes állapottól, áldás volna és az emberek jóságának vagy valamilyes égi jóságnak lenne tanújele. A Plato-iskolának sajátságos tana az például, hogy Isten jóságból teremtette volna ezt a világot. A teremtés ellenkezőleg inkább a nyomorba sülyedésnek első kezdete. A chaos maga a boldogság volt.“ Minden érzékelhetetlen volt ebben az állapotban; bú, fájdalom, bűn, minden physikai rossz, épp úgy, mint minden morális rossz ismeretlen volt ekkor... Az anyag méhében hordozta ugyan mindama bűnök, mindama nyomorok magvait, melyeknek mi szemtanúi vagyunk. De a csírák csakis a világ megalakulása után váltak termékenyekké, vészesekké, balvégzetűekké. Az ő anyag olyan volt,

mint egy Camarina,¹ melyet érintetlen kellett volna hagyni.“ Bayle tréfál, mert ő mindig tréfál; de ez a polemikus irányú elmélet nem egyéb, mint a Rousseau tana, szélsőségig vive, úgy, a mint azt Rousseau valamely logikus és naiv tanítványától várhatnók, vagy a mint Rousseau parodiájának is beillenék, valamelyik ellenfele szájában.

A negatív kritikának ez a kedvtelése, a kételkedésnek ez a szeretete, ez a tudós és hideg impertinentia, mely az emberiség valamennyi egyetemes hitének aláásását czélozza; ez a művészet, mely érti a módját, mint kerülje ki, hogy saját maga valamely meggyőződésig emelkedjék, másfelől mint akadályozza meg, hogy bármiféle meggyőződés gyökeret verhessen másoknak elméjében; ez a művészet, mely egy Montaignenél oly gyöngéd finom, fesztelen és elbájoló módon jelentkezik s mely viszont egy Pascalnál kiméletlen, sürgető, parancsoló és izgatottságtól lihegő, mint a mely magánál feljebb álló czél után tör, s egy Bayle Péternél álnok, óvatos, alattomos, nyugodt, lassan kerül meg és övez körül: mindez az emberi erők bizonyos szétbomlasztásához és a társadalmi kimerültségnek egy neméhez vezet. Bayle jól tudja ezt s igen élvezetes formában meg is mondja: „A philosophiát azon erősen maró porokhoz lehet hasonlítani, melyek annyira erősek, hogy ha a sebnek genyes húsrészeit felemésztették, képesek volnának magát az eleven húst emészteni fel és a csontokat is összemarnak, a velőkig hatolva be. A philosophia azon kezdi,

¹ Sicíliai város, melyet a syracusaiak leromboltak, miután átkeltek azon a mocsáron, melyet a város lakói az oraculum óvó intése daczára kiszáritottak.

Szerző.

hogy a tévedéseket czáfolja meg, de ha nem állítjuk meg ennél a pontnál, úgy az igazságokat czáfolja meg, és ha teljesen szabadjára hagyjuk, akkor oly messzire elcsapong, hogy utóljára maga sem tudja, hová jutott, s elvégre nem talál majd helyet, hol megüledhessék.“

Íme, ily díszes kapun át lépünk a XVIII. századba; e kapu felirata teljességgel nem hagy zavarban affelől, hogy mit találhatunk oda bent. Előre tudjuk — a mi majd ténynek is bizonyul — hogy az *Encyclopaedia* és a *Philosophiai Ismerettár*¹ csak a Bayle Ismerettárának lesz átnézett, javított és kevésbé bővített kiadása; hogy ez Ismerettárban az egész philosophismusnak fegyvertára bent foglaltatik, bent valamennyi gondolkozónak eszmeraktára, Fontenelletől egészen Volney-ig.² A XVIII. század immár megkezdődött.

II.

Bayle a XVIII század előfutára, bár nem e századba tartozik.

Mindazonáltal nem kevésbé áll, hogy semmi sem hasonlít oly kevésbé egy 1750 tájt élt philosophushoz, mint Bayle. Majdnem egész jelleme, majdnem egész

¹ Ez utóbbira v. ö. lentebb a Voltaire-fejezetet. Ford.

² Volney (1757—1820.), a *Romok* (1791.) szerzője, keleti s amerikai utazó, történész, a philosophusok egyik legszívósabb képviselője, kinél a XVIII. század elvei, a zsarnokok és papok gyűlölete, keresztényellenesség, a tökéletesbülésben való hit, mi pessimismussal és misanthropiával váltakozik, színes és ékesszóló előadásmóddal társulnak. Ford.

szellemiránya feltétlenül elütő. Mindenekelőtt igen szerény, igen szolid, okos ember, igen derék ember, a szónak legfenköltebb értelmében. Munkás, szorgalmas, visszavonultan élő, csöndes; senkisémm szeretete kevésbbé a zajos feltűnést és a lármacsínálást, nem még a dicsőséggel járó zajt sem, sőt még azt sem, mely elkerülhetetlen akkor, midőn valaki embertársaira befolyást gyakorol. Gyöngé egészséggű és nyugalmat kedvelő lévén, irtózik minden kikapástól, sőt minden szórakozástól. Nem jár társaságba, nem fogad vendégeket, nem tesz sétákat s úgyszólván semmiféle összeköttetései nincsenek. Az ő élete igazán *vita umbratilis* volt s ő úgy tartotta, hogy ez a *vita beata*. Egész életén át olvasott, még pedig tollal kezében, hogy jobban olvashasson és hogy olvasmányait aztán kivonatos összegezésben ismételhesse; ebből állt egész élete. Soha sem gondolt arra, hogy bárminemű közvetlenebb érintkezésbe lépjen felebarátjaival. Ő reá nézve az eszme sohasem valamely tettnek a kezdete, a miből következik, hogy soha sem a végrehajtandó cselekedet sugalja neki az eszmét, melyre amannak szüksége van; s ez mindjárt egyik első különbség közte és utódai közt, még pedig végtelen nagy. Neki nincsen végrehajtandó szándéka, neki csak gondolatai vannak.

Vegyük ehhez, s a különbségek mindjárt még nagyobb számmal fognak szembe tűnni, hogy neki úgyszólván nincsenek szenvedélyei. Tulajdonképen ez a sajátság az, mely őt igazán megkülönbözteti. Ő nemcsak tisztességes, bölcs ember, — szenvedélyekkel bírva is lehetünk ilyenek, ha meg tudjuk azokat fékezni — hanem olyan ember, ki nem képes megérteni, vagy csak rendkívül nehezen és mélységes ámulattal bírja felfogni, mint lehet

valaki nem-bölcs. A szenvedélyek hatalma az embereken zavarba ejti őt. „A mi legkülönösebb a szenvedélyeknek az öntudat ellen való harczában, ez az, hogy a győzelem legtöbbször azon fél javára dől el, mely mind a lelkiismeretet, mind az önérdeket egyaránt sérti.“ Valami olyan szörnyűséges dolog van e tényben, hogy a józan ész mintegy elkábul tőle, s nincs mit csudálkoznunk, ha „a pogányok az ilyen embereket mind a rajongók, enthusiasták, őrvongók s egyáltalán azok közé sorolták, kiket bizonyos isteni *furor*-tól megszállottaknak véltek“. Bayle bizonyára nem lel abban dicsőséget, sőt még valami hizelgőnek se tartja magára nézve azt, hogy ő derék ember; mindössze azt hiszi magáról, hogy ő nem bolond ember. A Diderot-k, Rousseauk és Voltaire-ek társaságában rettentőn megriadt volna s azon töprengkedett volna, vajjon miféle isteni *furor* dolgozik mind ezekben a neuropathákban.

Végül ő íróember volt, még pedig semmi egyéb, mint író. A XVIII. század emberei nem igen voltak azok. Rendelkeztek ugyan irodalmi műveltséggel, de vajmi egyébbe irányult az ő gondjuk, minthogy meg voltak róla győződve, hogy cselekvésre vannak teremtvé, még pedig olyanra, mely közvetlen hatást gyakoroljon embertársaikra; azt a szerepet igényelték maguknak, hogy századukat valahová vezéreljék, s bár maguk sem tudták, merre s hová, de annál nagyobb hévvel vezérelték; képesek voltak rendre-rendre minden dologgal szemben kétkedő álláspontot foglalni el, kivéve a saját maguk egyéni jelentőségét; beálltak ugyan íróembereknek, de csak azon föltétellel, azon kiváltsággal s folyton azon vágytól égve türelmetlenül, hogy mielőbb túladhassanak e foglalkozáson. Bayle soha sem ad túl rajta. Ő író,

minden fentartás nélkül, a nélkül, hogy belefáradna, bele-
 unna; író minden mellékgondolat nélkül s csakis azzal
 az egyetlen vágygyal, hogy folyton az maradhasson.
 Semmi az ő szemében föl nem ér az általa választott
 életpályával, mely fáradságos munkásságból, önzetlen
 bűvárkodásból s a világ csöndes megvetéséből áll. Az
 igazi íróemberre vall, ennek csalhatatlan ismertetője nála
 az a körülmény, hogy az utókorra gondol, vagyis azon
 két-három tuczat kíváncsi érdeklődőre, kik halála után
 egy század múlva majd forгатni találják könyvét.

„Mitől félsz? Miért gyötröd magad? . . . Attól tartasz-e,
 nehogy a jövő századok bosszankodjanak rajtad, ha
 megtudják, hogy virrasztásokkal teljes fáradozásaid nem
 juttattak téged gazdagsághoz? Miféle hátrány háramol-
 hatik ebből a te emlékedre? Csak aludjál békében.
 Hirneved nem fog tőle csorbát szenvedni . . . Ha majd
 azt mondják rólad, hogy keveset törődtél a vagyoni dol-
 gokkal, megelégedtél könyveiddel és tanulmányaiddal s
 beérted azzal, hogy a közönség oktatásának szenteld
 idődet, nem eléggé magasztaló emlékezésed foglaltatik-e
 majd ezen szavakban? . . . A nagyvilági emberek épp
 annyira szeretnének gályára kárhoztatva lenni, mint arra,
 hogy könyvespolczok közt töltsék el életüket, semmi
 gyönyörűséget nem élvezve, sem azt, a mit a játék,
 sem azt, a mit a lakoma nyújt . . . De ők tévednek, ha
 azt hiszik, hogy az ő boldogságuk felülmulja az övét.
 Ő (*egy Junius Ferencz nevű tudósról van szó*) kétség-
 kívül a világ egyik legboldogabb embere volt, hacsak
 nem volt meg benne az a gyönyörűség, mely másokban
 is meg szokott lenni, hogy tudniillik semmiségekért
 keserítse meg magának az életet . . .“

Íme Bayle a maga természetes valójában. E szem-

pontokból véve, ő a lehető legkevésbé modernnek tűnik fel; székesegyházaink ama névtelen művészeihez hasonlít, kik a hatalmas épületnek legsötétebb zugában töltötték el életüket, ismeretlenül, boldog elragadtatásban végezve lassan-lassan az általuk választott feladatot. Valóban, ő nem is akarta odatenni nevét nagy alkotása alá. De műve megjelenhetésének föltételei kényszerítették reá. „Ugyan minek? — mondá. — Egy compiliációra! Egy repertoriumra!“ És csakugyan, úgy látszik azt hitte, hogy nem egyéb, mint pusztá *dictionary* az, a mit ő alkotott.

És ezzel összefüggőleg, vagy ha nem is éppen ezzel összefüggőleg, de a dolgok egyezése folytán, valamint a XVIII. század embereinek összes hiúságai, éppen úgy feltétlenül távol állanak Bayle Pétertől az 1750 tájt élt philosophusoknak dölyfös és nagyravágyó általános eszméi. Ő nem hisz sem az emberi természet jóságában, sem a korlátlan tökéletesbülésben, sem az ész mindenhatóságában. Ő sem nem optimista, sem nem haladó-párti; nem rationalista, s nem akarja a világot újjáteremteni. Az ő szemében a világ „sokkal fegyelmezhetetlenebb, semhogy okulni tudna a mult századok betegségéből *s minden század úgy viselkedik, mintha ő volna az emberiség első százada*“. Az emberiség nem kétkedik benne, hogy előbbre halad, miután érzi, hogy mozgásban van. Az igazság pedig az, hogy ide-oda himbálódzik: *oscillál*. „Ha az ember nem volna fegyelmezhetetlen állat, megjavult volna.“ De szó sincs róla. „Mostantól számítva kétezer év múlva, ha a világ eltart addig, a himbálódzásnak folytonos ismétlődései semmi hatással sem leendettek az emberi szívre.“ Igen jó könyvet lehetne írni róla, „melynek ezt a címet lehetne adni: *de centro*

oscillationis moralis, oly elveket fejtegetve benne, melyek körülbelül épp oly szükségesek, mint a *de centro oscillationis* és az ingalengések elvei“.

Nagy csodálkozásba ejtette volna az encyclopaedisták ez ősapját, ha az ész uralmáról beszélt volna valaki előtte, arról, hogy a jövőben mindenható hatalmat fog gyakorolni az ész az embereken. Nálánál senki sincs jobban meggyőződve két dologról: egyfelől arról, hogy egyedül az észnek kell bennünket vezérelni, másfelől arról, hogy az sohasem vezérel bennünket. Az ő szemében az ész egyedüli jogos uralkodója az embernek, és az egyedüli, ki mégsem kormányozza. E pontnál Bayle teljesen hajlandó „*vitatni a jogot és tagadni a tényt*“, azt vitatni, „*hogy a vizsgálódás útján kell haladnunk s hogy senki sem követi ez utat.*“ Mint Pascal már nagyon helyesen tájékozva volt róla, ennek oka az embernek az igazságtól való irtózásában rejlik. Ösztönünk súgja nekünk, hogy az igazság félelmetes ellensége szenvedélyeinknek s hogy ha pillanatra hatalomhoz engednők jutni, úgy azonnal oly teljesen észszerű és bölcs lényekké válnánk, hogy meghalnánk az unalomtól. Nem volna több vágyunk, nem izgatna többé a félelem, nem többé a gyűlölet; az ember határozatlanul sejti, hogy az igazság, az egyszerű, józan ész révén, ha perczre rájuk hallgatna, azonnal belejutna ebbe a szerencsés állapotba, és éppen ettől riad vissza, mint valami borzasztó úrtól és komor pusztaságtól. Miként kívánhatni, hogy valaha átengedje magát *annak*, a miről sejti, hogy minden nyugalomnak kútfeje s minden izgatottságnak, minden gyötrődésnek véget vet?

Jegyezzük meg különben, hogy az ember, ha természet szerint és érdekből irtózik az igazságtól, nem cse-

kélyebb irtózással viseltetik a világosság iránt. Helyesléseivel találkozhatnak ugyan a mi világos, de csak az iránt fog hevesebb ragaszkodással viseltetni, a mi homályos; csak azért fog lángolni, a mit nem ért meg. Némely reformátorok arra alapítják reményöket, mennyi titokzatosságot sikerült nekik lerombolniok, eltüntetniök. Balga vélekedés. Éppen az, a mit a titokzatosságokból meghagytak, biztosít számukra tanítványokat, vállvetve a gyűlölet és megvetés újabb érzelmeivel, mikkel ők gazdagították az emberiséget, midőn új felekezetet teremtettek. „A felfoghatatlan az, a mi tetsző“. Ha valaki egy oly tant találna ki, melyben semmi homály nem volna már, „annak le kellene mondani arról a hiuságról, hogy a tömeg által követtesse magát“.

Ez örökké így van, mert ez az ember benső szervezetével függ össze. Az ember mystikus hajlamokkal bíró állat. Szereti azt, a mit nem ért meg, mert szereti, hogy meg nem érti. Az, a mit az ábrándozás szükségérzetének szokás nevezni, nem egyéb, mint az érthetetlen iránti előszeretet. Az emberiség mindig fog ábrándozni és ösztönszerűleg mindig vissza fog utasítani minden oly tant, mely sokkal inkább meg engedi magát értetni, semhogy alkalmat nyujtana a rajta való elábrándozásra. Az ész tehát olyan, mint valami belső ellenség, melyet magában hord az ember, s melyet mindegyre el-el kell nyomnia magában. Olyan, mint valami csálhatatlan s igen alkalmatlan Cassandra. „Tudom, hogy igazat szólnsz, de ugyan hallgass!“ — Nagyon korlátolt elmére vall tehát azon munkálkodni, hogy megalapítsuk a rationalismust az emberi nemnél; lélektani tévedés és egészen meglepő *ignorantia elenchi*, mint Bayle mondani szereti.

Bizonyára Bayle maga nem forgat efféle szándékot

fejében, és senki nálánál erősebben nem hitte és többször nem ismételte azt, hogy az emberiség előítéletekből él, mint szellemi táplálékából, melyek mindössze egymásra felváltva következnek és át-átalakulnak.

Bayle még azáltal is más családból való, mint a XVIII. század philosophusai, hogy imádja az igazságot. Azt mondtam, hogy neki nincs szenvedélye; nos, ez az egy megvan benne; semmi ránc, semmi egyéni bántódás nem képes arra bírni őt, hogy igaznak higgye azt, a mit hamisnak hisz. Meglehetősen ellenszenvvel viseltetik a catholicismus iránt, ez kétségtelen, de azért mégis sohasem megy odáig, hogy a pogányságot és azt a csodás türelmességi szellemet dicsőítse, mitől az ó-kori vallások úgy át voltak hatva. Voltairenek hagyja, hogy ő zengjen erről hymnust. Ő maga tudja, hogy valamely tannak nagyon nehéz türelmességet gyakorolnia, mikor hatalommal rendelkezik, és hogy habár ilyesmi is megtörténhetik valaha, ezért mindenesetre mégis igen merész dolog azt állítani, hogy az valaha meg is történt. — Szembeszökő, hogy hajlik a protestantismushoz, és mégis sohasem hűny szemet a protestantismusnak türelmetlen volta előtt. Sőt bizonyos előszeretettel időz a Jurieu türelmetlenségénél, mert a nélkül, hogy valaha elég megbízható okát tudták volna adni, holmi apró személyes ellenségeskedéssel viseltetik Jurieu¹ iránt; de általában véve

¹ *Jurieu* Péter protestáns francia theologus (1637—1713.), Bossuetnek s Baylenek egyaránt elkeseredett ellenfele. Baylet istentagadással vádolta s kivitte, hogy Rotterdam városa, hol B. élt, nemcsak kegydíját, de a tanítási szabadságot is megvonta ettől. — Jurieuvel az Ismerettár nem tán külön cikkben foglalkozik, hanem mindegyik kötetben elszórtan, a jegyzetekben polemizál ellene.

is, akár Lutherről, akár Kálvinról vagy éppen Erasmusról beszéljen, loyalis gondolkozásmódjának és józan ítéletének egyenessége arra készíti, hogy mindenütt rámutasson a türelmetlenség szellemére, a hol ez jelentkezik. Ráakadt volna erre tán még az *Encyclopaediában* is, és tán ott is megbélyegezte volna. Sőt merem mondani, hogy egész biztosra veszem.

Egy egészen sajátos jellemvonást kell itt kiemelnem, mely Baylet úgy elkülöníti szellemi utódjaitól, kik annyira szerették őt. Ha a XVIII. század philosophusai oly rendíthetetlenek tudnak lenni állításaikban, ez legnagyobbbrészt természettudományi ismereteiknek és az ezekbe helyezett feltétlen bizalmuknak tudandó be. Bayle sohasem foglalkozott a természettudományokkal, jóformán egy cseppet sem, mert *Értekezése az üstökösökről* tulajdonképen csak ürügy a philosophálásra, nem pedig igazában vett természettudományi dolgozat. *Ismerettárában* a cikkeknek kétféle faja tanúsít sajnálatos és sokatmondó szárazságot: t. i. azok, a melyek a szépírókra vonatkoznak, és azok, melyek a tudósokról szólnak. Még a mi a szépírókat illeti, ha kritikája felületes, ingadozó, vagy jobban mondva: meglehetősen közömbös, mégis legalább tájékozva van a dologról. Ellenben úgy látom, annál nagyobb tájékoztatlanságot árul el a tudósokat illetőleg. Nem jut tovább Gassendinél.¹ Fölösleges mondanom, hogy ez a hézagosság mennyire bántó. Különben bizonyos szempontból véve némiképen előnyére van. A tudományos biztosság úgyszólván megittasította a

¹ *Gassendi* abbé (1592—1655.) Descartes ellenfele a bölcészetben. A *Collège de France* tanára, Molièrenek is philosophiai oktatója, kit a későbbi szabad szellemek, epicureisták és hitetlenek mesterükül tiszteltek.

XVIII. század philosophusait, legalább legnagyobb részüket, a legkellemetlenebb és a legveszedelmesebb féktelenségre ragadta őket a dogmatismusban. Elégszer vissza kell majd térnünk e pontra. Nem tudom, vajjon a dogmatismustól féltében tartotta-e magát távol Bayle a természettudományok terétől, vagy talán e tudományban való járatlanságának tudata bírta bölcs és aggályos tartózkodásra: annyi tény, hogy semmi sincs benne abból az újfajta csalhatatlanságból, a mivel a XVIII. század ajándékozta meg a világot, — tény, hogy előtte ismeretlen valami az a tudománybeli pápáskodás, és hogy ő, ki a régi kinyilatkoztatás ellen fellázadt volt, vagy nem élt elég sokáig, vagy nem birt eléggé könnyen hinni tudó lélekkel arra, hogy azt az új kinyilatkoztatást elfogadja.

Épp ezért összes következtetései vagy jobban mondva elméjének összes pihenő pontjai mindig végtelenül mérsékelt érzelmek és nézetek körébe esnek. Általában abban áll az ő módszere vagy törekvése, hogy bebizonyítsa az embereknek, mily végtelenül skeptikusok ők, tudtukon és akaratukon kívül, és hogy sokkal kevésbé ragaszkodnak, semmint vélnék, legkedvesebb meggyőződéseikhez is. Kitünően ért hozzá, miként bonyolítsa ki lassan, de biztosan mindenkinek gondolatából azt a hitetlenségi alapelvet, mely abban foglaltatik, benne rejlik, és hogy nem, mint Pascal teszi, erőszakkal kényszerítse, de szép szerével kicsalja mindenkiből a maga gyarlóságának bevallását, melyet aztán a skepticizmus bevallásává színez ki. Finom számítással és szép lassan vezeti át a katholicismust a jansenismushoz, a jansenismust a protestantismushoz, a protestantismust a socinianismushoz és a socinianismust a szabad gondol-

kodáshoz. Így például annak kimutatásában leli kedvét, mennyire rokon a szent Ágoston gondolkozása a Lutherével, mennyire szükségképen fel kellett oldódnia a calvinizmusnak a socinianizmusban, és hogy a socinianizmus után nem léteznek már mysteriumok, vagyis nem létezik többé vallás. — Nincs senki, le egészen Nicoleig,¹ a kit egész fesztelenül ne sorozna be, a kit ne úgy tüntetne fel, a nélkül, hogy ezt tenni látszanék, a mint besorakozik a pyrrhonizmus felé haladók csoportjába.

Nem mintha, a mire utaltam már, „tényleg véve“ nem látná be, mily végtelen távolságok választják el egymástól az embereket; csakhogy ez az elválasztó ür az emberek közt és korántsem a tanok közt létezik. Oly szakadékok ezek, melyeket az emberek közt és mind mélyebbre főfő szenvedélyük, mely arra készteti őket, hogy lehetőleg ne értsenek egyet; de az ész világában nincsenek efféle nézeteltérések, s ha szenvedélyeik letennék a fegyvert, ha hiúságaik elszállnának, úgy azon vennék magukat észre, hogy körülbelül egyformán gondolkoznak. Igaz, hogy a szenvedélyek sohasem fogják letenni a fegyvert, sem pedig a hiúságok nem fognak soha elszállani.

Így mozog Bayle a különböző tanok közt, bámulatosan megértve őket s mint olyan, kiben rendkívüli képesség és egyszersmind rendkívüli hajlam is lakozik arra, hogy helyesen megértethetésök végett világosan megkülönböztesse e tanokat egymástól, valamint arra, hogy

¹ *Nicole* (1628—1695.), a Sévigné-né által is nagyon kedvelt jansenista theologus és moralista, kit a színiköltők elfogult kárhoztatásáért a jansenisták egykori növendéke, *Racine*, élesen megtámadott. A nagy *Arnauld* egyik munkatársa Másodrangú s így mesterénél orthodoxabb irányú tehetség.

összeegyeztesse őket egymással, illetve, hogy egyiket a másikba elegyítse annak kimutatása végett, mennyire hiúság azt hinnünk, hogy kizárólag csak ennek vagy annak a tannak vagyunk hívei. „Köd-csináló“-nak nevezték el őt, a mi bizony furcsa meghatározása az oly elmének, melynél szabatosabb és világosabb sohasem létezett. Senkisémet ért jobban ahhoz, mint kell elszigetelni valamely elméletet, hogy azt mennél behatóbban vehessük szemügyre, s mint kell rája élesen világító fényt vetni; de ő aztán csakhamar megszűnik azt továbbra is elszigetelten és körülhatárolva tartani; abban találja kedvét, hogy a többi elméletek közvetlen közelében tüntesse fel, már feltéve, hogy az olvasó egyáltalán hajlandó összességükben tekinteni a dolgokat, s az imént még fényesen ragyogott csillagot „ködfoltba“ meríti bele.

Alapjában véve semmiben sem hisz; szó sincs róla, hogy ezt el ne ismerjem; csakhogy az ő tagadásánál sohasem létezett szelidebb, kevésbbé bántó és kevésbbé támadó jellegű. Atheismusa, mely kétségbe nem vonható, bizonyos tekintetben tiszteletteljes. Csak annak kijelentésére szorítkozik, hogy az Istenben való hives végett nem szabad az észhez folyamodni, mert különben olyasmit követelünk ettől, a mi kívül esik hatáskörén; hogy a maga részéről Bayle, miután ő csak észbelileg okoskodni képes, nem tud jó lelkiismerettel azzal kecsegtetni bennünket, hogy elvezet a hithez; de nem tagadja, hogy csakugyan oda vezetnek más utak, a melyeket azért megvetőleg lenézni, a miért nem ismeri őket, korántsem bátorodik még. — Ezen a biztos állásponton marad meg egész szilárdul, oly magatartással, mely — mindent összevéve — nincs szerénység híján. Az atheismusnak ez a faja kétségkívül nem fog tetszésével talál-

kozni a hívő léleknek, de legalább nem háborítja fel. Mennyivel bántóbb a Diderot dogmatikus, parancsoló, nyegle és botrányos atheismusa; szintén mennyivel sértőbb a Voltaire közigazgatási és rendőröködő irányzatú deismusa, mely ragaszkodik ugyan Istenhez, de a nélkül, hogy hinne benne, vagy pedig a nélkül, hogy tisztelettel viseltetnék iránta, s úgy hisz benne, mint a közbiztonság főörében.

A mennyiben Bayle valamelyik rendszerrel szemben előszeretettel árul el és feléje hajolni látszik, úgy bizonyára a manicheismus az. Ebben is épp oly kevésbé hisz, mint minden egyébben, de nyilván sok józan okosságot talál benne. Mert kritikai érzékének rendes biztosságával, — mely biztosságot egyenes eszejárásának köszönhet, de mely különben sem eshetik nehezére az olyan embernek, kinek nincsenek előítéletei, ki nem foglal határozottan állást, s nem tartozik semmiféle párthoz — jól látta, hogy a deismus, a spiritualismus kérdésének egész alapja tulajdonképen nem egyéb, mint a rossz eredetének kérdése e világon, — hogy ez az egész vitának a sarkpontja és ide vezet minden philosophiai vitatkozás. Mert a rossz létezik a földön, hisznek az emberek Istenben, és mert a rossz létezik a földön, kételkednek benne az emberek; azért fohászkodnak hozzá, hogy szabadítson meg bennünket a rossztól, és éppen mint a rossz teremőjét, képtelenek az emberek őt megérteni. Voltak, kik arra a föltevésre jutottak, hogy két Isten van, kik közül az egyik a jót, a másik a rosszat akarja s kik örökös harczban állnak egymással, úgy hogy a kettő közül azt kell segítenünk, a ki a jó ügyének védője. — Ez észszerű megoldás — jegyzi meg Bayle. — Körülbelül számot ad a világegyetem rejtélyéről. Megmagya-

rázza, miért van a természet erkölcsi érzék híján, s miért képes az ember erkölcsiségre; miért történik úgy, hogy az ember maga, ki bele van bonyolítva a természetbe és ebből kibontakozni iparkodik, lerázza a rosszat magáról, kiszakítja magát belőle, mégis visszaesik beléje, újból küszködik vele és segítségért kiált. Igazolja Istent, ki ily felfogás mellett teljességgel nem felelős a rosszért, mi miatt — távol attól, hogy maga akarná — ő is szenved. Számot ad a tényekről, mind az ember természetéről, mind a vágyairól és reményeiről, sőt éppen ama bizonytalanságairól és ama tehetetlenségéről, melyek a számot adni tudásban meggátolják. — Készséggel elhiszem, mivel hogy ez a tan nem egyéb, mint maguknak a tényeknek theologiai műkifejezésekkel felékesítése. Ez nem megfejtő magyarázat még, csak constatalás, mely *elmélet színében* kíván feltűnni. Egy végtelen nagy ellentmondás létezik e világon, melyet meg kell oldanunk — mondják a philosophusok vagy a theologusok. — A manicheus ezt feleli erre: „Én megoldom, midőn így szólok: létezik ez ellentmondás. Ez antinomiának két szélső pontja közül én az egyiket Istennek, a másikat Ahrimánnak nevezem. Én constataltam a nehézséget, én nevet adtam a conflictus mindkét elemének. S ezzel minden megvan fejtve“.

Ha Bayle egy kissé ezen tan felé hajlik, onnan magyarázható, mert e tan nem egyéb, mint némileg összefoglaló constatalás. A tények, a világos, igazolt és jól osztályozott tények: ez az, a mit ő szeret. A manicheus dualismus tetszik neki, mint valami oly jó tárgymutató, mely két hasábra van osztva. Különben is neki rendes eljárása, minden oldalról vizsgálni az eszméket, jól megismertetni őket, pontos kimutatást adni róluk s azt a meggyőződést csepegtetni észrevétlenül belénk, hogy

az általuk nyújtott megoldás bizony nem valami sokat ér.

A politikában Bayle épp oly kevésbé találja kedvét, mint másutt, nagyravágyó, újdonságú nézetek és rendszeres elméletek felállításában. Sőt, úgy látszik, arról van meggyőződve, hogy egyáltalán nem kell írni a politikáról, minthogy az emberek szenvedélyei a legfinomabban kieszelt és legtökéletesebb sociologiai kombinációkat is rendkívül gyorsan hibásakká és balvégtetűekké rontják el a gyakorlatban.¹ Valósággal szélső ellentétet foglal el azon iskolákkal szemben, melyek azt hiszik, hogy egy-egy nagy eszméből nagy nép keletkezhetik, és itt is épp úgy, mint másutt, semmi sem hamisabb az ő szemében, mint az észnek állítólagos souverainitása. Egész határozottan híve a monarchiának, conservatív és antidemokrata. A nélkül, hogy a kérdésnek behatóbb tanulmányozásába bocsátkoznék, mert hiszen a politika nem tartozik azon dolgok közé, melyek őt érdekelhetnék, a mikor szóba kerül nála a nép souverainitásának elmélete, a lehető legnagyobb sértést követi el rajta: nem veszi elméletszámba. Csak szónoki fogásnak tekinti, melylyel azok élnek, kik az uralkodókat meggyilkolni akarják, és kedvteléssel mutogatja ki, mint jelentkezik ez az elmélet mindegyre a legkülönbözőbb iskolákhoz tartozó zsarnokgyilkosok munkáiban. Csakhogy ezúttal kissé cserben hagyja szokott tárgyilagossága. Bonald a nép souverainitásának dogmáját a protestáns iskolának tulajdonította, még pedig meglehetősen joggal; ellenben Bayle mindenekfölött a jezsuitáknak szereti tulajdonítani. Nem feledi ugyan (hiszen sokkal jobban ismeri,

¹ A *Hobbes*-ről szóló cikkben.

sem hogy ezt tehetné, a *Burgundi herczeg igazolását* Petit Jánostól¹ 1408-ból), hogy ez az elmélet régibb a jezsuitáknál, valamint régibb a lutheránusoknál is, sőt maga kijelenti, hogy „az a nézet, mely szerint a királyok tekintélye alantabb álló a nép tekintélyénél, és ők bizonyos esetekben büntetés alá vethetők, a világ minden országában, minden században és minden felekezetnél taníttatott és tényleg gyakoroltatott“;² de azt bizonyítja, hogy ha nem is a jezsuiták találták ki a most említett két nézetet, ők vonták le belőlük a legmesszebbmenő következményeket; és hosszasan kiterjeszkedik a Clément Jakab bűnének apologiájára, valamint Marianának³ a *De Rege et regis institutione* című munkájára.⁴ Nyilvánvaló, hogy itt, a mi pedig nagyon ritka Baylenél, szerzőnk személyesen érdeklődik a dolog iránt. Ő ugyanis mint olyan csöndes, félénk ember, szükségét érzi egy kétségbe nem vont és meg nem ingatható tekintélynek, mely biztosítsa az ő dolgozó-szobájának békés

¹ Baylenél (1740-iki kiadásában) ezt a címet s ezt a dátumot találok, míg Faguethnél (a tizenötödik kiadásban): *Justification du meurtre du duc de Bourgogne* és 1407 áll. Faguet korábbi kiadásában (így a negyedikben) a cím a Baylenél találhatóval egyező; én is ezt tartottam meg. *Petit János*, mint Baylenél is olvashatni, a Sorbonne ékesszóló s tudós tanára volt, ki a burgundi herczegnek a király egyetlen öcsésén elkövetett gyilkosságát maga a király előtt nagyszabású szónoklatban védelmezte. E szónoki beszéd aztán könyvekben is megjelent s nagy port vert fel.

Ford.

² A *Loyolá*-ról szóló cikkben.

Szerző.

³ A *Mariana*-ról szóló cikkben.

Szerző.

⁴ *Mariana János*, mint Baylenél olvashatni, jezsuita theologus és híres történetíró († 1624), ki egy ideig Párisban is tanított. Idézett művét, mely 1598-ban jelent meg Toledóban s Clément Jakab gyilkosságát is dicsőíti, Párisban a Parlament elégettette. Ford.

nyugalmát; a philosophiai dolgokban beéri azzal, hogy megvesse a műveletlen, a brutális tömeget, mely képtelen helyesen okoskodni még a saját érdekeit illetőleg is; de politikai dolgokban fél ettől a tömegtől, nem szereti, hogy oly elméletekkel táplálják, melyek szenvedélyeit izgatják, hangzatos névvel szépitgetik erőszakosságait és tetszetős ürügygyel mentik ki dühösségeit; mind e pontokban teljesen a Hobbes¹ nézeteit vallja.

Végre a gyakorlati erkölcs terén Bayle nemcsak mérsékelt, hanem maga a megtestesült mérsékletesség. A túlság, bármiféle téren, kivéve a munkában, a miben egyáltalán nem tart lehetségesnek túlságot, bántja, elkaseríti, kétségbe ejti. Az ő eszménye nem áll valami magasan s azt mondhatni, nincs is eszménye; de úgy látszik, hogy mind szavaival, mind példájával azt akarta bebizonyítani, mennyire jó erkölcsi szabály volna már maga a helyesen felfogott érdek, némi jóság kíséretében, a mi megint csak a jól értelmezett érdeknek volna folyománya. Munkásság, türelem, egyenletes kedély, kevéssel megelégedés, nyugalom, a nagyravágyás és irigység hiánya s az a meggyőződés, hogy a nagyravágyás és irigység még több mint Isten csapása, mert az embert a legsilányabbul nevetségessé alacsonyítják le; mások véleményének tiszteletben tartása, a mi nem zár ki némi tréfás gúnyt, éppen elegendőt arra, hogy feltétlen közömbösségbe ne sülyedjünk: ezekben határozódik a Bayle jelleme és tana. Az ő olvasása közben a *mitis sapientia Laeli* jut eszünkbe, ezzel a hozzáadással: *cum grano salis*.

¹ Hobbes angol philosophusnak (1588—1679.), ki több ízben tartózkodott Franciaországban, a despotismusban csúcsosodnak ki politikai nézetei.

Mindez kétségkívül oly emberre avatja, ki utat tört a XVIII. századnak, de a kiből semmi sincs e század szelleméből. Ő bizonyára nagyon gyűlölte volna a philosophusokat, s egy kissé ki is gúnyolta volna őket. Egyetlenegy áll köztük közelebb hozzá számos pontban: Voltaire, mert Voltaire alapjában véve túlzott conservatív, túlzott monarchista és teljesen arisztokrata; valamint azért is, mert Voltaire, ha türelmetlen, a türelmességnek híve, s bár eléggé durva, a szelidségnek híve. Vannak közös vonásaik. Ha Voltairt olvassuk, gyakran így kiáltunk fel: „ez egy epés Bayle!“ De éppen ebben áll különbségük. Voltaire, ki éppen annyira szilaj és csipős, fanyar, mint a mennyire nyugodt és jóságos Bayle, ennek egész eszmekészletét arra használta, hogy felrázza a világot s így aztán számos olyan eszmébe tévedt, melyek vajmi távol álltak az ő saját hajlamaitól, úgy hogy Voltairenél egész sereg egymásnak teljesen ellentmondó áramlat észlelhető; és Voltaire a maga haragjai, gyűlöletei és megtorlásai közben még azokra a nézetekre is, melyeket Baylel közösen vallott, oly erőszakosság és szilajság bélyegét nyomta rá, a mely kiforgatta őket eredeti mivoltukból.

Bayle egy nagyon rövid, nagyon különös, egyszersmind nagyon érdekes időpontot képvisel, mely már nem a XVII. század, és még nem a XVIII. század: a skepticismus időpontja e két hit korszaka közt, egy, még mindig eléggé értelmes és eléggé tevékeny félkimerültség időpontja ez, két nagyobb szabású erő kifejtés korszaka közt. A XVII. századnak vallási téren tanúsított erő kifejtése mind protestáns, mind katolikus részen már kimerülőben van; a XVIII. századnak rationalista és tudományos irányú erőfeszítése még nem kezdődött meg

tulajdonképen. Bayle oly rationalismus álláspontján van még, mely teljesen tagadó, teljesen terméketlen és teljesen meg van győződve a maga meddő voltáról. A Fontenelle korából való ő, és Fontenelle az ő hagyományát folytatta. Fontenelle harmincz évvel később majd így fog szólni: „Rémülve látom, mint uralkodik körülöttem mindenütt meggyőződés“. Ez egészen a Bayle mondása. S nála e szavakban még nagyobb bosszúság nyilvánult volna, mint Fontellenél; senki sem bírta volna elhiteni vele, hogy az ő tanítványai azok az emberek, kik oly erősen meg vannak győződve, habár bizony volt valami a dologban.

III.

Az „Ismerettár“ mint mai olvasmány.

Ha ezt a munkát most tisztán a magunk gyönyörűségére olvassuk, mitsem törődve azzal, milyen hely illeti meg és milyen volt hatása, úgy kellemes és hasznos olvasmánynak találhatjuk. Igen tudományos munka, alapossága megbízható, minthogy lelkiismeretesen magukból az eredeti forrásokból merít, a nélkül, hogy ezért gógös, felfuvalkodott és sértő modora volna. Gondoljuk el, hogy nem halmozza el szitkokkal azokat, kiknek tévedéseit helyreigazítja. Igen szerény volt szándékában s mint ilyen, nem akart kezdetben egyebet mint oly helyreigazító munkát nyújtani, mely más ismerettárak tévedéseinek legyen tára, és mind végig megmaradt e terve mellett, habár folyton bővítette-nagyobbitotta azt.

És daczára annak, hogy ily szerepre vállalkozott, mégis nagyon elnéző és szeretetre méltó tud lenni. Ritkán mulasztja el, hogy ne ilyen bevezetéssel kezdje helyreigazító cikkét: „Csak egy pár hibát mutathatok ki Morériben“; ¹ igaz ugyan, hogy erre aztán húszat is kimutat, de, mint látjuk, legalább udvarias modort tanúsít.

Könyve rosszul van megszerkesztve; teljességgel semmi arányosság sincs a részekben. Az egyes cikkek terjedelme korántsem az illető cikk tárgyául szolgáló egyénnek vagy kérdésnek fontosságától függ, hanem attól, mennyi jegyzet állt Baylenek rendelkezésére az illető tárgyról. Ismeretlen egyének, kiknél mindaz, a mit róluk Bayle összeirt, csak annak bizonyítására szolgál, hogy teljesen megérdemelték ismeretlen voltukat és ismeretlenül maradásukat, mintegy arczátlan hivalkodással nyujtóznak végig e rengeteg ívlapokon és pedig sok-sok lapon. Viszont olyanok, kik dicső nevet vívtak ki maguknak, egy-egy jelentéktelen kis cikkecskébe vannak belefojtva. D'Assoucinak ² tizszer akkora hely jut, mint a mennyi Danténak. Még pedig azért, mert Bayle annyira lelke mélyéig skeptikus, hogy ebbeli sajátságát még a dolgozás módjában sem tagadja meg. Ő annyira közömbös, hogy egyformán érdeklődik minden iránt; mindegy neki, Aristotelesnek vagy Peckiusnak ³ hívnak-e valakit. Az egyik, csak úgy mint a másik név, nem jelent az ő szemében egyebet,

¹ *Moréri* francia biographus, (1643—1680.); művének czíme: *Dictionnaire historique*. Ford.

² *D'Assouci* zene- és énekszerző a XVII. században, kinek tehetsége nem volt valami kiváló, de ki annál hirhedtebb volt züllött erkölseiről. Ford.

³ *Peckius* Péter XVI. századbeli jogtudós. (Faguet összes kiadásaiban *Peckins* áll sajtóhibából.) Ford.

mint kielégítésre váró kíváncsi tudásvágyat és végre-hajtásra váró kutatásokat. Baylenél senki sem szerette jobban az igazságot magáért az igazságért, a nélkül, hogy olyasmi jutott volna eszébe, hogy az igazságok közt jelentőségbeli fokozatokat lásson vagy állítson fel. Ebből kifolyólag aztán, eltekintve némi, majd lentebb említendő megszorítástól, egy kissé oly találomszerűen alakul egybe könyve, a milyen találomszerűnek hitte ő a világ folyását. Nem nagyon látszik meg ezen a munkán, hogy alkotóját a *gondviselés*, a *célirányosság* kíváncsalmai vezérelték volna.

Ez ismerettárt tulajdonképen ily czímmel kellene el-
látni: „Mi mindent tudott Bayle?” Ime az ő tudásának köre: mythologia, ó-kori történelem és földrajz, a vallások története (ebbeli ismeretei kiválóak, sőt keltük idejét véve, rendkívül meglepők), szoros értelemben vett theologia, philosophia, Európa történelme a XVI. és XVII. században. Már kevésbbé tudta és kevésbé szerette az irodalmat, a költészetet és a középkor történetét. A miben pedig éppen teljességgel járatlan volt, az a természet-tudományok köre. A mit tehát az Ismeretektárában találunk, a következőkben összegezhető: körülbelül teljes, gyakran végtelen részletekbe vesző, de igen élvezetes története Európának, főleg Franciaországnak 1500—1700-ig, egy érdekes mythologia, az ó-kori történelemnek különlegesebb mozzanatai, majdnem teljes története a kereszténység fejlődésének, majdnem teljes története a philosophiai rendszereknek: ezt a két utóbbi pontot bizonyára jól ismerte Voltaire, midőn a maga *Philosophiai Ismerettárán* dolgozott, miként jól Diderot, midőn az *Encyclopaediá*-nak philosophiai részét összeállította.

Az értékes anyag tehát figyelemreméltó e munkában,

habár jelentékenyek benne a házasságok is. De még e házasságoknál is jobban bánthat a pletykának és a sikamlósnak juttatott tér. Szerzőt távolról sem menti az a jóindulatú megvetés, a mivel az emberek iránt viseltetett; nem menti abbéli meggyőződése, hogy az oly könyvnek nem akadnak olvasói, melyből hiányzik a szennyes tréfa és a cseléd-pletyka. Mi tudunk olvasni a sorok közt, bennünket nem lehet elámitani az ilyesmivel. Napnál világosabb, hogy Bayle egészen a maga kedvtelésére dolgozik itt és személyes gyönyörűségét leli e nevetséges vagy csiklandós elbeszélésekben. Ő is élvezi azon kicsinyes és beteges kíváncsiságnak titkos gyönyörűségeit, mik a magányos életet élő öreg szobatudósoknak rendes gyöngéi, habár vannak kivételek is, az ég jóvoltából. Megérzik rajta, hogy nem forgott nagyvilági körökben. Ő nem szalon-ember, kiben volna finom ízlés, ki finom tapintattal vagy megvető rövidséggel bánná el bizonyos dolgokkal, ki közömbösséget tanúsítna oly dolgok iránt, melyekkel az iskolásfiúk és a kofák szeretnek foglalkozni. Ő szükségét érezte annak, hogy eltrécseljen a gazdasszonyával vacsora közben. Munkáján, mint nem egyszer a Sainte-Beuve munkáin is, néha az előszobának és kissé a cselédszobának levegője érzik. Mily szellemrokonságra valló vonás s annak bizonyítéka, mint fizet vissza mindent a sors, az, midőn Sainte-Beuve Bayleről szóló cikkében mindenekfelett azzal a kérdéssel látszik bibelődni, hogy megtudhassa, vajjon szeretője volt-e vagy sem Bayle Jurieunénak.

Habár nem is rójuk fel neki felettébb, ki kell emelnünk még apró-cseprő fortélyait és ármányos fogásait, melyeket a jámborság szenvedése alá rejt. Így mindenekelőtt ama classikus hadi csellel él, melyet — úgy vé-

lem — már Montaigne előtt használtak mások, s mely Montaigne óta napjainkig annyira állandóan alkalmaztatott, hogy már senkit sem ejt meg, sőt már senki sem vet rá üggyet. Tudvalevőleg ez abban áll, hogy az író az észnek abbeli tehetetlenségét, hogy nem képes Isten létét bebizonyítani, a hit szükséges voltának bizonyítéka gyanánt állítja elénk, és következőleg minden észszerű alapon álló istentagadó könyvet mint az ájtatos élethez vezérlőt tüntet fel. E tekintetben egész nyugton lehetünk. Bayle a túlságig élt ezzel a fogással. Ez nála valósággal *clausula* s mintegy refrain gyanánt szolgál. Mindig előre biztosak lehetünk felőle, hogy ezzel fog végződni valamennyi czikke, mely a platonismusról a manicheismusról, a socinianismusról, a teremtésről, az eredendő bűnről vagy a lélek halhatatlanságáról szól.

Vannak neki különben más fortélyai is, majdnem kedvem volna azt mondani, más rókalyukai. Éppen ott, hol tulajdonképen keresnök nézeteit a komoly és kényes kérdésekről, találjuk meg ezeket a legritkábban. Az oly cikkben, mely valamely ismeretlen egyénnek nevét hordja homlokán, az ilyen helyt, mintegy fedezve s védve a cikk érdektelensége s az olvasónak remélhető figyelmetlensége által, merészel többet Bayle s tárgyal behatóan főbenjáró kérdéseket, valamelyes jegyzetnek zugába beleszorítva, mely aztán kibővül és alattomban egész röpirattá nő. Épp ezért egészen el kell őt olvasni, mint minden rosszul szerkesztett könyvet; mert az ő könyve rosszul van szerkesztve, részint nembánomságból — művészi szempontból tekintve — részint meg szándékosan, eszélyességből és gonoszokodásból. Sainte-Beuve azt mondja, hogy ez az Ismerettár oly könyv, melyhez inkább csak úgy alkalmilag kell folyamodni

útbaigazításért, semmint olyan, melyet elejétől végig kellene olvasni. Az ellenkezője áll. Ha csak úgy folyamodunk hozzá alkalmi útbaigazításért, azt hiteti el velünk a látszat, hogy jóformán semmi sincs benne; de ha rendszeresen olvassuk, lépten-nyomon felfedezésekre bukkanunk benne, még pedig éppen ott, a hol két levelet készültünk fordítani egyszerre. Ez éppen az a könyv, melyet legkevesbbé szabad csak úgy futtában lapozni.

És ha teljesen végig olvastuk, olyasmit fedezünk fel benne, a mi nagy becsületére válik Baylenek: t. i. mindama fogyatkozások, melyeket az imént jeleztem, fokozatosan kisebbednek és majdnem teljesen elenyésznek, a szerint a mint szerző műve írásában előbbre halad. A sikamlós vagy izetlen történetkéek ritkábbakká válnak, a philosophiai és erkölcsi kérdések kötik le mindinkább a szerző érdeklődését, a szószátyár pletykázó teljesen átengedi helyét a philosophusnak; a mű valójában philosophiai problémák tárává alakul át. Az ember szint-úgy sajnálja, mikor észreveszi, hogy végére ért a műnek.¹

Mindent összevéve, tartalmas és kellemes olvasmány. Egy derék ember könyve ez, a ki igen értelmes egyéniség, habár nincs is minden közönségesség híján. Pártatlansága, noha ez mint minden pártatlanság, csak viszonylagos, de tényleg meglevő, igazi tudóshoz illő szerénysége és becsületes jóhiszemősége, a mivel nem állnak ellentétben jámborságot szenvedő apró cselfogásai és hamisságai, — mindenekfelett pedig az ő szilárd,

¹ E szavak jelentésének teljes megértéséhez tudnunk kell, mekkora terjedelmű ez a mű. Az 1740-iki amsterdami kiadásban négy nagy folians-kötetre terjed, melyek mindegyike 800—900 lapnyi.

mély és teljes türelmességi szelleme miatt, akarva, nem akarva szeretünk kell őt.

A türelmesség az ő egyéniségének valósággal alapja volt, ebből állt lelkének tulajdonképi lényege. Ha föl-lekesül, ha szárnyalni kezd, ha elfelejti közömbös nem-bánomságát, ha hirtelen hév, meggyőződés, sőt bizonyos kenetteljesség árad belőle: ez akkor esik meg vele, mikor a türelmesség kerül szóba, s midőn iszonyodásának ad kifejezést az üldözésektől, a polgárharczoktól, a vallási háborúktól, a fanatismusoktól, a tömeg vad butaságától, mely gyilkolásra képes vetemedni oly eszme érdekében, melyet nem értett meg, és hódolatul egy-egy esztelen félreértésnek. Ő nem tanította ezt: „Szeressétek egymást!” de egész életén keresztül folyton ezt ismételte, mély szájalomtól áthatottan és valósággal aggódástól zaklatva: „Legyetek elnézők egymás iránt!” Ez nagy különbség s ezért nem szabad Voltairerrel azt mondanunk róla, hogy „isteni lélek volt”. De minden-esetre derék, becsületes, egyenes, jó lélek volt.

Böbeszédűsége daczára is rendkívül élvezetes őt olvasni, mert ha cikkei hosszadalmasak is, stílje élénk, könnyed, fesztelen őszinte, s néha majdnem rövidre fogottnak érzik. Kétféle írásmódra van: az egyiket fent a szövegben használja, a másikat lent a jegyzetekben. A nagybetűs szövegben száraz, tömör, túlhalmozott és nehézkes; az apró betűs jegyzetekben ellenben fesztelemmé válik, elcseveg, bőségesen engedi ömledezni emlékeinek toluló árját, eltréfálgat az ő ingerkedő, gonoszkodó és eszélyes bonhomijával; igen gyakran, majdnem mindig elragadó kedves. Úgy érezzük, mintha azon tanáraink valamelyikével volna dolgunk, kik a katedrán kissé ünnepélyeskedő feszes és tartózkodó modorúak,

de kik előadásról kijövet elkísérnek bennünket, hallgatóikat, végig a Szajnapart hosszában, s ilyenkor rendkívül tanulságosak, mulattatók, mélyek és megkapó erejük tudnak lenni alkalmilag, véletlenül, s annyira érdekeseznek érzik magokat, hogy jóformán nem is bírnak tőlünk megválni. Így, előadásról kijövet kell megfognunk Baylet is; gondolatvilágának egész veleje, elméjének színe-java jegyzeteiben található meg, melyek egy-némelyike valóságos remekmű. Itt megint mutatkozik az a kissé óvatoskodó félénksége, mely csak akkor szánja rá magát bizalmasabb megnyilatkozásra, ha mintegy zárt ajtók mögött érzi magát, s így tanítása legalább látszólag meghittebb jellegű.

Nagyon sok szellemesség van benne, még pedig igen sajátos fajtájú: valami naiv humor, ártatlannak látszó gonoszkodás, a miből csak úgy röpköd mindenféle csipkedő ötlet, teljes szándéktalanságot negélyezve. Az ilyen jósággal társult skepticismusnak szülöttei aztán az efféle ötletek: „Desmaretsnek ¹ igaza volt Boileau ellenében, de Boileau mellett döntött az a körülmény, hogy ő mulattatni tudta olvasóit. Desmaretsnek érvei hiába voltak szolidak; az akkori időszak nem kedvezett nekik. Erre pedig az íróknak nem kevésbbé kell ügyelni, mint a kertészeknek“. ² Íme ilyen az ő modora. Nagyon szeretetreméltó. Nemde, az olvasó mintegy maga előtt látja az ő atyáskodó, gömbölyded taglejtéseit, és azt a félmosolyt, mely a komolykodva összevont ajkon átröppen?

¹ *Desmarets*, XVII. századbeli költő, a franczia Akadémia legelső negyven tagjának egyike, ki többi közt irt egy híres vigjátékot s *Clovisról* egy 26 énekre terjedő epost: ez utóbbi műve alkalmából volt erős vitája Boileauval. Ford.

² A szöveget itt megrövidítettem. Szerző.

Ugyan ilyen a következő hely is: „Nagy szerencsétlenségnek szoktuk tekinteni a butaságot. Azon szülők, kiknek elég éles szemük van arra, hogy észrevegyék gyermekeik ostoba voltát, rendkívül elkeserednek miatta: lángelméknek szeretnék látni őket. S ezt azért teszik, mert nem tudják, mit kívánnak. Százszorta jobb lett volna Arminiusra nézve, ha bambának születik, sem hogy annyi esze legyen; mert az a dicsőség, hogy egy szektának kölcsönözte oda nevét, vajmi képzelt előny volt azon nagyon is való bajokhoz mérten, melyek meg rövidítették napjait, s melyeket nem kellett volna végig szenvednie, ha ő is afféle tuczat theologus lett volna, ha ő is azon emberek közé tartozott volna, kiktől azt szokták jósolni, hogy ők ugyan sohasem fognak eretnekséget teremteni“. ¹ A tréfálkozásnak ez a hangja igen kedves, a maga finomitott, enyhített és hermelinprémmel bélelt mivoltában. Íme még egy igen fontos észrevétel, s mily ironikus komolysággal adva elő: „A coelibatus szigorú fegyelme számtalan ember előtt kényelmetlennek tetszik; a házasság az ilyenekre nézve valamennyi szentség közül az, a melyben való részesülést tartják a legdrágábbnak és a legbecsesebbnek; és a ki e tárgyról egy olyan könyvet próbálna írni, milyen a *Gyakori áldozás*, épp annyira gyűlöletessé tenné magát, mint a milyenné Arnauld ² vált, midőn egy más tárgyról kiadott egy oly munkát, mely nagy port vert fel“. — Néha nehezkesebb a Bayle tréfálkozása; néha,

¹ „... qu'ils ne feront point d'hérésie“; értelmében: „nem fogják feltalálni a puskaport.“ Ford.

² Arnauld Antal (1612—1694.), kit Boileauval a XVII. század a nagy Arnauldnak nevezett, a francia jansenisták feje. A *gyakori áldozásról* szóló műve (1643.) a jezsuiták ellen volt irányozva s

bár nagyon ritkán, gonoszabbá válik. A skepticismus kiábrándultság és a kiábrándultság, bármilyen jósággal társuljon, nem marad mindig távol némi keserüségtől. Renannak van egy lapja, egyetlenegy, mely valósággal Swiftszerű. Baylenek is megvan a magáé, tán kettő is van ilyen. De talán túlzom a dolgokat: „Azok a viták, azok a zűrzavarok, melyeket a nagyravágyó, merész, vakmerő elmék idéztek elő, sohasem voltak kizárólag csak káros hatásúak . . . haszon is háramlott belőlük a tudományokra, a szellemi műveltségre. Nincs semmi, le egészen a polgárháborúig, a miről el ne lehetett volna ezt olykor mondani. Egy nagyon jóra való férfiú azon háborúkra vonatkozólag, melyek a XVI-ik században pusztították Franciaországot, szintén megtette e megjegyzést. Azt állítja, hogy azok némelyeknek tehetségére hatottak fejlesztőleg, másoknak megint ítélőképességét tették tisztultabbá, — emezeknek szellemi fürdő, amazoknak szellemi sarkantyú gyanánt szolgáltak . . . Az igazat megvallva, mégis az emberiség nagy része szívesen elengedné az ilyen sarkantyúkat és az ilyen köszőrüket“. Íme, körülbelül eddig a fokig képes emelkedni a Bayle keserősége; nincs benne nyers fanyarság; ő nem írta volna meg a *Candide*-ot. De jól látni, hogy nagyon meg tudta volna fogantani annak gondolatát.

Ennyi elég annak bizonyítására, hogy a Bayle olvasása mennyire nemcsak tanulságos és gondolatkeltő, de mennyire kellemes, vonzó, lebilincselő, rokonszenves.

egyik nevezetesebb előzménye annak a sokáig eltartó jansenista-jezsuita harcnak, melynek legkimagaslóbb irodalmi terméke; a Pascal *Vidéki levelei* éppen Arnauld művének a Sorbonne által 1656-ban történt kárhóztatása alkalmából készült.

Ford.

Kitünő társalgó, a ki tudós, értelmes, szellemes, s a ki szeret kissé pletykázni, és kissé fecsegni szokott. Többször kijelenti, hogy azok számára ír, a kiknek nincsen könyvtáruk, s a kiknek ő könyvtárt akar helyettesíteni. Teljesen elhiszem neki s nagyon jól elérte célját. Ő maga is egész könyvtár volt, nagy és tudós könyvtár, noha nem teljes és egy kissé rendezetlen, itt-ott holmi férczmunkákkal a polczok zugában.

IV.

Ilyen az az ember, kiből a XVIII. század embereinek úgyszólván húsa és vére táplálkozott, és ez igen mulatságos. Azt bizonyítja (s túlzás volt tőlem fentebb azt hangoztatni, mint bosszankodott volna miatta Bayle: maga is mulatott volna kissé rajta), hogy a skepticismus határozottan nem embernek való dolog. Az ember olyan állat, melynek szüksége van rá, hogy meggyőződései legyenek. Íme egy író, ki szolid, józan észjárással s meglepő helyes gondolkozással minden előítéletet romba dönt, egyesegyedül az észet engedi fentmaradni s aztán megjegyzi ráadásul, be is bizonyítva ez állítását, hogy az ész se vezet semmire, maga is csak az utolsó előítélet lévén, mely hizelgőbb és csábítóbb a többinél. Bayle tanítványai az észből új hitet teremtenek, új bálványt és új templomot alkotnak, és módját lelik, hogy mesterüknek skepticismusából dogmatismust állítsanak fel, mely éppen olyan zsarnok, éppen olyan dölyfös, harczias kedvű és az embereknek nyugalma nézve éppen olyan veszélyes, mint bármely más dogmatismus.

Ennél az embernél, ki semmiben sem hitt, érveket keresnek és találnak annak bizonyítására, hogy ő bennük hinni kell; és az emberiség e megvetőjénél érveket keresnek és találnak annak bizonyítására, hogy az emberiségnek imádnia kell önmagát, minthogy úgy sincs más egyéb imádni valója, a mi ugyan kissé nevetséges, de teljesen természetes végkövetkeztetés. Bayle így aztán a legkülönösebb, de előre láthatott kerülő úton oda jut, hogy előmozdítja lesz egy hitnek, kétségbe nem vonható, noha egészen akaratlan megalapítója lesz egy vallásnak. Képzeljük el Montaigne-t — *currente rota cur urceus exit?* mert latinul illik idéznünk, ha Montaigne-ről beszélünk — egy szekta fejévé váltan. Így is fordulhatott volna a kerék; senki sem lehet saját magának idomító fazekasa.

De a miben vigaszt találhatott volna Bayle, ha ugyan erre egyáltalán szüksége lett volna neki, a ki nem igen volt felettébb vigasztalhatatlan természetű, ez az a tény, hogy ő már előre megczáfolta buzgó tanítványait, kik merő buzgóságból a torzításig kiforgatták. Nincs egyetlenegy elméletük, melynek, mintegy előrelátásból, rá ne mutatott volna vakmerőségére és hiú felfuvalkodottságára. Bayle előfutára tehát a XVIII. századnak, de olyan, ki e századból előre kiábrándít. Ő teljes joggal moshatta volna kezét azzal szemben, a mit az ő munkájának tartottak, és a mi — mindent összevéve — tényleg az is volt egy kevéssé. Még egy dolog utoljára mosolyt csalt volna ajkára e földön, az ugyanis, ha sejt-hette volna, hogy hatást fog gyakorolni az emberekre, s hogy az emberek közt való szellemi fentmaradása milyen, általa sohasem álmodott irányt fog venni. Olybá tekintette volna ezt az utolsó kalandját, mint egyikét

azoknak az emberiségnél előforduló pompás bolondságoknak, melyeken ő csendesen úgy elmulatott, — mint egyik jó „jelenetét a világ nagy vígjátékának“, — mint „az emberi elme népszerű betegségeinek“ egyik nyilvánulását; és nem hihető, hogy az ő kiábrándult és gonosz-kodó skepticismusára ez az eset lohasztólag hatott volna.

F O N T E N E L L E.

A XVIII. század egy oly férfiúval kezdődik, ki nagyon okos volt, de a ki semmifélekép sem volt művész. Ez valóban ismertető jele ennek az embernek és ez lesz sokáig ismertető jele ennek a kornak. A mi mindekelőtt szembeszökő módon hiányzik Fontenelleben, az a hivatás, és a hivatás annyi, mint eredetiség; már pedig az eredetiség, ha nem is éppen lényege a művésznek, de legalább ismertető jele. Korán jön Párisba, de nem azzal a szándékkal, mint az erőteljes tehetségek, hogy ez vagy az legyen belőle, hanem azzal az akarattal, hogy egyáltalában legyen valami. De hogy mi legyen aztán ez a *valami*, „Isten, asztal vagy tál“,¹ fogalma sincs róla. „Próza vagy vers, a mint kívánni tetszik“. ² Nem szinköltő, nem moralista, nem regényíró. Ő *író ember*. A dolog egészen új s még a kifejezés (*homme de lettres*) sem létezett eddig. Ír tragédiákat, mert a Corneilleeknek unokaöccse, operákat, mert az operák divatban vannak; ír pásztori költe-

¹ Szálló ige Lafontaine egy meséje nyomán, melyben egy szobrászról van szó, ki egy nagy darab márványt vásárolt. Ford.

² Idézet ama szatirikus *arczképből*, melyet Labruyère ad Fontenelleről. Ford.

ményeket, Segrais nyomain, *Galans Leveleket*, *Voiture*¹ nyomán. Van benne valami Corneille Tamásból, Benseradeból, Céladonból és Trissotinból. — Sokan azt mondják róla: „Ostoba ember, de rátartó. Célt fog érni“. Valóban rátartó volt, de nem volt ostoba. A mi megmenti és már maga bizonyos szolid alapot kölcsönzött neki: intelligens tudásvágy lakozott benne.

A précieux szalónoknak ez a költője, ez a „legcsinosabb pedans a világon“ harminczadik éve előtt (1686.), el-elvonult koronként a nagyvilág köreiből, tudományos önképzés végett, miként mások ájtatosság gyakorlása végett tették. Pár napra el-eltűnt. Hol volt ilyenkor? Egy kis házban a Saint-Jacques külvárosban, Saint-Pierre abbé, Varignon matematikus meg mások társaságában, „kik mindannyian mindenféle akadémiába szóródtak el onnan“. ² Mindannyian fiatalon, „szorosan egyesülve, telve a tudás első hevével“, mindent tanulmány tárgyává tettek, mindenről vitatkoztak és ők maguk négyen-ötten „az irodalom világában használt különféle nyelveknek jókora részét beszélték“, rendkívül sokat dolgoztak, minden felől tájékozódni iparkodtak. Itt ringott a XVIII. századnak bölcseje, ebben a Saint-Jacques külvárosi kis házban. Egy tudós, egy ideológ publicista, egy történész, egy minden iránt érdeklődő világfi, ki már kész hirlapíró, hajlékony szellemmel s egészen közel ahhoz, hogy mindenféle eszmének szellemes

¹ Segrais (1624—1701.), Virgil fordítója s a XVII. század précieux idyll-költője, az akkori szalónok egyik főbb kegyencze. — *Voiture* (1598—1648.), a Rambouillet-palota hangadó szépelméje. a vers és próza forma-művésze, kinél a précieux szellem nevetséges túlzássá fajul el.

Ford.

² Emlékbeszéd Varignon felett.

Szerző.

népszerűsítőjévé válják: ez emberek mintegy előfutárai azon nagy korszaknak, melynek élénk, fáradhatatlan és könnyed keze mindent felkavar majd hévvel, féktelenül és vakmerőn. — Valamennyiök közt Fontenelle van legjobban harcra felfegyverkezve, mind azt tekintve, a mije van, mind azt, a mi nincs benne. Nagyon jó egészséggel van megáldva, vérmérséklete nyugodt, könnyen dolgozik és szíve hideg. Nincs benne semmiféle érzelmesség. Érzelmei megannyi helyes eszmék: loyaltás, egyenesség, baráti hűség, kifogástalan jellem. Az ember azzal a meggyőződéssel adja át magát ezen érzelmeknek, hogy ily érzelmekkel birni okos dolog, megfelel jól felfogott érdekünknek, és a jó ízlés is megkívánja. Teljességgel nem szerelmes szív. Ezt semmi sem bizonyítja jobban, mint szerelmi versei. Egész nyugodtan ilyen kemény szavakat ejt a házasságról: „Montmort úr megnősülése után tovább folytatta egyszerű s visszavonult életmódját, annival is inkább, mert a házasság, a mi elég ritka szerencse, kellemesebbé tette háza táját“. Szilárdan helyt áll és szeret gonoszkodni a vitatkozásban, de nem szenvedélyes. Megvan neki a maga nézete, de nincs pártfelekezeti elfogultsága. Még önszeretete sem szenvedély nála. Vagyis egyáltalán nem tudja, mi a szenvedély. Nyugodtnak, minden iránt érdeklődőnek és eszélyesnek született. Agglegénynek született és már születésétől fogva száz éves volt. Többeknél észlelhetni ezt a jelenséget a XVIII. században, még azoknál is, a kik netán megnősültek, és a kik véletlenül korábban haltak el.

I.

Irodalmi eszméi és irodalmi művei.

Ily szervezettel arra volt teremtvé, hogy meg legyen benne mindaz az értelmiség, a melynek nincs szüksége érzelmességre. Ezzel korántsem mehetni oly messze, mint gondolnók. Mert az értelmiségnek, még ha eszméről van is szó, ez eszmék szeretetére van szüksége, hogy föntarthassa magát. Fontenelle mit sem fog érteni a művészeti dolgokhoz, és habár bámulatosan megérti az eszméket mind, sohasem fog ezek iránt azzal a szenvedélylyel viseltetni, mely arra képesít bennünket, hogy új eszméket teremtsünk, az eszmék számát növeljük, őket fürkészve kutassuk, egyesítsük, egymás mellé rendbe állítsuk, hatalmas rendszereket alkossunk belőlük, a melyek néha tán hamisak, de bizonyos élettől pezsegnek, mert emberi lelket leheltünk beléjük. Később majd meg fogjuk látni. Ezúttal tekintsük őt csak a művészeti dolgokhoz való viszonyában. Valóban, ezekbe teljességgel nem képes belehatolni. Már mások megjegyezték róla, hogy míg philosophiai szempontból annyival megelőzi kortársait, sőt valósággal előfutárnak mondható, addig szépirodalmi tekintetben vajmi hátra maradt. Ez nagyon is igaz. Költészete és képzelete XIII. Lajos korának divatjára emlékeztet. Tragédiái oly ember művei, ki noha unokaöccse Corneillenek, mégis nagybátyjának látszik. E művek szépségei megannyi szinehagyott, avult holmik; van bennük valami a vén színészek játékmódorából, melyen nemcsak a mesterkéeltség érzik meg, hanem az is, milyen régi divatú már ez a modor. Operái, melyek oly gonddal vannak kidolgozva, egy természettől

fogva hideg embernek alkotásai, ki belegyakorolta magát abba, miként kell turbékoltatni az édes-lágy, a gyöngéd, a szenvedélyes szerelmet. Pásztorjátékai valami különös darabok. Nem képviselnek tán hamis műfajt, a mi elég meglepő ujdonság, pásztorjátékokról lévén a szó. Meglátszik, hogy olyan ügyes ember írta őket, ki nagyon jól tudja, hogy hol a bökkenő, és hogy a pásztorokat mindig úgy beszéltették a szerzők, mintha azok megannyi költők lettek volna. Az ő pásztorai nem szépmelék, sem nem philosophusok; s ezt érdemül kell neki betudni. De ez érdem mindössze tagadólagos természetű; a miért valaki a hamistól távol marad, ez még nem annyit tesz, hogy tehát valóhű, igaz. A Fontenelle pásztorai nem hamisak, egyszerűen nem léteznek. Semmiféle jellemük sincsen. Szerzőjük azt akarta, hogy ne legyenek se esetlen durvák, se szellemesek, se finoman gyöngédek, se komikusok, se tragikusok. Így aztán nem maradt egyéb hátra, mint hogy semmik sem legyenek. Így is történt. Úgy tetszik, mintha Fontenelle mindössze csak henyélve, kéjelegve élő embereket akart volna fesseni. De még ahhoz is, hogy valaki kéjelgő jeleneteket fessen, bizonyos érzelmesség kívánatos, mely ha meglehetősen alacsony forrásból ered is, de kell, hogy tényleg meg legyen. Fontenelle nem eléggé érzelmes arra, hogy egy Gentil-Bernard¹ lehessen. Látni való, hogy csöppet sem érdeklődik hősei szerelmi kalandjainak kimenetele iránt s eszében sincs, hogy szeretne talán helyükben lenni. Ennyiből is könnyen megítélhetni, hogy e jelenetek sok munkába került semmiségek. Mily nyo-

¹ Igazi nevén: *Bernard József Péter* (1710—1775.) erotikus költő, egy *Art d'Amour* hírhedt szerzője. Ford.

masztólag hathatnak ránk az olyan embernek ifjúkori zsengei, kinek sohasem volt ifjúsága! Ez a sajtósági végzetű író, ki Molière és Racine után egy Théophile¹ kortársának szerepét játssza, nagyon meg kellett hogy lepje és csakugyan tényleg ámulatba is ejtette az 1660-iki irodalmi iskola embereit, a Boileaukat és a La Bruyèreeket. Ez a „Cydias“,² ez a „kis Fontenelle“ rájuk nézve határtalanul kellemetlen személyiség, kit furcsa különlegességnek tekintenek. E jelenség magában véve azonban mégsem oly meglepő. Fontenelle par excellence író, oly értelmes ember, kiben semmi teremő erő nincs, de ki az assimilatio és a kivitel terén nagy könnyedséggel rendelkezik. Az ilyen emberek a művészeti dolgokban sohasem előzik meg kortársaikat; csak utánóznak, még pedig nem is mindig a legutolsó divatot, közvetlen elődjeiknek modorát. Minthogy nincs bennük egyéni ihlet, első tanulmányaiknak és első bámulataiknak tárgyaiból szereznek maguknak ihletet, mely hatás aztán sokáig eltart náluk. Fontenelle a szépirodalom terén az *Astrée*-imádók³ közé tartozik, miként maga Lafontaine is; csak hogy ő már nem tudja, mint Lafontaine, e regény költészetét magában újjá alakítani át. Mindössze újabb kiadását nyújtja és ha

¹ *Théophile de Viau* (1596—1626.) zaklatott életű író, ki hugenotta, sőt istentagadó hírében állt s mint ilyen, *in effigie* tűzhalált is szenvedett. Igen kiváló tehetségű költő (lyrikus, tragédia-író stb.), kinek az eszmék történetében is érdekes hely jut. *Ford.*

² „Cydias, bel esprit“ néven szerepel Fontenelle a Labruyère maró szatirájában. *Ford.*

³ *D'Urfée* (1568—1625.) regénye, melynek hőse a fentebb említett Céladon. E mű a précieux szellem hatása alá került kort a pásztori költészet conventionális világába áthelyezve festi. Az egész francia költészet fejlődése szempontjából kiváló alkotás. *Ford.*

elméje idővel nem választott volna egy másik irányt, úgy ő sohasem irt volna egyebet *Psyche*-féle¹ operáknál, természetesen leszámítva két vagy három szívből jövő részletet, vagyis valamivel kevésbbé hosszadalmas *Astrée*-ket irt volna csak.

Kritikája sem más, mint költészete, melyhez méltó magyarázatul szolgál. Teljesen hiányzik belőle a magasabb művészet iránti érzék. Pedig mily értelmes ez a Fontenelle! Kétséggkívül; de tévedés azt hinni, hogy az értelmesség egymaga elegendő a művészeti dolgok megértésére. Megkiváncsítat ehhez a teremő tehetségnek bizonyos csirája is, egy szemernyi művészi génusz, szóval éppen azon képzeletnek és sensibilitásnak ereje, mely egy vagy tíz fokkal hatásosabb kiadásban a művészet termékeinek megértése helyett, ezek valamelyikének alkotására képesít. A művészet terén csak azt tudjuk igazán megérteni, a minek megteremtéséről mi is álmodoztunk lelkünk mélyén s a minek megvalósítására midőn képtelenek vagyunk, azért nem kevésbbé vagyunk képesek azt vázlat gyanánt lelkünkben kitervezni. A bíráló oly művész, a ki egy másik által megvalósítva látja azt, a minek ő csak megfogantatására volt képes; de hogy ezt meg bírja látni, legalább tudnia kellett azt magában megálmodni. Fontenelle még álmodni sem birt a nagyszabású művészetről. Ő nem szereti az ó-kort. Bár csínján és elmésen, de szüntelenül, kicsinyes kötélözködésekkel csatározgat ellene. Legkülönbélebb munkáiban léptenyomon olvashatni ilyen helyeket: „... Íme, így okoskodik ez az annyit magasztalt ó-kor“.² „Mi semmi afféle

¹ *Psyché* 1678., miként *Bellérophon* 1679. Fontenelle opera-librettói.

Ford.

² A jóslatok története.

Szerző.

rengeteg képtelenségre nem vetemedtünk, mint a minők a görögök régi meséi; még pedig azért nem, mert mi nem is indultunk ki olyan képtelen pontból“. ¹ Le kell rázni magunkról „az ó-kor iránti durva elfogultságunkat“. ² Ez a dolog nála valósággal a megszállottságig fokozódik. Mintha csak egy III. századbeli keresztényt látnánk magunk előtt, a mint a pogányokat támadja, vagy egy napjainkbeli pártembert, ki egy szót sem ejt-het, hogy a legközömbösebb társalgás közepett is ki-fejezést ne adjon az ellenpárttól való irtózásának. — Csakugyan egészen ilyen jellegű az ő kritikája is, mely kizárólag aprólékos részletekkel bibelődik. A *pásztori költészet természetéről* szóló értekezésében megtámadja Theokritot, aztán meg Virgilt; az egyiknek főleg azt veti szemére, hogy nagyon is alant jár, a másiknak meg főleg azt, hogy nagyon is fent szárnyal, de azért alkal-mat talál annak kimutatására is, hogy megesik, mi-szerint Theokrit olykor nagyon is magasán szárnyal és Virgil nagyon is alacsonyan jár. Se hossza, se vége nála az ilyen gyerekesen kötekedő apró csürés-esava-rásnak. Mikor pedig ő maga kissé feljebb emelkedik és komolyabb tekintetekből abba hagyja ezt a kicsinyes csatározást, megdöbbentő gyarlóságot árul el. Nem tud felemelkedni a nagyszabású költészetig, vagyis a költé-szetig. Virgil *Silen*-je ³ képtelen furcsaság az ő, a tu-domány emberének szemében, noha máskülönben fel tudja fogni a természet fenségét. Ennek az az oka, hogy

¹ A mesék eredete.

Szerző.

² Elmefuttatások az ó-kori és az újkori párti emberekről.

Szerző.

³ *Silenus* Virgil egyik eklogája, melyben cosmogoniai költé-szet foglaltatik.

Iord.

Silen lyrai lendületű költemény, már pedig a lyraiság a lehető legidegenszerűbb a XVIII. század kezdetén virágzó szépműeknek, a Lamotte-oknak, a Terrassonoknak, miként nemkülönben a Dacier-knek is,¹ bár az utóbbiak az ó-kor pártfelei közé tartoznak. A nagyszabású költészetnek ez az érzéke hiányozni fog a XVIII. század legnagyobb embereinél is, és más okokkal társultan, ez fogja őket állhatatosan megtartani az ó-kor iránti megvetésükben, hiszen az ó-kornak éppen az a főjellemvonása, hogy mindent költészetté változtatott, a mit csak érintett. Ne higyük, hogy e tekintetben a XVIII. század a XVII. századnak folytatása. Az 1660-iki iskola, igaz, kevésbé volt lyrai; s az is megtörtént Boileauval, hogy így nyilatkozott: az ó-kori íróknak abban áll kitűnőségük, hogy a kicsinyes dolgokat is eleganciával festették le;² de Racine éppen annyira fel tudta fogni a tragikus nagy szenvedélyek költészetét, mint a menynyire maguk az ó-kori szerzők tették, sőt e pontban ő sokkal mélyebbre hatolt, semhogy kora jól megérthette volna; és Fénelonnak volt annyi érzéke a nagyszabású mythologia iránt, mint a mennyi Virgil iránt. Boileau pedig, ki e pontot illetőleg a szóigazi jelentésében modern-párti volt, Perrault³ ellenében nemcsak Homert és Pindart, de a héber költők lyraiságát is

¹ *Dacier* ó-kori philologus, kinek neje maga is kiváló nyelvész, Homer fordítója. *Ford.*

² Levele Maucroixhoz. 1695. ápr. 29.

Szerző.

³ *Perrault Károly* (1628—1703), Colbert egyik legüdvösebb tanácsadója az irodalom és tudomány pártolásában, jeles meseíró, kiváló kritikus, Boileaunak nagy ellenfele, kivel szemben az újkori költészet felsőbbségét vitatta az antik ellenében. Ez a vita egyetemes irodalmi harc czá növekedett, melyet *antikok és moder-*

védi, és ez alkalomból oly meghatározását adja a lyrai költészetnek, mely szakértő tájékozottságra vall. Éppen 1700 tájt történik, hogy a prózának, vagy prózai költészetnek emberei kerekednek a divatban fölül; mert ekkor valami olyas tűnik le a szellemi életből, a mi, mindent összevéve, egy pár nagyon ritka kivétel leszámításával, csak egy század mulva fog ismét feltűnni: a szépirodalomért való rajongás, a szépnek önmagáért szeretése, a mi a nagy versirő művészeket, a nagy szónokokat, sőt a nagy kritikusokat teremti. Ám legyen, és ne beszéljen többé senki nagy költészetről és lyrismusról, Lucretiusról csak úgy ne, mint Homer-ről. De mikor letűnnek a rajongók, a realisták lépnek helyökbe. Ez valósággal irodalomtörténeti törvény, mely tényleg érvényesült a XVIII. században, mint látni fogjuk. De semmi sem bizonyítja annyira azt, hogy Fontenelle a kortól elmaradott s nem pedig előfutár volt művészi dolgokban, mint az a tény, hogy ő még kevésbé volt realista, mint rajongó. Egész elméletét írta meg a pásztori költészetnek.¹ Ebben a dolgozatában találja ő Virgilt majd túlságosan alantastnak, majd túlságosan fenköltnek. Tegyük fel, hogy igaza van. Milyen legyen tehát az idyll-költő? Kétséggkívül igaznak kell lennie, elénkbe kell tárnia azt a szerényebb fajtájú s a másikonál kevésbé nagyratörő költészetet, mely az ember

nek harcza czímen említ az irodalomtörténetírás, s melynek alaplényege annyira egyetemes és mélyreható jellegű, hogy az egész irodalom fejlődésének egyik örökké megújuló, örökké nyílnak maradó kérdése. E harc 1687-ben tört ki teljes erővel s Fontenelle már a következő évben Perrault pártjának embereként lépett fel.

f. ord.

¹ *Értekezés az ekloga természetéről.*

Szerző.

munkájában, kemény és kitartó erőfeszítésében, egyszerű és naiv örömében rejlik. Elénk kell tárnia a pásztort, a mint kecskéiért, a földmívest, a mint ökreiért vagy sarjadzó gabonájáért aggódik; szintúgy a lakmározó szőlőmunkásokat, az utolsó kévénél áldomást ivó aratókat . . . Dehogy! „A pásztori költészet nem nagy vonzóerőt gyakorol, ha csak mezei dolgokról van benne szó. Juhokról és kecskékről szóló beszédeket hallani, ebben magában semmi sincs olyan, a mi tetszésünkre lehetne“. Mi fog tehát tetszésünkre lehetni, és mi képezi a mezei emberek költészete? Fontenelle szemében az ő tétlen életmódjuk. Az emberek szeretik a dologtalanságot; „boldogok akarnak lenni, és ezt kevés fáradtsággal szeretnék elérni“. A falusi emberek nyugalma, ime, ez az idyllek vonzó erejének lényege, ezért választották a költők az ily művek hőseiül nem a földmivéseket, kik oly fáradságos munkát végeznek, sem pedig a halászokat, kik oly keservesen keresik kenyerüket, hanem a pásztorokat, kiknek élete semmittevés. — Így áll a dolog és nem másképen. *Astrée* és nem a *Georgicon* e pásztori költés eszménye. Azon költészet nem ismerése mellett, mely az ember legszebb ábrándjainak kifejezése, Fontenelle még azt a költészetet sem fogja fel, mely az ember realis életének kifejezése, örömeinek és bánatainak megható egyszerűségében; Lafontaine parasztjai neki épp oly kevésbé volnának inyére, mint a mennyire nincs a Virgil Silen-je. Mi marad tehát az ő számára? Semmi, teljességgel semmi. Éppen ezért nincs neki érzéke az ó-kor iránt sem, mely egyenesen a költészetnek ez örök két forrását nyitotta meg az emberiség számára, felváltva egyiket a másik után. — Mindazonáltal, ha ő mindvégig meg is maradt e téves

gondolkozásmód mellett, nem maradt meg megátalkodottan azon még erősebb tévedése mellett, mely szerint ő, a ki mitsem értett a költészethez, mégis költeményeket gyártson. Nagyon hajlékony természet volt s habár hiú, de eszélyes. Elég hamar belátta, ha nem is azt, hogy nem költő, de azt, hogy versei nem tetszenek. Felhagyott velük s mint egy versében mondja, mely a francia irodalomnak legrosszabb verse:

Et son carquois oisif à son côté pendait.¹

Erre aztán egy ideig beérte azzal, hogy a szellemes ember szerepét játsza. Valóban, az is volt, meg pedig egyszerre a jobbik és a rosszabbik fajtából, szóval, minden lehető módon volt szellemes. Van benne valami a Voiture, a Le Sage és a Voltaire modorából. Itt megint korától elmaradt ember és vidéki szépelme gyanánt áll előttünk, de szintúgy gyakran mutatkozik saját kora, sőt egyenesen az ezután jövőendő kor emberének. *Galans levelei*, melyeket Voltaire ki nem állhat, a legtöbb helyt igazán olyanok, mintha maga Benserade írta volna, de viszont néhol sok pikáns báj és csinos fordulat is van bennük. Tartalmuk kétségbeejtően semmitmondó. Azokra a *chronique*-okra gondoljon olvasóm, melyeket napjainkban szoktak közölni a francia hírlapok.² Egy-egy házasság, pör, vagy valami divathölgy, ki imádót cserél, már akár igaz, akár költött hírek, s az egész feleresztve sületlen elméskedéssel. Még pedig néha rettenetesekkel. Íme, mint ír egy protestáns fiatal nőhöz, ki, hogy egy

¹ S tegze henyén függő oldalán.

² V. ö. a magyar hírlapirodalom „Apróságok“, „Egyről-másról“, „A Társaságból“ stb. czimű ötleteskedő csevegéseit a napi eseményekről. Ford.

katholikushoz meheszen férjhez, hitet cserélt: — . . . „Mi sok száналommal tekintünk szegény tévelygő felebarátainkra; de én az oly szeretetreméltó tévelygő kis testvér iránt, minő kegyed, egészen különös száналommal viseltettem. Valósággal bántott az a gondolat, hogy az ön lelke, ha majd megválík testétől, nem fog éppen olyan csinos lakóhelyet találhatni, mint az, melyet odahagyott . . .“ — Vannak viszont ötletei, melyek kellemesek, ha nem is a bennök foglalt eszmékért, de legalább az e szavakat mintegy kíséző kecses taglejtésért, és mint afféle futtában szórt szellemszikrák: „Asszonyom, én már rég szabadságot vettem volna magamnak kegyedet szeretni, ha kegyednek érkezése volna tölem szerettetni . . . Tartsa fent magát nekem a jövőben, ha nincs kifogása ellene; tizenöt—hús évig is kész leszek elvárni, ha kell. Én beérem valamivel kevesebb bájjal is, mint a mennyivel kegyed ma tündöklík . . . Hisz úgylis annyi fölösleggel bővelkedik most a kegyed szépsége! Én csak éppen a legszükségesebbre fogok szorítkozni, a minek kegyed sohasem lesz híjával . . . Én a kegyed életéből csak azt az időt kérem magamnak, melyet merengő elmélkedésre szánt volna különben. A helyett, hogy üres ábrándképek közt kalandozzék elméje e merengések közben vagy éppen semmire ne gondoljon, megteheti majd, hogy inkább reám gondoljon. Isten önnel, asszonyom, majdani szerelmünkig!“ — Kétségkívül nem kevés mindebben a précieux szellemeskedés; de mily élénkség, mily fürgeség a kifejezésekben, fordulatokban s az a futtában odavetve mindent mondó végszó, melylyel az egész levél oly könnyed kecsesen sarkon fordul: „Isten önnel, asszonyom, majdani szerelmünkig“. Ebből megmérhetjük azon haladást,

melyet Voiture óta tett az irodalom, annyival is inkább, mert a tartalom itt azonos. A vigjátékirók munkássága, valamint La Rochefoucauld és La Bruyère révén az a nagyszabású körmondatos stíl, melyet a XVII. század elején annyi gonddal kimérsékelve szőttek-fontak meg az írók, fel-kioldozódott és hajlékonyabbá vált, úgy hogy mostantól kezdve rövidebb szabott mondatokban is lehet az író czikornyás, bonyolult. Maga az eszköz legalább megvan teremtvé, a hirtelen vágó és élesen suhintó mondat, mely oly rettenetessé fog válni egy Voltaire kezében.

Máshol viszont a tompított hegyű epigramm járja, az az alattomoskodó gonoszkodás, mely suttyomban szokott oldalba bökní s ártatlan arcot vág hozzá, a mi rendes modor Le Sagenál, s a szellemességnek egyik olyan varázsa, melyet mi francziák leginkább kedvelünk s élvezünk. „Vágyaim beteljesültek, utódom akadt... Biztosítom önt, hogy én ugyanoly mohón esenkedtem L.-né asszonynak kegye és közönye után. Elvégre sikerült egymás után mind a kettőben részesülnöm; ennél többet bizonyára nem kívánhatni egy nőtől“. — Az ilyen fajtája a szellemességnek az, mely Fontenelle különös sajátja, mint a ki a rejtett ironia embere s szemhunyoritva mosolyog. Ezzel az emberrel gyakran találkozunk az *Emlékbeszédekben*: „Dodart munkás ember volt. Szórakozásai is csak megannyi kevésbbé fáradságos munkák voltak. Sokat olvasott a vallási dolgokról; mert ájtatossága felvilágosult volt, s ő az észnek minden fényével meg akarta világítani a hitnek tiszteletre méltó homályát“. Úgy-e, mily képmutató karmolások? Íme, már elérkeztünk a *Perzsa levelek* korához, és Cydias, abbeli ügyességével, a hogyan a nyelvet kezelni tudja,

a hogyan epigrammjait lövöldözi, és mindennek felett a hogyan visszatartja, már többé nem az a „közvetlenül a semmi után következő“ valami, a mi La Bruyère idejében volt.

II.

Philosophiai munkái és eszméi.

Valóban elég értelemmel, elég szellemmel és eléggé kiváló stílussal rendelkezett arra, hogy jelentékeny helyet foglalhasson el az irodalom világában, föltéve, hogy megtalálja a maga útját. Ő azok közé tartozott, kik nem tudják azonnal megtalálni, mert nincs bennük sem szenvedély, sem pedig valamely uralkodó tehetség. Ő azok közé tartozott, kikkel megeshetik, hogy egyáltalán sohasem is találják meg, éppen azért, mert nagyon simulékony a szellemük s könnyen megnyugszanak az első útbán, mely előttük feltárul. Véletlen körülményekre van szükségük az ilyen embereknek. E körülmények nagyszerűen kisegítették Fontenellet. A mikor feltűnt a nagyvilági körökben, különösen pedig a mikor már ismerni kezdték, habár még nem is tett szert hírnévre, az az időpont volt, melyben az exact tudományi felfedezések élénken foglalkoztatták az oly tudásvágyó elméket, milyen az övé is volt. Az új-kori exact tudomány a XVII. századtól kelteződik. Descartes, Leibniz, Newton, közvetlen egymás után, majdnem egyazon időben, új világot teremtenek az értelem előtt, megújítják az emberi elme gondolkodásának anyagát. A XVII. század írói sokkal inkább puszta művé-

szek, semhoggy figyelmük erre az irányra terelődhetett volna, és mégis, minthogy moralisták voltak s mint ilyenek, csakhamar észrevették az izlés változásait, nem kerülte ki figyelmüket az elméknek ez az új állapota, sem pedig ennek legalább az erkölcsökre gyakorlott hatása. Descartes nyugtalanítja Lafontainet, De La Sablièrenének¹ astrolabiuma sokat foglalkoztatja Boileaut, és Molière előre is Du Châteletnének,² vagy a *Világok többes volta*-beli „marquisnő“-nek csinál helyet az ő, immár megnagyobbított précieuse-szalonjában.³ A XVIII. század elején e mozgalom mind erősebben jelentkezik. Fontenellenek jó korán reá irányul a figyelme. Hivatását tekintve, ő semmivel sem volt inkább szépiró, mint tudós. Értelmes fej volt, telve kíváncsi tudásvágygyal. Épp úgy foglalkozott a természettudományokkal, mint a pásztori költészettel. Csak-hogy a természettudományok több okból bilincselhették le. Ezek divatos dolgok voltak, már pedig ő a divat árjával úszni szerető ember volt, mint mindazok, kikben nincs erős eredetiség. Különösen pedig olyan dolgok voltak ezek, a miket teljességgel nem ismert az ó-kor, már pedig ez a körülmény Fontenellenek fő-gyön-géjét érintette. A természettudományok eleinte az ő szemében lényeges mozzanatát képezték azon vitának, mely az ó-kornak és az az új-kornak párthivei közt folyt. Ha van eszme, melyhez némileg ragaszkodik ez az ember,

¹ A kinél Lafontaine húsz évig élt, mint a ház kegyeltje. — Astrolabium : Csillagmagasság-mérő. Ford.

² Voltaire Newton-imádó, természettudós barátja.

³ A *Tudós Nőkre* czéloz szerző, mely a *Nevetséges précieuseök* nek nagyobbított kiadása. Ford.

ki máskülönben semmihez sem ragaszkodott, úgy ez az a hit, hogy ő előtte nem igen mondtak valamit, a mi nagyon sokat ért, vagy pedig, ha nem is ő előtte (mert ő finom modorú ember és bár gondolja is egy kissé, mégsem mondaná ki így), de azon kor előtt, melyben ő szerencsés volt születni. Nincs benne érzék a csodáláshoz, sem tisztelet a hagyomány iránt, és „az ó-kor iránti durva elfogultság” nem az ő gyöngéje. A *haladás embere* ő. A haladás eszméjében igen jóra való érzelmek foglaltatnak, de egyszersmind meglehetősen mennyiségű öntelt nyegleség is. Ha a tudós és tudománybarát Fontenellenek, ennek az igen tiszteletreméltó egyéniségnek mélyére hatolunk és ott alaposabban, túlságosan is alaposan kutatunk, azt fogjuk találni, hogy még itt is van benne valami Cydiashból. Tekintsük első műveiben, például a *Holtak párbeszédeiben*. Gonoszkodása, mely ugyancsak pikáns, egészen paradoxonokból áll, könnyed ravaszkodásokból, melyekkel az elfogadott nézeteket csipkedi. Így teszem annak bebizonyításában összpontosul, mily hasonlíthatatlanul fölötte áll egy Phryne Nagy Sándornak, épp úgy, miként a békés hódítások fölötte állnak a vérengzések árán történt hódításoknak; vagy abban, hogy úgy tünteti fel Socratest, mint a ki meghajol a Montaigne bölcsesége előtt stb. És ez nem pusztán játék. Fontenelle nem szereti a hagyományos eszméket, melyeknek elsőben is az a hibájuk, hogy már nem szellemesek, továbbá meg az, hogy azt engedik feltételezni, hogy atyáink is épp oly ügyesek voltak, mint mi. Igen finoman, világfihoz illő modorban folytatta egyideig azt a csatározgatást, mely a XVIII. század *Százéves háborújának* előjátéka volt. Így például egy kissé alkalmatlannak találta a kereszténységet a nélkül, hogy ez feszé-

lyezte volna, mert ugyan mi feszélyezhette volna ezt az embert, a ki oly simulékony tudott lenni s a ki úgy ki tudott sikamlani, mikor valami sarokba szoríthatta volna? És pedig azért találta a kereszténységet alkalmatlannak, mert ez is ó-kori volt, nem is tekintve azt, hogy érzelmi dolog. Kerülő úton támadta meg és pedig rohamosan, mint ez egy bevégzett taktikushoz illik. Azon szín alatt, hogy a pogány ó-kor tévelygéseit támadja meg, két kis értekezést írt; egyiket a „mesék eredetéről“, másikat a „jóslatokról“; mindkettő valóságos kis remekmű, a maga nyugodt és komoly gonoszkodásával; épp oly diszkrét, mint a mily ragadós scepticismusával. Mintegy elvétele beléjük ejt itt-ott pár cseppel valamelyes választó-vízből, melynek az ó-kori előítéletek kiölése volna ugyan rendeltetése, de mely aztán magától el-szétfolyván az elmékben, minden hitnek kipusztítását eredményezi. A fogás igen elmés, könnyed ügyességgel s finom művészettel van kivive. A mesék korántsem durva csalásnak, ármányos mesterkedésnek születtei. Kár volna, ha ezt hinnék róluk. Az emberek akkor is bizalommal viseltetnének valamely vallás iránt, ha megalakulása idején nem is látnának egy-egy csodatevőt föltűnni. A mesék természetszerinti termékei a képzelettől ösztönzött tudatlanságnak. Első bárdolatlansága korában egy nép sem volt híjával e meséknek, melyek aztán lassanként a művészet ékességeinek varázsával övezték fel magukat s néha bizonyos erkölcsi tekintetek révén ajánlatosokká is lettek. Nincs miért utálattal viseltetnünk irántuk, elég, ha az ész hathatóságának segélyével szép szerével lerázzuk őket magunkról. Mert nekünk is megvannak a mi meséink, melyek ugyan kevésbé nevetségesek, mint az ó-koriak, de melyeket az idő előttünk

nem kevésbbé becsesekké tett, mint a minők a régi emberek előtt az övéik voltak. „Mi is épp oly jól értünk ahhoz, mint ők, hogy gyarapítsuk és megtartsuk tévelygéseinket, csakhogy ezek szerencsére nem oly nagymérvűek, *mert bennünket az igazi vallásnak fénye, és, úgy hiszem, az igazi philosophiának sugara világosított fel*“. Hogy mik ezek a tévelygések, nem mondja meg; aztán hogy belőlük kibontakozhassunk, egyaránt számít a vallásra és a philosophiára, és erre vonatkozó észrevételei a lehető legártatlanabbaknak és legorthodoxabbaknak látszanak. Figyeljük meg jól, minden népnek története, a görögöké és a rómaiaké, a féniciaiaké és a galloké, az amerikaiaké vagy a chinaiaké, mind meséken kezdődik . . . Nemde, ez már oly beszéd, mely igen messzemenő következtetésekre vezethet? De csak türelem, olvasóm! „ . . . *Kivéve Isten választott népét, kinél a gondviselés különös kegye megőrizte az igazságot*“. Mily ájtatos, pótló megszoritás, és mily tisztességes elővigyázat, melynek ha mégis némi epigrammszerű éle érezhető, ez természetesen nem a szerző hibája. Íme így, a képzelhető legszelidebb szerrel vezet bennünket Fontenelle erre a szerény végkövetkeztetésre, melyben senkire sem foglaltatik célzás s mely bizonyára csak fenkölt bölcsesség jó tanácsa: „az emberek mindnyájan annyira hasonlitanak egymáshoz, hogy nincs nép, melynek balgaságai remegésbe ne ejthetnének bennünket“.

Fontenelle remekel az efféle insinuatiókban, melyeknek szükségük van az olvasó közrejátszására, számítani rá, biztosítják is maguknak anélkül, hogy kihívni látszanának. Az az ember ő, kit La Bruyère fest s ki nem mond senkiről semmi rosszat, semmiféle sérelemmel elő nem hozakodik; úgyszólván becsukja ajkát, még mi-

előtt beszélt volna. „És igaza van: már eleget mondott“. — Ugyanily művészkedés mutatkozik egy kissé erősebben hangsúlyozott, nyomatékosabb gonoszkodással a *Jóslatokban*. Tudnunk kell, hogy ezt a munkát a legtisztább keresztény hitbuzgóság és a pogányságtól való iszonyodás ihlette; ez utóbbi pontban némely keresztények elég oktanok voltak nem menni olyan messzire, mint Fontenelle. Azt hitték ugyanis, hogy két dologból hasznot húzhatnak: abból, hogy bizonyos pogány jóslatok megjelentették a kereszténység uralmát és abból, hogy Krisztus eljövetelével a jóslatok megszűntek. E két dolog közül a második hamis, minthogy a jóslatok ragálya tovább is dühöngött, habár kevesebb szilajssággal, négyszáz éven át Krisztus után; az első pedig végtelemül bántja szerzőnket, ki nem szereti, hogy a hit igazságainak a bálványimádás eszközeiben keressenek támaszt. A keresztények, kiknek tetszett az a gondolat, hogy még ellenségeik ajka is előre hirdette az ő uralmukat, úgy képzelték, hogy e jóslatokat a démonok sugalmazták, vagyis a bukott angyalok, kiknek Isten megengedte, hogy néha az igazságot nyilatkoztassák ki. Ez tévedés. Száz meg száz eset bizonyítja, hogy a jóslatok csak meglehetősen durva szemfényvesztés voltak, és Fontenelle lelkiismeretes odaadással sorolja fel mindezeket a nevetséges cselfogásokat, és pedig azzal a szándékkal, hogy kimutassa nem annyira azt, e felől biztosak lehetünk, mennyire ingatag alapú legalább egyike azon bizonyítékoknak, melyekre a kereszténység támaszkodik, és mennyire hiúk meg nevetségesek a profetiák közül a pogány eredetűek: mintsem inkább azt, mennyire utálatos a pogányság. Semmi sem épületesebb ennél a könyvecskénél.

Ily modort követ immár eszélyessé, mérsékeltté váltan és megvesztegető bájú perfidiával az, ki egykor a *Borneo szigetét*, azt az allegorikus alakú satírát írta, mely a katholicismus ellen volt irányozva és melyet Bayle a maga lapjának ¹ ékességeül közölt annak idején, de melynek kissé felettébb zajos sikere volt, semhogy ne bántotta volna a Fontenelle finom fülét. Csakugyan a természettudományhoz önmagáért kezdett immár vonzódni, s habár nem szűnt meg kitűnő fegyvert látni benne a kereszténység és az ó-kor ellen, elpusztításukra eszközt, megvetésükre ürügyet találni benne, oly igaz hévvel szentelte magát neki, mely bizonyára őszinte s majdnem teljesen önzetlen volt. Fontenelle vig operákon kezdte és pamfletekkel folytatta *A Világok többes voltáról* szóló könyv oly tudományos munka, melyben azon pamfleteknek csak nyomai, azon vig operáknak csak egyes utóhangjai találhatók. Még érzik benne némi viszketegség, mely arra készíti szerzőt, hogy a theologusokat zavarba iparkodják ejteni, s az a hiúság, hogy a hölgyvilágtól keresettnak tüntesse fel magát. Tetszelgéssel időzik „a holdban lakozó embereknel“, a mitől bizony meg-megriadhatnak a katolikusok, és tőle telhetőleg igyekeznek előnyös színben tüntetni fel előttünk azt a márkinőt, a kit beszédeinek hallgatójaként szerepeltet.² A mi a holdbeli lakókat illeti, kétséget nem szenved,

¹ *Nouvelles de la République des Lettres.*

Szerző.

² A műve elé tűzött *Levél* szerint ugyanis Fontenelle ennek a márkinőnek vendége volt falun s ily tudományos beszédekkel töltötték estéiket. Az egész könyv épp ezért *estékre* van osztva s összesen hat ily fejezetből áll. (Az 1742-iki *újabb* párisi kiadásban kis 8-adr. 198 lapra terjed.) A hold lakóiról a *Második este* szól.

Ford.

hogy kelletténél is jobban védi magát azon vád ellen, mintha ebből a hit támadására akarna fegyvert kovácsolni. „A theologia szempontjából zavart okozó volna, ha léteznének olyan emberek, kik nem Ádámtól származnak . . . de én csak olyan lakókat helyezek a holdba, a kik nem emberek . . . Ennek az ellenvetésnek tehát csak azok részéről lehetek kitéve, kik a nélkül beszélnek munkámról, hogy elolvasták volna. De vajjon megnyugtathat-e engem ez a körülmény? Ellenkezőleg, attól kell félnem, hogy nagyon is sok oldalról talál érni az az ellenvetés“. ¹ A mi az ő márkinéját illeti, meg kell vallani, hogy meglehetősen kellemetlen egy személyiség. Hogy szellemes nő, az kétségtelen: „Mint látja, asszonyom, a Geometria az érdeknek, a Költészet a szerelemnek és a Csillagászat a henyélésnek lánya. — Nos, akkor úgy látom, nekem a Csillagászat mellett kell maradnom“. De a szerep, melyet Fontenelle neki szánt, vajmi kevésbé rokonszenves. Az volna tulajdonkép hivatása, hogy az okoskodások folyamatának természetes összefüggést adjon, de szerző nem tétet tulajdonképen egyebet e nővel, mint hogy mindegyre félbeszakíttatja vele amaz okoskodásokat s vontatottakká lazíttatja. A márkinő vagy megérti, vagy nem érti a mondottakat, és pedig — a dolog felettébb szembeszökő — a szerint, a mint már régebben vagy csak az imént nyitotta fel ajkát, és a szerint, a mint Fontenelle vagy érzi, vagy nem érzi szükségét annak, hogy e nő jelenlétére emlékeztessen bennünket. Részemről én jobb szeretném akár a Socrates társalgó feleinek naivul odavetett közbeszólásait: *πάντα γὰρ, πῶς δ' οὐ*, melyek elvégre csak olyas pontozási jelek.

¹ *Társalgások a világok többes voltáról. Előszó.*

Szerző.

Aztán a párbeszédnek ez a módja, mikor az író ennyire aggályosan ragaszkodik hozzá, kihozza az olvasót türelméből. Azt szeretném, hogy az író végre énhozzám is forduljon beszédével; beleúnok abba, hogy mintegy tőle féloldalt állva hallgassam őt; úgy érzem magam, mint egy oly harmadik személy, ki a társalgáson kívül áll s attól félhet, hogy feszélyezni találja jelenlétével a másik kettőt. Egy oly könyvben, mely az olvasó-közönségnek van szánva, elvégre semmi sem egyszerűbb, természetesebb és udvariasabb dolog, mint az, hogy ehhez a közönséghez beszéljen az író.

Leszámítva ezen könnyebb természetű kifogásokat, nagyon érdemes munka e könyv. Benne először tanúsít Fontenelle bizonyos érzéket a nagyszerű iránt. Igaz, hogy ez érzék mintegy maga az író ellenére jelentkezik itt; mert Fontenelle lépten-nyomon meg-megpróbálja, hogy alászállítsa tárgyát, vagy hogy elfeledtesse annak fenséges voltát ama szellemeskedő finomságok és kecses-ségek révén, melyekkel felcziczomáztatja. De ez a tárgy mégis visszaköveteli jogait s nem egyszer magával ragadja őt. A Holdnak, Venusnak, Saturnusnak leírása nines bizonyos fojtott költőiség híjával, a mit az író vissza iparkodik ugyan fojtani, de a mi azért mégis kitör. Majdnem ékesszólónak mondható az a hely, hol a föld forgása a szerzőt ama hatalmas mozgó kép alkotására ihleti, melyben földünk különböző népei szemeink előtt úgy suhannak el sorban. A világűrnek ugyanezen pontján, hol most Fontenelle egy előkelő hölgygyel egy park közepén társalog, a következő pillanatban Normandia vonul át, majd egy nagy vízfelület, majd politikáról beszélgető angolok jönnek, majd egy végtelen tenger, aztán irokézek, aztán Jessó földje; száz-meg százféle látomány

bukkan elénk: itt kalapok, ott turbánok, hol bozontos fejek, hol meg tar koponyák; egyszer harangtornyos városok, másszor karsú s félholdas oszloptornyos városok, majd porcellántornyos városok, majd meg nagy térségű vidékek, hol csak kunyhók látszanak . . . Igazán megragadó egy lap. Még inkább az volna, ha nem éreznők, mennyire iparkodik a szerző magát visszatartani, mint ügyel magára s mint keres magának előre ellenszert az ékesszólásig emelkedés ellen az elméskedő tréfálkozásban. Boldog Isten, mint fél attól, nehogy festőivé válják! Pedig azzá vált akarata ellenére is: ez az ő büntetése.

Aztán figyeljük csak jól meg. Ez a kis cosmographiai tanfolyam meglehetősen messzeható, akár szenvelgi, akár nem szenvelgi ezt az ártatlan természetű, kecses, csöndes vidámságú modort. Hiába adja úgy Fontenelle az igaz hívót, midőn elővigyázatból arra utal, hogy ő a földön kívül eső világokba oly lakókat helyez, kik nem emberek. Éppen ebből támad egy olyan új nehézség, melyet majd mint fegyvert hatalmába kerít a szabad gondolkozású philosophia. — Lakók minden égi testben? — Nagyon valószínűleg. — Hozzánk hasonlók? — Bizonyára nem; hanem más természettel, más szervezettel, más érzékekkel bírók. Többel, mint mi? — Lehetőséges. — Így világuk más, lelkük más? — Kétségekivül. — Nos akkor a mi igazságaink, a philosophiai, tudományos, erkölcsi igazságok mik tehát? — Viszonylagos igazságok, földi férgektől telő igazságok, melyekre nem érdemes olyan büszkének lennünk . . . — Miként nem érdemes úgy ragaszkodnunk hozzájuk? — Hát bizony, körülbelül.

Ez a Montaigne és a Pascal „Pyrenéken inneni igazsága“, de megújított és megnagyobbított kiadásban s ez alakjában még jobban hat azon rengeteg különbség-

nél fogva, melynek, jól tudjuk, okvetetlen léteznie kell köztünk és a Saturnus közt. Az egész XVIII. század, Diderot úgy mint Voltaire, szilaj kitartással fogja majd hánytorgatni és feszegetni annak a hatodik vagy tizenötödik érzéknek érvét, melyet Fontenelle vet fel legelőször, csak úgy játszva, ujjhegygyel érintve, mint mindig tenni szokta.

A természettudomány tehát hatalmába ejtette s aztán nem is eresztette ki többé bűvös köréből. Fontenelle pompásan is érezte itt magát. Kitünően megértette e tudományt; könnyen érthető és elegáns tolmácsa lett a nagyvilági körökben: s ez a tudomány neki alkalmat nyújtott arra, hogy minden feltűnés és botránykeltés nélkül folyton bizonyítgathassa olvasói előtt, hogy Descartes előtt senkiben sem volt meg a józan, okos ész; ez a tudomány az ő scepticismusának a hitvallás látszatát és méltóságát kölcsönözte s meglehet, hogy tán őt magát is csalódásba ejtette, hogy hitvallásnak tartsa. Ez a tudomány neki biztosságot, szórakozást nyújtott; fegyverül, majdnem doctrinául szolgált neki. Üdülést, mulatságot talált benne s dicsőségének tartotta. Belevagyította epigrammjaiba s mezébe burkolta bele illedelmesen a maga frivolságát. Különben megvolt benne a hajlam e tudomány iránt, de nem volt meg benne e tudomány erkölcsi ereje. A ki szívvél és lélekkel tudós, az a szerint, a milyen irányú elme, vagy a tudománynak valamely szűkebb kerületébe zárolja el magát s kitágítja azt, vagy pedig azon összefüggéseket iparkodik megérteni, melyek korának különböző tudományait egy egészbe fűzik, s valamely doctrinát von le belőlük: egészen határozott fölfedezés, vagy egészen általános jellegű rendszer lesz munkásságának eredmé-

nye. Fontenelle elolvas mindent, megért mindent, de semmiféle felfedezést nem tesz, semmiféle általánosítást nem végez; hanem kitünő jelentéseket állít össze a tudomány akkori állapotáról. Mintegy *akadémiai főttkára*¹ ő a tudományos világnak, és ebben a minőségben nem is egészen csak dilettáns módjára viselkedik. Neki határozott célja, melyet nem téveszt szem elől: száz meg száz példával meggyőzni a világot arról, hogy az igazságnak ezután exact tudományi jellegűnek kell lennie és hogy az exact tudomány minden egyetemes véleménynek immár megtalált kútfeje. Kiejti azt a szót, mely oly messzeható lesz *Kísérleti philosphiának* nevezi el e tudományt. Az *Emlékbeszédek* szerzője bizonyára ugyanaz az ember, a ki a *Mesék eredetét* és a *Jóslatokat* írta. Csakhogy immár megtalálta a szilárd talajt, melyet harczterül választhasson és az eszélyes portyázó előharczos már érzi, hogy egy egész tartalékesapat van mögötte. Ezzel végtelen sokat nyert, még aesthetikai szempontból is. Anyanyiszor elmondták már, hogy ez *Emlékbeszédek* remekművek, hogy az ember szeretné, bárcsak ne volnának teljesen azok, mert így lehetne még valami újat mondani róluk. Bele kell azonban nyugodnunk: remekművek. Ez a hang illik igazán egy természettudományi akadémiához: egyszerű, tiszta, nyugodt, méltóságosan komoly, de a mibe bizonyos kedélyes jóság is vegyül, és híjával van a legcsekélyebb, ékesszólásra vagy szellemességre törő bármiféle erőlködésnek. Fontenelle itt életében először szellemes a nélkül, hogy ilyesmire gondolni

¹ A francia akadémia főttkárának évi jelentése tudvalevőleg irodalmi eseményszámba menő mozzanata az évi diszülésnek.

látszanék. Az ötlet, mely itt oly gyakori, annyira természetes, hogy nem is iparkodik magát eltitkolni. Önnön-magától jön és helyes mértékben tartva, szorosan éppen azt mondja, a miről, hogy ha egyszer hallottuk, nem is tudjuk elképzelni, hogy egyebet is lehetett volna helyette mondani. Legfőlebb a *nagyszabású* emlékbeszédekben, azokban, melyek egy Leibnitzről vagy egy Malebrancheról szólnak, óhajtanánk egy kissé szélesebb kezelést, megragadóbb hangot, és ha nem is élénkebb csodálatot, de olyat, mely nyiltabban jelentkezzék a nélkül, hogy dagályossá válnék. De mindama rövid életrajzok, melyek ma már ismeretlen tudós bűvárok fáradozásairól szólnak, megannyi bámulatos kis remeklései az igazságnak, tapintatnak és izlésnek. Nincs bennük semmi csinálmányszerű *irodalmi arczkép*, és az illető személynek alakja élénken áll előttünk a maga egyediségében, pár vonással örökre maradandón odavetve. Emlékbeszédek, *éloge*-ok¹ s még sincs bennük semmi eltitkolva. E tudósok valóban mind a maguk jellemzetes, apró gyarlóságaikkal vannak élénk állítva, az ő egyszerűségükben, naivságukban, olykor a nagyvilági szokások és illemszabályok terén való járatlanságukkal, vagy éppen egyes mániájokkal, az egyik a mint táplálékát kimércsikéli magának, a másik pedig, a mint alvását órára szabályozva osztja be. De e vonások csak arra szolgáló művészi fogás, hogy minél életteljesebben kidomborítsák az egyéneket; és, bár minden hivalkodás, minden túl-erős színezés nélkül, e fáradhatatlan emberek vonzó

¹ A francziában *éloge* (= eulogium és elogium) tudvalevőleg dicséretet, (*írott*) magasztalást jelent s ennek kapcsán oly emlékbeszédet is, mely az elhúnytnak főleg fényoldalait emeli ki.

erényei dominálnak itt: feddhetetlen becsületességük, loyaltitásuk, rengeteg és csöndes munkásságuk, szerénységük, ájtatosságuk, éppen naivságig s mintegy gyermekségig menő vallásos buzgalmuk, mely olyan kedves néha a maga bonhomijával, mint például azé a matematikusé,¹ ki azt mondta, hogy a „Sorbonne doktorainak dolga vitázni, a pápa dolga nyilatkozatával eldönteni, és a matematikusnak a dolga a paradicsomba menni, függőleges irányban“. Ezek az 1715. tájt élt tudósok nagyon kedvesek, tekintve, mint élnek a geometriából adott lecckéikből vagy pedig valamely főúrtól kapott évdijukból, minden feltűnés nélkül, majdnem minden nyilvánossági organum, hirlap híjjával, a közönségtől nem ismerve, — mintegy kis köztársaságot alkotva Európában, melynek polgárai csak maguk bírnak tudomással egymás létezéséről, — csöndes és fel nem tűnő egyszerű emberek, kik naponta szabályszerűen dolgoznak tizenöt óra hosszúig, s kik néha így szólnak a régens herczegről: „Ismerem Többször megfordultam a laboratóriumában. *Óh, ez tud ám aztán dolgozni!*“ — Fontenelle lassanként maga is megszereti őket, személyesen. Ez az egyetlen szenvedély, melyre képes volt. Így aztán az ő modorába, az ő stíljébe átszármazott valami az ő őszinteségükből, egyszerűségükből, szoliditásükből és igazságükből.

III.

Fontenelle megtalálta azt az igazi helyet, melyre tulajdonképen illett, a nagyvilági körök, a szépirodalom és a természettudományok közt. Ez a közepes tehetség

¹ Ozanam.

valósággal arra volt teremtvé, hogy mintegy közvetítő szerepet játszó. E szerep az ő hajlamainak is megfelelt, miként meg abbéli szükségérzetének, hogy az embereknek szeme előtt legyen a nélkül, hogy ezért igen is kitett helyet kelljen elfoglalnia. A szalonokból a Természettudományi Akadémiába sétálgatott el, mintegy a Forumról a *Templa Serena*-ba, s az egyik helyen kellemes és szükséges szórakozást talált a másik hely foglalatosságai után. Így aztán oly finom, előkelő és diszkrét boldogságot teremtett magának, mely teljesen meggyezett azzal, a minek kevéssel azelőtt¹ maga adta meghatározását, mikor arra utalt, hogy az emberi boldogság nem lehet egyéb, mint a bajok elkerülése, a mit az elmének józanságával, szívbeli hidegséggel és a nagyra-vágyásban való mértéktartással érhetni el. Ily módon élt ő sokáig, mint olyan ember, ki óvatosan tartózkodott minden kihágástól, hogy sokáig elbírassa. Halála úgy következett el, a hogyan maga is óhajtott, vagyis nagyon későn; s oly halálnem volt, a melyet maga is előszeretettel, mert ismételten emlegetett: „Szelid, csöndes kimulás, mely pusztán azért történt, mert a halál el nem kerülhető“.² — Nagy port vert fel irodalmi vitáival, melyeknek semmi eredményük sem lett, de viszont minden zaj és feltűnés nélkül vetette föl a legkomolyabb kérdéseket, melyeket Voltaire és az *Encyclopaedia* voltak majd megvitatatandók. S a mi fő, a nélkül, hogy erre ügyelni látszott volna, a legkedvezőbb területen állította fel e kérdéseket, nem csekélyebbet kívánva általuk képviseltetni,

¹ A boldogságról.

Szerző.

² Du Hamel valamint Cassini emlékbeszédében.

Szerző.

(Az idézett phrasis utóbbi része: *par la seule nécessité de mourir* mindkét emlékbeszédben ismételve.

Ford.)

mint a tudományt a hit ellenében, a haladást a hagyomány ellenében, a tapasztalatot az előítélettel szemben. A XVIII. századnak kellett ebből megszületnie. Fontelle annak diszkrét és eszélyes atyja. Az, a mi nála csak kötölözködő faggatózással kezdődik s mindössze félmeggyőződésig megy, másoknál majd doctrinává lesz, másoknál megint makacs elfogultsággá, esetleg éppen szilaj dühvé fokozódik. Ő nonchalant kézzel, előkelő taglejtéssel hintette el a sárkányfogakat.

L E S A G E.

I.

Átmenet a XVII. és a XVIII. század közt tisztán
szépirodalmi szempontból.

Az ember ne akarjon erővel újat mondónak tűnni fel, hogy ha semmi újra sem bukkant. Körülbelül mindenki elmondta már, hogy Le Sage a realista regény megteremtője Franciaországban s azt talán még többször elmondták, hogy átmenetet jelez a XVII. és XVIII. század közt; mégis én e fejezetben mindössze ennek a két elcsépelt állításnak ismételése szorítkozom; annál az oknál fogva, mert igazaknak tartom őket; olvasóm ne várjon ezúttal tőlem semmi meglepetést, ilyesmivel legfeljebb más alkalommal fogok szolgálhatni.

A mi azt illeti, hogy Le Sage az átmenet képviselője a két század közt, valóban kitűnően az. Le Sage a XVIII. századnak egy egész oldalát nem ismerte, félreismerete, visszautasította, annyira az előbbi kornak embere még; viszont Le Sage a XVIII. századnak egy egész oldalát előkészítette, kifejlesztette, megalakulni siettetette, annyira annak a kornak gyermeke, a melyben ír. Nem igen mulasztja el kifejezni bámulatát és odaadó tiszteletét az előbbi kor irányában. Lope de Vega és Calderon, vagyis

Corneille és Racine — mert bármilyen meglepők is ez álnevek, lehetetlen fel nem ismernünk a czélzást — ime azon bálványok, melyeket nem szűnik meg a nap hősé-
vel szembeállítani. Ő classikus, „ó-kori párti“. Azok mellett foglal állást, kik úgy beszéltek, „mint az embe-
rek nagy többsége“ szokott rendesen és helyesli Sokra-
tesnek vagyis Malherbenek azt a mondását, hogy „a
nép kitünő nyelvmester“. ¹ Öt-hat *Fabricius* akad az ő
korában, kiket mind csak e néven említ, de kikben
minden erősebb gonoszkodási hajlam nélkül felismerhe-
tők Lamotte, ² Fontenelle, egy kissé Voltaire, és minden-
esetre Marivaux, kit folyton üldöz epigrammjaival, és
kinek oly kiállhatatlanok ő előtte „felettébb keresett ki-
fejezései“, „ügyszólván czikornyás frázisai“, édeskés-
kecses, précieux nyelvezete, „inkább tündöklő, mintsem
szolid bájai“, „gyakran nagyon homályos“ gondolatai,
„rossz rimű“ versei, stb. ³ — Majdnem szenvelgésig viszi
azt, hogy mennyire nem akar ő ehhez az irodalomhoz.
sem pedig, hogy úgy mondjuk, a maga korába tartozni,
Épp ezért úgy azok a dicséretetek, mint azok a csipős
megjegyzések, melyekben az ő kedves Gil Blas-a írói
működéseért részesül, mind azt vannak hivatva bizonyí-
tani, mennyire természetes és egyszerű az ő stílje, vajmi
eltérőn attól, mely körülötte divik. „Te nemcsak hogy
oly világosan és szabatosan irsz, a miként óhajtottam,
hanem még könnyednek és játszinak találom stilusod“ —

¹ Gil-Blas, VII. 13.

Szerző.

² *Houdar de la Motte* (1672—1731.). Fontenelle barátja, operá-
kat és tragoediákat, meg vigjátékokat írt. A legtúlzóbb modern-
pártiak közül való, ki az *Iliást* kikorrigálva újra költötte, vagyis
inkább travesztálta. A *versnek* egyik feltétlen ellensége. Ford.

³ U. o. és X. 5.

Szerző.

mondja neki Lerma herczeg. „A te stilusod rövid-velős s hozzá még választékos is — szól hozzá viszont Olivares gróf — de egy kissé felettébb természetesnek találom...“ A mire aztán Gil-Blas egy második memorandumot szerkeszt, telve dagálylyal s ezt már Olivares, a kor újabb bálványa, „jófajtaból valónak“ nyilvánítja. — Világos, hogy Le Sage szemében az irodalom és főleg a nyelv rohamos hanyatlás lejtőjére jutottak a XVIII. század elején. Ő az 1660 körüli korszak embere. Nem bizonyos, vajjon megírta volna-e ő a *Nevetséges précieuseöket* és a *Tudós nőket*; de tény, hogy újra írja őket, diszkrétül, a magá módja szerint, még pedig ismételten. A mi Fontenelleben és Marivauxban jó van, kikerüli figyelmét, a mi pedig rossz van bennük, elkészeríti őt; a *Henriade*-ot, bár körülötte mindenki rajong érte, kegyetlenül kigúnyolja az *Emlékezet templomában*.¹ Szóval, a maga korától teljesen elmaradt ember.

Ügyeljünk arra is, hogy a megelőző század emberére vall nála elméjének egész iránya, vagy legalább egy bizonyos hajlama. Általánosító ösztön lakozik benne. Habár én nem győzők eléggé tiltakozni azon felfogás ellen, mely ezt a nézetet túlságba viszi, mégis tagadhatatlan, hogy a XVII. századbéli emberek rendkívül szeretik az általános eszméket, az oly conceptiókat, melyek messzire terjednek és minél számosabb tárgyat ölelnek fel. Isten a megmondhatója, vehető-e Le Sage philosophus számba, de ő is szeret a maga módja szerint általánosítani, s ha nincsenek is egyetemes jellegű eszméi, legalább szeretnagyszábasú, csoport-(ensemble-) képeket adni. Minden egyes regényébe nem kevesebbet foglal bele,

¹ Bohózat Le Sage Vásári komédiáiban.

mint az egész emberi életet. A *sánta ördög* egy város valamennyi házának födelét, úgy a polgárok, mint a nemesek házáét, a hercegek, a rabok, az örültek házáét egyaránt mind fölemeli; Gil Blas sorban végig próbál mindenféle emberi sorsot, hol őt szedik rá, hol meg ő ültet föl másokat csalárdul, majd diák, majd meg bandita, cseléd, nemes ember, író, államférfi, orvos, szerelmi kalandok hőse, majd csendes, falusi életet élő férj, hogy egyebekről, ildomosságból, hallgassak. A XVII. század izlése nyilvánul ebben. Az ezen korszakbeli emberek vagy egyszerűen az ilyen szellemű emberek szeretik a tág, nagyszabású látványt nyújtó szempontokat, a hatalmas perspektívákat; az egész világot szívesen körülkalandozzák egy-egy kötetben; még pedig a mikor nem az emberi gondolatnak, vagy a történelemnek világát, akkor az emberi társadalomét, minden bűnével, minden nevetségével és ferdeségével.

Tudjuk-e, kitől származik Le Sage egyenesen, hol keresendő az ő eredete, hol találhatók meg mintegy az ő irodalmi gyökerei? Bár ő egészen más, mint La Bruyère, mégis ez az ő apja. Mielőtt birtokába jutna teljes eredetiségének, egy olyan könyvet ír, mely nem egyéb, mint a La Bruyère *Városról* szóló fejezetének fantasztikus kis regénynyé átidomítása. A *Jellemképek* roppant nagy sikere e divatos könyvnek száz meg száz utánzatát vagy éppen *utángyártását* idézte elő. A századik és a legjobbak köztük a *Sánta ördög*. A stíl más, és az egész bizonyos keretbe van belefoglalva, de a modor ugyanaz. „Hát ez ki? . . . És amaz? . . . „Ez olyan ember, a ki“ . . . s erre arczképek következnek, majd változatosság kedvéért ez arczképek között anekdoták, napi vonatkozású történetkék, mende-monda-féle apróságok.

Hasonlítsuk össze csak a *Perzsa levelekkel*. Ezekben ugyan, igaz, szintén találhatók még arczképek, de még sokkal gyakrabban találhatók eszmék, viták, nézetek, paradoxonok, pajzán tréfák s mindent összevéve, több benne a pamflet, mint az erkölcsfestés; így lesz ez majd Duclosnál ¹ is, miként így a Voltaire regényeiben is, és éppen ebben nyilvánul a különbség a két század közt, a moralisták és a „gondolkozók“ százada közt. Nagyon természetesen, mikor Le Saget olvassuk, inkább az őt megelőző korra gondolunk, mintsem az utána következőre.

De ha csak ennyiben állana a dolog, akkor még Le Sage nem szolgálna átmenetül a két időszak között, hanem mindössze csak a megelőzőhöz tartoznék. Valóban úgy is van; csakhogy azon hajlamok mellett, melyek őt La Bruyère kortársává avatják, és mintegy azok mögött még mélyebben fekvőleg, még más hajlamai is vannak Le Sagenak, melyek révén egy egészen más időszak felé törekszik, egy kissé talán kelleténél is inkább: a mint mindez a következőkből ki fog világlni.

II.

Le Sage realismusa.

Azzal, hogy realistának tekintjük Le Saget, még nem jeleztük, hogy miben függ össze a maga korával. Sőt majdnem ellenkezőleg. A realismusnak ugyanis az 1660-ki irodalmi iskolában rejlik csirája, a mennyiben ez az iskola visszatérés volt a természetességhez, a szabatos

¹ Duclos (1704—1772.) *Encyclopaedia*-párti moralista, történetíró, frivol regényköltő.

Ford.

észleléshez, a reális iránti előszeretethez, és nagyon szilaj visszahatást jelez a regényes modor ellen. A realismus szelleme tölti be Boileau szatiráit Molière vigjátékait, Furetière *Polgári regényét*, melyet Boileau úgy kedvelt és La Bruyère *Jellemképeit*. 1715-ben a realismus teljességgel nem ujság, hanem már hagyomány, és sokkal inkább újítók lesznek azok, kik a tények köréből, az eszmék és a systemák körébe fognak átsapni, a mi gyakran nem lesz egyéb, mint újból visszatérés a regényeshez, noha már másik úton. — Le Sage, a ki különben sem táplált nagy igényeket és szerény volt a maga irodalmi ambícióiban, nem tesz tehát egyebet, vagy nem vél egyebet tenni, mint folytatja azt, mit előtte tettek. Körültekint, észlel, gyűjt és *jellemképeket* ír, *víg regény-nyel*¹ fűszerezve. Csakhogy, ha szorosan véve ő semmi újat sem talál is ki, a saját természetét viszi be a realista művészetbe, már pedig a véletlen úgy akarta, hogy ez a természet bámulatosan találjon ehhez a művészethez; nem lépi át határait, sem innen nem marad rajtuk, egészen jól beléje illeszkedik és teljesen betölti. Le Sage realistának született, mert kedvelte ezt az irányt, mert volt rája képessége, és mert képtelen lett volna más egyéb lenni. Ő nemcsak kiválóan realista, hanem kizárólag az.

A realismus legelsőben is kíváncsi érdeklődést és jó szemet tételez fel. Senki sem volt kíváncsibb érdeklődő Le Sagenál, és senki sem látott helyesebben abban a világban, melyben neki körültekintenie adatott. De ez a világ nem volt valami előkelő világ és Le Sage nem volt

¹ Ez utóbbi minősítés (roman comique) czélzás a Scarron híres *Roman Comique*-jára a XVII. században. Ford.

előkelő szalón-ember az írói világban. Bár tisztességes, derék ember volt, és majdnem hősiességig emelkedett a maga egyszerű becsületességében, tény, hogy csak a színházakba, a kávéházakba és az alsóbb polgársághoz volt járatos. Igen helyesen! Nem akarom ugyan éppen azt mondani, hogy valóban így is kellett neki cselekednie, de majdnem azt mondhatom, hogy egy realistára nézve ez nem rossz körülmény és a most érintett dolog nem rossz szempont. A legmagasabb körök a legalsóbbakkal egyetemben, éppen annyira reálisak, mint akár a középosztálybeliek; ezt én is jól tudom s ezt nem árt ismételtetni; mindazonáltal két zátony fenyegeti a realista művészetet, melyek közül az egyik abban áll, hogy az író nagyon is bele talál mélyedni az emberi posványba, a másik meg abban, hogy csak a fényben tündöklő csúcsokat akarja festeni. Némely napjainkbeli realista szánalmasan kudarcot vallott azzal, hogy mind csak hercegnők arczképeit akarta festeni, egy másik, kevésbé nagy, de még mindig igen kiváló tehetség azzal forgatta ki igazi mivoltából a realismust, hogy csakis mindenféle aljasságok kegyetlen festésére szorított makacsul. A művészet ugyanis mindig kiválogatva alkot és így mindig bizonyos dolgoknak kizárásával jár. Ez az ő létjoga. Ha az egész természetnek volna pontos visszaadása, úgy nem különböznék a természettől. Már pedig különbözik tőle, így mindenekelőtt abban, hogy nálánál kevésbé kimerítő teljességű. Mindenekelőtt abban áll a művészet, hogy egy bizonyos, jól választott szempontból tekintse a természetet, következőleg tehát ennek csak egy részletét tekintse. Így aztán a realista művészet is, mint minden másféle művészet, egy bizonyos szempont, és mint minden másféle művészet, a dolgok ösz-

szeségéből kimetsz magának egy olyan területet, mely őt megilleti. De melyik legyen ez, miután az, a mivel ő olyan nagyra van, már nevénel fogva arra utalja, hogy teljes igazságukban tárja elénk az emberi erkölcsöket?

Az emberi erkölcsök igazsága a realista művészetre nézve nem lehet más, mint az emberi erkölcsök *átlagossága*, a mihez tehát közép magaslaton választandó a szempont. A mindennapi józan észjárás szerint, a mint ez a rendes beszédmodor használatából is kitűnik, az a realitás, a mi leggyakrabban és mintegy folytonosan szemünkbe ötlük. Egy olyan nagy ember például, mint Napoleon, teljesen realis lény; mindazonáltal nem látszik annak. Pusztán már nagyságánál fogva legendai alak, a hősköltemény körébe van utalva, még a nép beszédében is. Ugyanígy áll a dolog valamely nem közönséges gonosztevővel is: igazán élő lény, és mégis képzeletbelinek látszik. Az ilyen embert igen figyelemre méltó módon szoktuk nevezni: szörnyetegnek hívjuk s már ezzel is a rendes természet körén kívül helyezzük őt, habár az illető csakúgy annak körén belül áll, mint bárki más. Bizonyos észszerű szükségesség következtében, a mi a művészre nézve művészetének egyik törvényévé emelkedik, midőn realitásról beszélünk, akkor, bármily különös is, de tagadhatatlan, nem egészen teljes realitásról szólunk, hanem csak arról, a mi a reálisban reálisabbnak látszik, még pedig azáltal, hogy közönségesebben előforduló. A realista művészetnek, mint minden másféle művészetnek, és éppen azért, mert művészet, e szerint szintén megvannak a maga határai, felfelé és lefelé egyiránt s le kell mondania az oly jellemek festéséről, melyek felettébb különlegeseek, akár fenkölségüknél, akár

alacsonyságuknál fogva, akár pedig egyszerűen különcségük folytán.

Már pedig Le Sagenak az életben elfoglalt helyzete bámulatosan alkalmassá tette, hogy minden megerőltetés nélkül, egész természetesen szeme előtt tarthassa e művészetnek határait. Ő nem teremtette meg ezt a művészetet s mégis igen gyakran úgy látszik, mintha ő volna a megteremtője; nem annyira azért, mert ő találta talán ki ezt a művészetet, mintsem azért, mert e művészet az ő számára látszott kitalálva lenni. Ő nem igen gondolhatott olyasmire, hogy kivételes lényeket vagy bár előkelő és raffinált nagyvilágbeli embereket rajzoljon, mert ő az alsóbb rangú polgár, ki oly szerény, oly félénk, sőt úgy tetszik nekem, egy kissé vad is volt, mindössze csak ha benézett egy-egy szalonba s jóval rövidebb ideig időzött ott, mintsem akárhányszor óhajtották volna. Nem igen találhatta örömét viszont abban sem, hogy felettébb silány gazembereket fessen; mert ő mindenképen tisztességes ember volt s a mi különösen figyelmet érdemel, képzelete meg volt higgadva, ülepedve, egész magatartása igen egyszerű volt, következőleg nem volt meg benne a vétek azon előszeretete, mi a megromlott képzelet ferdeségének jele bizonyos művészeknél, kik máskülönben jóra való emberek, sem pedig az a szenvelgés, hogy a gonosztevőket költői alakoknak tartsa, mi a naiv olvasó megbotránkoztatását célzó gyerekes viselkedés némely olyan művészeknél, kik máskülönben nagyon rendes életet élnek s nagy nyárspolgárok. Le Sage tehát nem tehetett egyebet, mint hogy szívvel-lélekkel igaz realista legyen, soha le nem tévedve útvjáról, soha be nem hatolva idegen területre, hanem teljesen otthonosan, jól érezve magát abban a körben.

Íme, ezért tetszik úgy, mintha ő találta volna ki ezt a műnemet. Az ő elődjei valóban nem oly tisztán realisták. Mindenekelőtt nem annyira *lényeg szerint* azok, mintsem visszahatásból az őket megelőzőt regényes irányú költők ellen. Aztán a realismus náluk valamely más elemmel vegyül. Némelyeknél, mint Boileaunál, szatirikus czélzat társul hozzá, a mi bizonyára egészen rokon dolog vele, de azért még nem teljesen azonos. A realismus oly festés, melyből az olvasó kiérezhet ugyan szatirát, de melyet az írónak magának nem szabad felettébb szatirává tennie, mert ebben az esetben már egy másik műfajba jutottunk, mely némileg a szónoklattal függ össze, a mi éppen a realismusnak egyik ellentéte. A szatirikus czélzat nem kevésbbé kifejezett La Bruyèrenél, Furetièrenél. Szükséges-e mondanom, hogy midőn Racinet is a realisták közé soroljuk, nem valami paradox hajhászatnak vagy kötelőzködő kedvnek engedve, hanem, úgy véljük, teljes joggal tesszük. Szükséges-e mondanom, hogy Racine csak alapjában véve, legmélyén tekintve realista, mint a ki az igaznak, a szabatosnak, a természetességnek és a természetnek volt hive, s hogy ő ezen alapot, a mi egyébiránt legnagyobb érdeme, kihimezte költészetével, mely oly rendkívül finom és becses fajtájú, elárasztotta rajta az érzelmek, az erkölcsök és a beszédmód bizonyos nemességét, s mit annyira kedvelt, bizonyos arisztokrata izzel-szinnel látta el, mi összes művein végigvonul. Racine oly realista, a ki költő és udvari ember. Le Sage realista minden ily mellékvegyülék nélkül. Realista, mint olyan ember, ki nemcsak szereti a realitást, de kinek meghitt ismerősei azok az átlagos erkölcsök, melyek a realismusnak magát tárgykörét képezik.

Hogy azonban valaki jó realista lehessen, erre nézve nem elegendő pusztán a közepes erkölcsök ismerete és kedvelése, de majdnem bizonyos közepes erkölcsiség is szükséges hozzá, szoros értelemben véve e kifejezést, s nem tán erkölcstelenséghez való áthajlást értve alatta. Nem szabad, hogy meglegyen az íróban az a, már akár igaz, akár szenvedett árnyalata a véték kedvelésének, melyről fentebb volt alkalmunk szólni, sem nem szabad felettébb nagy vagy legalább felettébb heves megvetéssel viseltetnie az emberi hitványságok és alacsony-ságok iránt. Philinte jó realista lett volna, ő, ki az olyan gyarlóságokat, melyek ellen mások felzúdulnak, az emberi természettel összefüggő hibáknak tekinti, és ki a tisztességes embereket szintűgy minden meglepetés nélkül méltányolja, miként a többieket minden álmélkodás nélkül helyteleníti. Tudnunk kell, hogy bizonyos erkölcsi emelkedettségtől a képzelet elevenebbé válik, miután valószínűleg amaz maga is a képzeletnek egyik alakja. Egy Alceste, ha írónak áll be, rosszabbaknak rajzolja az embereket, mint a milyenek, teszi pedig a miatt való iszonyodásában, hogy rosszaknak látja az embereket. Így látni ezt La Rochefoucauld-nál, sőt egy La Bruyère-nél, vagy még Honoré de Balzac-nál is. Keserű gyönyört találunk abban, hogy silány bűneikben tüntessék fel az embereket, így iparkodván maguk előtt bebizonyítani, megátalkodott kitartással és bosszús makacssággal, mennyire van okuk az embereket megvetni. S ezzel olyan fajtájú alkotásmódhoz jutottunk, mely eltér a valóságtól s a képzeleti concepciók körébe vág. Viszont ennek megfordítottja is megtörténik; akad olyan finom lélek is, mely az erkölcsi fenkölttség előszeretetéből szemet húnny az emberi kicsinyességek előtt, ahhoz szoktatja magát,

hogy ne lássa azokat, és így aztán szebbeknek festi az embereket, mint a milyenek. Corneille képzeletének egy része az ő fenkölt erkölcsiségében rejlik, vagy az ő erkölcsisége képzeletének minőségével függ össze; én ugyanis nem tudom, s itt nem is fontos, vajjon a morál tartozik-e az aesthetika körébe, vagy pedig az aesthetika fűződik-e hozzá a morálhoz.

Nos, a jámbor Le Sage, sem nem Corneille, sem nem La Rochefoucauld. Higgadt nyugalommal vallja az emberi természet oly felfogását, mely emezt a jóból és rosszból állónak tekinti, de úgy, hogy ha ezen elemek határozottan különböznek is egymástól, még sincsenek éles ellentétben egymással, és nincs köztük tátongó űr. Egész könnyen elképzelhetjük őt magunknak, mint a *Jellemképek* egy jó részének szerzőjét, habár kevesebb finomsággal és kevesebb erővel írná meg, de azt már nem képzelhetjük el róla, miként birta volna megírni a *Szabad Szellemekről*¹ szóló fejezetet, mint a melylyel bizonyos philosophiát iparkodjék magának alkotni, bizonyos vallási hitet iparkodjék magában megszilárdítani, nagyon magasra tartva és nagyon komolyan véve a maga moralista működését és hivatását. Nem, Le Saget, habár nem is pusztán bohóc, mint Scarron, nem foglalkoztatják oly élénken az erkölcsi kérdések, teljesen áthatva és irányítva képzeletének működését úgy, miként egy La Bruyèrenél, vagy miként egy Rabelaisnél. Ezért olyan igaz ő aztán. Nála semmi sincs abból a keserüségből,

¹ Tulajdonképen *Erős Szelleme*: *Esprits Forts*, kik a hitet az elme gyöngeségének tartják s kiknek e szerint a hitetlenség volt főjellemvonásuk. Ezt ostorozza bennük La Bruyère is (*Caractères*. Chap. XVI.) Ford.

a mitől élesebbé lesz a vágás, sötétebbé válik a szín. Jóformán csak az oly osztálybeli emberekkel szemben tanusít ilyesmit, kik rajta nyilván sérelmet ejtettek: a pénzemberekkel, a színészekkel és a színésznőkkel szemben. Máskülönben higgadtnak mutatkozik. A gazembereket bizonyára büntársi rokonérzés nélkül festi, de egyszersmind irtózás nélkül is, és épp ezért igen helyesen festi. Korántsem vonakodik attól, hogy tisztességes, derék embereket is lásson e világon, jólelkű és könyörületes szívű embereket, söt jólelkű, odaadó és egyszerű nőket, de ezeket azért mégsem festi részrehajlóbb rokonszenvvel, nem festi több hévvel, több álmélkodással, itt is megint igen helyesen fest s hangja itt is csak oly nyugodt, csöndes. De azzal remekel ő igazán, hogy oly embereket lát és tud pompásan láttatni, kikben folytonosan egymásba vegyül a jó és a rossz, s kiknél vajmi csekélység kell ahhoz, hogy visszatéríthetlenül a rossz útjára terelődjenek, vagy pedig, ha csak valami előre nem látott veszedelem nem éri őket, folyton a jó útján haladjanak. Ezen a téren ő sokkal inkább képes az igazság visszaadására, mint bárki más. A valóság nem forgatódik ki nála a maga mivoltából, a mint az ő általános életfelfogásán átszűrődik; mert a mi az efféle általános életfelfogást illeti, nagyon hiszem, hogy neki kisebb gondja is nagyobb ennél. Pessimista-e ő, vagy optimista, bizony nem tudnám megmondani, de még ő maga sem tudná. Születésénél fogva jónak vagy rossznak tartandó-e az ember, erről mitsem tud s művészete szempontjából teljesen igaza van neki, ha mitsem tud róla. Elvonulni látja maga előtt az embereket, jó szeme van s ez neki untig elegendő. Úgy adja vissza az embert, mint akár a tükör, de természetesen, mint az olyan tükör

tenné, mely a képeket összpontosítani, a körvonalakat élénkebbé, a színeket üdébbé tudná tenni.

De ez majdnem annak állításával egyértelmű, vagy annak elhívéséhez vezet, hogy a jó *realistának* nem kell egyéniséggel bírnia? Ez nem is volna olyan téves felfogás. A realista művészet a művészetnek legkevésbé egyéni jellegű formája, melyben a művész legkevesebbet ad önmagából s legfeltétlenebbül hódol a tárgynak. Kétségkívül, sohasem tagadhatjuk meg énünket; de az egyik embernél szenvedélyeiben nyilvánulhat az egyéniség s ez esetben mint művész, vagy ódaköltő, vagy elegikus, vagy szónok lesz az illető; a másiknál érzéki vágyaiban nyilvánulhat az egyéniség, s az ilyen már egyáltalán nem lesz művész, miként ez a legtöbb emberrel történni szokott; egy harmadiknál viszont tudásvágyában, intelligentiájában és a helyes felfogásra törekvésben; az ilyen mint művész, realista lesz. És ez a Le Sage esete is, kiben nincs erőbben kibélyegzett egyéniség, — kiben, úgy látszik, sohasem volt erős szenvedély, sem határozott előszeretet, nem volt semmiféle systema, rögeszme, mánia, sem élénkebb önszeretet, sem nagyobb hiúság, és ki mindez okoknál fogva csakis annyiban tudott mégis *valaki* lenni, a mennyiben tudott látni, hozzá szokott az észleléshez és szerette, a mire különben az élet szükségletei is készítették, írásba foglalni észleletei jegyzékét.

III.

Le Sage irodalmi művészete.

Mindez azonban egészen negatív jellegű dolog. Mindez csak arra vonatkozik, miként kerülendők ki a realista művészet zátonyai; de nem arra is, miként alkothatni ez irányban valami kiválót. Le Sageban egyéb érdemek is találhatók, mint pusztán az, hogy elkerülte a hibákat. Így mindjárt egyik érdeme, még pedig olyan, melyet alapvetőnek tartok az effajta alkotásoknál, a nagymérvű józan ész.

Ha az emberek — mely kifejezés alatt én itt nem értek tán nőket is, miután ott, hol realista művészetről van szó, nem igen gondolhatni olvasónőkre — ha az emberek realista művészetért kezdenek rajongani, úgy ez ama vágy következménye, mely ugyan megglehetős ritka, de mégis előfordul mint visszahatás, megcsömörlés, vagy pusztán csak szeszély szülötte, s mely arra késztet, hogy való igaz dolgokat követeljünk a képzelet alkotásaitól. Van rá példa. A művészet terén mindent tudunk kedvelni, már sorban felváltva, egymásután, így még az igazságot is. De gondoljuk el, mennyire nehéz feladat az íróra nézve az ily igazságot követelő olvasók kielégítése! Programjának már kifejezései is látszólag ellentmondók, sőt ez ellentmondás tényleg több, mint csak látszatszerű. *Való dolgokat kell elképzelnie.* S ez nem tán antithesisekkel való játék az én részemről. Határozott tény, hogy mi költői leleményt is követelünk a realista regényírótól, nem pedig pusztán *látott* dolgokat; elméjének alkotásait kívánjuk olvasni, nem pedig

holmi hírlapi híreket; de ezek oly költői lelemények és alkotások legyenek aztán, hogy a látott dolgoknál és a hírlapi híreknél jobban mutassák a valóság érzéklését. És én úgy hiszem, hogy a realista művésznak, ha czélt akar érni, sok józan észre, de egyszersmind egy kevés képzeletre is szüksége van; szüksége van egy kevés képzeletre, mely bizonyos könnyed természetű, könnyen működő képzelet legyen és legfőképen abban nyilvánul, hogy az író megfelelően módosítani, el-beosztani tudjon; és sok józan észre, vagyis arra a tehetségre van szükség, mely mintegy ösztönszerűleg meglátja a határvonalakat a lehetséges, a valószínű közt és a közt, a mi rendkívüli és képtelen ábránd.

Az életben az olyan embert szoktuk józan eszűnek nevezni, a ki tud előre látni, s a ki előrelátásaiban ritkán csalatkozik; az ilyen emberről azt szoktuk mondani, hogy van „érzéke a valóság iránt“. Mi egyebet jelent e kifejezés mint azt, hogy tiszta fogalma van az átlagos természetű dolgokról. Mert a mi váratlan és rendkívüli, az szintén való dolog ugyan, és az ilyen dolog felmerülése mintegy megcsúfolja a *józan ész* emberét; csak-hogy úgy tetszik nekünk, teljesen jogtalanul történik ez, mert minden váratlan és rendkívüli kívül esik annak körén, a mire máskülönben számolhatni s nem volna helyes az olyanra fogadást kockáztatni. Az életben az a józan eszű ember, ki nem játszik lutri-játékot. Éppen úgy a művészetben is az a józan eszű ember, kinek van érzéke a való iránt, vagyis az emberi erkölcsök azon átlagos része iránt, melyről láttuk, hogy tulajdonképeni tárgyköre a realismusnak. Ezt a józan ész a művészetben a következő tényezők alkotják együtt: lelki nyugalom, elfogulatlanság, mérsékeltség, nemkülönben,

úgy vélem, bizonyos igazságos szellem, bizonyos idegenkedés a ridegen nyers szokimondástól, attól, hogy teljesen gazembernek nyilvánítsunk valakit, a mi által különben is igazságtalanságot követünk el az illetővel szemben, vagy teljesen feddhetetlennek mondjuk, a mi megint csak túlzás. Ez a művészet, ne engedjük magunkat meg tévesztetni, korántsem észleletekből és kutatásokból áll, Igénybe veszi őket, mint segédeszközöket, de korántsem függ tőlük. Mert lehetséges helytelen észlelet is, és lehet igazságtalanul is látni. Senki sem észlelt többet, mint a mi Balzacunk, már pedig az ő észleleteit oly képzelet és oly szenvedélyesség hatotta át, mely azokat közvetlen megalakulásuk után mindjárt elalaktalanította. Ezért mondom, hogy a józan ész tulajdonképi lényege az igazi realistának.

Le Sageban teljesen megvolt ez a tulajdonság. Balzac mintegy megrémülten áll a maga alakjai előtt; Le Sage meghitt bizalommal tekint az övéire. Így látszik hozzájuk szólni: „Jól ismerlek én benneteket, mert ismerem az életet. Ti nem igen fogtok túlmenni egy bizonyos határponton; mert ti emberek vagytok s az emberek nem igen mennek túlságosan messzire semmiféle szélsőségben. Ti csak olyan [szerényebb fajtájú gazemberek lesztek, mert banditák, nem igen léteznek az életben; okkal-móddal lesztek erényesek, mert szentek nem igen akadnak e földön. Nem lesztek nagyon ostobák, mert a teljes butaság nem olyan közönséges; nem lesztek lángelmék, mert ez is igen ritka dolog. [Szintoly kevésbé lesztek maniakusok, mert ez megint kivétel, s a kivételes lények nem látszanak igazaknak. Ha azokká lennétek, úgy ezzel engem nagyon ámulatba ejtenétek s nem foglalkoznám többé veletek“.

S valóban, így jár ő el, már kezdettől fogva. E tekintetben igen figyelemre méltó *Turcaretje*. E darab tárgya hallatlanul vakmerő, a kort tekintve, és rendkívüli mérséklettel van feldolgozva. A közönség először lát itt, színpadon, nagyobbbszabású vigjátékban egy kiváló pénzembert, ki tolvaj, először egy kitartott nőt s először egy ilyen személynek a szeretőjét. A napjainkbeli színiköltészetnek három vakmerősége van itt megkoczkáztatva, mind a három együttesen, az első csapásra, 1709-ben: annyira igaz az, hogy valóban Le Sagetól (tegyük hozzá, ha tetszik: és Dancourtól)¹ keletkezik a realista és *modern* irodalom. De e három vakmerőséget csakis az egy Le Sage tudhatta elfogadhatóvá tenni. Nem mintha enyhitene a dolgokon és megkerülné a nehézségeket; hanem természetesség által menti meg e nehézségek ügyét, azáltal, hogy tőlük sem megriadtnak, sem fölhevültnek nem mutatkozik. Az ember nem veszi észre, mennyire merész, mert minden fitogtatás nélkül merész. E szindarabban semmi sem hiányzik abból, a minek benne kell lennie: tisztességes emberek, a kiket tönkre tesz a pénzember, — pénzember, a kit *megkoppaszt* egy *kaczér*, kit viszont *kizsebel* az erre hivatott szerető; útálatos egy világ ez. Gondoljunk itt arra a XIX. századbéli íróra, ki különben százötven évvel Le Sage után, fölfedezi ezt a világot és a napfényre meri hozni. Mintegy maga is meghökken saját vakmerőségétől s izgatottságában még jobban fogja fokozni vakmerőségét; minden szúrás könyörtelen, keserű lesz nála, művei a maguk összessé-

¹ *Dancourt* (1661—1725.), Molière után a legnevesebb vigjáték-írók egyike; az erkölcsfestő társadalmi vigjáték főművelője, ki a maga romlott korát erős realismussal állítja elének. *Ford.*

gében, az elsőtől az utolsóig *brutalisak, kegyetlenek* és szívszaggatók; egy sora sem lesz, mely ne így kiáltson fülünkbe: „Mily nagyszerűen elvetemült lények s mily nagyszerű vakmerőség kell rajzolásukhoz!” És mindebből csak erős kimerültség érzetét nyerjük végül, mint mindenből, a mi felcsavart és túlszigázott. Le Sage a valószínűségnek, a dolgok rendes képének festésére szorítkozik, egészen természet szerint s nem talán féltékenységből, mert hiszen ha ő félték lett volna, magától a tárgytól riadt volna vissza. Ezek a szörnyetegek nagyon nyárs-polgári szörnyetegek, mert bizony ilyenek valósággal magában az életben. — Ez a *kaczér* oly naivul öntudatlan lény, a kiben semmi sötét vonás sincs, nincs alakján semmi hatásvadászó vonás, melylyel borzongást akarna kelteni az író; egyszerre elvetemült és jó lélek; kiveszett belőle minden aggályoskodni tudás, de nem veszett ki minden tisztességérzet, mert ne feledjük, ő meg tud még botránkozni a mások romlottságán: „Óh lovag, nem hittem volna, hogy ön ily cselekedetre képes!” Ez maga az igazság. És aztán Turcaret! Mennyi józan-ságra vall, hogy a költő nem titkolta el ugyan az ő bűnös voltát, hogy tolvajnak és kegyetlennek tüntette fel, de mégsem időzött nyomatékosan ennél a mozzanatnál és sokkal inkább nevetségesnek, mintsem megvetésre méltónak tüntette fel. Azért tette ezt, sokak szerint, mert ismerte a vígjáték határait. Igen, és főleg, mert ismerte a világ folyását. Az ilyen ember mindenestre olykor-olykor bűnösnek is mutatkozik, alkalomadtán; de burleszk voltát már éppen egy perczre sem tagadja meg, minden szavában az, minden mozdulatában, egész lényével és egész életének természetes folyásával. Erről az oldaláról látjuk őt minden pillanatban,

ezzel az oldalával *realis* ő, vagyis lényének folytonos fejlődésével és nem tán esetleg felbukkanó körülményeivel. Mindez alakok úgyszólván könnyed, egyszerű életet élnek. Nem élnek *intensiv* életet, a mi, nézetem szerint, úgysis meglehetősen ritka eset. Úgy élnek, mint bárki közülünk, akár én, vagy az olvasóm. Lehető keveset *pózolnak*, nem keresnek maguknak színpadias állásokat. Elannyira, hogy *Turcaret* olyan színmű, melyben ebből a szempontból semmi színi hatás sincs. Ha (kivált napjainkban) inkább tetszik olvasva, mintsem színpadon, úgy ezt alkalmasint a most mondottaknak kell tulajdonítani.

Gil Blas is éppen ilyen. A realista regény remeke ez, minthogy a józan ész szülötte, annak a helyes és naiv érzéknek, mely úgy fogja fel a dolgokat, a milyenek. Kisszabású gazemberek, kisszabású korhelyek, kisszabású kalandornők, kisszabású államférfiak, kisszabású nagy-emberek, szintűgy kisszabású becsületes emberek, kik kisszabású tisztességes cselekedetekre képesek: nincsen a közepszerűségnek az a faja, akármiféle tekintetben véve, mely élénken ki né volna itt domborítva, valamint nincs viszont a nagyságnak az a faja, mely ne hiányoznék benne. Úgy hat ránk e könyv lapozása, mintha az utcán járnánk egyet.

Következőleg nem igen érdemli meg azt a fáradságot, hogy elbeszéljék — mondja talán olvasóm. — Engedelmet kérek! Csak sziveskedjék behúnyni a szemét s tekintsen egy pillanatra vissza a saját multjába, idézze vissza lelke elé saját életének a folyását. Éppen ilyen s éppen ennyire változatos jellegű közepszerűségnek benyomását fogja nyerni olvasóm. Mert mi fog ekkor lelke elé fölmerülni? Száz meg száz nagyon közönséges ember, kik közt egyetlenegy hős sem akad, miként nem

akad egyetlenegy hitvány gaz sem, s kikben, mindannyiukban, apró bűnök, apró érdemek és sok nevetségesség észlelhetők; száz meg száz kevéssé rendkívüli kaland, melyek némi rászedésünkre, némi bántódásunkra vagy némi bosszúságunkra szolgáltak, s melyekben olykor meglehetősen előnyös szerepet játsztunk, de melyek közül némelyek viszont nem nagy becsületünkre szolgálnak s ha nem is éppen marczangolják, de kissé nyugtalanítják lelkiismeretünket. Le Sagenak éppen abban nyilvánul tehetsége, hogy mindezt egész természetesen, minden túlerős színezés nélkül adja vissza, egyenesen ezt az érzéklést kelti fel bennünk egy könyvvel, hozzá még azt az örömet is nyújtva, hogy egy könyvben találjuk meg ezt az érzéklést, nem pedig egyéni emlékeinkben, melyeket annyira szeretünk, hogy szívesen nem háborgatunk. E regény hőse maga olvasóm, vagy hogy senkit se sértsek, mondjuk: én magam, vagy hogy rajtam se találjon kisebbség esni, mondjuk: mindaz, a mivé, érzem, hogy én válhattam volna, ha tizenhét éves koromban én is bele sodródtam volna az élet árába a nagybátyám öszvérének a hátán.

Gil Blas alapján véve becsületes; másokban bízó és előzékeny. Nagyon szereti magát, de szereti az embereket is. A maga tehetsége révén szándékszik boldogulni, a nélkül, hogy másokon sérelmet kívánna ejteni. Mindnyájan így kezdtük. Az élet aztán gondoskodik róla, hogy hányattatásai közben gyakorlati nevelésben részesüljön, a mi nála eddig nagyon el volt hanyagolva. S azzal egy gaz kalandorrá képző nevelési tanfolyam veszi kezdetét. Megtanulja, hogy bizalmatlankodjék másokban s ha lehet, erőszak, vagy még inkább ravaszsággal küzdje át magát. Egy rakás felsülése eléggé meg fogja

öt győzni eme társadalmi kényszerüsről. De figyeljük meg, Le Sage teljességgel nem ad e leczkéknek keserű és vigasztalan jelleget. Az volna tőle pessimismus, misanthropia vagy egyszerűen sötét, rossz kedv, ha Gil Blast úgy tüntetné fel az író, mint a ki jó tulajdonságai révén keveredik bajba, holott apró hibái miatt esik bele. Meglopják, rászedik, lóvá teszik, mert hiú, oktalan, szeles; mert nagyon sokat beszél, a mi megint szelesség és hiúság következménye; és így tovább, egészen addig a napig, midőn kigyógyul ez ostobaságaiból: nem tagadom, egy kissé túlságosan is kigyógyul belőlük, de azért korántsem annyira, hogy végleg megromlottnak mutatkoznék. Mert különben áthágná a regény azt a határvonalat, melyet a józan ész itt is megvon. Szükséges ugyan, hogy teljes legyen ez a gaz kalandorra képző nevelési tanfolyam, de azért nem szabad, hogy e nevelés minden gyümölcsét megteremje, mert nem ilyen szokott lenni a dolgok természetes folyása. Valóságos gatzetteket követtetni el, az immár így kiképzett Gil Blas-szal, az vagy nagyon sötét életfelfogásra vallana, vagy pedig hatásvadászó deklamálásra vezetne. Mert ebben az esetben így látszanék szólni az író, tragikus arczkifejezést öltve: „Íme, ilyenné teszi az embert az élet és a társadalom!“ — Pedig szó sincs róla! Egy közepes szabású jellemre, tudjuk, nem gyakorolnak e tényezők ilyen mérvű hatást. Elronthatnak ugyan, de teljesen megromlottá nem tesznek. Bámulatos igazságra valló vonás van abban, hogy a költő a naivságnak és ártatlanságnak némi maradványát hagyja meg Gil Blasban még akkor is, mikor ez már hátat fordított a tisztességes embereknek. Mint kegyvesztett, de mikor még nem köztudomású kegyvesztettsége, találkozik vala-

kivel, a kit szintén ő tett emberré¹ s a kiből csak úgy árad a sok hálálkodás, s mennyre-földre erősítgeti, hogy csupa odaadó hűség. És a jámbor Gil Blas felfedi baját e drága jóbarát előtt, a ki azonnal „hideg és mélézó“ arczkifejezést ölt és hirtelen a faképnél hagyja. És Gil Blas pillanatra meglepetten áll, mintha még mindig nem ismerné eléggé az életet. Mindegyre visszhangzanak itt is a *Turcaret* grófnéjának szavai: „Óh lovag, nem hittem volna, hogy ön ily cselekedetre képes!“ Újabb leczkével bővíti megint ismereteit az emberek erkölcstelenségéről s még ezután is lesz része ily leczkékben. Közülünk a legrosszabbaknak is egészen életük utolsó napjáig van effélékben újra meg újra részük az ég jóvoltából.

És ha a tapasztalat lassanként megkeményíti szívét és megfosztja lelkiismeretbeli aggályaitól, viszont megfinomítja értelmét és így végre is az ész útjára vezeti vissza. Az a sok kaland a nyugalmat teszi előtte kívánatossá, az a sok harcz és ármány az egyszerű és csöndes életet óhajtja meg vele. De ügyeljünk itt is arra, mily ügyes fogással él az író. Rendkívül szerencsés gondolat tőle, hogy a magányba vonult Gil Blast visszavezeti a közügyek színterére. Gil Blas immár nyugodt lélek, belátott a dolgok mélyére s így szólt magában: „Műveljük kertünket!“² és műveli. Azt hiszi, megokosodott, holott az ő okosságában nagy része volt a szükségnek, habár ő maga nem is sejtette. A trónörökös, ki nek egykor szolgálatában állt, trónra lép. Emberünk visszajön Madridba, igaz ugyan, hogy minden mohó siet-

¹ Faguet összes kiadásaiban „une de ces créatures“ áll, sajtóhiba *ses* helyett. Ford.

² Voltaire *Candide*-jének ismeretes szállóigéje: Cultivons notre jardin! Ford.

ség nélkül, minden hév nélkül, sőt mintha visszatartóztatná az, a mit most odahagy. De a mint egyszer az udvarnál van, a mint egyszer a király előtermében elhelyezkedett, várva, hogy elmentében rája is vessen egy pillantást az uralkodó, szégyennel vallja be, hogy nem tud hazautazni: „Hogy Scipiónak semmi kifogása se lehessen ellenem, megtettem neki azt a szivességet, hogy ezt az eljárást három héten át folytattam“. Mi tudjuk, hogy miben áll ez a szivességtétel. Ő később ugyan bizonyára visszatér majd kertjéhez, de természetes volt, hogy legalább egyszer vissza kellett esnie előbbi bajába. Valószínűnek tartható-e egy nagyravágyónak oly megtérése, hogy egyetlenegyszer se tanúsítson ideiglenes visszaesést?

Mindez nagyon helyes és nagyon mélyreható, a nélkül, hogy az író a legkevesebbé is szenvlegné, hogy mélységes akar lenni. Mint mondtam, van egy bizonyos képzelet, mely társul szegődik a józan észhez s megfér az emberi dolgok helyes látásával. A komikai költőnek képzelete ez. Hogy miben áll, nagyon nehéz meghatározni, minthogy úgyszólván nem egyéb, mint csak fél inventio-képesség. Abban áll nézetem szerint, hogy *megeleveníti az észleletet, s összefűzi egymással az észleleteket*, a mi ugyan még semmit sem mond, de mégis már némi útbaigazítást ad nekünk. A komikai költő észleli az embereket, kik mindig a maguk bonyolultságában, vagyis bizonyos zavart össze-visszaságban állnak élénk. Hogy jobban láthassa őket, rendet visz be ebbe a zűr-zavarba, megkülönböztet, elemez; mindegyik embernek meg iparkodik ragadni legkiválóbb tulajdonságát vagy főhibáját, azt minden egyébtől el igyekszik szigetelni és külön magára igyekszik szemlélni. Ha ezt megtette s feltéve, hogy jó

szeme van, úgy megrajzolhatja valamely *elvont tulajdonság*-nak *arczképét*, a *fösvénységnek*, a *nagyravágyásnak*, *féltekenységnek*, vagy a *fösvénynek*, a *nagyravágyónak*, a *féltékenynek*, a mi teljesen egyre megy. Ha megállapodik ennyinél, úgy csak moralista lesz, ki a jellembirálatnak egy nemét gyakorolja s teljességgel nem művész. Ha azonban tovább megy a költő, ha elemzésének ez eredménye, mely különben száraz váz, az ő elméjében mintegy önként a részleteknek és sajátos aprólékosságoknak oly halmazától öveződik, melyek ahhoz hozzáilleszkednek, azt kiegészítik és kibővítik, úgy akkor mi történt? Az történt, hogy a képzelet működése lépett közbe; az, hogy költőnk, miután elemzés útján megsemmisítette az emberi lénynek előbbi complexitását, most ismét visszaállította ezt bizonyos teremő tehetség segítségével, mely maga az élet adománya; kétségkívül kevésbbé gazdagnak állította vissza, mint az életben a milyen; a művészet határai közt állította vissza, mely mindig kiválasztással és így mindig némi kizárással jár; oly kevésbé kimerítő teljességben állította ugyan vissza, a mennyi éppen elegendő arra, hogy világosan átlátható legyen; de végre is visszaállította. Ezt értem én az észlelet meg-elevenítése alatt. Ehhez kell tudnia a komikai költőnek. Ez az, a mit Le Sage oly kitünően hajjt végre.

Alakjai élnek. Szeme előtt mozognak; járni-kelni látja őket a világban. Vajjon jól belát-e lelkük mélyébe is? El kell ismernünk, hogy, a mint joggal megjegyzték, nem valami mély a psychológiája. Bár nem akarok számára ebből érdemet kovácsolni, úgy vélem, bátran állíthatni, hogy ama művészeti stilben, melyet Le Sage választott, ez a fogatkozás az igazság látszatának szolgál még nagyobb emelésére. Ő nem lát be a lelkek mélyébe,

mert hőseinek lelkében nincsen semmi mélység. Miként is vállalkozzék ő a „lélektani elemző“ szerepére oly alakokkal szemben, minők egy fondorkodó pénzember, egy kalandornő és ennek méltó üzlettársa, egy félig házi cseléd, félig csavargó szerepét játszó íródeák, egy ékes szavú érsek, egy oly minister, a ki csak a *politikai férfiú*, és spekulans szédelgő. Ismétlem, a közepes lelkeket tanulmányozza Le Sage, már pedig a közepes lelkek az összes lelkek közt a legkevésbébbé lelkek. A nagy szenvedélytől megszállottak, a magasabb rendű lények, a magányba zárkóztak lelkei, melyekben eredetiség van legalább, valamint az alsóbb néposztály embereinek lelkei, melyeknél titkos mélységeknek, meglepő különlegességeknek s az ösztön nem remélt hatalmának tanulmányozására nyílik alkalom, jóval behatóbb lélektani művészetet igényelnek.

Vagyis más szóval, nemde az a művészet, mely a realisnak érzéklését akarja nyújtani, csak a középszerűségnek érzéklését nyújtja? Bizonyára; csakhogya azt az igazi középszerűséget, mely valóban a megszólamlásig élethű s melyben mindegyikünk a maga szomszédjára ismer, végtelenül nehéz eltalálni. Le Sage pedig, ha úgy tetszik, mondjuk: épp úgy tehetségének fogyatékoságai, miként fényoldalai révén, bámulatos ügyesen értett ehhez; én nem állítom, hogy ne léteznék magasabb rangú művészet az övénél; én csak azt mondom, hogy bámulatosan végezte azt, a mire vállalkozott. A mi nem csekély érdem, bármiféle dologról legyen is szó.

Azt is mondom továbbá, hogy nemcsak ahhoz a művészethez értett, hogy észleleteit megelevenítse, hanem ahhoz is, hogy ez észleleteket egymással összefűzze. Az utóbbi ugyanegy az előbbivel, de azután még valami

mást is, többet jelent. Mert mindenekelőtt annyit jelent, hogy az íróban megvan az élet azon adománya, mely ezer részlet-megfigyelésből egy élő alakot teremt; de azután annyit is jelent, hogy a költő oly körülményeket, oly eseményeket talál ki, melyek magukban véve is igazak, de melyek ezenfelül arra szolgálnak, hogy az illető alak igazi természetének különböző oldalait a maguk összefüggő egymásutánjában és egymásra következésében tárja elénk. Ez azon pont, a melyben Le Sage utólérhetetlennek mondható. Gil Blas kalandjainak se szeri, se száma s ezek őt mindannyian úgy önmagához következetesnek láttatják, mint egyszersmind újabb meg újabb világításban tüntetik fel. És itt egyformán bámulatos az a művészet, a hogyan a költő újat tud önteni alakjába, és az a biztos művészet, a melylyel a hős típusának egységét meg tudja őrizni. E történetkéek közül, bármily számosak és bármennyire különfélék, egyik sem haladja túl az illető alak méreteit, nem absorbeálja őt, nem meríti el végleg a maga árnyékába. Az alak természetes összekötő kapcsa ezen történetkéeknek, s egyszersmind általuk mintegy fejlesztetik, általuk mintegy majd egyik, majd másik attitudeben állittatik szemeink elé; az ő közvetítésükkel mintegy megfordul tengelye körül szemünk előtt és pedig a nélkül, hogy figyelmünk bár egy perczre is megszűnnék rája szegeződni, sőt ellenkezőleg, mindegyre újabb érdektől megkapatva irányul feléje vissza. S hozzá még a valóságnak mily helyes érzéke a dolgok természetes folyásának visszaadására! Ezek a kalandok sem felettébb lassan, sem felettébb gyorsan nem következnek egymásra. Azon művészetből következőleg, mely a részletek be- és elosztásában érvényesül, s mely mindenütt végig vonul, a nélkül, hogy valahol különösebben megfogható volna,

egészen oly módon látszanak folyni, a milyen magának a világnak folyása. Nem találni meg itt sem azt az élvezetes, de úgyszólván ziháló sietést, a mit a Petronius regényében s a min érzik a mesterkéeltség; sem pedig azt a szintén élvezetes lassú haladást, a folytonos kitérésekkel való szórakoztatást, a mivel Sterne úgy el tud bájolni, de a minek következtében mintegy elvesztjük lábaink alól a talajt, határozottan eltávolodunk a valótól s félig-meddig arra a tudatra ébredünk, a mi nincs minden nyugtalanító érzés híjával, hogy a szerző csak tréfát űz velünk. Le Sageban annyira megvan a való érzéke, hogy nála minden, egészen a tények lánczolódasáig s a tények haladási módjáig, egyenesen az élet folyását követi.

Még az epizódok is, azok a közbe szőtt történetek, melyek annyira divatosak voltak abban a korban, hogy nincs ez időtájt regény, mely ne tanúskodnék róla, az igazság látszatával hatnak Gil Blasban. Felfüggesztik, megpihentetik a cselekvényt, éppen abban a perczen, midőn ez szükségessé vált. Ennek a picaro-regénynek ¹ hőse, minden bajainak közepette is, kedvteléssel áll meg egy-egy pillanatra, hogy végig hallgasson egy-egy szerelemről és párviadalokról szóló kalandot s némi üdülést talál magának ebben. Érezzük, hogy szüksége volt rá. Érezzük, hogy ezekben Gil Blasnak mintegy ábrándjai nyerne megtestesülést, két vállalkozása vagy két kudarcza közé ékelten. Gyönyört talált abban, hogy valamely képzeletbeli történetet beszéljen el saját magának

¹ Németben e találó kifejezéssel szokás tolmácsolni: Schelmen-roman. — Picaro spanyolban ravasz gazembert, agyafúrt ficzkót jelent; a picaro-regénynek ugyanis ilyen a maga kalandos hőse.

vigaszúl, szép lovagokról és szép hölgyekről, ott az országút szélén, a mint a patak vizébe mártogatta a kenyérhéjat, hogy ne egyék éppen száraz kenyeret. Így köt ideiglenes fegyverszünetet a valósággal. Mi csak hálával tartozunk neki érte.

És vegyük figyelembe, hogy a mi igen biztos érzékre vall s igen jól kiemeli a költő intentióját, csak az epizódokban juttat Le Sage helyet az említett történeteknek. Afféle dolgok ezek, minőket beszélgetésközben szoktak szóba hozni az emberek s miket azért beszélnek el alakjai, hogy legyen min elálmélkodniok s pihenőt tartsanak. A szerző nem felelős érettök. Ő a valóságot tartja fent magának kiváltságos tárgyköréül. Vegyük továbbá figyelembe azt is, hogy mennél előbbre halad ez a regény, annál gyéresebbé válnak az ilyen epizódok. Bár rohamossá azért nem válik, a főcselekmény uralkodik ezután feltétlenül s az egész regényt elfoglalja. Ennek pedig az a megfejtése, hogy Gil Blas, mennél nagyobb szabású ügyekkel lesz elfoglalva s mennél közelebb jut az érettség időpontjához, annál kevésbbé ér rá ábrándozni, vagy annál kevesebb ábrándozóval találkozik útjában, a mi elvégre egyre megy; gondolatvilágát most gyéresebben száguldozzák be a Don Alfonzok és az Izabellák. Immár letűnedezték a láthatárról a vakmerő szerelmi szép kalandok, többé nem beszélnek róluk, nem ábrándoznak róluk, a miben megint csak az élet igazi folyása tükröződik, — mert Le Sagenál folyton ezt a megjegyzést kell újra meg újra ismételnünk; és a regény a lehető legnagyobb polgáriasabb, a lehető legcsendesebb véggel fejeződik be.

Éppen ebből kifolyólag tehát ez a regény mindent összevéve, kitűnően van megszerkesztve, bárimnt kifo-

gásolták is némelyek. Azt állítják, hogy néha mintegy újra látszik kezdődni (mint az életben is előfordulnak az ilyen vissza-visszatérések), hogy nem látni át szükségképi okát, miért ne lehetne ez a regény akár rövidebb, akár hosszabb egy bizonyos részszel; ám legyen igazuk e kifogásoknak; de ez a regény szorosan összefüggő egésznek képez, folytonosan előbbre halad s oly befejezéssel áll meg, mely természetes, logikus és kielégíti az elmét. Beosztása nem ridegen kimért, de biztos, könnyed s egész egyszerűen eligazodhatunk benne. Hogy a könyv melyik részében foglaltatik ez vagy az a jellemző jelenet, ennek megtudására fölösleges kinyitnunk a könyvet: bizton tájékozódhatunk felőle a Gil Blas életkorából s abból a sajátos észjárásból, a melyet az illető jelenet feltételez. Ez mesterre valló vonás. És a mi viszont a szerkesztésben szintén magasabb fajtájú művészetről tanúskodik, az egész műnek hatása mindenekfölött rendkívül egységes. Tudvalevőleg a Pascal *Gondolatai* és a La Rochefoucauld *Maximái* sokkal jobban megszerkesztett könyvek, már úgy, a mint, akár a szerzők szándékának megfelelő, akár pedig ettől eltérő alakban bírjuk őket, mint az olyan nem jól beosztott, jól el-berendezett, symmetrikusan kimért mű, melyből hiányzik a gondolatnak egysége és összpontosítása; mert a *Maximákban* és a *Gondolatokban* foglalt valamennyi eszme mind egyazon nagy központi gondolatra vonatkozik, ahhoz tér vissza, feléje tör, s éppen mert valamennyi rája irányult, folyton szemünk előtt tartatja azt. — Ugyanezt tapasztalhatni, habár valamivel alacsonyabb fokon, *Gil Blasban* is. E könyvben oly életfelfogás foglaltatik, melyet minden lap belénk csepegtet, visszaidéz emlékünke, mind elevenebben és elevenebben kirajzol elménkben s

az utolsó lap teljesen kiegészít. Ez az életfelfogás éppen nem valami fenséges; abban a meggyőződésben határozódik, hogy az ember közepes lény s az élet közepszerű, és hogy az egyiknek lefestéséhez, a másiknak elbeszéléséhez nagyon nyugodt hangnem és igen természetes, igen egyszerű stíl kívánatos, vagyis más szóval, hogy a gyakorlati életben mind a kettőt lehetőleg egyenletes kedélylyel és lehetőleg egyszerű magatartással kell vennünk. Mintha hallanám, mint szól Le Sage hozzánk: Az élet közepszerű tréfa s nevetséges volna, az ilyen fajtájú tréfákat akár túlságos jókedvvel, akár túlságosan nehéz szívvvel venni; ne legyünk annyira ostobák, hogy túlságosan sokat ne vessünk rajta s ne legyünk annyira ostobák se, hogy bosszankodjunk rajta. — Bölcs gondolkozás! Nem úgy értem, hogy ez a gondolkozás az egyedül bölcs, hanem hogy szintén bölcs gondolkozás, melyet ez a könyv igen jól fejez ki, a miből következik, hogy ez a könyv jól van megcsinálva.

IV.

A triviálisabb Le Sage.

De ha közelebbről vesszük szemügyre, vajjon csakugyan gondolt-e mindenre Le Sage, vajjon csakugyan olyan közepes régiójú philosophia embere ő, a milyennek mi állítjuk? *Gil Blasban* valóban az, s itt még azt az érdemét is ki kell emelnünk, hogy bár ő *Gil Blast* apránként és igen nagy időközökben tette közzé, mégis mindig meg tudta találni ugyanazt a gondolatirányt,

ugyanazt a kedélyállapotot, ugyanazt a hangot. De van Le Sageban egy egész olyan ember, ki még azon erkölcsi félértékkal sem bír, melyet az imént lehetőleg méltányosan iparkodtunk megállapítani. Azt mondhatnók, majdnem végzete a realismusnak, hogy az alacsonyhoz hajoljon alá, habár ez semmivel sem kevésbbé ellentéte, mint maga a fenséges. Én nagyon jól értem az olyan kritikusokat, a kik, mint például Joubert, nem tartják megengedhetőnek a közepes, átlagos emberiségnek festését, és sohasem találnak elég finomságot, elég előkelőséget az irodalomban. Ha egy kissé sarokba szorítnók őket, ezt felelnék nekünk: „Azért cselekszünk így, mert ismerjük önöket, író urak! Mihelyt egyszer önök megszűnnek a hétköznapiság színvonala fölött állani, azonnal végtelenül alája süllyednek. A valóság tanulmányozása sohasem egyéb, mint arra vezető út vagy éppen ürügy, hogy az alacsonyságokat kutassák; az a középső terület, mely a jóban és szépben való kivételesség, meg a rosszban és rútban való kivételesség közé esik, éppen olyan hely, a melyen önök sohasem szoktak megmaradni“. Van e vádban valami igaz, noha valóban nem tudnám megmondani, miért. Íme egy ember, ki *Gil Blast* írta, ki bámulatos érzéket tanúsított a valóság iránt, ki, miként az élet maga, távol tartotta magát minden szélsőségtől, kiben nincs ugyan előkelőség, de igen tisztességes nyárspolgári körből való, nem nagyon erkölcsös, de nincs is benne erkölcstelenségre való hajlam, és ki egyébiránt kifogástalan derék ember. És ez az ember, mikor aztán ismét kezébe veszi a tollat, mérő gazembereket állít elénk, még pedig tán némi kedvteléssel, mindenestre úgy, hogy szembeszökő, mennyire képtelen ő egyébbel mulattatni bennünket. *Guzman d'Alfarache* és a

Salamancai diák, ezek a *picaro*-irodalom köréből vett fordítások vagy átdolgozások a lehető legnyersebb *picaro* szellem termékei. Ezeknek az embereknek már nincs szükségük rá, hogy erkölcstelenségre vezérlő leczkéket nyerjenek az élettől. Tolvaj szülők romlott gyermekeiként születnek, rablók módjára élnek, banditák módjára halnak meg, miután újabb gaznépséggel szaporították a világot.

Ennek a körülménynek mindjárt az az első következménye, hogy e művek rémségesen unalmasak. De ugyan miféle érdekkeltetés, minő változatosság is lehetséges, miként is tartható ébren az olvasó kíváncsisága, mittévé is legyen a szerző ezeknél a történeteknél, melyek a csalárd furfangok sorozatából állanak, tolvajlásokkal folytatódznak, miket Cartouche-féle¹ agyafürt csinyek követnek? Az 50-ik lapon azt tapasztalom, hogy Guzman játszsza a tolvaj szerepét, az 53. lapon pedig azt látom, hogy Guzman az, a kit megloptak; vajmi sovány mulatság biz ez, pedig ez így tart kötetről-kötetre, melyek így aztán ugyancsak megvastagodnak. És noha nem felejttem, hogy Le Sage maga kifogástalan, tisztességes ember, úgy látom, már nem őrzi meg teljesen azt a tárgyilagosságot a jóval és a rosszal szemben, melyet egy realista festőnél elfogadhatónak találtam. A gazemberek felé hajlik, ezt nem lehet tagadni. Hová lett az a jámbor granadai érsek, a ki csak tisztességes tökfilkó volt! *Guzmanban* egy oly püspökkel ismerkedünk meg, a ki feltétlenül el van ragadtatva a lakájától, hogy ez milyen ügyesen tudja lopni az ő beföttjeit! Milyen ügyes egy gazember! Mily találékony egy ész! Na úgy-e, milyen

¹ *Cartouche* híres tolvajbanda-főnök, kit 1721-ben Párisban, szülővárosában, kerékbe törtek. *Ford.*

nagyszerűen tud meglopni engem! No úgy-e, milyen pompás egy ficzko! S a püspök egész környezete odaig van a rajongástól. Mindenki újabb bókokkal iparkodik tóditni ő eminentiájának dicséreteit. Általános irigylés tárgya a tolvaj. Miért nem tudják ők is épp oly szellemesen fosztogatni a házat, hogy kiérdemeljék a gazda tapsait és kegyébe juthassanak! Íme, itt elkezdődik már a gazemberek iránti előszeretet az irodalomban. Igaz, Le Sagenál ez még nem nagyon komoly; de hogy már elkezdődik, ez az idők jele. A XVII. században az erkölcsi eszmény mindig jelen van az elmék előtt, legalább az irodalom világában. Még a komikai költők sem feledkeznek meg róla. La Bruyère megvetésével bélyegzi meg minden lapján a tisztességtelen embereket s gondja van reá, hogy a szatirikus arczképeknek az a kötete, mely az ő nevét hordja homlokán, ne szálljon az utókorra egy oly fejezet nélkül, mely a nagyszabású, kifogástalan derék embert és a keresztényt tárja elénk. Molière megírja ugyan Scapint, de megírja egyszersmind Alcestet és meg Tuffeöt is. Az erkölcsi dolgoknak legalább előszeretete van meg bennük; ez előszeretet megvan bennük, vagy pedig közönségük kényszeríti rájuk, a mi majdnem egyre megy.

Le Sage ez íróknak tanítványa, a most említett előszeretet és gond leszámításával, legalább mikor íróasztalánál ül. *Gil Blas*ban még csak azt teszi, hogy nem törődik a lelkiismeret dolgaival; nemsokára aztán már egy fokkal lejjebb száll, egyetlen egy fokkal, de a mi már sülyedés kezdete. Mások majd leszállnak aztán a lépcső legalsó fokáig. Két rendkívül érdekes irodalmi tüneménynek leszünk tanúi: az alacsony előszeretetének és a rossz előszeretetének, a rossz erkölcsök kedvelőinek

és a gonoszság kedvelőinek. Így támadnak a *Pucelle*, így az ifjú Crébillon ¹ meg Laclos, és Laclos korántsem ne-
továbbja a rossznak a maga nemében. Mennél előbbre
haladunk a XVIII. század tanulmányozásában, annál fel-
tünőbbé válik az az erőszakos, hirtelen szakadás, a mi már
a század kezdetén a szellemi hagyományok terén végbe-
ment. Egy világító fény aludt ki. A vallási eszmék meg-
gyöngülése erkölcsi hanyatlást vont maga után. Az embe-
rek darab ideig egy kissé kedvet fognak lelni a dolgok
ilyetén állapotában, de aztán beleúnnak és a lelkiismeret
újra visszaállítására fognak törekedni. Egyelőre azonban
nem titkolhatjuk el e tényt magunk előtt: még el van-
nak nélküle. Íme, ez azon pont, melyben a jó Le Sage
mindannak daczára, a mit ő a XVII. századtól vett át
örökségül, a saját korának embere s egy kissé annak a
kornak is előfutára, mely majd ő utána következik, úgy
hogy jogunk van úgy tekinteni az ő szerény munkássá-
gát, mint átmenetet az egyik korszaktól a másikhoz.

V.

Egyébiránt ő kitűnő ember volt, kiben semmi álnok,
rossz szándék nem rejtőzött. Derék író, ki valóságos
remekművet hagyott hátra józan érzék, helyes megfigye-
lés, könnyed és élénk elbeszélés, enyhe és finom gúny
tekintetében; olyan író, a kivel szemben óvatosnak kell len-

¹ *Ifj. Crébillon* a híres tragoediaíró hirhedt fia (1707—1777.)
elbeszéléseivel a század ledérségének egyik főképviselője az iro-
dalomban.

Ford.

nünk, annyira ért ahhoz a művészethez, hogy elrejtse a művészetét, annyira ki vagyunk téve nála annak, hogy nem vesszük eléggé észre, mily páratlan kitűnő tehetségek rejtőznek bonhomiája s csöndes előadásmódjának szerény könnyedsége alá; olyan író továbbá, a ki valósággal kétségbeejti kritikussait, mert nem nyújt kiválóbb tanulmány írására anyagot, miután sem támadásokra, sem föllengző szónoki magasztalásokra, sem pedig magasröptű elméletek fejtegetésére nem nyújt alkalmat. Ez a sorsa mindazoknak, kik valamely közepes műnemben váltak ki. Bizony ez nincs is minden hátrány nélkül rájuk nézve: nem tartanak felettük remek gyászbeszédet, sem pedig, a mi még hizelgőbb lehet az elköltözött szellemekre nézve, nem vívnak harczokat az ő sírjaik fölött. De megvan viszont az az elégtételük, hogy folyton olvassák őket. Még pedig közvetlenül őket, magukat olvassák, a mi sokkal többet ér, mintha csak mások által írt könyvekben, „válogatott szemelvények“ alakjában venne róluk tudomást az olvasó.

MARIVAUX.

Ez író nagy élvezetet fog szerezni négy-öt század mulva az irodalomtörténet tudós buvárainak, kik majd azon fognak töprenkedni, vajjon nem a XVIII. század szellemes nőinek egyike volt-e Marivaux; és ha az életrajzi adatok, melyek most is oly gyérek, akkor majd teljesen hiányozni fognak, minden valószínűség szerint majd diszes helyre iktatják be nevét a híres nők sorozatába. A ki beérné vele, hogy műveit olvassa, az semmi kétséget sem táplálhatna ezt a pontot illetőleg. Sohasem létezett nőiesebb elme, akár fény-, akár árnyoldalait tekintve. Szívére, értelmiségére, modorára és stíljére nézve határozottan nő. Mondják, jellemére nézve sem volt más, tekintve érzelmességét, igen ingerlékeny érzékenykedését, bizonyos féltékenységét, az erélynek és a kitartásnak hiányát, nagy szívjóságát és nagy szelidségét, a mi sajátságos tétlen renyheséggel társult, valamint nagyravágyási szeszélyeit, melyek rohamait nála a magány és nyugalom utáni visszavágyakozás váltja fel. Vallási érzelmei, a szenvedők láttára szívében fel-fellobbanó gyöngéd szájalom, a szalónok és a nagyvilági összeköttetések kedvelése mintegy még teljesebbé teszik a hasonlóságot. De mindenekfölött szellemének minémű-

ségével látszik ahhoz a nemhez tartozni, melyet gyakran oly szerencsével festett. *Gyarlóság* az ő neve, meg Kaczérság és egy kissé modoros báj. Gyarlóságot mondtam és nem frivolságot értvén alatta, oly finom, ragyogó és könnyed elmét, mely képtelen a nagy tárgyakig emelkedni s ha mégis érinti azokat, ormóikon összetöredezik. Csak kaczérságot mondtam és nem rossz izlést, értvén alatta azt a folyton tetszeni vágyást, mely célját kerülő utakon, kissé kölcsönvett mesterfogásokkal és segédeszközökkel iparkodik elérni. Hozzá tegyem-e még azt is, hogy nincs egyöntetű következetesség elméjének működésében? Abba hagyja, majd újra kezdi, megint abba hagyja tanulmányának legkedvenczebb tárgyait; az állhatatlanság mintegy össze van forrva tehetségével. S megjegyezzem-e még azt is, hogy nincs meg benne az eredetiség bizonyos mérve, vagy jobban mondva, mivel ez állítás sok mindenféle megszorítás alá eshetik, nem tud kellően számot adni magának az ő igazi eredetiségéről s ha egyszer megtalálta, nem tud kitartani mellette? Marivauxban mindig van valami megfoghatatlan, valami ingerlő titokzatosság; zavarba ejt, kisiklik kezeink közül. Nagyon nehezen illik bele a már kész, valamint azon meghatározások keretébe, melyek egyenesen az ő kedvéért készülnek. Kihoz sodrunkból tehetségének egyenlőtlenségével, a mi kedélyhangulatbeli egyenlőtlenségnek látszik. Néha abszurdnak találjuk, néha unalmasnak, néha meg pompásnak s mindent összevéve, szerelmesek vagyunk beléje. Csakugyan, a huszonötödik század tudós bűvárának lesz igaza.

I.

Marivaux mint philosophus.

Teljességgel képtelen volt elvont eszméig emelkedni. Minthogy pedig akkortájt egyetemes divat volt a philosophia, ő is egész kedvteléssel philosophált kötetszámba; mert az a női vonás sem hiányzott benne, hogy egyáltalán a divatnak hódoljon. Az említett divathoz meg, úgy látszik, éppen nagy hajlandóságot érzett magában. Ismételten meg kívánt próbálkozni a publicistikai pályával. Így jelentek meg tőle a *Franczia szemlélő*, a *Philosophus szűkölködő*; aztán a *Philosophus szűkölködő* után a *Philosophus dolgozószobája* és *M... né asszony levelei*, majd a *Tükör*. Ezek olyan röpívek voltak, koronként megjelenő folyóiratfélék, melyekben ő, a mint a körülmények éppen véletlenül szóba hozták, hol erről, hol arról elő akarta adni a maga nézeteit. E műveket olvasni kegyetlen egy munka. Szivesebben szánnók el magunkat arra, hogy egy Saint-Pierre¹ abbét olvassunk, mert ez legalább vitatkozásra késztet. A publicista Marivauxnál azonban még hamis nézetek sem akadnak. A mikor nem anekdotákkal mulattat, meg érzелgős történetkéekkel, a mikre még visszatérünk, akkor elcsépeelt közhelyeket nyújt, melyek facsaros frázisokba vannak bonyolítva, vagy pedig szószaporításban felhigitott érzelmi banálitásokat. Ennél semmi sem üresebb a vilá-

¹ Saint-Pierre abbé (1658 - 1743.), ki nem tévesztendő össze a Pál és Virginia későbbi szerzőjével, korának híres, bőbeszédű utopistája, az örök békére s a kormányzás reformjára vonatkozó ábrándos nézeteivel. Ford.

gon. Itt hatolhatni bele Marivaux gondolatvilágának lényegébe, a mi abban összegeződik, hogy ő egyáltalán nem gondolkozott. Vannak, kik e kötetekben legalább oly philosophiai *irányzatokat* iparkodnak találni, melyekre azért lenne érdekes rámutatni, mert igen jellemzők volnának e szeretetreméltó írónak egyáltalán egész szellemére nézve. Mint olyant állítják őt elénk, a ki ellensége a nemesi előítéletnek, a kit nagyon bánt a társadalmi osztályok egyenlőtlensége stb. Ha sem mellette, sem ellene állást foglaló elfogultság nélkül olvassuk, sőt ha mindjárt azzal a jóindulatú hajlandósággal olvassuk, melyet megérdemel, arról fogunk meggyőződni, hogy ő mindeme kérdésekről oly közkeletű gondolatokat ad, még pedig gyöngén fejezve ki, melyek már régóta közkeletűek voltak. Ezek az ő tudományos elmefuttatásai csak annyira demokratikusok, mint a Boileau szatirája a Nemességről, csak annyira socialista szelleműek, mint Massillon egy-egy beszéde. Megannyi időtöltésre szánt szaloncsevegések, és nem többek. Mikor nem beszél el valamit, akkor Isten a megmondhatója, mennyire úgy hat ránk Marivaux a *Szemlélővel* és más efféle munkáival, mint az olyan ember, a kinek semmi mondanivalója nincs és mégis beszél.

„Nem csoda, ha egyszer ujágitónak szegődött“, fogja válaszolni olvasóm. Bizonyára, csakhogy ezt az ujságíró-t Marivauxnak hívják s az ember azt várná, hogy az efféle röpívek polyvahalmazában itt-ott találkozni fogunk egy-egy oly helylyel, mely gondolkozó főre vagy oly elmére vall, melynek megvannak a maga megállapított nézetei az egyes dolgokról. S éppen ezt nem találjuk meg benne. Az általános eszmének hiánya s alkalmasint a képtelenség ez általános eszméig felemelkedni, egyik

fontos jellemvonása azon egyénnek, kit most tanulmányozunk. Marivaux többi műveinek olvasása közben is sejthetjük már ebbeli fogyatékoságát; ha a *Szemlélőt* olvassuk, e sejtelmünk bizonyossággá fokozódik.

Tán még érezhetőbben jelentkezik ez a baj, ha Marivauxnak irodalmi eszméi után kutatunk. Marivaux tudvalevőleg modern-párti, a mit távolról sincs eszemben neki hibául róni fel, mert nemcsak megengedett dolog modernnek lenni, de sőt nem is rossz dolog annak lenni, ha az illető művész, hogy ebből aztán bátorságot meritessen eredetiségre. Marivaux tehát az antik-párt ellen foglalt állást, de hogy mennyire képtelen eszméket kifejezni, más szóval: eszmékkal rendelkezni, semmisem bizonyítja jobban, mint az a mód, a hogyan a maga ügyét védi. Az imént még bőbeszédűnek és üresnek találtuk, most meg érthetetlen s felfejthetetlenül kuszált:

„Nekünk bámulatos íróink vannak, már a mi felfogásunk, valamint mindazok felfogása szerint, kik a mi századunk szempontjára tudnak helyezkedni. Vajjon az a teendője-e tehát egy-egy napjainkbeli fiatal embernek, hogy ezen írók alkotásmódjának másolójává szegődjék? Nem! Azon írók alkotásmódjának valami olyan genialis és finom jellege van, hogy annak betűszerinti utánzása csak majomná süllyesztené őt, arra kényszerítené, hogy erőnek-erejével hajhászsa a szellemességet s így megakadályozná, hogy természetes lehessen. Így tehát ez a fiatal ember ne utánozza egyetlenegy antik vagy modern szerzőnél se azt, a mi ebben genialis, finom vagy előkelő, mert vagy az az eset forog fenn, hogy az ő szervei a finomság, genialitás, előkelőség másféle fajának hódolnak, vagy az az eset, hogy az a genialitás vagy finomság, melyet ő utánozni akarna, az illető szerzőkben csakis annyiban létezik, a mennyiben feltételezzük az általuk festett erkölcsök jellegét. Ne cselekedjék tehát egyebet,

mint hogy pusztán mindazzal a jóval táplálja szellemét, a mi jót e szerzőkben talált [jelezni kellett volna, miről ismerni meg ezt a jót] s aztán a maga természetes módja szerint engedje működni ezt a szellemet“.

Mindig így ír, valahányszor ezt a kérdést érinti. Az idézett rész a *Szemlélő* hetedik darabjának vége felé található; még rettentőbb gallimatiaszt mutat fel a nyolczadik darab kezdete ...

Íme, viszont milyen a stílje, mikor kritikusnak áll be. *Inez de Castro*¹ alkalmából így ír:

„... És ez bizonyára a legnagyobb mesterhez méltó vonás benne: hasztalan erőlködnénk vele versenyezni; az ilyesminek nincs más titka, mint az, hogy oly lélekkel bírjunk, mely képes legyen bizonyos pontig át meg átjáratni magát azon tárgyaktól, melyeket vizsgálgat. Ez a mély átérző képesség juttatja el az embert azoknak a rendkívül találó és rendkívül jelentős eszméknek útjára; ez fedezi fel előtte azokat a fogásokat, melyek annyira rokonok szívünknek s úgy hozzá szólnak; ez tanítja meg azon indulatok felkeltésére, melyek együttes működésre hivatvák s melyeknek magukkal kell ragadniok mindannak képét, a mi már elmúlt, s rá kell nyomniok a most tárgyalt helyzetekre azt a megvesztegető jelleget, a mely mindent jóvá tesz, a mely mindent igazol, sőt akkor, midőn oly dolgokat tár elénk, melyeket különben nem tartanánk rendeseknek, azokat oly irányba állítva tünteti fel, mely mindig vajmi könnyen győzi le idegenkedésünket; mert valóban, ez irány szintén a természetben létezik, noha megszűnnék benne létezni, ha nem értenénk megkerüléséhez; mert indulat dolgában a természet egyaránt irányul *pro et contra*; a fődolog csak az, hogy helyesen tudjuk eltalálni“.

Marivaux azon férfiak vagy nők közé tartozott, a kik-

¹ Houdard de la Motte tragoeédiája (1723.).

Ford.

nek a tiszta eszme, legyen az bár még oly kevésbé elvont, teljesen kívül esik felfogási képességük körén; sem a módját nem értik, mint kelljen azt megragadni, sem erejük nincs arra, hogy nyomon kövessék, sem szavuk ahhoz, hogy kifejezzék. Marivaux semmiféle mértékben sem volt *gondolkozó*, s részben ez a körülmény magyarázza meg, miért becsülték oly kevésre a XVIII. század philosophusai.

De több volt ő, mint egyszerű *gondolkozó*, ő moralista volt! Ez a minősítés még mindig nem találja igazán fején a szeget; sőt éppen az a furcsa, hogy ez a kellemes regényíró, ez a ritka tehetségű szinköltő oly kevésbé moralista szorosan véve. Úgy tetszik nekem, meglehetősen kevés tért juttat a megfigyelésnek és hogy nála nem igen lehetne találni igazi erköcsrajzokat, sem pedig a korabeli társadalomra vonatkozó *adatokban* nem valami gazdag. Folyóirataiban, hogy ezeken kezdjük, nagyon kevés az erköcsfestő részlet. Ő módját leli, mint írjon a közelmúlt eseményeiről oly összefoglaló „krónikákat“, melyek nem politikai tartalmúak, s csak ritkán irodalmi vonatkozásúak s a melyekben teljességgel nem jut hely annak a társadalomnak, mely ott áll az író szeme előtt. A környező dolgoknak még oly felületes látását sem tanúsítja, a mi egy Duclost olvashatóvá tesz. Csevegései, tartalom tekintetében s hozzá azzal a hanyag és bágyatag formával, a mely szerencsétlenségére csak az ő kizárólagos sajátja, korántsem annyira Duclosnak előhírnökei talán, mintsem a Fontenelle *Gálans leveleire* emlékeztetnek vissza. Ezekre az *emlékiratokra* ugyan nem lehetne ráfogni, hogy afféle „kortörténelmi adalékoknak“ szánta szerzőjük. Az igazság kedvéért ugyan itt-ott némi kivételt is kell tennünk.

Joggal utalnak arra a helyre, hol egy szegény fiatal embert állit elénk az író, a ki finom modorú, szeretetre méltó, szellemes társalgó, s a ki egyszerre teljesen meg-némul, elbutul és megbénul a rémülettől, ha atyja áll előtte. Az ily részleten meglátszik, hogy az életből lesve el, ez már csakugyan *adalék*. De bevalljam-e, hogy ez a részlet az én szememben igen különleges és kivételes esetnek látszik, s oly *adalék*, mely inkább a megelőző korra vonatkozik, semmint magára a Marivaux idejére. — Részemről szivesebben idézem azt a kiváló helyet, mely arról szól, mily csodálattal szoktak a francziák az idegenek iránt viseltetni, mert ez a ferdeség csakugyan éppen azon időtájt látszik Franciaországban divatba jönni, a mikor Marivaux azt megfigyeli és a közfigyelmet ráirányítja. Ez az egész hely különben igen kedves:

„A mi nemzetünk nagyon furcsa egy nemzet; az ő hiúsága nem olyan természetű, mint a többi népé, kik egészen természet szerint hiúk, minden mesterkélt-ség nélkül azok, nem tesznek egyebet, mint hogy százszorta többre becsülik hazai termékeiket az idegen termékeknél . . . ime, ez az őszinte és nyílt hiúság. De mi francziák, kiktől semmisem maradhat nyugton, ebben is megváltoztattuk a dolgok rendjét. Mi sokkal körmönfontabbak vagyunk és sokkal raffináltabban értünk az önszeretet kielégítéséhez. Azt becsülni, a mi hazai termék? Ugyan hová jutnánk, ha honfitársainkat kellene dicsérgetnünk? . . . Nem is képzelhetni, minő gyönyör a francia embernek, ha legjobb alkotásainkat kisebbít-heti s föléjük helyezheti a messze vidékről származó semmiségeket. Azok az emberek *mélyebben tudnak gondolkozni, mint mi*, — mondja a franczia, noha igazában véve, nem hiszi . . . Mert hát így van az, mikor mindenki okosabb akar lenni a másiknál. Francziánk ugyanis mindenekelőtt *kiválóbb* honfitársairól beszél, de ezek bármilyen kiválók is, ő ítél felettük s így igen kellemes

perczeket szerez a maga önérzetének. Aztán le is alázza őket, mely újabb tiszteletlenség csak ítélőtehetségének mélységét látszik bizonyítani; hiába tűnnek fel, hiába állnak eléje a tehetségek, ezt az urat ugyan ámulatba nem ejtik, ki nem hozzák a sodrából; szellemük hatalmának a saját szellemi hatalmát szegzi fölénnyel szembe. Végül pedig azáltal, hogy az idegeneket hazája fölé helyezi, arról is tanúságot tesz ez az úr, hogy immár a hazai bárdolatlanság minden bélyege letörlődött róla, s hogy immár valamennyi nemzetnek embere, kinek szelleme bármilyen jelleget képes öltetni, s mindennek legvégeül az sül ki, hogy ő maguknál az idegeneknél is kiválóbb elme“.

Íme, így tudja szerzőnk legkezdetén meglesni s feltüntetni azt a mániát, mely teljességgel nem létezett az előbbi korban s mely az egész XVIII. századnak meg lehetőszen fontos jellemvonása. E mániának a jövőben is észlelhetők lesznek a maga jó és rossz hatású, néha szerencsés, gyakran nevetséges folyományai, s Marivaux itt igen finoman fejt ki lélektani alapját.

De az ilyesmi ritka nála. A legtöbbször Marivaux vagy egyáltalán nem észlel, vagy oly észleleteket tesz, melyeket már mások megtettek előtte: így a pénzemberekről és a lelkiatyákról, a nélkül, hogy akár a részletekben, akár a formában valami újat nyujtana. Még regényeiben sem találom őt az emberi dolgok valami mély ismerőjének. A mi túlzás netán e szavaimban foglaltatik, lentebb majd lesz alkalmam helyreigazítani, itt csak egész általánosságban kívánok kiemelni egy olyan dolgot, mely engem bánt egy kissé: ime, két társadalmi regény, melyek formálisan és hivatásszerűleg erkölcsfestő regények, melyek meséje magának a szerzőnek idejében játszik, abban az országban és abban a társadalomban, melyben a szerző is él; oly regények, melyekben az emberi cse-

lekvés prózai aprólékossága is helyén való s melyeknek alakjai, mint szellemesen mondták, „enni szoktak“, szóval, ismétlem, erkölcsfestő társadalmi regények. És lám, mégis e két regény közül az egyikben jóformán mind csak tökéletes lények szerepelnek, a másikban pedig majd mind csak hitvány pimaszok és bukott nők. A maguk egészében tekintve őket, nem tudnám megmondani, melyik a kettő közül a hamisabbik. *Marianne*ban még a ragadozó állatok is gyöngéd, érzékeny, erényes lelkek. Marianne vajmi remek a maga kényes-finom lelkületével; egy másik nő az önzetlenség szenvedélyének hódol, egy harmadik viszont egyenesen a megtestesült eszmény. A ki ebben a történetben Tartuffe szerepét játssza, Climal, olyan épületes véget ér s egész élete folyamán oly szánalmasan viselkedik a gonoszságban, hogy végre is arra a meggyőződésre jutunk, hogy ő teljességgel nem is Tartuffe, hanem egy jóra való és igazán kegyes lélek, a ki perczre megesett a gyöngeségnek, vagy mondjuk, kinek élemedett korán erőt vett az érzéki megkísértés, a mit nagyon megbocsáthatónak fog találni az, ki Mariannet ismeri. Tudja-e olvasóm, mit cselekedett volna Climal a lányka hajthatatlanságával szemben, ha tovább él? Nőül vette volna, biztos vagyok benne.

Íme, ilyen általános benyomást tesz *Marianne*; mintegy az optimismus ellágyultsága és indiscretióig menő eszmény-cultus vonul végig rajta. Míg ellenben ha a *Felvergődött parasztot* lapozzuk, egyetlenegy tisztességes férfit, derék nőt sem találunk benne; még azt se mondhatni, hogy a legalacsonyabb fajtájú érzelem, hanem egyenesen a legalacsonyabb fajtájú ösztön körül forog benne minden, a nemi vágy kielégítése körül, még pedig határozottan minden oly mozzanat kizárásával, mely azt

máskülönben annyira-mennyire felemelni, elburkolni vagy szépíteni szokta. Egyesegyedül, csakis saját magában van élénk állítva ez az ösztön. Feldúlja az emberek háza táját, a család miatta szétzüllik, izgalomban tartja a törvényt s a pénz embereit meg a ministeriumokat; miatta az emberek meghalnak, megnősülnek, általa meggazdagodnak, hivatalba jutnak, mindent elérnek.

Később még visszatérek ezekre a dolgokra; ezúttal csak a maguk összességében és a köztük észlelhető ellentét szempontjából tekintem ezt a két képzeletbeli alkotást, melyekben részemről valóban oly alkotásokat vélek látni, melyekben a képzelet uralkodik. A valóság korántsem állítja úgy élére az életben sem a jót, sem a rosszat. E regényekben, mint látni fogjuk, akadnak igen finom megfigyelésre valló részek, melyekkel meg kell ismerkednünk; de alapjukban véve ezek sem észlelet szülöttei; nem a valóságban fogamzottak, csak úgy vegyült aztán beléjük a valóságból is némi csekélység. Mindkét regény egy-egy eszméből indul ki, még pedig olyanból, mely némileg légből kapott, csábos ötlet, a mi-ben kedvét lelte a szerző elméje. Nem igazi moralista tollából kerültek ki.

Valóban, kevéssé is volt ő az, s inkább csak ötletszerűen. Ezt bizonyítja még szellemének sajátos iránya, az a fantasztá szeszélyessége a képzeletnek, az a fáradtságos különczködés, a mi őt a tárgyak választásánál vezérli, még pedig jóval gyakrabban, semmint eddig hangsúlyozták. Mythologiai vigjátékok írására adja fejét, melyekben Minerva, Cupido és Plutus szerepelnek „sophistikus beszédek és körmönfont okoskodások“ közt társalogva, miként La Bruyère mondta volt Cydiasról; s valóban, ezek a különös drámai alkotások leginkább

is Fontenellere, a *Holtak párbeszédeire* emlékeztetnek, ezeknek paradoxonokkal kicziczomázott banalitásaira. Vagy egyébnek mondható-e például az, mikor Cupido a Szemérem dicséretét zengi, a mi a *finomságok finomsága*,¹ a legpikánsabb csemege, és így szól: „Én? Én imádom őt s alattvalóim szintén! Oly elragadónak találják őt, hogy mindenütt utána iramodnak, ha szemük elé kerül. De nekem Szerelem a nevem; nekem nem hivatásom gondot viselni rá. Tisztelet, Okosság, Becsület vannak rendelve az ő őrizetére; ezek az ő tisztjei...“ Úgy-e mily csinos ez, mily gondosan kidolgozott semmiség?

Ezen a lejtőn aztán egészen végig alászáll s tudjuk-e, minő szélső ponthoz vezet ez út? Nem egyébhez, mint a középkori allegorikus moralitáshoz. Tényleg irt is effélét. Ott van a *Szerencse útja*. Két nemes ember találkozik nem messze a Szerencse palotájától. Kis mauzoleumokat látnak, ilyen feliratokkal: „Itt nyugszik egy jóbarát hűsége. — Itt nyugszik egy normandiai szótartása. — Itt nyugszik egy fiatal lány ártatlansága. — Itt nyugszik a gond, melylyel anyja őt megőrizni iparkodott“, a mi még mesterkélebb ötlet, mert az ilyes-
mikben fokozásra van szükség. S a két nemes ember aztán közelebb megy a palota felé. Egy Aggály nevezetű nagyúr lép egyszerre eléjük egy ligetből s megállítja őket; egy Kapzsiság nevű hölgy támogatja és bátorítja őket s így folyik tovább ez a szindarab...

Nemde, különös ez a visszatérés a XV. századhoz, az egész classikai irodalom keresztül ugrásával? Mi egyéb-re vall ez, ha nem arra, hogy van valami természettől fa-

¹ A Molière híres szállóigévé vált kifejezése: „le fin du fin“ a *Nevetséges précieuse*-ökben. Ford.

csaros mesterkéltség a Marivaux elméjében, valamint arra, hogy ha egy író elméje ily különös eljárásra vete-medik, úgy ez azért történik, mert nem táplálják, nem támogatják szolid ismeretek és igazság? Kétségtelenül van egyéb is Marivauxban; de hogy a most említett is megvan benne, ez nemcsak a rossz izlésnek, hanem bizonyos tekintetben sekélyes alapnak jele. Az erkölcsi megfigyelések és eszmék alkotják ezt az alapot s a nagy századok irodalmai mindenek felett ebben a kettős anyagban gazdagok. Ha ez anyag kissé fogyatékán van, akkor megesisik, hogy egy-egy igen szellemes ember, ki egyben-másban újító is tud lenni, egyszerre csak átugrik azokon a nagy irodalmi nemzedékeken, melyekből maga is ered s egyenesen ama régibb korhoz tér vissza, a mikor az írók keveset gondolkoztak, még kevesebbet észleltek, s a mikor az irodalom fáradságos hiábavalóság és sok gonddal kiczirkalmazott „találós mese“ volt.

II.

Marivaux mint regényíró.

De ha gyöngé gondolkozó és középszerű moralista volt, miben rejlik tehát a kiválósága? Mint regényíró és psychologus, igen nagy tehetséggel volt megáldva. Nem szabad ugyanis összetévesztenünk a psychologust a moralistával. A kettő nagyon különböző két lény. Pascal azt mondhatná, hogy a moralista éleselmjűségből áll, a psychologusban pedig a geometria szelleme lakozik. A moralistának szenvedélye a körülnézés, adománya a helyesen látni tudás. Mindenfelől realitással töltözik.

Egész sereg részletet s aprólékos tényt lát, melyek finom, vékonyrétegű s az ő tudása szerint megszámlálhatatlan „alapelemek“, s a valóság e többszörös benyomásainak lassú felhalmozódásából alakul meg elméjének anyaga. Azért azonban még nem okvetlenül psychologus is egyúttal: nem okvetlenül következik, hogy neki elemeznie kell is ezeket a tényeket, melyeket oly jól s oly nagy számban fog fel s melyeket oly biztosan őriz meg, hogy neki be kellene látnia e tények kútforrásaiba vagy gyökereibe, közelebbi vagy távolabbi okaiba, lánczolatába, evolútiójába, titkos oekonomiájába. Senki sem biztosabb moralista mint Le Sage, és senki sem kevésbbé psycholog. A psycholog csak egynéhány moralis tényt lát vagy akarhat látni, melyek eléggé érzékelhetők, sőt eléggé szembeszökők, kis számmal levő és oly „alapelemek“, melyek az ő művészetével könnyen visszaadhatók. Nem kell okvetlenül jobban tájékozva lennie az egyes részletek felől, mint bárkinek közülünk. De ez alapelemből ő aztán mindazt ki tudja vonni, a mi bennök foglaltatik; e moralis tényeknek mélyökre tud hatolni, elemzi őket, be tudja látni, mi mindent feltételeznek, mi mindennel járhatnak együtt, honnan eredhetnek és hová vezetnek. Úgyszólván szervezetükbe, úgyszólván physiologiájukba hatol be.

Az olyan moralista, ki psychologus is tud lenni, kitünő regényírónak fog bizonyulni. Az oly moralista, ki csak moralista, és az oly psychologus, ki csak psychologus, lehet ugyan igen érdemes regényíró, de több tekintetben hiányos lesz. Minden regényíróban megvan mind a moralista, mind a psychologus, csak hogy az illető író egyéni természetének megfelelően, hol az egyikből, hol a másikkból van benne több. Marivaux mindenkifelett psycho-

logus, sőt majdnem kizárólag az. Ezért látszanak az ő regényei hamisaknak a maguk összességében: ő nem figyelt meg eléggé; és ezért vannak igazságtól duzzadó részei: bizonyos dolgokba, melyeket megfigyelt, nagyon mélyen behatolt.

Róla feltétlenül elmondhatni, hogy ellenállhatlanul vonzotta a regényírás s hogy egyenesen erre termett. A psychologusban mindig megvan legalább is a kísértő hajlam, hogy regényírónak álljon be. A moralistánál szintén gyakran előfordul ez az eset, de már sokkal kisebb mértékben. Ez abban találja gyönyörűségét, hogy minél több dokumentumot gyűjtsön össze az emberfajról s a legtöbbször beéri *Jellemképek* írásával. Egy nagy csoport-képet állítani össze e dokumentumokból és e képet az olvasó szemei előtt, azon egyszerű és könnyed gépezet segélyével, hozni eleven mozgásba, melyet a regényhős ajkára adott, lassúdad elbeszélés nyújt, ez a gondolat megtetszhetik neki s meg fogja írni *Gil Blast*; de már ehhez is megkivántatik, hogy más adományokkal is rendelkezzen, s következőleg ne érje be a pusztá moralista teendőivel.

A psychologus, maga egész egyenesen és természetes ösztöntől hajtva, fog regényírásba, nem sejtve, hogy nem rendelkezik mindazzal, a mi egy regény teljes megírásához megkivántatik; tán éppen ennek is tulajdonítandó, hogy Marivaux neki-nekifogott ugyan egy-egy regénynek, de sohasem fejezte be. Egyenesen regényírásba fog, mert már tanulmányozási módja mintegy arra utalja, hogy el-elbeszéljen magának egyetmást. Nem az az ember ő, a ki gyakorlott és éles szemmel tudna gyors pillantást vetni mindenfelé; olyan ember, a ki, ha egyszer valamely tény megragadta, abba bele-

mélyed, azt türelmesen bűvárolgatja, hogy keletkezéséhez, eredetéhez hatolhasson vissza s aztán meg következményeiig juthasson viszont el. Egy-egy érzelem, szenvedély evolúcióját nyomozza; észlelet vagy visszaemlékezés segélyével erősítve meg a lánczgyűrűnek egyik-másik szemét, a köztük akadó hézagot pedig valamilyes föltevésekkel töltve ki discretül. Folyton tesz-vesz, hol inductiókkal, hol deductiókkal dolgozik, hol meg csoportosít, úgy hogy mindezek végeredményeképen egy morális tény születésének, fejlődésének, tetőpontra emelkedésének és elhanyaglásának rövid elbeszélése az, a mit magának így egybeállított. Ha aztán regény kerekedik belőle, ebben semmi különös nem lesz; már aztán más kérdés, teljes alkatú lesz-e ez a regény, meglesz-e minden szerve s lesz-e benne életképesség. De annyi bizonyos, hogy a kísértés meg van adva megírására.

Ez az eset tapasztalható Marivauxnál is. Mint eléggé, sőt talán felettébb is hangsúlyoztam, semmi sincs a *Szemlélőben* és a többiekben. Majdnem semmi sincs, a minek a moralista vagy az eszmék történetírója hasznát vehetné. De igenis lépten-nyomon akadnak bennük regénynek induló töredékek, novella- és regénycsírák. Marivaux minden pillanatban át-átkalandozik az elbeszélés terére. S tudjuk-e, milyen nála ez elbeszélések jellege? Mindig, ha nem is éppen szorosan vett morális észleleteket, de *lélektani helyzeteket* tartalmaznak. Egy leány így ír hozzá: „Elesábitottak, nagyon szerencsétlen vagyok; ime, mint éreztem és mint érzek a bűnös irányában...” — Egy férj így ír hozzá: „Sehogy sem bírok boldogulni. Nőm így és így viselkedik velem szemben. Féltékenységgé gyötör s nem tudok mittévő lenni. Egyfelől... másfelől...” — A *Philosophus* szűkölködő,

miként a *Szemléelő*, arra volt szánva, hogy különféle reflexiók gyűjteménye legyen: csakhamar egész önként *picaro*-jellegű elbeszélésekké alakul át.

Így történik ez mindenütt. Bármit kezdjen írni Marivaux, műve folyamán csakhamar feltünetedezni látjuk a regényt, és ugyanakkor alkalmasint azt is látjuk, hogy ez a regény nagyon vékony dongájúnak ígérkezik, legfőlebb egyetlenegy érzelem története fog majd beléje férhetni, mely két-három, egymástól csak könnyedén különböző helyzetet él majd át, s a melyhez jóformán akármilyen jó lesz körülfoglalónak, csak hogy legyen, a mi keretet nyújtson neki.

Marianne és a *Felvergődött paraszt* szintén így vannak megalkotva; több igénynyel, egységesebb összefüggéssel, valamint több sikerrel is, de lényegileg véve mégis egészen azonos módon.

Marivauxt erősen megragadta a női jellemnek egyik vonása, az önszeretetet a tetszeni vágyásban. Maga előtt látott egy fiatal francia lányt, a kinek szíve és érzékei meglehetősen hidegek, a ki igen értelmes, körültekintő, és éles eszű, híjával van minden szenvedélynek, sőt minden erősebb érzelemnek, úgy a jóban mint a rosszban, mindennemű rajongó hevületre képtelen, lelke körülbelül zárva a vallásos buzgalom elragadtatásai előtt, és teljesen biztosítva a szerelem szilaj csapongásai ellen; csak tetszeni s csak arra vágyik, hogy másokba is beleönthesse azt a kényes-finom cultust, melylyel ő maga a saját személye iránt viseltetik s ezen öntetszelgésből számos oly közepes erényre merít erőt és képességet, a melyek őt nagyon szeretetre méltóvá és igen sokak szemében nagyon kívánatosná teszik. Már természettől fogva megvan benne bizonyos kényes finomság ösztöne,

ösztönszerűleg óvakodik magát beszennyezni s törekszik az erkölcsi tisztaságra; a kaczérság nála mintegy az önszeretetnek egyik formája: bármilyen tükörbe pillantson is, akár abba a kis tükörbe, mely mellett dolgozik, akár a maga lelkiismeretébe, akár a mások szívébe, azt akarja mindenütt, hogy lehetőleg előnyösen lássa magát a tükörben.

Midőn aztán egy vén kéjencz zaklatásainak lesz martaléka, nem fogja el őt a büszke szívek heves felháborodása, nem szállja meg patricius nőhez illő undor. Ő csak tetteti magát, hogy nem érti, milyen vágy czéljából zaklatják, sőt magával is el iparkodik hitetni, hogy tényleg nem veszi azt észre. Addig, a míg azt mondhatja, vagy azzal hitegetheti magát, hogy nem tudja, mit akarnak vele, nem esett sérelem önszeretétén. Az a pénz, a mit így adnak aztán neki, az a kelengye, a mit így vesznek neki, mindez, valameddig semmit sem követelnek tőle értük cserébe, atyai jóindulatból eredő jótékonyságnak is tekinthető; s ki tudja, vajjon nem az-e csakugyan? A büszkeség visszautasítást parancsolna, de az önszeretet elfogadásra bírja, mert az önszeretet sophista. Az a fülre kapott csók a kocsiból kiszálláskor, megérdemelt volna egy arczulutést. De mikor véletlen összeütődésnek is vehető! Annak is kell venni, úgy is kell lennie: „Ah uram, csak nem ütötte meg magát miattam?” Kissé igen is erős sophisma, de melynek révén az önszeretet ezúttal megint kimenekült a bajból.

Hanem mikor aztán Climal érkezettnek látja a nyílt vallomás idejét s minden szépitgetés nélkül előáll ajánlataival?! Most már nincs oly sophisma, mely kibírja e tényekkel szemben. Vissza kell küldeni a pénzt. Hát megtörténik. Vissza kell küldeni a ruhát. Jaj a ruhát,

az már nehezebben megy; ettől bizony már kissé elfogódik a sziv. Marianne úgy érzi, hogy ő határozottan e ruha viselésére született, hacsak más módon ajánlták volna fel azt neki! Nem úgy áll-e rajta ez a ruha, mintha rája öntötték volna? Utoljára azonban ezt is visszaküldik; az áldozat végre van hajtva s most már belepillanthat a tükörbe . . .

Íme, ilyen a Marianne lelkiismerete. Ez a lelkiismeret reális, mert nem adja meg magát; de igenis folytat alkudozásokat. Nem kockáztat meg kirohanásokat, de biztosítja magának, a lehető legpontosabban és minden fölösleges áldozat nélkül a tisztességes elvonulást a harcterről. E lelkiismeret legmélyén van bizonyos méltóság, a mibe aztán sok ügyesség és óvatosság vegyül: hiszen nincs tiltva eszélyesnek lenni. Marianne maga igen találóan határozza meg ezt a lelkiismeretet: „Gyakran kényes-finom lelkiismerettel vélünk birni, tán nem azon áldozatok miatt, melyeket e lelkiismeretnek hozunk, hanem azon nehézségek miatt, melyekkel éppen a végből küzdünk meg, hogy lehetőleg ne kelljen lelkiismeretünknek áldozatokat hoznunk“.

Kaczerkodásai is éppen olyan jellegűek lesznek, mint a milyenek védekezései; s miként ellentállásai is szorosan az önszeretet követelményeinek határáig voltak kimerve, félig kihívó magaviselete is oly méltóság határai közt marad meg, mely szilárd, de a nélkül, hogy arra vélné magát kötelezve, hogy rideg, kegyetlen is legyen. A templomba megy. Az előkelő közönség közt foglal helyet. És ugyan miért ne? Ott foglal helyet, de azért még nem kívánja fitogtatni magát. A szerénység méltóság, ő pedig szerény; hogy alázatos is legyen, ezt nem követeli a lelkiismeret; az ilyesmi túlmegegy ennek hatá-

rain, már a keresztény szellem körébe tartozik. Aztán elnézegeti az ablakfestményeket, nem azért, mert tán az ily testtartással kellően érvényesülhet szemének szépsége s nyakának finom metszése, hanem mert ezek az ablakfestmények igen szépek; s ha szemének és nyakának az említett körülmény előnyére válik, ez nem az ő hibája. Nem illik ugyan, hogy egy nő karjának gömbölydedebb részét mutogassa, de nincs megtiltva, hogy fejdíszén igazítgasson s ha e mozdulat közben a kar helyeslő tekinteteket von magára, ez nem azért történik, mert mutogatja magát, láttatja magát, hanem a fejdísz az oka. Az ilyen kaczerkódások ártatlanok, mert önkéntelenek, legalább önkéntelenek lehetnének.

S mint fog aztán viselkedni ez a Marianne egy komoly szerelemmel szemben, ha valakiben ilyet keltett? Figyeljünk mindenekelőtt arra, hogy az a szerelem, melyet ő szokott kelteni, élénk ugyan, de korántsem heves, sem nem mély. Nagy szenvedélyekkel nem a Marianne-féle nők iránt viseltetünk; az ily szenvedélyek vagy magasabbra, vagy alacsonyabbra irányulnak. Három férfi szerelmes Marianneba: egy kéjencz, ki csak mint serdülő lányt látta; egy Dorante-féle¹ fiatal ember, ki csak bájosnak látta, és egy érett, komoly férfi, ki elméjének egyensúlyát, szilárd biztosságát látta. A kéjencz visszautasittatik; a komoly férfinak a komoly férfiak rendes sorsa jut osztályrészül: mindössze annyit ér el, hogy tisztességből nagyrabecsülik; a Dorante, vagyis De Valville szerelme ellenben viszonzást nyer, pillanatnyi hűtlenkedéseért szigorúan megbünteti őt Marianne

¹ A francia vigjátékban, kivált ekkor (Regnardnál, Marivauxnál stb.) gyakori neve a fiatal szerelmeseknek. *Ford.*

s legvégül bizonyára férjül is venné, ha Marivaux bevégezte volna művét.¹

Marianne szeret tehát, de mint mindenben tenni szokta, szerelmében is védekező tartózkodást tanusít. Nem engedi át magát a szerelemnek, sőt még annak sem, hogy szeretve tudja magát, mert ő sohasem feledkezik meg magáról. Az önszeretet parancsolja, hogy óvakodjék minden eshetőleges rászedetéstől. Addig, a míg Valville csak udvarias előékenységet tanúsít iránta, figyelmesnek mutatkozik vele szemben, de semmi többnek. S mennyire helyes tőle, hogy így cselekszik! Mert íme Valville egyszerre csak hűtlenné válik; már most mittévő lenne Marianne, ha sejteni engedte volna, hogy szereti őt? De Marianne nem követte el ezt a hibát, s így aztán a hitszegő megszégyenítésére egy igen ügyesen rendezett kis jelenetet játszik el, melyben oly megvető nagylelkűséget tanúsít: „Csak tessék, uram! Önnek minden szabadságában áll...” — És e perczben, ha nem is éppen boldog, de legalább mennyire megelégedett önmagával, a mi elvégre szintén boldogság, bár apró pénzre váltva! Az így kielégített hiúságból s az így csiklandozott önszeretetből, az így épen megőrzött s most egy kissé magával eltelt méltósága érzetéből oly vigaszt merit, melyet mások keserűnek találhatnak ugyan, de melyet ő nagyon kielégítőnek talál.

„Részemről én egészen felindulva tértem vissza kis kalandomból; de kellemes felindulást értek: ez a méltóság az érzelmekben, a mit imént tanúsítottam a

¹ Az, a ki e regényt később kiegészítette, a befejezésben tényleg elvéteti Valville-el a lányt.

[Ez a kiegészítő Riccoboniné asszony.

Szerző.

Ford.]

hűtlen előtt; az a szégyen és megaláztatás, a minek érzését az ő szívében hátra hagytam; az az ámulat, a mibe őt eljárásom nemességének okvetlenül ejtenie kellett; végre az a fölény, a mit az én lelkem az ő lelke fölött imént így nyert, s a mi inkább elérzékenyíthette, semmint bánthatta őt, mindez valami édes, jól eső érzéssel csiklandozta bensőmet . . . Ezzel tehát rendben volnánk: most már nem teheti, hitem szerint, hogy oly igazán szeresse Walthon kisasszonyt, mint különben tette volna; most már aztán próbáljon meg nyugodt lélekkel lenni, ha tud . . . Ilyen apró cseprő gondolatok foglalkoztatták elmémet . . . s ki nem mondhatom, mennyi élvezet találtam bennük, s mennyire enyhítették fájdalmamat“.

Mindez igen ügyes dolog kegyedtől, Marianne kisasszony, s tisztán kiviláglik belőle, hogy kegyed nem szerelmes; de tény, hogy kegyed először is igen helyes utat választott arra, hogy szerelmet keltsen maga iránt, s aztán hogy kegyed igen élesen látó, igen szilárd, maga felől nagyon biztos s nagyon-erős lelkű kis teremtes, a ki mindezt jól tudja s a ki mindezt nagy öntetszeggel nyilvánítja maga-magának teljes elismerését, és ebben az érzelemben minden képzelhető vigaszt és erősítést feltalál; gyönyörűség látni, mily hálával eltelve önmaga iránt tekint kegyed tükrébe.

Ilyen Marianne alakja. Az egész jóformán csak egy arczkép, jóformán csak egyetlenegy érzelemnek vagy oly érzelemcsoportnak aprólékosan részletező tanulmánya, mely érzelmek szoros rokonságban állnak, szorosan egymásba vannak szövődve. De oly lélektani tanulmány, mely igen gondosan van kivive s gyakran igen finoman találó. Néha azt mondhatnók, hogy kissé vizenyős La Rochefoucauld. Marivaux jól ismeri a nőket. Azt hiszem, csakis őket ismeri, de ehhez a tárgyhoz aztán

kitünően ért. Nagyon szerencsésen tudja felfejteni egy-egy női jellemnek hajszálvékony és törékeny rúgóit. Hacsak magát Mariannet vesszük a hasonló című regényben, e könyvnek olvasása kiváló élvezet nyújt. Egyéb részeire is vissza fogok még térni s lesz róluk elég mondani valóm; de ezúttal csak azt kívánom kiemelni, mily lélektani éleslátással képes Marivaux egy-egy érzellemnek legmélyebb rejtekébe hatolni, hogy ott meglesse annak titkos szerkezetét, megszámtsa szívveréseit, idegszálaikat.

A *Felvergődött paraszt* ellenben, hacsak főalakját tekintjük, már jóval kevésbbé kiváló alkotás. Nem, mintha én is mindjárt kész volnék merő conventiót látni benne. Van Jakabban bizonyos életigazság is. A női befolyás révén felvergődő férfi a valóságból ellesett jellem, s a Marivaux idejében különösen korszerű volt ez az alak, mely különben minden időben korszerű; és Marivaux igen helyesen adta vissza főjellemvonását, azt a nyugodt, majdnem önimádásszerű önbizalmat, azt a kedves renyhéséget, melylyel engedi, hogy mások vigyék, azt a szeretetreméltó pongyolaságot, melylyel magát odaengedi. Az ilyen ember csakhamar úgy érzi magát, mintha valami természeti erő volna, a fizikai világnak nyugodt és kikerülhetetlen hatalma, mint valami életerő. Az elemek csöndes közömbössége, sőt erkölcsi öntudatlansága van meg benne. A siker épp úgy megilleti őt szükségképen, miként a folyót a mély völgy. Engedi, hogy lassú és biztos haladással vigye az ér...

Ehhez járul Jakabnál némi rusztikus ravaszság, az agyafűrt paraszt furfangossága, a mi igen kitűnő mellékvonás s némi változatosságot visz be az ilyen jellemnek kissé erőltetett s mintegy lényegéből folyó egyhangúságába.

Még a haladás is igen jól van megfigyelve e jellem fejlődésében. Kezdetben némi aggályok szerepelnek s egyszersmind némi féltékenység is. Az olyan erőnek, mint a mely az ilyen Jakab-féle úri-embereknek lényeges alapját alkotja, egyik sajátsága, hogy kezdetben nincs tudomása önmagáról, s hogy mindaddig, a míg tudomást nem szerez önmagáról, engedi, hogy féken tartsák a nevelés azon előítéletei, melyek a tisztességes embereknel szokásosak. Jakab tehát azon kezdi, hogy csak néhány tallért fogad el az úrnőtől és a szobalánytól; egy nagyobb összeget visszautasít, mert igen nagynak és mert gyanús eredetűnek találja. Visszautasítja azt az ajánlatot is, hogy nőül vegye a társalkodónőt bizonyos feltételek alatt, melyeket a ház ura kíván meg szabni. Mert hát neki is van becsületérzése; s bár ez csak afféle inasi becsületérzés, a mely nem kényes felettébb, de azért mégsem hajlandó éppen mindenbe belemenni.

Hanem aztán Jakab lassanként rájön, hogy ki és mi ő, és átengedi magát csillagának; biztonságérzete bámulatos azon a téren, melyet hatalmában levőnek tud. Mily finom megkülönböztetés az írótól, hogy Jakab a nőkkel szemben fesztelen s csakhamar jeles társalgónak mutatkozik; de a férfiakkal szemben sokáig bizonyos féltékenység nyomasztja. Az operában, az elegáns marquis-k közt fesze-lyezve érzi magát, szeretne tűvé válni; de egyszerre egy marquisnő tekintetével találkozik, s a másik pillanatban már minden előnyét visszanyerte. Nem egy igen kitűnő részletvonással találkozunk helyenként. Például felajánlnak neki egy helyet; ő annál van, ki e helylyel rendelkezik; elfogadja. Az a szegény nő, kinek férjétől ezt a helyet elvették, sirva jön oda s könyörög. Képzeljük el Gil Blast a Jakab helyén. Hallani vélem szavait:

nagyon megzavarodva jöttem el onnan s elgondolkoztam, mint épül fel egyik ember boldogsága a másik szerencséjének romjain. De az asszony már elkésve érkezett, én már elfogadtam azt az állást s illetlenség lett volna visszaadnom“. Jakab azonban nem így tesz, ő visszaadja. Ő nem nagyravágyó, ő nem akar szilajon harcolni az élet harcában. Nem tolakodik előbbre, szép szerével vergődik fel. Ő százszorta rosszabbul cselekszik, mint Gil Blas, de korántsem azokat a dolgokat cselekszi. Kettejüknek két különböző világ a birodalmuk. Jakab sejti, hogy neki nincs szüksége arra a helyre; hogy majd megkaphatja még, vagy még annál is jobbat kaphat. Máshol van az ő pályája, mint a ministeri előszobákban, és az sokkal biztosabb is. Minden ember csak a saját szakmájában érzi magát egész biztosnak, csak ott tud igazán erélyes, sőt arcátlan lenni.

Ez a Jakab tehát igen jól rajzolt alak; de nézetem szerint az író nem fejlesztette ki jellemét a fejlődés természetes és logikus végpontjáig, a mit talán annak kell betudnunk, hogy Marivaux épp oly kevésbé fejezte be maga a *Felvergődött parasztot*, mint akár a *Mariannet*. Én úgy sejtem, hogy az olyan természeti hatalommal felruházott embernek biztosságérzete, mint a minőnek Jakab köszönheti szerencsáját, időnap előtt okvetlenül brutalitássá fajul. Az a tudat, hogy valamennyi nő szerelmét biztosra veheti a maga személye iránt, rendkívül kifejlesztheti azt a szívtelen vadságot, mi a férfi jellemében rejlik. Ha a közönséges halandók annyira ellenszenvvel viseltetnek a Jakabok iránt, ennek némi féltékenység az oka, némi önbecsérzet, mindenkifölött pedig az az alapos meggyőződés, hogy az efféle emberek nem érik be azzal, hogy hitványak legyenek, igen gyorsan

növök ki magukat gazemberekké. Molière nem mulasztotta el, hogy gonoszszá ne tegye az ő Don Juanját. Valóban, kissé gonosznak is kell lennie annak, a ki Don Juan akar lenni, s kivált ha úgy cselekszik valaki, miként Don Juan, úgy egész bizton gonoszszá is lesz. A Georges Sand *Leoni Leója*, habár kissé sötéten van tartva a színezése, igen helyes megfigyelés e tekintetben.¹ Marivaux nem így fogta fel a dolgot s talán rosszul tette.

Így Jakab nála megnősül. Jelleméből következett, hogy borzasztó szerencsétlenné tegye nejét, mint a kit annak idején első lépcsőfok gyanánt jónak látott igénybe venni, de a kit most csak akadálnak tekint. Marivaux azonban szelid lélek; megkiméli hőset ettől a kegyetlenségtől, mert a kellő időben megöli az asszonyt. A mivel alkalmasint nem tett egyebet, mint meghátrált a kényes pont elől, mely egyaránt nehéz és érdekes leendett. De hát hagyjuk. Elvégre Jakabné asszony így is, úgy is meghalhatott. Azonban Jakab sehol sem árulja el legcsekélyebb jelét sem annak a keményszívűségnek, a mely pedig az ő fajtájabeli embereknel annyira természetes s a melynek legalább csirája kellene, hogy benne meglegyen. Nagyon is jószívű s egészen szenvedőleges természet. Mindenfelől kényeztetve, dédelgetve, el van hívva, egy kissé Tartuffe-szerű alak. Nem egyszer inkább „házi“ lelkiatyának vélné őt az ember, mint annak, a mi, pedig semmitől sem áll távolabb. S mindez azért, mert Marivaux női szellem, a ki mindenek felett a nőknek,

¹ Hadd utaljak itt legalább jegyzetben Maupassantnak egy igen figyelemre méltó regényére, melynek ezt a címet lehetett volna adni: a *Felvergődött altiszt*, s melyben a most érintettem vonás igen jól, tán kissé túlságosan is van kiemelve. Szerző.

valamint az oly egyéneknek festéséhez ért, kik a nők-höz hasonlitanak. Így rajzolt aztán egy kissé szelídebb, egy kissé nőies kiadású Jakabot, nem gondolva meg, hogy a Jakabok éppen azért szoktak a nőknél sikert aratni, mert nem hasonlitanak hozzájuk; egy olyan Jakabot rajzolt, a ki ugyan korántsem hamis alak, mert az író igen helyesen fogta fel a főjellemvonást, de a ki mintegy feleútján megáll a természetes fejlődésnek s habozik jellemét teljessé kiegészíteni, a ki éppen azért marad határozatlannak, mert befejezetlen marad s a ki, úgy vélem, nem is sikerülhetett volna, legalább nem egészen.

Különben igen ügyes vázlat; finom, vékony tollal rajzolt lélektani tanulmány, de a melyből, mint rendesen, itt is hiányzik az izmos erély, a teljesség, egyszóval: hiányzanak a nagy moralistát jellemző adományok.

De végre is, regények-e tehát ezek a művek? Hát bizony nem azok; mi tűrés-tagadás, csak erre a végkövetkeztetésre kell jutnunk. Marivaux psychologus, a ki tud egy-egy jó *arczképet* vagy jó *jellemet* rajzolni; jól és jó világításban állítja azt elének; kétszer vagy háromszor megteszi, hogy alakját két vagy három attitudeben tüntesse fel, a fény és árny azon újabb és újabb játékában, mely újabb és újabb környezetben vetődik rája, s azt hiszi, hogy nagyszabású regényt írt. De nem rendelkezik elegendő anyaggal, nem elég gazdag észleletekben, hogy a mi központul szolgáló főalakját környezi, abban éppen annyi realitás legyen, mint magában a főalakban. A miből következik, hogy regényeiben a főalak igaz, de minden egyéb conventionalis.

Tán kissé túlzom is a dolgokat. Hisz *Marianneban* a hösnő mellett ott van Climal. A *Parasztban* Jakab mel-

lett ott van az ifjabbik Habert kisasszony. Ám legyen, de vajjon maga Climal csakugyan oly megkapón reális alak? Két vagy három beszéde valóságos kis remekmű, végtelenül szerencsés vegyüléke a kenetteljesen édelgő álszenteskedésnek és a szégyenkezve dadogó kéjenczségnek. De mégis valamelyes bizonytalanságban van tartva általános jelleme, s nem tudom, vajjon csak magamat okoljam-e, ha az illető körülményeknek megfelelően, hol undor, hol száncsalom, sőt majdnem becsülés közt ingadozom vele szemben. Valamely alaknak megszerkesztésében a complexitás, a viszonyokhoz képest, vagy kiváló tehetség jele, vagy pedig tehetetlenségre vall. Climal alakjánál az a baj, hogy az ember vele szemben legalább is kétségnek marad martalékja.

Habert kisasszony alakja nem complex s van benne igazság is; de halvány és nem domborodik ki. Majdnem semmi nyomot sem hagy emlékünkbén. Egy telt s kövéres alak, szemérmeskedő szemhéjak mögött fénylő szemek, egy kajtár macskának gömbölyű körvonalai; mindössze enynyire emlékszem vissza nála; ez is ugyan valami, de ez az egész.

Biztos vagyok benne, hogy Marivaux maga is jól érezte, mennyire képtelen ő, aránylag véve, másodrangú alakjait éltető anyaggal ellátni, s ezért öli meg őket feleúton, így Climalt *Marianne* harmadában, Habert kisasszonyt a *Paraszt* közepén. Kétségkívül már nem bírta őket tovább eltartani, tehát lerázta őket nyakáról, úgy hogy ez a szerkezetbeli hiba talán nem is egyéb tulajdonképen, mint az inventio szegénysége.

A mi pedig a többi részt illeti, ezek különös helyzetbe juttatják a kritikust. Immár nem Marivaux az, a kivel itt dolgunk van. Már nem Marivaux írja e ré-

szeket, hanem az ő kora. Marivaux meglehetősen széles keretet állít fel regényeiben, s abba a maga ügyes, de kevésbé erőteljes psychológiájával, az ő találó, de kevésbé gazdag észleletével egy vagy két, vagy három oly alakot (különösen egyet) rajzol bele, a melyekben van igazság; a többi üres helyet pedig azzal tölti ki, a mit korának eszejárása, képzeletmódja, előkelő divatja, egyetemes ízlése, közhelyei és a szellemi téren uralkodó mániái sugalmaznak.

Már pedig abban a korban, a melyben ő élt, főleg két uralkodó áramlat észlelhető a szépirodalomban: az erénycultus és a szemérmetlen romlottság áramlata.

Szemérmetlen romlottságot mondtam s olvasóm bizonyára tudni fogja, hogy az ifjabbik Crébillon iránya már jó korán elkezdődik a XVIII. században a *Perzsa Levelekkel* és a *knidusi templommal*.¹ De a miről olykor megfélekedeznek, az erényesség, a Rousseau-féle erényesség, „az erényes és az érzékeny lélek“, korántsem a Diderot és a Rousseau auspiciuma alatt született. Ez is szintén majdnem a század elején lát napvilágot. Ugyancsak a *Perzsa Levelekben* megtalálni már, a *Troglodytokról* szóló epizódban; megtalálni a La Chaussée összes sentimentalis szinköltészetében, s ne téveszszük szem elől, hogy a La Chaussée szinköltészete határozottan egykorú a Marivaux két regényével.

Tisztában kell lennünk vele, hogy nem Diderot találta ki sem a kéjelgést, sem az érzelmességet, s hogy ez a

¹ *Temple de Gnide*: szintén Montesquieu műve, mely a *Perzsa Levelek* után pár évvel (1725.) kelt. Ezt az allegorico-erotikus jellegű és prózában írt művecskét, a heroidairó Colardeau (1732—1776.), egyik hasonló című híres költeményében, érzélgősítve és még érzékiesebbé téve, verselte fel.

kettő körülbelül együtt bukkant fel, mihamarabb a XVII. század hatása meggyengült, mint édes testvérpár, a mint-hogy tényleg is azok. Mert egyazon családból valók, egymásnak támogatására szolgálnak, sőt fel is tételezik egymást. Mihamarabb a kereszténység fenséges méltósága megszűnt betölteni vagy erősíteni, vagy legalább is féken tartani az elméket, a kéjelgés szelleme férközött beléjük; s mihamarabb egyszer a kéjelgés beférkőzött, az emberi önbecsérzet, hogy ennek bántó nyersségén enyhítsen, az erény kedvelését s az elérzékenyedni tudást vegyítette hozzá. Ezek az emberek lehettek ledér erkölcsűek, fajtalanok, mert hiszen jó szívek, szánakozó lelkűek voltak, a szerencsétlenség láttára nemes könyveket hullattak, s így védve-födve az érzékenység leplétől, tovább folytatják kéjenczségöket a külső ildom teljes megóvásával. S az olvasó minden pirulás nélkül élvezhette ezt a könyvet, melyben annyi erénybe van bebonyálva egy kis cynismus s a szerző oly bősz kárpótlást nyújt esetleges kihágásaiért, végkövetkeztetéseinek erkölcsi szépségével; úgy hogy mindenki megtalálhatta benne a maga részét. Az erényesség és szemérmertlenség egy haladnak karöltve az egész század folyamán, le egészen Diderotig és Rousseauig, kik annyira hajlanak mind a kettőre, és kik mind a kettőt, még pedig az összezavarásig egyesítve és egymásba fűzve, olymértű uralomra juttatták, hogy ők szerepelnek feltalálói gyanánt.

A tény maga nyilvánvaló; a mi pedig a fentebbi elméletet illeti, az nem tőlem való, hanem Marivauxtól. Ő maga állítja fel azt a szabályt, hogy az erkölcsi szabadosságnak és a becsületességnek okvetlen együtt kell járniuk. Korholja az ifjabbik Crébillont: Ön felet-

több nyers — szól hozzá. — Egy jó munkában kell ugyan kicsapongásnak lenni, de erényes szándéktól mérsékelten; „mi természetből fogva ledér hajlamúak vagy, jobban mondva, romlottak vagyunk; de azért nem szabad velünk egész egyszerűen úgy bánni, a milyenek vagyunk. Akarja ön hasznára fordítani a romlottságot? Úgy szép szerével fogjon hozzá, szelidítsen rajta, ne túlozza a végletig. Az olvasó szereti a szabadosságokat, de nem az olyanokat, melyek szélsőségig hajtottak, túl-on-túl menők... Az olvasó is ember; de olyan, a ki pihenni kíván s a kiben van izlés, van gyöngéd finomság, a ki megkívánja, hogy elméjét mulattassák, de a ki mégis egyúttal azt akarja, hogy némi kicsapongás révén is szórakoztassák, azonban tisztességesen, okkal-móddal, illedelmesen“. — Nos, mit mondtam fentebb?

A XVIII. század közszellemének ez a két uralkodó áramlata, ez a két közhelye igazában véve nem igen található meg Marivauxban. Ott, hol Marivaux kiváló tud lenni, hiányoznak, de viszont velük tölti ki regényeiben az ürt; ebből a két dologból áll regényeinek rendes és közös anyaga; ezt az anyagot találjuk munkáiban, mikor ő maga nem irányítja azokat közvetlen, hanem engedi, hogy maguktól folyjanak.

Conventionális érzelmességből telik ki *Marianne*-ban az az egész rész (második harmad), hol a fiatal lányt bevezetik a nagy világba, a miniszter elé viszik, stb. Van itt különösen egy jelenet, mely a miniszter szobájában játszik, s melyben könyek, térdreborulás, átkulcsolt térdek járvák, a miniszter pedig kezét szívére téve áll ott: oly kép, mely a Greuze ecsetére lett volna méltó. Csak éppen az ajtónálló hiányzik, ki a háttérben karjait félig széttárja, oly mozdulattal, mintha azt

akarná mondani: „Mily mennyei látvány egy érzékeny szívnek!”

Tervszerű és erősen hangsúlyozott kéjelgés képviselői viszont mindazok a nők, kik Jakabnak javát akarják; csiklandós részletek, lasciv festések az unalomig ismétlődnek; bizonyos női kebel, melynek Fécourtné asszony a tulajdonosa, egész rendszeresen újra meg újra szemünk elé tárul minden tizedik lapon . . . S mindez hozzá még ugyancsak conventionalis megint, az alakok nem domborodnak ki, minden egyediség hijával vannak: megvallom, hogy Habert kisasszonyt kivéve, az én emlékemben a többi nők mindannyian összefolynak s meglehet, hogy a Fervallné vagy a Vamburesné keblét tulajdonítottam imént Fecourtnénak. — Még *Marianne*-ban is van némi kéjelgés. A mikor Marianne lábáról véletlenségből lecsúszik a cipő, ez a jelenet egészen méltó társa annak, hol Fervallné asszony veti le lábáról szándékosan a papucsot.

Valóban, mindez nem Marivauxra vall, hanem csak az ő környezetére, a kortársakra; mindebben semmi eredetiség sincs, mert nem a szerző conceptiója, nem az ő szellemének lényege, hanem csak oly közhasználatban levő anyag, melylyel saját conceptióit körülövezi és feldagasztja, hogy azok kötetekké vastagodjanak. Egy helyt ez a finom észrevétel olvasható: „ . . . nem annyira az én szívemnek szégyenére, mintsem az emberi szívnek szégyenére; mert mindegyikünkben megvan először ugyan a magunk szíve, de van aztán a mindenki szívéből is valami . . . ” — Éppen így megvan mindegyikünkben a magunk elméje s aztán valami a mások elméjéből is, a mit a magunkéhoz pótolunk a végből, hogy kissé kiszélesítsük ennek területét; csakhogy erre a kölcsönvett jószágra nem nyomódik rá aztán a ma-

gunk bélyege, nem látszik meg rajta annak nyoma, hogy csakugyan sajátunkká tettük. A mi valóban Marivauxra vall, az oly terjengősség, mely egészen más természetű már, az a véget nem érő reflexiók halmozódása. „Én természettől fogva bőbeszédű vagyok” — mondja egyik előszavában. Kétszeresen az ő, mint a ki a mellett, hogy kissé nőies szervezetű, egyszersmind psycholog szerepre kíván vállalkozni. Ő mindent apróra, részletesen körül kell, hogy magyarázzon s ha elvégezte, újra kezdi. Két ájtatos nőszemélyt rajzol, a mint rengeteg ételt tömnek magukba, undort szenvedő arczkifejezéssel, így akarván elleplezni az igazságot, s így akarván elhitetni azzal, a ki őket látja, sőt saját magukkal is, hogy ama műveltségben náluk a testi megkivánásnak semmi osztályrésze nincsen. Ezt elég lett volna, ha elmondja szerző. El is mondja, még pedig hosszadalmasan s aztán ráadásul még hozzá teszi:

„Végül aztán rájöttem, hogy mitől engedtem én magam így megtévesztetni. Azoktól az undorodást szenvedő arczkifejezésektől, miket úrnőim láttattak, s mik elrejtették előttem fogaik alattomos működését. S a mi legmulatságosabb volt a dologban, ők maguk is azt képzelték magukról, hogy ők nagyon kísértűek s mértékletesen élnek. S minthogy ájtatos léleknek nem illik falánknak lenni (*természetesen, menjünk tovább!*); minthogy azért kell táplálkoznunk, hogy éljünk, nem pedig azért élünk, hogy együnk; minthogy daczára ezen észszerű és keresztény elvnek, torkosságuk mitsem akart magától megtagadni, kitalálták a módját, mint elgíthessék ki falánkságukat . . .”

És ezzel tán bevégezte? Korántsem.

„ . . . És éppen az által, hogy ily látszólagos megvetést tanúsítottak külsőleg az ételek iránt, az által,

hogy közönbösséget szenvedve nyultak hozzájuk, tudták elhitetni magukkal, hogy ők mértékletesek s egyzersmind megvolt az a gyönyörűségük, hogy tényleg nem voltak mértékletesek; és éppen (*ugyan már! ugyan már!*) ezen alakoskodásnak volt köszönhető, ha ájtatosságuk ártatlanul szabad tért engedett a mértékletlenségnek“.

Íme, ilyen nagyon gyakran az ő modora. Azt látszik hinni, hogy olvasója igen nehéz felfogású, és hogy sohasem értette meg őt eléggé. Marianne nem akarja tudtára adni az ifjú Valvillenek, hogy Dutourné asszony üzletében szolgál. Vonakodik megmondani lakcímét; inkább kész gyalog hazamenni, noha meg van sérülve. Óvakodik kiejteni a boltosné nevét. De aztán egy másik perczen fejét vesztve azt találja mondani: „Úgy hát izentessen Dutourné asszonynak!“ Minő baj! Elárulta magát! „Ah, annak a fehérenemű kereskedőnek? — feleli Valville; tehát ő menjen el a kegyed lakására, hogy jelentse, hol van kegyed“. Mily véletlen szerencse! Valville nem értette el! Ez a hirtelen fordulat nagyon ügyes, nagyon világos, semmiféle magyarázatra nem szorul. De Marivaux szükségét érzi a magyarázatnak, ő a megátalkodott magyarázó:

„Képzeltető-e valami pikánsabb annál, a mi ekkor velem történt? Kiejtem a számon Dutourné nevét; azt hiszem, ezzel teljesen elárultam magamat s Valville körülbelül tájékozódott kilétem felől. Szó sincs róla. A dolog úgy áll, hogy elülről kezdhetem, hogy ezzel még nem végeztem, hogy én semmi felől sem tájékoztattam őt, hogy ő a helyett, hogy felfogná (*tessék, mint neki ered!*), hogy én csak azért küldök ahhoz az asszonysághoz, mert nála lakom, ő úgy értelmezi, hogy ezzel az asszonysággal csak meg akarom izentetni szülőimnek, hol vagyok; *vagyis tehát*, hogy a rendes szállítómnak

tartja azt az asszonyt: nem képzei, hogy köztünk más természetű összeköttetés létezzék . . .“

Így megy ez szakadatlan. Maga is tudja, vádolja is magát érte, hol meg mentegeti, olykor mulat rajta s aztán újra kezdi. A pszichológiai mániának jele ez. Vauvenarguesnál szintén megvan ez a hiba, miként meg Massillonnál is; míg Le Sagenál árnyéka sincs. Világosan látni belőle, kit-kit merre von természete. Le Sage után a regény Marivaux kezében moralista irányú munkából psychologus irányú munkává változik át, azokkal a hibákkal s egyszersmind azokkal a fényoldalakkal, melyek ezzel a műfajjal együtt járnak. Tárgyául egy-egy érzelmeknek nagyon aprólékos tanulmánya szolgál sok reflexióval és elmélkedéssel. Ez azonban mégis kissé vékony anyag, a szerző tehát úgy iparkodik izmosabbá tenni, hogy oly dolgokat csatol hozzá, melyek nem tőle magától, hanem szomszédjaitól származnak: így egy keveset abból az alacsony fajtájú realismusból, mely Le Sage-zsal már föl kezd tünedezni, s mely gyorsan divatossá válándó volt Franciaországban, hol a realizmus a legtöbbször nem volt egyéb, mint lealacsonyodásra irányuló hajlam; egy keveset az érzelmességből, a siránczó erényességből, s egy keveset a sikamlósságból is.

Ilyenek, nézetem szerint, a Marivaux regényei. Rendkívül egyenetlenek s a szerint, a mint egyik vagy másik részét olvassuk, hol kitünők, hol meg kétségbeejtők. Mert úgyszólván két ember írta azokat: az egyik psychologus, La Rochefoucauldnak és La Fayette-nének kortársa, s ez kiváló finom író, habár kissé hosszadalmas; a másik a XVIII. század embere, ki ismeri korának ízlését, és ki mintegy robotban gyártja a hol érzelmes, hol frivol lapokat, melyekkel társának kíván támogatá-

sára lenni. S minthogy nem képzelhető egymáshoz kevésbé hasonló két ember, mint ez a kettő, ebből önként következik, hogy az ő közös munkájuk sem adhat egységes egészet.

Akad-e Marivauxnak oly műve is, melyben körülbelül egyesegyedül őt magát s minden nagyon is szembeszökő munkatárs nélkül találhatni? Igenis akad s éppen ezt a munkásságot fogjuk most szemügyre venni, hogy egyénisége teljesen kidomborodhassék szemünk előtt.

III.

Marivaux mint színiköltő.

A színiköltésre rátermett, vagyis inkább a színiköltés az a műfaj, melyben leginkább érvényesülhetnek fényoldalai, melyben korántsem nélkülözhetetlen az, a minnek ő hijával volt, s melyben végül, meglehet, hogy kényszerítve érezte magát arra, hogy felhagyjon hibáival, még pedig éppen azért, mert e hibák ebben a műfajban súlyosabb beszámítás alá esnek, mint máshol.

A miben ő oly mesterileg remekelt, az a psychologus művészet, a színiköltésnek tulajdonképen éltető eleme, főforrása. A színpadon nem a nagy moralisták, hanem a nagy psychologusok aratnak sikert. A mit a színiköltés elénk tárhat, az korántsem az emberi élet sokoldalúságának és mozgalmasságának képe, hanem egy vagy két szenvedélynek nagyon világos, lelkiismeretes és jól fejlesztett elemzése minden darabban; ennyi éppen elég. Egy vagy két érzelemnek evolúciója, összefüggőn végig nyomozva folytatólagos phasisaiban, ez az, a mit drámai-

lag élénk állithatni s egymással szembe állithatni. És az távokról sem áll, mintha egész seregére volna szükség az életből ellesett személyeknek, vagyis mintha az emberek erkölceiről egy egész rakás adalékot kellene nyújtani a színpadon; annyira nem, hogy még felettébb complex jellemeke sincsen szükség, mert különben annak teszi ki magát a szerző, hogy homályossá válik. Színpadon jellemének minden mellékjárulékától megfosztva áll előttünk az ember, uralkodó szenvedélyeire szorítkoztatva; viszont aztán e szenvedélyek teljes részletességükben vannak tanulmányozva és teljes fejlődésükben vannak élénk tárva.

Próbálná csak meg valaki *Gil Blast* színre alkalmazni! Mindenekelőtt azt venné észre, hogy az a sok szereplő személy, kik oly változatosak, s kik oly értékesek különben, szükségtelenekké és alkalmatlanokká váltak, szétfolynak s elmosódnak, úgy hogy csak Gil Blas s az ő meghitt barátjai maradnak meg, aztán pedig Gil Blas alakja rendkívül előtérbe lép. Ugyanakkor azonban viszont azt is észrevenné, hogy a Gil Blas alakjában immár nincs elég mélység, nagyon is felszínesen van tartva azon arányokhoz képest, melyeket a színrealkalmazó kénytelen neki adni, úgy hogy mindezek végezetéül arra a feladatra látná magát utalva a dramatizáló, hogy a mi ebben a regényben erkölcsfestés, azokat a részeket mind elhagyja s e helyett egy jellemet jobban és gondosabban mélyítsen ki.

Nos, Marivaux egészen otthon érezte magát a színpadon, éppen azért, mert értett a jellemek mélyítéséhez, s mert a színpad nem kívánt meg tőle oly nagyszabású erkölcsfestő képet, a melyet ő nem tudott volna alkotni.

Ő csak félig realista s mintegy szeszélyből. Ez a szín-

pad szempontjából megint nem rossz tulajdonság. A színpad csak könnyű adagokban tűri el a realismust, mert a realizmus mindmégannyi apró részletből áll, már pedig a színpad nagy vonásokkal dolgozik. Egy-egy realista epizód-jelenet a színpadon nincs minden fűszer híján; de az örök nagy szenvedélyek (minden félszázadban új színekkel festve s új szempontból tekintve) szolgálnak mindig azon alaptárgyúl, melyhez a színiköltőnek csakhamar vissza kell térnie, s a melyhez őt a néző is visszatéríti.

A kor ízlésével szemben tanúsított engedékenységei, az ízetlen érzékenység vagy a kéjelgés mániája, nem igen találhatott helyet a színpadon, hol a borsos, sikamlós dolgok szívesen látott vendégek ugyan, de honnan feltétlenül száműzve az oly művészet, mely szégyenletes gerjedelmek keltését célozza; hol a gyöngéd érzelme-
ket szívesen fogadja a néző, de hol a siránczó vig-játék még nem vergődhetett egyetemes közkedveltségre. Ha Marivauxnak egyéni természetében gyökerezett volna az az érzelgős siránczás, úgy ő a színiköltészetbe is bevitte volna azt, miként bevitte egy La Chaussée;¹ de a mint fentebb kimutatni véltem, ez a dolog nála csak kölcsönvett eszköz köteteinek elnyújtására, épp ezért eszébe sem jutott rája gondolni oly fajtájú munkák alkotásánál, melyeknél a divat nem kényszerítette, hogy igénybe vegye s melyek különben is csak rövidebb terjedelműek lehetnek. Végül a mi fogyatkozásait illeti, a melyek már valóban egyéni sajátosságok nála, a szörszálhasogatásig menő bonczolgatás, lélekzet-fogy-

¹ *Nivelle de la Chaussée*, (1691—1754.), az ú. n. siránczó színmű megteremtője, annak a színiköltészeti iránynak megindítója, melynek az utóbbi évtizedekben Augier és ifjabb Dumas voltak képviselői.

táig tartó töviről-hegyire magyarázgatás, az aprólékos gonddal készült értelmezgetés, a folytonos halmozás révén zavarossá váló elemzés, a galimathiásba átsapó éleselméjűség, mindez határozottan vesztét okozhatta volna a színpadon, ha csak a színpad maga nem kényszeríti, hogy mindennek hátat fordítson. Olyan szerencsejáték volt ez, melynél mindenét kockára tette. Azok a hibák, ha a színiköltésben is érvényesülhetnek, kiállhatatlanok lettek volna; de éppen, mert kiállhatatlanok leendettek, alkalmasint ő előtte is ilyeneknek tündek fel a színpadon, megutáltatták vele magukat s annyira túlságosoknak látszottak az ő szemében, hogy éppen ezért pusztulniok kellett. Oly esetben, midőn valamely ostobaság elkövetése rengeteg dolog volna, vagy elkövetjük azt, vagy éppen rengeteg volta óv meg elkövetésétől.

Így történt ez Marivauxnál is, vagy körülbelül így; mert bensőbb természetű hibáinkat ugyan nem irthatjuk ki teljesen, de az megeshetik, hogy korlátok közé bírjuk őket szorítani.

Ennél a példánál semmi sem mutathatja jobban, mennyire jó iskola a színpad az íróknak, a maga üdvösszigorúságaival. A színiköltés Marivaux hibáit oly méretekre szorította, hogy azok félerényeknek látszanak, szeretetreméltó s kissé gyanús költői adományoknak, némi zavarba ejtő bájaknak. Minthogy színpadon rövidnek kell lenni, hosszadalmasságai egyszerű pongyolassággá módosultak; minthogy elevennek kell lenni, gyorsan odavetett és beható vonásokba tömörültek össze elemzései; a helyett, hogy hosszú, földalatti folyosókat vágna, immár csak itt-ott végez talajfúrást; minthogy világosnak kell lennie, a précieux stíl tisztességes határa

közt marad nála a galimathias; s mindebből aztán megalkult a *marivaudage*-nak keresztelt raffinált stíl, melyről mai napig se tudták megállapítani, vajjon az írói gyarlóságok legszellemesebbikének tekintendő-e, vagy az írói erények legveszedelmesebbikének, — vajjon oly finom izléssel van-e benne dolgunk, mely túl akarja tenni magát minden tekinteten, vagy oly izléstelenséggel, mely mérsékelni igyekszik magát.

Mindent összevéve, tehát a színpad rája nézve szerencsés egy hely volt, mint a hol előnyei érvényesülhettek, fogyatkozásai menthetőkké váltak, rossz hajlamai ellensúlyozásra találtak; s a hol ő valami egészen új dolgot nyújthatott, miután a mi benne eredeti volt, jól talált a színpadhoz, a mi pedig másokkal volt közös benne, nem igen lelhetett ott helyet.

Épp ezért a Marivaux színiköltészete ritka és értékes jelenség. Az első benyomás elragadó. Már mindjárt mindaz bájossá teszi, a mi hiányzik belőle. Az első tekintetre már érezzük, hogy oly emberrel van dolgunk, kiből semmi technikai mesterség nincsen (később aztán észreveszszük, hogy oly ember, kinek saját technikai mestersege van!) Kinyitjuk a könyvet, végig lapozzuk — mily kellemes meglepetés! Hogyan! Itt nincs semmi bonyodalom, semmi „félreértés“; semmi külső akadály, mely meggátolja a szerelmesek boldogságát, semmi véletlen eset, melynek közbejötté elválaszsa őket egymástól, hogy aztán egy másik véletlen üsse helyre a dolgot, ismét egyesítve őket; semmiféle embertelen gyám, rettenetes atya vagy hajthatatlan és ostoba nagybátya nem szerepel itt; épp oly kevésbé találkozunk itt *társadalomfestéssel* (természetesen!); szó sincs itt adóbérlőkről, agioteurökről, kerítőnőkről, iparlovagokról, divatos lova-

gokról,¹ tolvaj, csaló inasokról, parvenukról, viszonyt folytató hölgyekről, ájtatoskodó nőkről, lelkiatyákról; szintoly kevésbé találkozunk itt jellemvigjátékokkal, nem akadnak itt afféle darabok, melyek a La Bruyère tíz sorra terjedő divertissement-ját² öt felvonásra bővítsék ki s ilyen czímet viselhessenek: a szórakozott,³ az állhatatlan, a maniákus, a vitázó, a mindentudó,⁴ a zsörtölődő, a komoly, a szomorú, a vidám, a komor, a mogorva, a czivakodó, a csöndes, a különlegesség-imádó.⁵ Mily különös egy szinköltészet! Mindentől elűt, a mit addig irtak. Nos, ez magában véve is valami; mintegy csillapítólag, sőt üdítőleg hat ránk.

Aztán behatóbban kezdjük olvasgatni s azt vesszük észre, hogy új műfajjal állunk szemben, a regényes vigjáték egy nemével, oly szindarabokkal, melyek novellák vagy jobban mondva apró regények, drámai formában

¹ *Chevalier à la mode, Femme d'intrigues, Agioteurs* stb. Dan-court vigjátékainak czímei. Ford.

² *Divertissement*: E kifejezés, mely ma ballet-(és ének-)betétet jelent operákban, oly rövidke szindarabot is jelentett, melyet a salonokban játsztak. Itt képletesen használva a Labruyère arczképeiről. Ford.

³ *Le distrait* Regnard vigjátékának czíme. A többi fent közölt czím különösen Destouches vigjátékainak elvont, morális tulajdonságot jelző czímeire emlékeztet. Ford.

⁴ Tulajdonképen: a mindenhez döntőleg hozzászólni tudó: *décisionnaire*. E szót Montesquieu használja *Perzsa Levelei*-ben, hol (LXXII.) egy ily jellemet gúnyol ki. Ford.

⁵ Tulajdonképen „a szilva-kedvelő“, amateur de prunes, czélzással La Bruyère *Jellemképeinek* XIII. fejezetére, mely a *divatról* szól, s hol a maguk különleges virágjaiba, gyümölcseibe, metszet- és könyvgyűjteményébe stb. belebolondult különlegesség-imádókat gúnyolja a XVII. század nagy moralista arczképpestője. Ford.

dolgozva fel, de különben a lehető legkevesebb szin-
szerű fogással. Ez a vigjáték majdnem semmit, sőt legyen
bátorságunk kimondani: teljességgel semmit sem merit
a mindennapi élet folyásából; nem lép fel erkölcsjavító,
sem erkölcsfestő igényekkel; sem irányelvet, sem tükröt
nem kíván nyújtani; szelid, könnyed szívbeli kaland a
tárgya oly emberek közt, kikkel sohasem találkoztunk az
utczán. Azokat a kritikusokat, kik ebben a színiköltészetben
a hagyományos vigjátékot akarják látni s az akkori embe-
rek felől tájékoztató adatokat keresnek benne, az a két-
szeres veszedelem fenyegeti, hogy mitsem találnak benne,
és hogy legfáradtságosabb elemzéseik révén arra a na-
gyon hamis következtetésre csábítanak bennünket, hogy
tehát mitsem ér a Marivaux vigjátéka. A szereplő sze-
mélyek benne oly vidékről valók, melynek semmi köze
a földrajzhoz. A társalkodónők igen kiváló nevelésű höl-
gyek, kik nemcsak szellemesek, hanem genialisak. S a mi
különösen figyelemre méltó, viszont az előkelő nőkben
gyakran annyi a naivság, az apró-cseprő türelmetlen-
kedés, oly imádandó módon látszanak az okosság és
ildom parancsairól pillanatra kissé meg-megfeledkezni,
hogy megannyi bájos grisette-nek tűnnek fel. Urak és
szolgák közt nincs itt valami nagy különbség, még pedig
nemcsak modor, de *faj* tekintetében sem. A színpadon
persze a színészek a maguk szerepkörének megfelelően
ábrázolják ez alakokat és beleviszik azt a különbséget;
de ha magát a darabot vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy
ez eljárás önkényes. Szintűgy az anyák a legtöbbször
szívre épp oly fiatalok, mint leányaik; az apák jókedvű
cseleket vetnek, hogy megcsipjék gyermekeiket, s épp
oly vidámak és fürgék, mint akár a fiatal szolgák. És
mindez könnyed, szeszélyes, légies, csupa semmiség,

csupa képzelgés, ábránd, a mi messze, nagyon messze vezet bennünket minden oly országtól, melynek neve van, oly vidékre, hová sohasem tettük ugyan lábunkat, de a melyet mégis mindannyian eléggé ismerünk, mert tudva levő, hogy ott a legszelidebb erkölcsök uralkodnak, a legszeretetreméltóbb emberek élnek, minden gyarlóság megannyi báj, s hogy ott lakhatni nagy gyönyör.

Vagyis más szóval — feleli olvasóm — ez a vigjáték túlon túl regényes s a többtől valamennyitől abban különbözik, hogy mindannyiuknál conventionalisabb? Majd elválnak. Lapozgassunk kissé újra benne. Ezek az emberek merő lélekből állnak, ez világos; de a lelkek is bírhatnak bizonyos realitással s ez abban áll, hogy a mi lelkünkhez hasonlitanak, noha különben sokkal szebbek; bírhatnak bizonyos étellel s ez abban áll, hogy szeretnek, vágyódnak, éreznek, keresik egymást, kerülnek egymást, a szomorúságtól kinosan összeszorulnak, az örömtől boldogan kitárulnak, a bizonytalanságtól haboznak, szóval, szabadon mozognak ama könnyed és tiszta légkörben, a hol tartózkodnak; s ha a szoros értelemben vett moralistának, vagy jobban mondva az erkölcsök történetírójának nem igen van itt mit keresnie, azt hiszem, annál otthonosabban érezheti magát a psycholog. Marivaux sem másképen fogta fel a vigjátékot. Ő az emberi lelkeket teljességgel minden helytől és minden időtől feltétlenül elvonatkozva tekintette, de a melyek azért ugyancsak emberi lelkek voltak s melyeket ő egész közelről vett szemügyre. Csak az első pillanatra tetszik úgy, mintha merő képzeletből dolgoznék, és pedig azért, mert jóformán agyonhallgatja az emberi szellem anyagi támasztékát és rendes hüvelyét; de magukkal e szellemnek rúgóival szemben már egész komolyan viselkedik:

itt mitsem talál ki a maga fejéből, gondos és szorgalmas tájékozottsággal dolgozik, úgy hogy aztán ez a szinköltészet, melyben oly kevés a realitás, több igazságot tartalmaz, mint sok más. Marivaux nagyon szabadnak, teljesen felmentettnak, egészen kiváltságoltnak érzi magát attól, hogy az utca vagy a háztáj körébe tartozó dolgokat utánozza valamiképen; egészen képzeletbelinek látszik, s ime egyszerre csak rájövünk, mennyire mély. Tegyük fel, hogy valaki így szól Racinehez: „Az ön görögjei nem görögök. Homer idejéből valók ugyan, de semmi homéri sincs bennök“. — Racine erre kétségkívül így felelt volna: „Francziáknak is jóformán épp oly kevésé francziák ők. Emberek. Én magukban véve szeretem tanulmányozni az emberi érzelmeket, és ebbeli hajlamommal nem igen fér össze az, hogy az egyes korok és helyek színének hűségével törődjem. S ha e hajlam engem oda vezet, hogy a szenvedélynek oly fejlődéseit tárgyaljam, melyek épp oly kevésé valók ebből a századból, mint bármely másikból, de melyek azért igazak, tán beérhetik ennyivel“. — Egygyel alantabb fokon s egy más körben, Marivaux is ezt az eljárást követi. A vigjátékban helyszínhűség annyi, mint realizmus. Marivaux nem törődik vele, s tán éppen ezért nyújtja, mint szakavatott ismerője a lélek dolgainak, a tiszta igazság benyomását. Akarjuk-e látni, mint ötlük elméjébe egy-egy vigjátéki eszme, s mily pontból szokott kiindulni, mikor vigjátékot ír? Keressük egy oly vigjátékát, melyet nem írt meg s melynek csak mesevázlatát vetette papírra:

„Volt nekem hajdanában egy imádottam, a ki igen tudós egy hölgy volt. Az volt a hóbortja, hogy elkezdett philosophálni a szenvedélyekről, valahányszor a magamé-

ról beszéltem hozzá. Ez kihozott türelmemből . . . Észrevettem, milyen büszke arra, hogy olyan jól tud fecsegni; elhatároztam tehát, hogy erősen dicsérni fogom s tette-m magam, mennyire meg vagyok lepetve éles esztétl. Ő valóban azt hitte, hogy el vagyok ettől ragadtatva. Tudják-e, mi történt aztán? Az, hogy azalatt, a míg ő így definiálgatta a szenvedélyeket, észrevétlenül én is szenvedélyt keltem benne magam iránt, melyet hiúsága hálának magyaráztatott vele, s melybe én végre is beleuntam, miután megvettem a kútforrást, a honnan eredt. Nagyon rossz néven vette ugyan visszavonuláso-mat, de ezzel nem veszített mindent, mert miután any-nyira szeretett philosophálni, visszavonulásommal csak anyagot szolgáltatam neki arra. Addig ő csak elmélet-ből tudott a szenvedélyekről beszélni . . . Addig csak esze ismerte azokat, most én szívébe helyeztem át . . . S ettől kezdve, úgy hiszem, a szenvedélyeknek inkább átérzésével, mintsem vizsgálásával foglalkozott“.

E sorok a *Philosophus szükölködőnek* egyik lapját alkotják; belőlük bátran keletkezhett volna egy Marivaux-féle vigjáték. A szeretés egyik módjának elemzése ez. La Rochefoucauld mondta, hogy sok ember sohasem ismerte volna meg a szerelmet, ha nem hall róla beszélni, s mint azóta mások elmondták, szerelemről beszélni annyi, mint már szerelmes lenni. Ez éppen ama vigjáték tárgya, melyet Marivaux nem irt meg. A grófné, a marquis, a lovag: ime a szereplők. A grófné rendkívül mélyrehatón értekezik a szerelemről, mint olyan nő, ki azzal kérkedik, hogy ő e szenvedély ellen teljesen biztosítva van. Mikor valaki theoretikus módjára, hideg észszel tud beszélni ilyesmiről, bizony akkor nagyon távol van attól, hogy szeretni tudjon . . . „Valóban, s nem is lehet szó itt ilyen veszedelemről. De milyen pompásan beszél kegyed róla, mennyi intelligentia, meny-

nyi finomság, szellemesség minden szava! Milyen élvezet egy ily kiváló szellemű nővel társalogni!“ ...

— — — — —
A grófné: „Lisette, én sokkal jobban ismerem a szerelem hiúságát, semhogy szeretetreméltónak tudnék találni egy férfit; de azért én tudom becsülni az érdemet. A marquis úr igen derék ember. Íme egy férfi, a ki képes engem méltányolni ...“

— — — — —
A grófné: „Lisette, a marquis úr ritkábban járogat hozzánk. Kár. Oly finoman tud társalogni! Úgy ért mindenhez! Itt a vidéken nem igen van az embernek kivel beszélgetnie. Megérezem, hogy elmaradt ...“

Ah, ön az marquis úr! Hisz ön egész fehér holló lett. Természetesen, unalmasnak találja egy szegény nő társaságát ...“

A marquis: „Ellenkezőleg, egy ilyen kiváló szellemű nő társasága az embert egészen félenkké teszi. Az oly nők, kik érezni tudnak, bátorságot öntenek belénk; míg az oly nők, kik tudós lelkek, megriasztanak bennünket“.

A grófné: „S honnan gondolja ön, hogy tudós lélek nem képes érezni is?“

A marquis: „De legfőlebb késlekedve, elszóródva!“

A grófné: „Vagy tán éppen egyenesebben haladva ...“

A marquis: „Ez csak azon nőkről állhat, a kiknek tudása féltudás. De kegyed számára semmi titok sem létezik; már pedig a ki mélyéig ismeri a szenvedélyt, ezzel biztosította magát ellene. Ah, kár érte ...“

A grófné: „És ugyan kinek lenne kára?“

A marquis: „Hát mondjuk például, hogy a lovagnak kára, a ki szerelmes kegyedbe, de a ki ezt sohasem

fogja bevallani kegyednek. Ő nagyon jól tudja, hogy a philosophus lelkeket nem szeretni, hanem csodálni kell“.

A grófné: „S vajjon a csodálat nem a szerelemnek egyik leplezett formája-e?“

A marquis: „Épp oly kevésbé az, mint a mily kevésbé állítható, hogy szerelemtől beszélni annyi volna, mint szerelmet érezni. Hisz ez esetben kegyed végtelenül szerelmes volna belém! Na látja, kérem!“

A grófné: „Látom, hogy ön mindezzel csak azt akarja kicsikarni belőlem, hogy én szeretem önt!“

A marquis: „Kegyedtől kitelhetnék ily beszéd, hisz szeret tréfálkozni. S tudom, hogy ezzel nem egyebet akarna elérni, mint hogy a férfiak önhitt képzelgését tanulmányozhassa az én csekély személyemben.“

— — — — —

A grófné: „Lisette, ez a marquis ostoba. Ha elgondolom, hogy azon a ponton álltam, hogy azt mondjam neki s tán higgyem is, hogy szeretem őt. Nagyon korlátolt fejű minden finomkodó elméssége mellett is. Sokkal jobban szeretem a mesterkéletlen embereket. Ez a szegény lovag, a maga egyszerűségében, ez tudhat igazán szeretni... De ő oly félénk. Ha viszonzni akarnám szerelmét, habár csak azért, hogy a marquist bűntessem vele, úgy ügyelnem kellene, nehogy elkápráztassam s ezzel megriaszszam...“

Íme, ilyen a Marivaux módszere. Szerteszét szedni egy-egy érzelmet, kikutatni alapelemeit, felbontogatni azon részekre, melyekből egybealakult, és a szív e könnyed hullámozásaiból, valamint ezeknek egymásutánjából, folyamatából, összeütközéséből és küzdelméből teremteni meg magát a drámát az ő elfedett, titkos, intim jellegű,

még a szereplő személyek szeme előtt is, s különösen az ő szemük előtt rejtve maradó peripetiáival.

Csak kevés oly érzelem van, a melyen Marivaux végre képes hajtani ezt az aprólékos, finom elemző munkát. Igazában véve csakis egy van. A nők rendesen csakis a szerelmet ismerik behatóbban; Marivaux pedig rendkívül hasonlít a nőkhez. Az ő kis felfedezése egyszerűen abban áll, hogy bevitte a szerelmet a franczia vigjátékba; és ez a kis felfedezés igen nagy újítás volt.

Teljességgel nem hiszem, hogy túloznám a dolgot. Marivaux előtt is találhatók szerelmesek komikai színköltészetünkben; de nem található a szerelem festése. A szerelem valamennyi vigjátékban szerepel ugyan, mint egyik rúgó; de sohasem szolgált azoknak igazi alapjául és igazi tárgyaúl. A vigjáték-költő valami Angelikát állított elénk, a ki szerelmes Valérbe, s valami Valért, a ki bevallott imádója Angelikának. Az ő szerelmük immár kétségtelen megállapított dolog, autentikus tény volt, régibb keletű, mint a bonyodalom legeleje; s az, a mi e szenvedélynek akadályul szolgált, valamint az, a hogyan e szenvedély ez akadályon diadalmaskodott, szolgált a vigjátéknak tulajdonképen tárgyul. Úgy tetszett, hogy a szerelem valami egészen egyszerű tény, melyet részeire szét nem szedhetni, elemzéssel fel nem bonthatni; hogy az ember vagy szerelmes, vagy nem szerelmes. A költő így szólt közönségéhez: „Ezek szerelmesek. Mindig is azok maradnak. E pontra nincs mit visszatérnünk; nem is fogunk többet vele foglalkozni. Innen indul ki ugyan a vigjáték, de aztán a súlypont máshová helyeződik át“.

Ezért találunk aztán annyi vigjáték-czimet, mely mind jellemek elemzésére vall: *Fösvény*, *Csaló*, *Dicsekedő*,

Házsártos; ¹ s ezért nem találunk egyetlenegy vigjátékot sem, mely ezt a czímet viselné: a *szerelmes*; mert hogy a *Nők kegyencze* ² egyebet jelent, nem szükség mondanom. Közelebbről tekintve, világosan látszik, hogy a mi komikai költőinknél a szerelem még rúgónak is alig mondható; hivatalos jelzés, személyleírásféle, arra szolgáló eszköz, hogy figyelmeztesse a nézőt, mely szereplő személyek iránt kell érdeklődni. Minthogy az már magától értetődik a színdarabban, hogy mindig a szerelmeseknek van igazuk, föltéve, hogy viszont szerettetnek, a szerző mindjárt kezdetben így szól hozzánk: „Szerelmesek: Angelika és Valér. A tisztelt közönség tehát tájékozva lehet róla, hogy én a többi személyeket fogom tréfa tárgyává tenni. A mi őket kettejüket illeti, csak a befejezésnél fogok velök ismét foglalkozni s ez egészen természetes, mert csak ők ketten azok, a kik nem nevetségesek a darabban“. Csak fontolja meg olvasóm, mekkora osztályrész jut a szerelemnek valamennyi klasszikus vigjátékunkban, s akkor megítélheti, vajjon másképp jártak-e el vigjátékíróink? Alig utalhatni egyikét darabra, mint kivételre e szabály alól: így a *Szerelmi perpatvarra*, mely mindössze cselszövény-vigjáték, és a *Misanthrópra*, mely egy részben a szeretésnek egyik komikai módjáról szóló tanulmány, nagy részben pedig más egyéb. Az oly mű, mely magát a szerelmet, ennek folyamatát tárgyalja, ez írók nézete szerint inkább a regény, mintsem a vigjáték körébe tartozott.

¹ A két előbbi Molière műve (a *Csaló* = *Tartuffe*); a harmadik Destouches (1730.), a negyedik Brueys és Palaprat társszerzők darabja.

Ford.

² Baronnak, Molière tanítványának, a híres színésznek vigjátéka.

Ford.

Marivaux úgy hitte, hogy a szerelem korántsem oly egyszerű tény, mely mindössze csak kiinduló pontul szolgálhatna. Ő átlátta, hogy számos különböző elemből van összetéve, hogy megvannak neki a maga létokai és fejlődései, hol előnyomuló, hol visszavonuló mozgása, tehát megvan *a maga folyamata*, s következőleg saját magában bentfoglaltathatik vigjátéka a nélkül, hogy rajta kívül álló akadályokra volna szüksége ahhoz, hogy egy vigjátékban helyet nyerhessen.

Marivaux átlátta ezt, mert jó psychologus volt s mindenekfelett, mert bámulatos női psychológiával rendelkezett, értem, a nő oly psychológiájával, melyet nem is képzelnénk másnak, mint nőnek birtokában. Az ember olykor ámulva látja, mily mélyre hatol e pontban. Így teszem elcsépelet közhely volt s tán még ma is az, alnoknak tartani a nőt. Marivaux nagyon jól tudja, hogy ez teljességgel nem áll. Ez csak az oly férfiak szemében lehet igaz állítás, kik beérik azzal, hogy beszélni hallják a nőket s csak a hallott szavaknál maradnak. Ily eljárás mellett aztán néha mindenesetre csalfasággal vádolhatni őket. Csakhogy ez határozott igazságtalanság. Miként gondolhatni, hogy csalni akarhatna egy oly lény, ki egészen érzelemből és szenvedélyből áll? Legfőlebb csak hazugságra képes. Éppen azért, minthogy tudatával bír annak, hogy érzelmeinek élénksége és meggondoltságra szert tenni nem tudása miatt titkai mindenki előtt fel szoktak tárulni, kísérti meg, hogy tán szavaival megtéveszsen. De ez csak azt bizonyítja, hogy ő képtelen s képtelennek is érzi magát másféle csalásra. És valóban, elég csak annyit tennünk, hogy ne hallgassunk rája: az igazság azonnal elénkbe tűnik s kitör minden taglejtéséből, minden arczkifejezéséből, minden pillantá-

sából, minden attitudejéből és egész lényéből. Hogy mit gondol, azt mindig értésünkre adja „türelmetlensége, hidegsége, meggondolatlansága, szórakozottsága, ha le-süti vagy felveti szemét, ha megmozdul helyéből vagy ott helyben marad; mert ezekben féltékenység, nyugalom vagy nyugtalanság, öröm, beszédesség és hallgatás nyilvánul mindenféle színárnyalatban... A nő nem akar sem gyöngéd szív, sem finom lélek lenni, nem akar sem bosszankodni, sem örvendezni; s mégis mindezt végigpróbálja, tudtán kívül, a mi annál bájosabb. Csak figyeljük meg őt, mikor szerelmes és nem akarja ezt bevallani. Teringettét, ha mi szívünk érzelmeit a legáradozóbban is engedjük ömledezni, akkor sem közelíthetjük meg azt a szerelmet, mely ennek a nőnek hallgatásából szól hozzánk“.¹

Ennek a költőnek, ki így ismerte a nőket, a nők által érzett vagy keltett érzelmeket, egy újdonszerű szinköltészet szülemlett meg agyában. A szerelem vigjátéka az, a mit ő így megírt, s a mit nem írt meg előtte senki. Racine megalkotta volt a szerelem tragédiáját: nem is egyéb Marivaux, mintegy feleúton megállott Racine, oly Racine, ki a szerelmi szenvedélyek harcát nem fejleszti gyászos következményeiig s ki ennek révén komikai költő marad; egy oly Racine, ki az *Andromaque*-nak csak második felvonását írja meg.

Azt mondták róla, hogy ő mindig csak „a szerelemnek hajnalát“ festette; a szerelemnek bizonytalan, határozatlan első nyiladozását, mely még nem ébredt öntudatra. Nos, azért tette ezt, mert ebben, és nem egyébben rejlik a szerelem vigjátéka. A bevallott sze-

¹ A szerelem meglepetései. I. 2.

relem, melylyel egyaránt tisztában van az, kinek szívét áthatja s az, ki e szerelem célpontja, egymagában véve korántsem vigjáték-tárgy. Mert itt két eset lehetséges: vagy szerencsétlen az a szerelem, s akkor drámának szolgál kiinduló pontul, vagy pedig szerencsés, s akkor meg éppen semmit sem lehet vele kezdeni. Ellenben a keletkező szerelemben lehet komikum, mert még nincs tudomása önmagáról, midőn a néző már tisztába jött vele; mert csalatkozik tárgyában; mert haboz, meghátrál, kertel, beleesik azon elővigyázatok törébe, melyekkel óvni kívánta magát, és pedig a beléje vegyülő különféle indulatok folytán, minők: bosszúság, szégyen, álszégyen, büszkeség, mely végre is megadja magát, önszeretet, mely végre is megszégyenül, meg ezer másféle dolog: s éppen ebben áll a szerelemnek vidám és mulattató drámája. Egy oly vigjátékban, melyben a szerelem nemcsak rúgója a bonyodalomnak, de maga a tárgy, azon pillanat, melyben a szerelmesek tisztába jöttek vele, hogy kölcsönösen szeretik egymást, a végkifejlet elérkeztének pillanata; s a többi vigjátékoktól elütőleg, a szerelmi vallomással kell végződnie az ilyen fajtájú szindarabnak. Így is végződnek rendesen a Marivaux vigjátékai. Gondolhatjuk, mennyire megnehezíti az ily vigjáték a költő munkáját. Bizton kell követni tudnia a szív mélyén alig megalakult érzelemnek megfoghatatlan munkáját, s ezt nagyon láthatóvá kell tennie a közönség számára, a nélkül azonban, hogy a szereplők számára is azzá váljék. Még annyira bizonytalan szenvedélyeket kell tanulmányoznia, hogy sejtelmük se legyen róluk azoknak, kiknek leginkább érdekökben áll tájékozva lenni felőlük, míg ellenben a néző, kinek nincs más érdeke ebben a dologban, mint a saját mulatsága,

teljesen láthassa s egész könnyen követhesse. Meghittjeivé kell avatnia a nézőket, még pedig a játszó személyek kizárásával; meghitten tárnia fel az előbbieket előtt nem tán egy tényt, melyet könnyű egyszer s mindenkorra a közönségnek értésére adni, hanem egy titkos szenvedélynek futó meg-megvillanásait, a szerelem veleitásokat. A művészetnek ebben a felfogásmódjában van valami bravouroskodás, arra irányult incselkedés, pikáns kérkedés, hogy az író jóformán semmit se mondva tudja magát megértetni. Annaira nőies ez a Marivaux, hogy még a nőies kaczerkodás sem hiányzik belőle.

Különben teljesen sikerül neki ez a szeretetreméltó játék. Még pedig azért, mert teljesen birtokában van a szerelem komplexiójának, hogy úgy mondjam, és benső természetének az a rendkívül biztos ismerete, mely egy ily czél eléréséhez szükséges. Még La Rochefoucauld sem tudta, már az egy szerelmet illetőleg, oly finoman felfejteni, mi minden játszik közre egy érzelem vagy szenvedély megalakulásánál. Marivaux legelsőben is azt tekinti, miből van alkotva a szerelem ilyen vagy olyan adott körülmények között; azután pedig azt tekinti és tárja tekintetünk elé, a mi a szerelmet oda vezérli, hogy lassanként tudatára jusson végre önmagának. Emitt a szerelem szerelmi összezőrrenésből¹ jön létre. (*Meglepetések*): ha két lény, miután megfogadta, hogy többé nem szereti egymást, találkozik egymással s mindegyik megmondja a másiknak a maga elhatározását, akkor nagy az eshetőség arra, hogy e beszélgetés őket kölcsönös

¹ Milyet t. i. Molière rajzolt a *Dépit Amoureux*-ben, melynek címét nem egészen szabatosan tolmácsolja az általunk is fentebb megtartott szokásos magyar czim: „*Szerelmi perpatvar*“.

rokonszenvre, sőt rokonszenvből szerelemre fogja hangolni: „Mennyire meg képes ő érteni engem!” Amott meg nem egyéb ad neki létet, mint elégületlenségünk azzal, a mit bírunk s vágyakozásunk az után, a mi tilos nekünk. (*Kettős állhatatlanság*). Máshol pedig éppen a szeretni szégyenlésből keletkezik: „Hogyan! Azzal gyanúsítani engem, hogy én szerelmes vagyok! Sokra becülöm ezt az embert! Mily szemtelenség! El ezzel a gondolattal...” Pedig ne akarjuk ám erőszakosan elodázni, mert így küszködni ellene annyi, mint folyton vele foglalkozni, s ekkor már belopózott a szivbe a szerelem (*A szerelem és a véletlen játéka*). — Máskor megint a szerelem előidézője az a naiv boldogság, hogy szerettetve van az illető, a jóság, szelidség, de egyszersmind ellentmondási szellem is, mikor mindenki azt hajtja a nő előtt, hogy szerelmének tárgya méltatlan rá, s mikor a nő aztán maga is annyiszor mondogatja magában: „Igaz, örültség volna tőlem!” hogy végre is erre a gondolatra bukkan: „Csakugyan, olyan örültség lenne?” (*Álvalloások*). S mindez az árnyalatoknak oly tudásával, a mi apró-cseprő titkainknak oly ismeretével, a mi nem hat oly nyomasztólag ránk, mint hat egy Molière, a ki ismeri a nagy titkokat, de a ki meglep s kissé zavarba ejt bennünket. A *Kettős állhatatlanság* kissé ellankad ugyan, de élvezet látni, mily pompásan meg tudta Marivaux jelölni a maga igazi és megkülönböztető vonásaival mindegyik állhatatlanságot, úgy a férfiét, mind a nőét. A jó Arlequin újabb lángra gyúlt, de a nélkül, hogy elfeledte volna első szerelmét. Érezni, hogy a jelen mellett csak félig mosódott el a mult, s hogy ez új vágy miatt csak kevésbé esik sérelem a hála érzelmein. Alapjában véve ő mind a két nőt szereti, csakis annyi különbséggel,

hogy újabb imádottja iránt élénkebben lángol, mint a régibb iránt, a mi rendén is van. Az a némi polygamiái hajlam, a mi legalább mint homályos ösztön, ha nem is mint tény, megvan a férfinál, igen szerencsésen, habár különben mértéktartással van jelezve. Sylvia ellenben, mihelyt máshová vonzza szive, már megszűnt szeretni ott, a hol imént szeretett. A régebbi érzelmet teljesen romba dönti az új. Még a sajnálat érzete sem tartóztatja tán a nőt; már csak a kötelesség által érzi magát lekötve, ezzel pedig nem lesz nehéz elbánnia...

Mindez — fogja mondani olvasóm — nagyon törékeny, gyöngé, nagyon vékony egy dolog; ki tudja, talán nagyon fölületes is. A magát nem ismerő szerelemnek ezen elemzéseiben vajjon nem téveszti-e szerző éppen az igazi szerelmet szem elől, s vajjon, midőn azt iparkodik minden módon kimutatni, mily elemekből alakul egybe a szerelem: önszeretetből, neheztelésből s más efféle mellékes apróságokból, vajjon nem mind olyasmiből keletkezőnek mutatja fel a költő, a mi minden, csak nem a tulajdonképeni szerelem? Ez ellenvetésben van igazság is; de egyszersmind sok helyreigazitásra is szorul. Mindenekelőtt vígjátékkal van itt dolgunk. Az a szerelem, mely azért létezik, mert létezik s mely villámszerűen sujt le, mint Juliánál és Phaedránál, a tragédia vagy a dráma körébe tartozik. Az a hajlandóság-szerelem, hogy a Stendhal nyelvén beszéljek, mely a megszokás, a becsülés, a szives érintkezések által fokozva igen messzi, tán még az előbbinél is messzebb mehet, lényegesen a vígjáték körébe tartozik, mert a lét közepes viszonyai között születik és él. S egyedül az ilyen szerelem szolgálhat tárggyul a szerelmi vígjátéknak; egyedül ez pikáns, míg a másik, az az egyszerű erő, oly ret-

tenetes, akár a csatarendben haladó hadseregek, hogy a bibliával szóljak. Egyedül az ilyen szerelem, és pedig azon érzelmeknek összeütközése, folytonos hullámozása által, melyekkel vegyül, vagy melyekből születik, illetve melyeket maga hoz létre, mert mindez egymásba szövődik és éppen ezért mulatságos, egyedül ez alkot egymaga egy kis drámát, és ez a fő; még pedig mulattató és gyöngéd természetű kis drámát, mert végkifejlete, „a sok titokzatosság után“ — mint La Rochefoucauld mondá — magának a szerelemnek kifakadása. Ne feledjük továbbá még a következőt se. Ha csakugyan igaz, hogy valamely mély érzelem azért létezik, mert létezik, s midőn alkatrészeire akarjuk szétszedni, akkor egész egyszerűen azt kockáztatjuk, hogy mellékútra találunk tévedni; szintúgy igaz az is, hogy nagyon ritkán esik meg, hogy érzelmeink ily fenséges és ily abszolút jellegűek legyenek. „Én azt szeretem önben, hogy . . .“ — szól egyszer egy nő, a kit Chamfort ismert, ahhoz a férfihoz, a ki tetszett neki. „Megálljon, kérem! — vágott közbe az udvarló — ha kegyed ezzel tisztában van, úgy én elvesztem“. Az udvarló e szavai szellemességre, sőt mélységre vallanak; de ezt lehetett volna rájuk felelni: „Bizonyára a regényes nagy szerelem vak szokott lenni; azonban bennem nem lakozik efféle örült szerelem, miután van szemem még arra is, hogy az ön érdemeit is látni tudjam. De ha érdemeiért szerettetni nem éppen annyi, mint önmagáért szerettetni, mindenesetre annyi, mint olyasmiért szerettetni, a mi az illetőhez meglehetősen közel áll. A becsüléssel társult szerelem például, ha nem is vegyítetlen, tiszta érzelem, de bizonyára eléggé kellemes vegyülék. Az a szerelem, mely tán olyas valakire való neheztelésünknek köszöni létét, a ki nem érdemel

meg bennünket, legalább is bizonyos előnyben részesítés, bizonyos kitüntetés. És így tovább; s az ily érzelme-
ket még mindig elfogadhatóknak találhatjuk“. — Kétség-
kívül, mert ilyen szokott lenni a dolgok rendes folyása,
s mert a vigjáték ezekből az aprólékos fogásaiból ala-
kul az oly szerelemnek, mely elemzés alá vehető, miután
nem feltétlenül tiszta, melynek fokai vannak és képes
fokozódni, miután nem absolut természetű. Sőt mi több,
emlékezzünk arra, mit mond La Rochefoucauld! „Ha létezik
tiszta, más szenvedélyek vegyülékétől ment szerelem, úgy
ez csakis az lehet, mely a szív mélyén rejtőzik, s mely-
ről nekünk magunknak sincs tudomásunk.“ Nos, éppen
ez az öntudatlan szerelem az, a mit Marivaux fest, vagy
legalább a minek festésén kezd. Majd ama más szen-
vedélyekkel vegyülve tünteti fel, melyek révén öntudatra
ébred, s melyekre szüksége van, hogy megismerhesse
önmagát s hogy bizonyos tekintetben mintegy testet ölt-
hessen; de ez még mindig szerelem, még pedig az igazi,
az, a melyik sokáig elrejtőzve élt a szív mélyén. Ezért
olyan mulatságos és megható ez a szerelmi vigjáték.
Mulatságos, mert mindig bizonyos gonoszkodó gyönyört,
a szindarab nézőjének különösen élénk élvezet nyújtó;
tisztábban láthatni a szereplő személyek érzelmeiben,
mint ezek maguk, s náloknál jobban tudhatni, mit fog-
nak cselekedni. Viszont megható is, mert ez a sokáig
öntudatlan maradó szerelem bizonyára igazi szerelem, s
mert mi e szenvedély iránt sokkal jobban érdeklődünk,
ha annak önmagában, abbeli jótehetetlenségében rejlik
akadálya, hogy magát megismerje vagy megértesse, mint-
sem akkor, ha külső akadályba ütközik: az előbbi eset-
ben mindenki szeretné előmozdítani megszülemlését. És
mikor aztán azok a többi szenvedélyek, neheztelés, önsze-

retet, melyek a szerelem megnyilatkozását elősegíteni képesek, kezdenek feltűnni, ezeket is szívesen látjuk, tudva, mi lesz eredményük; sőt magunk óhajtanók beleönteni e szenvedélyeket a szereplőkbe, hogy kissé jobban ösztökéljük őket: „Ugyan féltékenykedjél hát! Majd akkor belátod, hogy szeretsz!”

Megható továbbá e szerelmi vigjáték még azért is, mert szerzőnknel rendkívül kedves jóság szelleme árad végig rajta. Marivaux a mi Terentiusunk, habár egy kissé kicziczomázott Terentius. Alakjai elragadó jó lelkűek. Semmi sem nehezebb, mint a jólelkűséget vinni a színpadra, mert ez ott nagyon könnyen ölti magára az izetlen érzelmösség látszatát. Marivaux kikerüli e veszélyt, mert az ő jólelkű emberei szellemes emberek. Arlequintól el akarják venni Sylviát. „Hagyja Sylviát a herczegnek. Ő szereti e lányt. Szerencsétlen lesz, ha nem veheti nőül. — Hát bizony eleinte kissé búsulni fog miatta; de majd vigaszt fog lelteni abban a tudatban, hogy úgy cselekedett, a hogyan minden derék embernek cselekednie kell; míg ellenben ha nőül venné, ennek csak az lenne az eredménye, hogy Sylvia is sirna, én is sirnék; egyedül ő maga nevetne, már pedig abban semmi gyönyörűség sincs, ha az ember egyedül nevet“. Íme, ilyen ez emberek beszédmodora; csupa szellemből állanak, le egészen szívök mélyéig.

A *Hagyomány* (Legs) című darabban észlelhetni különösen a Marivaux pszichologiai finomságát a maga teljességében, valamint azt a jólelkűséget, mit ő mindeme finomságába vegyít. A *Hagyomány* egy oly férfiúról szóló tanulmány, a ki durczás, zsémbes, igazságtalan s kevés kell hozzá, hogy kiállhatatlanná váljék. És mégis szerelmet tud ébreszteni maga iránt. Ez teljesen az életből van ellesve;

az ilyen fajtájú emberek igen gyakran kiváló sikereket aratnak a nők körében, komoly és tartós sikereket. Még pedig először azért, mert az ellentmondás szelleme a szerelemnek azon alkotó részei közé tartozik, melyeket oly pompásan tudott Marivaux felfejteni; a nő önszeretete hiúság-kérdést csinálhat abból, a mi kétségkívül diadalnak igen szép, t. i., hogy egy medvét megszelidítsen; annak pedig Isten a megmondhatója, milyen fokú önfejűséggel társul egy nőnél az önszeretet hiúsága. Aztán ez a durczásság csak félénkség eredménye, a mit igen jól észrevett az a nő, ki szereti „öt“; de ennek észrevevéséhez több kellett, mint női finomság; lelki jóság kellett.

Ilyen alapjában véve a Marivaux vigjáték-költészete. Valami egészen új, váratlan, teljesen eredeti s nagyon mély, daczára, hogy csak a *társas játék* egy nemének látszik. Marivaux az által, hogy a vigjátékba belevitte a szerelem elemzését, új területet hódított meg a vigjáték számára. Új utakat nyitott. Tudom, hogy ezek csak gyalogutak; „ismeri a szív valamennyi ösvényét, de nem ismeri országútját“; Voltairenek igaza van, csak-hogy ezt felelhetni rá: „A merre még senki sem járt, ott bizony még ösvények sincsenek“.

Nagyon érdekes közelebbről venni szemügyre azt a módot, a hogyan ő a maga könnyed színi alkotásait elberendez. Nincs nála semmi *szervezetbeli* művészet, mely holmi csinálmányos szervezetre vallana. A *technikai* mesterségnek még árnya sem található itt. Még pedig azért nem, mert először semmi efféle sincs benne, aztán mert nincs is szüksége effélére. Az ő színművecskéje nem külső tényekből van egybealkotva, melyeket bizonyos rendbe kellene szedni, hogy szoros kapcsolatú és logikai egymásutánt alkotva, oly conclusióhoz vezessenek, mely a

praemissában bennfoglaltatik; oly lelki tényekből van egybealkotva, melyek egészen önként következnek egymásra, minden oly külső körülmény közbejötte nélkül, mely azok előidézésére vagy továbbfejlesztésére a legcsekélyebb hatással lehetne. Ily eljárás mellett aztán a szerkesztés művészete magával a szívekben olvasásnak művészetével azonosul, és a drámának nincs más folyása, mint maga az érzelmeknek fejlődése. A bonyodalom korántsem szükségképi ott, hol a drámai mozgalom bizonyos tekintetben intim jellegű és egyenesen a szív életének evolúciójából származik. A bonyodalom a szorosán vett inventiónak azon része, melyet a szerző a színműben érvényesít. A ki tökéletesen látja, mint következnek egymásra a lelkekben az érzelmek, annak nem szükséges az inventio, elég, ha látni tud. Az ilyen költő a maga inventióját egész természetesen arra fogja szorítkoztatni, hogy egy bizonyos *helyzetet* találjon, melyet ha egyszer megtalált, aztán egészen alakjaira bizza, hogy haladjanak útjukon. Elannyira, hogy a színpadnak valamennyi nagy psychologus költőjénél közös irányzattá válik semmire szorítkoztatni a bonyodalmat. Így vezeti Racinet a maga természetes hajlama egy *Bérénice* megírására; s mikor aztán sikerült megteremtenie a bonyodalom mellőzésének ezt a remekét, s a mikor aztán inventio hiányával vádolják érte, így felel: „Ellenkezőleg! Éppen az igazi inventióval rendelkezem én! Az inventio *abban áll, hogy a semmiből teremtsünk valamit*“.

Az igazat megvallva, egy nagyszabású szindarabban nem elégséges egy helyzet s azon érzelmeknek természetes evolúciója, melyeket a helyzet egymással szembe állít. Az érzelmek saját magukra hagyva sokkal lassúbb mozgásúak és sokkal tovább maradnak hasonlók ahhoz,

a milyeneknek eleinte mutatkoztak, semhogy ne volna szükséges őket némely ügyesen előkészített körülmények segélyével újítólág módosíthatni, mintegy maguk körül megfordulásra kényszeríteni, hogy minél több oldalról mutatkozzanak szemünknek. Hogy Phaedrát ne csak könyezni és haldokolni lássuk, erre nézve szükséges volt Theseusnak halála hírét kelteni, majd visszahozni őt, aztán felfedeztetni Phaedrával Aricia és Hyppolit szerelmét: az ilyen bonyodalomnak elrendezésében remekel Racine oly mesteri módon, habár különben a bonyodalom megvetését hangoztatja is. Az oly psychologusról tehát, ki — mint Marivaux — tisztán psychologus, elmondhatni, hogy nincs szüksége bonyodalomra, s hogy csakis a bonyodalomig jut. Más szóval, az oly kisebbszabású munkákban fogja magát otthonosan érezni, melyekben fölösleges neki a bonyodalom, s nem birkózhatik meg az oly hosszabb lélekzetű alkotásokkal, melyekben nem nélkülözhetné a bonyodalom segélyét.

Így tapasztalható ez tényleg Marivauxnál. Az ő remekművei oly kis darabok, melyek megannyi miniature kiadású drámák. A drámából megvan bennök annak lényege, a lelki élet; megvan bennök a haladó mozgás, és e mozgásnak fesztelen, könnyed beosztása. Hiányzik ellenben belőlük a nagyszabás és a változatosság, mert hiányzik belőlük a mellékesemények inventiója, mely mellékesemények ugyan magukban véve elég silány dolgot képviselnek, merő csinálmányok, de e csinálmányok arra szolgálnak, hogy ha egy érzelem evolúciója befejeződött, egy másik érzelmet léptessenek fel, mely aztán szintén végig járja a maga útját, nyomot hagyjon maga után, s a jellem festésének teljesebbé tételére szolgál.

Innen ered egyetlen komoly gyengéje a Marivaux kis darabjainak: mindannyian bizonyos egyformaságról tanúskodnak s mindannyinak kissé előre látni lefolyását. Nem csálnak meg bennünket, kissé túlságosan is tudjuk, mily czél felé haladnak. Nincs annál ostobább dolog, színdarabban csak úgy mint regényben, mint az oly váratlan fordulat, mely csak a szerző szeszélyének szülötte; de a természetesnek bizonyuló váratlan fordulat, az olyan, melyről utólag azt mondjuk, hogy el lehattünk volna rá készülve, arra vall, hogy a költő ismeri a dolgok mélyét, de egyszersmind érti a módját, hogy mégse tárja fel azt azonnal szemünk előtt, arra vall, hogy vannak neki tartalékban őrzött lélektani adalékai s egyszersmind elég ügyes ezeket elrejteni tudni, szóval oly tudományra vall, melynek művészet a szakavatott értékesítője.

Tán azt is mondhatnák némelyek, hogy ezeknek az annyira finomított érzelmeknek raffinálásában már magában bizonyos tartalombeli szegénység nyilvánul, a mely természetesen nagyon viszonylagos és csakis a színköltés nagymestereihez arányítva nevezhető szegénységnek. Ezek az emberek, kiknél a szenvedélynek első felbukkanásai oly megfoghatatlanok, kiknél az indulat meg-megvillanásai annyira futólagos jellegűek, kiknél a felhajnalló szerelem oly elbűvölőn bizonytalan szürkület ködében dereng, ezek az emberek tán azzal gyanúsíthatók némelyek szemében, hogy mind csak a szerző iránti sziveségből ilyenek; s az nem történik náluk minden jóindulatú szándékosság nélkül, ha oly sokára értik meg szívöket: talán az ő elnéző beleegyezésükkel történik az, ha az öntudatlanság homályát náluk oly későre osztatja el az öntudatra ébredés fénye. Mikor észreveszik

magukat, hogy szeretnek, vagy hogy már nem szeretnek, majdnem kedvünk volna így szólni hozzájuk: „Ugyan, kérem, nem sejtették volna ezt önök egy kissé már előbb is?” A mire ők így felelhetnének: „Maglehet; s maglehet, hogy nem is annyira a szerző kedvéért, mintsem a magunk gyönyörüségeért, nem is az önök, hanem a saját magunk mulattatására tettük, ha teljességgel nem igyekeztünk mennél hamarább jutni el a végkifejléshez, ha nem siettünk czélt érni. Nagy gyönyörüséget nyújt az, ha ilyen dolgokban bizonytalanul tapogatózhatunk; azt a csiklandó gyönyört, mire nálunknál közönségesebb fajtájú raffinált lelkek is szert tesznek az által, hogy nem vallják be mindjárt szerelmüket, mi is élvezni kívánjuk akkor, midőn nem akarunk szerelemre gondolni s nem akarunk felettébb szerelmet érezni“.

Mert ezek az emberek finom művészek az édes-lágy és könnyed érzéklések terén, és sehol sem található párjukat abban az ügyességben, a melylyel szívöket mint valami nagyon gyöngéd, nagyon fogékony és végtelenül bonyolult hangszert kezelni tudják.

IV.

Marivaux, ki méltó lett volna rá, hogy La Rochefoucauldnek körében éljen, és Lafayettenének ¹ barátja legyen, s ki különben szellemesen eltársalgott volna Joubert-rel ² vagy Heine Henrikkel is, nincs egészen he-

¹ La Rochefoucauld barátnéjának, a XVII. század nagytehetségű regényírónőjének. Ford.

² Joubert (1754–1824.) moralista, mint némelyek nevezik: Franciaországnak és Európának legutolsó nagy *Pensées*-írója; La Rochefoucauld és Vauvenargues méltó utódja maximáival. Ford.

lyén a XVIII. században. Kétségkívül ennek a századnak is embere ő, mert akad benne, a mi La Mottera, valamint akad, a mi az ifjabb Crébillonra emlékeztet; de máshol keresendő mégis az ő igazi származáshelye. Ő psychologus oly korban, melynek psychológiája vajmi fogyatékos és szegény. Ő finom és gyöngéd szellem oly korban, melyről minden merészség nélkül állíthatni, hogy az embereknek a durva iránt érzékük van mindenben. Daczára a Jakab-féle alakoknak, van tudása, érzéke és hajlama a nagyon gyöngéd, nagyon tiszta, nagyon fé-lénk, önmaga felől kissé nyugtalankodó szerelem festéséhez, még pedig oly korban, mikor a szerelem rendszerint nem volt egyéb, mint szellemes kifejezésekbe burkolt durvaság. A XVII. század azon emberei közül való ő, kiket a XIX. század ért meg s kiknek megértésében gyönyört talál. A sors által e két század közé ékelve, nem tudott teljes sikert aratni. Vagy egyik, vagy másik században kellett volna élnie, hogy értéke szerint méltányolhassák, sőt, hogy egész értékét kifejtthesse. Bármelyikben e két század közül jobban kedvelték volna, sőt ő is még méltóbbá vált volna arra, hogy kedveljék. Kevésbbé vaskos regényeket írt volna, a melyekben aztán nem találtak volna helyet bizonyos érzelgős megkéljelő banalitások. A színiköltészetben azt tette volna, a mit tett, t. i. bevitte volna a szerelmet a vigjátékba, a mit előtte nem igen kíséreltek meg, és a mi iránt a Racine vagy a Musset által fogékonynyá tett közönség több figyelmet tanúsított volna. Úgy véve, a milyen, nem mondható nagynak, de jelentékeny tehetség, mert valami olyat talált ki, a mi addig másnak nem jutott eszébe, s a mit meglehetősen nehéz is utánozni. Legeredetibb komikai színiköltőnk Molière óta egészen Beau-

marchaisig, sőt tán még ezen túl is. Erősen emlékeztet Racinera, még pedig egy oly Racinera, ki Fontenellehez járt iskolába. Sokat fecseg, egy kicsit kaczerkodik is s mond két vagy három rendkívül finom dolgot, a mik, közelebbről tekintve, mély dolgoknak bizonyulnak. A nők társalgásában elő szoktak fordulni az ilyen meglepetések, s ezért szerette meg úgy az utókor, a miért különben nincs oka pirulni, ezt a kis kaczer, csacska Marivaux bárónőt, ki bizonyos dolgok felől nagyon tájékozott volt a nélkül, hogy mutatta volna.

MONTESQUIEU.

A Montesquieuről megjelent tanulmányok legtöbbször az a közös vonás jellemzi, hogy úgyszólván töredékes természetűek. E nagy publicistának hol egyik, hol másik oldalát tárják elénk s úgy tetszik, mintha ennek a másik oldalnak semmi köze sem volna az előbbihez. Nem a commentatoroknak rovandó ez fel, valamint nekem magamnak is tán csak félig számítandó be saját hibámul, ha esetleg én sem talállok másképp végezni, a mit különben biztosra vehetni. Az az oka, hogy Montesquieu, habár ő nem annyira változékony, sem nem annyira kezeink közül kisikló szellem, minő egy Montaigne, mégis mintegy mindenütt otthonosnak látszik. Az ő egyéniségében több ember foglaltatik, kik nincsenek egymással valami szoros kapcsolatban; az ő elméjében több rendszer foglaltatik, melyek olykor összetalálkoznak ugyan egymással, de melyeknek logikai összefűzésére ő nem igen iparkodott, tán nem is igen gondolt. Ő complex szellem, de egységes lánczolat híjával. Mindenütt ott van; de sokkal inkább hiányzik nála a szakadatlan folytonosság, a mindent felölelő, az óriási anyagot áttekintő képesség, semhogy universalis nagy szellem lehetne, vagy legalább annak látszhatnék.

Benne egy ó-kori ember, egy saját korabeli ember, a mi századunknak gyermeke s egy jövődő koroké található, miként található egy conservatív, egy aristokrata, egy demokrata, egy természettudós philosophus, egy rationalista philosophus, sőt még más egyéb is: még pedig korántsem ködös zűrzavarba összefolyva, mint másoknál, ellenkezőleg, mindez bámulatosan világos és fényes tiszta nála, csakhogy mindez nála megannyi ragyogó csillag, melyeket nem csoportosított semmi központosító erő, vagy legalább valami olyas, a mitől annyi, a mennyi tájékoztatást nyerhetnénk. Rengeteg és tündöklő világ ez, hol azonban ismeretlen a nehézkedés törvénye.

Hogy e világot rendszerbe foglalva tárgyalhassa valaki, ehhez még kiválóbb elme kívántatnék, mint a minő maga Montesquieu volt, a mi tán mégis nehéz egy föltétel; vagy még inkább az kívántatnék, hogy e különböző conceptiókat jóval szűkebb rendszerbe szorítsuk bele, semmint a milyenek azok egyenként véve, a mi megint annyi volna, mint meghamisítani Montesquieut. Alkalmasint az lesz a legcélszerűbb, ha részletenként kísértjük meg őt leírni, kitartó türelemmel és hiven, beérve azzal, hogy végül aztán a saját kockáztatásunkra megjelöljük, ha nem is azt a gondolatot, mely nézetünk szerint az ő összes gondolatait mind magában foglalná — ily rengeteg tág körű gondolat nem is létezik s ha léteznék, úgy nála ez is meg volna található — de legalább azokat az irányzatokat, melyek legélesebben domborodnak ki az ő irányzatai közül; azon eszméket, melyek annál az embernél, ki valamennyi eszmével rendelkezett, legalább annyiban emelkednek fölül a többin, a mennyiben ezek voltak legkedvenczebb eszméi; azon tant,

mely — noha szorosan véve nem több, mint *egyik* tana a sok közt — mégis legalább annak látszik lenni, melyet ő leginkább választott volna vezérelvül, ha az a valóságban testet öltött volna.

I.

A fiatalabb kori Montesquieu.

Én Montesquieuben mindenekelőtt a saját korának emberét látom, azét a korét, mely nagyon szellemes, nagyon tudásvágyó, nagyon értelmes, nagyon frivol volt, s a mely, úgy látszik, nem akarta, hogy bármiféle természetű kötelék őt valamihez hozzáfűzze. Ez a világ kizökkent a kerékvágásból, elvesztette egyensúlyát. Éppen ezért mulatságos annyira. Ingásában folyton tánczolni látszik. Semmiben sem igyekszik magának támaszpontot keresni. Elvesztette lába alól a talajt, melyet vallás, erkölcs és hazafiasság alkottak, ez utóbbi egy hazafias szellemű királyság iránti hódolat alakjában, s melynek valamivel csekélyebb mértékben az irodalom cultusa, a szépnek előszeretete, a művészi öntudatosság voltak ugyancsak alkotó elemei. Elvesztett egy bizonyosságot, melynek helyébe még mindig nem sikerült újat szereznie, nem még olyat sem, a mi annak hívésében gyökereznék, hogy ha ma még nincs meg, majd meglesz egyszer: remény alakjába öltöző bizonyosságot, milyen a XVIII. századnak, sőt még azutáni időknek is sajátja lesz Addig is, míg ezt megszerezhetné, vagy még inkább a nélkül, hogy bárminek megszerzésére gondolna, e század önmagán mulatva tölti az időt, önmagát ábrázolja le ügyes szatirikus regényekben, mélyebb tartalom és jelentőség híján levő vigjáté-

kokban, és a nélkül, hogy komolyabban törődnék velük, a természettudományokkal, vagy jobban mondva: természettudományi különlegességekkel foglalkozik. Ezenfölül, minthogy frivol természetű s minthogy valamint önmaga iránt nem, szintűgy semmi iránt sem viseltetik tisztelettel; minden rendet felforgatni vágy, elégületlen; az ó-korból legalább is annyira űz gúnyt, mint a kereszténységből s körülbelül ugyanazon okoktól vezéreltetve, minthogy az ó-kor cultusa az előbbi századnak valóssággal egyik hitvallása volt; magát a művészetet is kétségbe meri vonni, nagyon megveti a költészetet, mint mindent, a mi iránt kiveszett belőle az érzék; skeptikus, nagyon tudásvágyó, kissé közepszerű és egy kissé nyegle.

Montesquieu fiatalabb korában ennek a korszaknak gyermeke s ebből a jellegből mindvégig meg is maradt rajta valami. (Miként viszont már fiatal korától kezdve korántsem szorítkozik kizárólag a most mondottakra az ő egyénisége.) Az első pillanatra azt gondolhatnók, egy Fontenelle-el van dolgunk. Száraz, gonoszkodó, tudásvágyó és précieux-szerű. Se erős meggyőződést, se mély érzelmességet ne keressünk benne. Szeretetre méltó, sőt elragadón kedves világfi; „a megtestesült galanteria a nők körében“, mint egy kortárs mondja; de szíve nem ismer tartós vonzalmat, sem mély indulatot. „Én ifjúságomban udvarlójává szegődtem bizonyos nőknek, kikről azt hittem, hogy szeretnek engem. Mihelyt megszűntem ezt hinni, azonnal meg is váltam tőlük.“¹ Lelke a lehető legkevésbé vallásos lélek. Az istentagadók vallásosab-

¹ V. ö. Usbeck-el a *Perzsa Levelek*-ben. (VI. levél.) „Ama népes seraiban, hol én éltem, a szerelemnek szerelemmel vettem elejét, szerelem segélyével irtottam ki szivemből“. A *Perzsa Levelek* a

bak nálánál, mert az atheismus gyakran az Isten gyűlölete, már pedig a gyűlölet mintegy a félelemnek egyik formája, a hívésnek egyik jele, vagy legalább is a gyűlölet tárgyával folyton tartó foglalkozásnak jele. Montesquieunek azonban még eszébe sem jut Istenre gondolni. Egész életében jóformán egyetlen egyszer ejt szót róla s akkor is merő rationalista módjára, nem mint valami lényről beszél róla, hanem mint valami törvényről, formuláról. Teljességgel nem érzi át.

Ő nem keresztény. A *Perzsa levelek* mindenekelőtt a kereszténység ellen irányuló pamphlet, még pedig már nem a Fontenelle modorában, nem indirekt és leplezett, hanem élesen metsző és kiméletlen, egészen a Voltaire modorának megfelelően: „Van ennél ¹ egy még nagyobb csodatévő . . . és ez a pápa: Majd azt hiteti el, hogy a mi három, az csak egy, majd hogy a kenyér, melyet eszünk, nem kenyér, miként a bor, melyet iszunk, nem bor; és száz meg száz több efféle dolgot“. Íme, e *levelek* rendes hangja, melyekben a vallás dolgait érinti, s melyek jókora számmal vannak. Később a hang egészen megváltozik ugyan, de nem a gondolat. Mert siesünk megjegyezni, hogy úgy ennél a pontnál, mint minden egyébnél, a *Perzsa levelektől* a *Törvények Szelleme* közé eső időben, Montesquieunek a modora, de nem gondolkozásmódja változott meg, s a két időpont közt mindössze csak annyi különbség található, a mennyi a tréfás

maga összességében azt a hatást teszi, hogy Montesquieu Usbeckben rajzolta saját magát, a minthogy ma általában őt szokás ez alakjában felismerni.

Szerző.

¹ T. i. az uralkodónál, a ki esetleg azt hiteti el alattvalóival, hogy egy tallér kettőt ér, vagy éppen azt, hogy egy darab papír pénzértékű stb.

Ford.

hang és a komoly hang közt létezik. Azt ugyan meg fogja tehetni, hogy komolyabb bánásmódra érdemesitse ezután a kereszténységet, hogy mintegy társadalmi hatalomnak tekintse s már ne csak gúnytárgyat lásson benne; de sohasem lesz képes teljesen átérteni, még kevésbbé lesz képes átérezni.

Saját korának gyermeke továbbá abban is, hogy nem bírja felfogni a nagyszabású művészetet. Megveti a költőket, vegyesen mindenféle fajtájút, elbeszélőt, ódairót, elégikust, főleg az ódairót,¹ és csak a színiköltőknek kegyelmez meg, „a szenvedélyek e mestereinek“, mert a *mi* színiköltőink mindenekfölött moralisták és szónokok.

Az ő szemében Plátó, Malebranche, Montaigne és Shaftesbury a világ legnagyobb négy költője; oly nézet, a melyben van valami igaz is; de a mely mindenestre igen meglepő. Bizonyára úgy értendő ez, hogy a philosophusok közt, az eszmék teremtoi és felidézői közt találhatók a legnagyobb költők az ő szemében. De csak megvetéssel tud viseltetni a lyrikusok „szép csengő sületlenségei“ iránt, az „olyan költőfélék“ iránt, kiket regényíróknak hívnak, „kik kiforgatják túlzásaikkal az elmének és a szívnek nyelvét“: mindazon emberek iránt, kiknek „az a mestersége, hogy békóba verjék a józan érzéket és tetszetős cifraságok terhe alatt görnyedteessék az ész“. E szavakból érzik a hideg ész embere, ki csak eszmék iránt fog szenvedélylyel viseltetni. Bárminő írók legyenek is egy Montaigne, egy Shaftesbury, sőt egy Racine, az eszmék e mestere nem szereti „a szenvedélyek mestereit“; ez az ember, ki oly kevés érzelmet látott a

¹ *Perzsa Levelek* CXXXVII. levél.

Szerző.

nagyvilágban, nem szerette azokat, kiknek ez érzelmek voltak táplálékai, s kik ezeket festették.

Van egy közvetett és mintegy visszajáról vett bizonyítékunk arra nézve, mily kevés hajlammal viseltetett Montesquieu a művészeti dolgok iránt. Rousseau-nak azt a híres paradoxonját az irodalomnak és a művészetnek az emberekre gyakorolt káros hatásairól, ő már előre felállította és előre meg is czáfolta; s éppen ez a czáfolata tanúsítja, mennyire nem viselkedett ő ama dolgok iránt igazi szeretettel.¹ Ez a czáfolat nem művész emberre, hanem nemzetgazdára vall. Ugyan mire jók mind e felfedezések, kérdi Rhédi,² ha üdvös hatásaitat mindig, esetleg még értékükön fölül is ama nagy bajokkal kell megfizetnünk, melyeket e felfedezések előtt nem ismert az emberiség, s melyek ezek révén zúdultak reája? Vajjon Goethe érveivel felel-e aztán erre Usbeck? Így felel-e: Mitsem tesz! Mennél több az igazság, annál több a világosság; mennél nagyobb a láthatár, annál nagyobb a térség; meritsük ki fenéki az emberi tehetséget, hogy így az embernek egész eszméjét megvalósíthassuk? Korántsem, hanem a Voltaire *Salon-emberének* érveivel és *négykézláb járó emberével* felel:³ A művészetek a fényűzés szülői, a mely viszont az emberek munkásságát mozditja elő. Egy nagyvilági hölgynek öltözéke

¹ *Perzsa Levelek*. CVI. levél.

Szerző.

² Az egyik Európába jött perzsa, ki Velenczéből levelezget a Párisban tartózkodó Usbeckkel.

Ford.

³ *Le Mondain*: Voltaire híres philosophiai szatirája, mely a „természeti állapot“ ellenében a civilizatiót, a luxust dicsőíti, s melyhez Voltaire két védekező szatirát irt folytatásul. A négykézláb járó emberrel a Rousseau östermészeti életet élő emberét torzképezte; e kifejezés szállóigévé vált azóta.

Ford.

ezer kézi munkást foglalkoztat, s így forgásba jön a pénz, így folyton növekszik a jövedelem. Nem többet ér ez, mint holmi barbár népek sorába tartozni, „a melyek közepett egy majom tisztességgel megélhetne, a többi közt szintén elcsúsztatnék, sőt tán némi kitüntetésben is részesülne ügyességeért?” Meglehet; de Usbeck okoskodása folyamán egyetlen egy oly szót sem ejt, mely a művészetnek önmagáért, vagyis a szépért való imádására vonatkoznék.

Szintúgy saját korának gyermekére vall nála az a bizonyos érdeklődés a természettudományok, és mint Fontenelle szerette mondani, a *kísérleti philosophia* iránt. „A philosophus arra használja el egész életét, hogy tanulmányozza az embereket . . .” — mondta La Bruyère. Az 1715 tájt élt philosophus arra használta el szemét, hogy egy-egy rovat bonczolgasson. Ezért korántsem akarom őt ócsárolni s nem tartom a másféle philosophusoknál tán alábbvalónak. Csak azt kívántam jelezni, milyen új árnyalatot nyert ennek a szónak jelentése s ugyanakkor milyen új fordulatot vettek az eszmék is. Montesquieu tehát bonczol, észlel, mikroskoppal dolgozik s jelentéseket terjeszt elő a bordeauxi akadémiának természetrajzi tanulmányairól. Vajjon neki is az a szándéka ezzel, hogy bevásztassa magát a *Természettudományi akadémiába*? Nem. Mindössze csak az akkori nemzedék irányát követi s folyton szemünk előtt tartandó tény az, hogy a XVIII. század nagy *philosophusainak* legelsejénél is megelhető az az ismertető jel, mely valamennyiükkel közös: az encyklopaedikus jelleg, a természettudományi dolgok iránti érdeklődés s az a többé-kevésbé megállapodott nézet, mely ezekben véli keresendőnek egy új világ kulcsát.

De különösen abban mutatkozik nála az akkori nemzedék szelleme, a hogyan az embereket észleli és festi. Ezek a *Perzsa levelek* igen jellemzőek e szempontból. Voltairenek igaza van, „könnyű munka ilyesmit írni“, természetesen annak, a ki Voltaire. Egnéhány levél kivételével, melyekre még visszatérünk, teljesen igaz, hogy nem kellett egyéb e mű megírásához, mint jókora szellemesség. E levelek nagyon kedvesen frivolak. Akar-e olvasóm szembeszökő bizonyítékot erről? E levelek La Bruyèret mély szellemnek tüntetik fel. Igen, ha az kitűzött szándékunk, hogy La Bruyèrben mindenáron necsak egy nagyon komoly, erős meggyőződéssű és mélyre hatni tudó író találjunk, a minő kétségkívül, hanem oly nagy philosophust, ki az emberi nyomor netovábbjának ad hangot, kinek érzelmessége szívszaggató, a kinek nagysága imponáló: szóval, ha egy Pascalt akarunk csinálni La Bruyèreből, úgy erre semmi sem czélszerűbb, mint legelsőben is a *Perzsa Levelek*hez folyamodnunk.

Egyébiránt kitűnő egy mű ez. Menete élénk, modora kissé nyeglén fesztelen, mindenütt maró mosoly, szűrő szemhunyorítás, hirtelen gyors mozdulat, mely egész silhouette-et ír le. Mindegyik levél apró remeke a száraz, a világos és metsző stílnak, melyet végtelen nehéz utólérni, legalább a könnyedségnek ilyen fokán. De a mi a bennük levő észleleteket illeti, ezek a hírlapírók észleleteinek színvonalán állanak. Mert mik vonulnak el szemünk előtt ez oly élénk lapokon? Egy újdonsággyártó író, egy a bölcsek kövét kutató philosophus, egy kaczer, egy pedáns, egy főrangú divaturacska, egy lelkiatya . . . Nos, ez elég kevés, nemde? Azonban várjunk csak: még ennyi sincs nála: az újdonsággyártónak csak

összeránczolt homlokát látjuk, a feltalálónak csak megriadtságát, a kaczer hölgynek csak cziczomáját, a divaturacskának csak nyegle mozdulatát, a lelkiatyának csak görnyedt hátát engedi megpillantanunk az író. Megannyi rajzvázlat, futtában odavetett és kitünően lekapott körvonalai a környező napi élet jelenségeinek. La Bruyèrenél — mint Voltaire mondja — „oly dolgokat találni, melyek minden korba, minden helyre illenek“, vagyis La Bruyère, midőn csak azokat rajzolta, a miket szeme előtt talált, eléggé mélyen tudott hatolni, hogy felfedezze bennük a közös alapot, az örök emberi természetet s hogy ezt élénken megvilágítva állítsa elénk. Montesquieu ellenben felszinen, külsőségeknél marad. Egy-egy jellemző mozdulat nem kerüli el tekintetét, de igenis elkerüli az ember maga.

Nem akarnék tán olyasmit hányni szemére, miért nem volt pedáns; de elvégre annál az emberfajnál, mely egy olyan különös korszakban merül fel, minő a regensség, azt hiszem, akadt volna valami bensőbb természetű megfigyelni és feljegyezni való. Az egész század ilyennek fog bizonyulni: jó szatirikus festő lesz, de gyöngé moralista; jó és igen éles szeme lesz, de azért mégsem fog egyebet látni tudni, mint a muló percz dolgait, *reporter* lesz s mint ilyen, képtelen arra, hogy a napról-napra tett észleleteket az örök emberinek szolid és teljes ismeretével mélyítse. S ebből ered úgy gyöngeségének, miként bűbájának is egy része.

Szintúgy a maga korának gyermekét szemlélhetjük továbbá Montesquieuben, ifjúkorának ez évei alatt, más oly hajlamai révén is, melyeket csak azért emelek ki, mert mindvégig megmarad belőlük valami benne. Így képzeletében némi ledérség van, stílusában némi pré-

cieux íz-szin. Az irodalmi és tudományos szalónok divata uralkodik ez időtájt. „Figyelje meg csak jól a Catullus korát — írja gonoszkodva Mérimée egy hölgynek, kivel levelezésben állt. — Ez azon korszak, melyben a nők elkezdenek ostobaságokat követtetni el a férfakkal“. A XVIII. század eleje az a korszak, melyben a szalónok elkezdenek ostobaságokat mondatni az írókkal. Minden író-ember belsejében egy Trissotin szunnyadozik, vagy legalább is egy Cydias lappang csirájában. Olvastatni a nagyvilági hölgyektől, kik az irodalom műértő kedvelését szenvedlik, ebben a szerettetni vágyásnak egy bizonyos formája nyilvánul e szerzőknél, mint a kik érzik, hogy a nőknél az írói tehetség bámulása a szerelemnek egyik határozatlan formája. Ez a viszketegségig menő vágy aztán a különböző idők szellemének megfelelően ez írókat arra készteni, hogy ledér hajlamúak, nyeglén fesztelen modorúak vagy mystikus irányúak legyenek, esetleg mind a három egyszerre. Ugyanez a vágy a Fontenelle és a Montesquieu idejében précieux szellemű ledérkedésre készítette az írókat, olyasmire, a mi édeskésen kecses finomkodásnak és durva nyerseségnek volt vegyülete, arra a kaczerkodó, sikamlós tréfálkozásra, melyben éppen annyi a nagyvilági, mint a félvilági hang és modor, s mely a legrosszabb fajtajú minden ily sikamlós tréfálkozás és kaczerkodás közt.

Már a *Knidusi templom* előtt is beleesik egy kissé Montesquieu ebbe a hibába. Jobban beléje esik, mint Fontenelle. A *Világok többes voltáról* még csak egy marquisnőt szerepeltet; a *Perzsa Levelek*-ben úgy tetszik, hogy nem túlságos sok egy egész serail sem. Fontenelle művében egy tudóst látunk mentegetőzni, a miért geometriai alakzatokat rajzolgat homokba egy parkban, hol

csak szerelmesek nevének egymásba fonódó kezdőbetűit volna szabad vésni a fák kérgébe. A *Perzsa Levelekben* hárem-történeteket és eunuch-mémoireokat tár elénk a szerző, a mi ki se mondhatni, mennyire visszatetsző. Van egy egész levél (CXLI.), mely a maga hidegvérű kéjelgésével és mesterkélt kecsességeivel valami aggastyán művének látszik. S éppen az súlyosbitja a dolgot, hogy egy genialis fiatal ember a szerzője.

Valami sajátságos elegáns romlottság kezd szétáradni e századnak már első éveitől fogva. Látunk majd ennél rosszabbat is, de azért az is csak ugyanoly jellegű lesz, mint emez. Immár mutatkozik a század főszája: bizonyos hideg és mesterkélt szemérmertlenség, melynek semmiféle naivság sem szolgál mentségül, mely nem ismeri az őszinte jókedvű, fesztelenül hahotázó nevetést, hanem csak a kétértelműn vigyorgó mosolyt; nem száll tán szembe merészen a botránnyal, de alattomban botrányos akar lenni, úgy hogy hajlandók leszünk Rabelaist becsülni és visszaóhajtjuk őt.

Ilyen volt Montesquieu... Azaz, hogy mégsem ő volt ilyen: ilyen volt egyike azon embereknek, kiket a már ekkor nagyon complex Montesquieu magában hordott s kik vele együtt jártak-keltek a világban. Csak-hogy ő 1721 tájt ezt az embert kultiválta a többiek fölött.

II.

Montesquieu mint az ó-kor barátja.

Más emberek is voltak benne mintegy tartalékban. Így mindenekelőtt egy olyan, ki ez idő szerint rendkívüli jelenségnek mondható; mert ez az ember teljességgel nem volt a maga korának gyermeke, az előbbi korszakhoz látszott tartozni, mint az ó-kor imádója. La-fontaine ezt mondja az 1660-iki kis irodalmi iskola tagjairól: „Imádták az ó-kori írókat“. Montesquieu meg így szól: „Imádom az ó-kori írókat... ez az ó-kor engem egészen elbűvöl...“ Íme, egyszerre ugyancsak messzire estünk Fontenelletől. Montesquieu túlszárnyalja a regenség időszakát. A szeretetreméltó és könnyed skeptikus alatt, ki nagyvilágias észleletekben, természetrajzban, sikamlós leírásokban és vallásellenes gonoszkodásban találta kedvét, olyan ember lappang, ki szolid és komoly dolgokhoz vonzódik. Míg a korabeli emberek minden iránt, a mi csak ó-kori, megvetést szenvedlegnek, kereszténység és görög-római műveltség iránt egyformán — Montesquieu e megvetésnek csak fele részében osztozik. Nem hódol mindenben a divatos áramlatoknak.

Azonban nehogy félreértessem. A mit Montesquieu szeret az ó-korban, ennek nem éppen az a mozzanata az, melylyel az ó-kor mint legnagyobb dicsőségével büszkélkedhetik; nem az ó-kori művészet az. Vajjon olvasta-e Homert, nem tudnám megmondani. Vajjon képes volna-e őt felfogni? Hiszem, de semmiért sem vállalom kezességet. A mi őt *elbűvölte*, éppen nem az, a mi igazán elbűvölő az ó-korban, hanem az, a mi impozáns benne. Noha ő 1720 tájt élő ember, noha a Le Sage és

Massillon kortársa, azt szereti, a mi nagyszerű s ezzel oly erős eredetiségnek adja kiváló bizonyítékát, mely majd meg fogja őt óvni a környező veszedelem ellenében. Szereti a görög történetet, főleg pedig a római történetet. Szereti Titus Liviust és Tacitust. Egy nagy népnek fejlődése, melyet erényei, a kitartás és a vitézség tettek hatalmassá, a nagy consulok, a nyers, kemény tribunok, a rideg censorok és az a senatus, mely kissé távolabbról tekintve, egyetlenegy embernek tűnik fel, egyetlenegy gondolatnak, a mint a különböző korokon át érvényben tudja magát fentartani, telve rendíthetetlen erővel és egy mindvégig követett czélzattal: ime, ez az, a mi úgy elragadja. Van érzéke s hajlama az örökkévalóság iránt. Ez a hatalmas erőn alapuló hatalmas monumentum, a római erényen felépült római birodalom, ez a tövéből ki nem mozdítható sziklára oda-szegezett fényes Capitolium: ez tetszik ennek a délvidéki embernek, ennek a gallo-rómainak, ennek a jogásznak, ki latin földön született, az ausoniaiak és a girondeisták hazájában.

Létezik az ó-kornak egy bizonyos fajtája, mely ugyan nem éppen hamis, de melybe mégis némi conventio vegyül s mely a szinköltészetileg és a szónoklatilag igaznak szempontjából igaz: egy olyan ó-kor, mely a Plutarch naivságából, a Titus Livius nemességéből, a Tacitus bánkódásaiból, a Juvenal haragjából és a stoikusok méltóságoskodó magatartásából alakult egybe; mely a művelt emberek elméjében a rideg erénynek, a büszkén fenkölt egyszerűségnek, a kérkedésig kevéssel beérő mértékletességnek, a fáradhatatlan erélyességnek és állhatatosságnak remek és nagybecsű ideálját kelti fel s mely azáltal, hogy a magasabb czél érdekében tanú-

sított önzetlenségnek annyi meg annyi képét tárja elénk lépten-nyomon, mintegy a vallás egy nemévé látszik emelkedni. A francziák nagyon fogékonyak e szellemi fensőbbiség hatalmával szemben. Bossuet, noha őt ugyan csak védte egy másik vallás, eléggé át tudta érezni emezt is, hogy felfoghassa. Montesquieu szintén nagyon át van hatva tőle, még pedig oly korban, midőn annak ismerete teljes feledésbe merült. Azért-e, mert ő előbbi idők maradványa, vagy mert ezután jövődő idők előfutára? Mind a két okból. Ez a kultusz a mi classikai örökségünk egyik része. A mi *sacrum*-aink közé tartozik. Nálunk a XVI. század juttatta érvényre tiszteletét s a XVII. század meg fentartotta. A XVIII. század elején elvesztik a francziák érzéküket iránta, de e század vége felé különösebb erővel ébredt új életre és oly visszahatást gyakorolt az erkölcsökre és a történelemre, mely nevetséges is volt, de rettenetes is. Montesquieu 1720 tájt mintegy családi körében áldozott hagyományos rajongással annak, a mi nemzeti kultusz volt azelőtt, és a mi ezután fanatismussá volt válandó.

III.

Az útleírások kedvelője.

Vegyünk az említettekhez még egy újabb Montesquieut, olyant, a ki Montaignehez hasonlít, s a kit a különleges erkölcsök, helyi szokások, útleírások és utazások érdekelnek nagyon. Már korán elkezd olvasni Chardin-t,¹

¹ Híres franczia utazó a XVII. század végéről. (1643—1711.) Ford.

szenvedélyesen s egyúttal jól meghányva-vetve elméjében, a mit olvasott; mert ha a *Perzsa Levelek* ez olvasmányainak köszönik létüket, a *Törvények Szellemének* is bennük gyökerezik egy része. S ez a pont megint eredetiségre vall Montesquieunél. Az ő idejében a természettudományok iránt ugyan érdeklődnek, mint ő maga is teszi, de korántsem az exotismus iránt. A XVI. században sokat utazgattak a tudósok, de legfőképen azért, hogy becses kéziratokat és egyes tudósokat keressenek fel. A XVII. században már kevesebbet utaznak a francziák: hisz Franciaország oly nagy ekkor, hatása oly messzire kiterjedő! Inkább oda jönnek az emberek. A XVIII. században aztán még jobban alászáll az utazási kedv. Ez időszak philosophusainak az volt egyik nagy illúziója, hogy azt hitték, Páris az egész világ helyett gondolkodik, a miből aztán szükségképen következő az a felfogás, hogy tehát Párisnak az egész emberiség helyett kell gyakorolnia a törvényhozói tisztelet.

Montesquieu rendkívül sokat törődött azon különbözőségekkel, miket az Alpokon és a Pyrenéken túl lehetett találni az érzés és gondolkozás módjában. Eleinte könyveiben tett utazásokat, nagy gonddal. Chardintól *Épületes és érdekes levelek az idegenföldi missiókról*; Gage Tamástól *Nyugat-India leírása*; továbbá *Gyűjteménye amaz utazásoknak, melyek az Indiai Társaság megalapítása céljából tétettek* stb.: íme, ezek voltak az ő olvasószobabeli kirándulásai. De nem érte be ennyivel. Közvetlen fogalmat akart magának szerezní a külföldről: nem olyan tudást, minőt hallomásból szerezhetni mások útján arról, a mi tőlünk távol történik; hanem azt a különös észjárást akarta elsajátítani, melyet kint a külföldön élve szerezhetni meg; azt a sajátos felfogásbeli

hajlékonyságot, melyre az ily szellemi átültetés képesíti az izmos tehetségeket, miként viszont megviseli és megbénítja a közönséges elméket. Járt Angliában, Német- és Magyarországon, Ausztriában, Velenczében, Olaszországban, a Svájcban és Hollandiában, minden iránt kíváncsian érdeklődve, mindent figyelemmel kísérve, olvasva, nézve, hallgatva s egész Európának leghíresebb embereivel beszélgetve.

Ez az utazás, ügyeljük meg jól, egészen intellectualis jellegű, egészen egy tudóshoz, moralistához, nemzetgazdához és államférfihoz illő, melynek folyama alatt az elmélkedni szeretőt nem zavarja elmélyedésében a művész, a gondolatok szövődését perczre sem szakítja félbe valamely építészeti műremeknek vagy tájnak a látványa, minthogy Montesquieu teljességgel nem művész lélek, nincs benne semmi festői érzék, sem elméjét, sem stíljét tekintve. Tehetsége így aztán növekedett és gyarapodott, habár nem mondom, hogy erősödött is. Az exotismus iránti hajlam nélkül Montesquieu ama fenkölt és hatalmas visio határai közt rekedt volna, melyet a hősiek ó-korról alkotott magának, s elméje így szűkebb körre szórítkoztatva, alkalmasint erősebbnek is tetszett volna. A *Rómaiak nagyságának és hanyatlásának okaiból* szülemlett volna meg a *Törvények Szellemé* s rendszerbe foglalta volna egybe az ő szép ó-kori ábrándvilágát. Az utazó Montesquieu hozzájárult ahhoz, hogy egy oly Montesquieut nyerjünk, a ki tanulságosabb, meszszebbmenő jelentőségű, gazdagabb tartalmú, kevésbbé impozáns és nem annyira engedelmisséget követelő.

IV.

Montesquieu általános eszméi.

Valóban, a mily mértékben élesbült a kritikai szellem Montesquieuben abbéli törekvéséből kifolyólag, hogy mennél különbözőbb oldalokról tekintse a dolgokat, épp oly mértékben gyöngült benne a rendszerezés ereje; s valamint több embert találunk Montesquieuben, éppen úgy több uralkodó eszme jelentkezik nála. Hogy mi mindenné nem fog ő kétségkívül sohasem válni, e felől tisztában lehetünk: sohasem lesz idealista, vallásos lélek, mystikus hajlamú, sem a szép iránt felettébb fogékony. Ő philosophus. De még ilyen minőségben is hányféle alakot képes öltetni, hányféle nyílt útra léphet! Kisérleti philosophus, mint Fontenelle szereti mondani, positivista: kitelhetik belőle. Tényleg az is, és pedig már nagyon korán. A *Perzsa Levelek*ben egy helyt¹ olyan teoriára bukkanok a protestáns népekről és a katólikus népekről, mely egészen positiv jellegű, teljesen az egyszerű tényekre támaszkodik és csakis a kézzelfogható és a statisztika köreibe beleeső valóságokat veszi számba: mennyi emitt a gyermek, amott a nőtlen maradó, a művelt föld, az ugaron hagyott föld, mennyit hajt az adó. A positiv sociologus jelentkezik itt. Máshol még élesebben kidomborodva lép fel ismét. (CXXXI. levél.) Valamiféle természettudományi fatalismus látszik elméjét hatalmába keríteni. Az égaljnak az emberekre gyakorolt kikerülhetetlen hatása ezúttal merül fel először elméje előtt: „Úgy tetszik, hogy a szabadság az európai népek

¹ CXVII. levél.

szelleme számára van teremtvé, míg a szolgaság az ázsiai népeké számára. Emlékezzünk csak a Cappadocia esetére; a rómaiak szabadságot kínálnak Cappadociának s ez nem tudott vele mittévő lenni.“ Nos jó; így aztán egy oly természettudós politikus áll elénk, ki a nemzetek fejlődéseit, a népek életének hatalmas hullámzásait, a gyarapodást és hanyatlást, a hódításokat és meghódolásokat azon örökkévaló és rengeteg természeti okok segélyével fogja fel és magyarázza meg, melyek ránehezedenek az emberekre és oly ellenállhatatlan erővel űzik őket e föld felületén, mint akár a tenger vizének cseppjeit dagály idején; és ez, habár más nemben és mintegy ellentétes irányban, épp oly szép dolgot szül majd, ha lángész közreműködése járul hozzá, mint az az örökbecsű *Értekezés a világtörténelemről*,¹ mely kevéssel ezelőtt annak tett bennünket tanúivá, mint vezettetnek birodalmak és népek felülről egy láthatatlan kéz által, tőlük meg nem értett rázkódtatásokon át, egy titokzatos végczél felé.

Nos, mégsem! Montesquieu nem fog merő fatalistának bizonyulni. Csak gondoljunk arra, hogyan imádja az ó-kort, arra, mint csodálja a római emberben azt a két, személyes és egyéni jellegű erőt, melyek az emberi szabadság létezését feltételezik és bizonyítják, a fenkölt észt és a tiszta erényt, melyek önmagukból eredő hatalmak, támaszpont nélküli rugók, saját magukban birják okukat s melyek idomítják és irányítják a népeket, leigázzák és szervezik a világot. Íme, megint egy újabb ember, kit szintén Montesquieunek hívnak, egy rationalista, egy olyan philosophus, ki azt hiszi, hogy az emberi ész fel-

¹ Bossuet műve.

tétlenül uralkodik e földön, hogy a nagy szándék ok számba mehet, hogy a nagy értelmiség történelmi jelentőségű hatásokkal jár, hogy egy jól alkotott törvény korszakalkotó lehet. Biztosra vehetjük, hogy ő hiszi ezt. Sőt tán éppen ez az, a miben leginkább hisz. A társadalmak, melyek az imént még természeti és vak erőknek combinatióiként tűntek fel előtte, most úgy állnak szemei előtt, mint eszme-rendszerek. Oly elvekkel van dolgunk, melyek termékenyekké válnak: „a szabadság szeretete, a királyok gyűlése sokáig épségben tartotta Görögország függetlenségét és messzire kiterjedővé tette a köztársasági kormányt”.¹ A törvény nem tény, mely ismétlődik, hanem valamely helyes eszme. Az eszme a tények fölött áll. Azok daczára és saját erejéből létezik. „Az igazság örökkévaló és teljességgel nem függ emberi közmegegyezésektől . . .” Saját erejéből kötelezőleg hat az emberekre, és óvakodnunk kell oly felfogástól, mintha emberek közt kötött *szerződéseknek* volna eredménye . . . „Ha valóban olyasmiktól függne, úgy ez oly rettenetes tény volna, melyet saját magunk előtt is el kellene rejtenünk“. Kötelező továbbá Istenre is. „Ha létezik Isten, úgy neki *szükségképen* igazságosnak kell lennie . . . *Lehetetlenség*, hogy Isten valaha olyasmit kövessen el, a mi igazságtalan. Mihelyt egyszer feltételezzük róla, hogy tudja az igazságot, *szükségképen* követnie is kell azt neki . . .”

Mint látni, egy új fatalismusnak, egy rationalis fatalismusnak kerül hatalmába Montesquieu gondolkozása, s e hatalom alá kényszeríti aztán a mi gondolkozásunkat is. „Még ha szabadok volnánk is a vallás jármá-

¹Perzsa Levelek. XXXI. levél.

Szerző.

tól, nem volna megengedhető, hogy a jogszerűség járma alól is fel legyünk szabadulva“. Tegyük fel, hogy Isten nem létezik, létezik az igazság eszméje, s nekünk szeretnünk kell ezt; arra kell törekednünk, hogy hasonlítunk ahhoz a nálunknál fölebbvaló hypothetikus lényhez, „a ki, ha léteznék, szükségképen igazságos volna“. ¹ Mi egyebet tesz ez, ha nem annyit, hogy Montesquieu, mint tiszta rationalista áll elénk, ki a legmagasabb emberi gondolatot (melynél létezik ugyan egy fenköltebb is, a könyörületesség, de ez érzelmi dolog) a világ központjává és csúcspontjává teszi mintegy a természeti törvényektől független erőt, mely teremti, minthogy kötelező erejű, embereken és isteneken uralkodik, mint királya és vezére a világegyetemnek?

Ezt találjuk a *Perzsa Levelekben*, ebben a frivol könyvben, melyről az imént kissé becsmérőleg nyilatkoztam. A megfejtés abban keresendő, hogy e könyv vége nem igen hasonlít a könyv elejéhez. A szerint, a mint előbbre halad e művében az író, hangja mind emelkedettebbé válik, mind komoly kérdéseket érint, a *Törvények Szellemének* előhírnöke szól e könyvből. A társadalmak eredete (XCIV. levél), a monarchia és miként fajul el majd köztársasággá, majd despotismussá (CII. levél); az oly kormányformák veszélyei, melyek nem rendelkeznek közvetítő hatalmakkal a király és a nép közt (CIII. levél): ezek a fontos tárgyak futtában, odavetőleg vannak érintve, de úgy, hogy megragadnak és gondolkozóba ejtenek. A világfi észlelő lassanként teljesen háttérbe szorul a sociolog mögött. Látni, hogy a sok különböző ember közt, kik Montesquieuben lappanganak, akad egy olyan

¹ *Perzsa Levelek*. LXXXIII. levél.

Szerző.

is, ki majd a *Törvények Szellemét* fogja megírni. Sőt elvégre még az is megeshetnék, hogy e mű megírásához a többi is mind hozzájáruljon majd a maga részével.

V.

A Törvények Szelleme, mint politikai kritika.

És csakugyan, tényleg így is történt. A *Törvények Szelleme* Montesquieu szellemének különböző oldalait mind együtt és nagyobbított kiadásban fogja eléink tárni. Ez a nagy könyv nem is annyira könyv, mintsem egy egész emberi lét összfoglalata. Ebből a szempontból kell tekintenünk, hogy jól ítélhessük meg. Nemcsak hús esztendei munkásság foglaltatik benne, hanem valósággal egy egész intellectualis élet a maga teljességében, nagy conceptióival, aprólékos tudásvágyával, olvasmányaival, tudásával és képzelődéseivel, vidám percezeivel és gonoszkodásaival, sokféleségével és ellentmondásaival. Képzeljük el magunknak valamely kortársunkat, a ki nagyon sokoldalú szellem, jogász, világfi, politikus, utazó és tudós, jegyzeteket gyűjt és cikkeket ír a *Revue des deux Mondes*-ba, az *Annales de la Jurisprudence*-ba, a *Tour du Monde*-ba és a *Romania*-ba; speculativ politikával, vallástudománynyal, jogtudománynyal, ethnographiai különlegességekkel, a középkor történetével és intézményeivel foglalkozik. Ez az ember élete végéig öt-hat kötetet ír így össze, nagyon különböző dolgokról, melyeknek nincs más közös fonaluk, mint az, hogy egyazon egyetemes szellem vonul rajtuk

végig. Montesquieu is így cselekedett; csakhogy ő abból az öt-hat kötetből egyetlen egy könyvet állított össze, melynek egyetlen egy címet adott.

E könyv ily címet visel: *A Törvények Szelleme*; találabb lett volna egész egyszerűen így címezni: *Montesquieu*. Olyan, minő az emberi élet szokott lenni. Hijával van a tervszerűségnek, mindössze csak egy általános irány tartja össze; olyan, minő az emberi elme szokott lenni, nincs benne systema, hanem csak egy állandó törekvés; s ez állandó törekvés és ez általános irány elégségesek arra, hogy góczpontul szolgáljanak egy helyesen alkotott elmének és egy helyesen töltött életnek. Mondjam-e azt is, hogy miként az emberi életben tapasztalható, ha a fiatal kortól kezdve tekintjük, ez a mű is eleinte határozott és döntő modort tanúsít, összefoglaló nézetei kissé követelőzők, büszkén odavetett szavain érzik az erő tudata,¹ ambitiózus általánosításokban telik kedve; később aztán részlettanulmányok, minutiósus búvárlatok következnek; majd még későbbben az elgyöngülés némi jelei, a kellő világosság hiánya a nagy tudomány mellett, az általános terv szem elől tévesztése, elfeledése vagy legalább is viszonylagos lanyhaság a keresztülvitelére való törekvésben.

Egész Montesquieut megtaláljuk e műben, mindazokat a Montesquieuket, kiket ismerünk. Így mindenekelőtt, a kivel hadd végezzünk hamar, még pedig egyszer s mindenkorra, a régensség korabeli szépelmét, ki madrigálokban tárgyalja a philosophiát, précieux stilben értekezik

¹ „Minden meghódol elveimnek“. „Felállítottam az elveket s úgy találtam, hogy úgyszólván maguktól hódolnak nekik az egyes esetek“.

a nagy kérdésekről. Ez a Montesquieu, habár kevésbbé kibélyegzetten, de még mindig jelentkezni fog olykor-olykor. Ha a *Törvények Szelleméből* már valami található a *Perzsa Levelekben*, viszont még mindig maradt valami a *Perzsa Levelekből* a *Törvények Szellemében*. Némelyik fejezet udvariaskodó élű ötlettel csattan a végén; a keleti erkölcsökről szóló egyik elmélkedést élczes bók fejezi be nyugot nőihez intézve, mint a kik „egyetlenegy férfi gyönyörei számára tartogatva, azért még mindig valamennyinek mulattatására szolgálnak“. A szalónok világfija tehát nem tünt el teljesen.

Szintügy újból találkozunk, még pedig élesebben kidomborodó s kevésbbé óvatoskodó kiadásban, a tudásvágyó utazóval, a két világrész nagy anekdota-gyűjtőjével. Szenvedélyes különlegesség-vadász. Nem egyszer vagyunk úgy, hogy óhajtanók, bárcsak ne hagyta volna még félbe ennek vagy annak a nagy igazságnak tárgyalását, melyet még nem fejtett fel elég világosan a mi gyöngé elménknek, azért, hogy e helyett Aribas királyról meséljen el valami furcsaságot, vagy pedig bizonyos, sajátságos polygamiai esetet beszéljen el, mely a Malabar partján fordult elő. Nagyon is sok Aribas király akad ebben a könyvben, mely pedig nagy kitarással gyűjtögetett jegyzetekből van összealkotva. Montesquieu, bár tudvalevő, minő tehetsége volt nagy témák fejtegetéséhez, mégis gyakran a La Bruyère tudására emlékeztet. Bizonyára ő is tudta, Artaxerxesnek melyik karja volt a hosszabbik.¹

¹ La Bruyère ezt a tudományos kérdést annak példajaként említi, minő pedáns semmiségekkel foglalkoztak korának némely szaktudósai. Ford.

És aztán előáll a *Római ember* is. A latin ó-kor imádója. Mindaz, a mi könyvében a köztársasági kormányformára vonatkozik, a régi Rómára vonatkozó tanulmányainak s egyszersmind azon víziónak eredménye, melyet lelkében a régi Rómáról megőrzött. Nagy polgárerények, erőteljes törvényhozás, honszeretet, törvénytisztelet, nagyszerű vitézség és nagyszerű cél; majd ezek egyikének is, másikának is meggyöngültével hanyatlás és szétmálolás, a köztársaságnak monarchiával való kicserélése: ezekben határozódik Montesquieu szemében az egész római történelem, ezekben minden köztársaság lényege. A köztársaság ebben összegeződik: legyetek erényesek. Hogy mégis senkinek meg ne bántsa szerzőnk érzékenységet, bizonyos szűkebb értelmet iparkodik adni az *erény* szónak. Nehogy félreértsék őt: ő csak *politikai* erényről beszél itt, vagyis hazaszeretetről, egyenlőségről és mértékletességről. Az olvasó azonban Montesquieu olvasása közben elég megátalkodott volt mindig teljes értelmében venni ezt az *erény* szót, és igazában véve, joggal tette. A szerző maga is lépten-nyomon legtágabb jelentésében használja e szót; de még ha nem is tenné, az a honszeretet, mely mindennek és önmagának feláldozásáig megy, nem egyéb, mint a maga teljességében vett erény, mert a maga teljességében tételezi ezt fel.

Montesquieu tehát a modern sociológiának legalább is mintegy egyik elemét hozza be az irodalomba, azt a kissé conventionalis, egy kissé *könyvszagú* eszményét a szántszándékos egyszerűségnek, az erkölcsi tisztaságnak és ártatlanságnak, mely eszmény a Plutarchussal, a Valerius Maximussal való társalgásból ragadt rája, sőt ne feledjük a *Germánok erkölceinek* történetíróját se: ez utóbbit túlságosan is komolyan veszi, és valósággal visszaél

vele. Innen ered optimismusának alaplényege, bizalma az ember erkölcsi erejében, a mit oly keményen hányt szemére De Maistre József, s a mivel még máshol is találkozunk nála. És ennek nagy befolyása volt az ő gondolatvilágára, mint volt sok máséra is ugyane szadban.

És ha az ó-kor tudós bűvárának része van a *Törvények Szellemében*, szintén van benne része a modern észlelőnek is. Ha ő latin könyveiből meríti a köztársaság lényegének eszméjét, viszont a monarchia lényegének eszméjét abból meríti, a mit saját szemével, maga körül lát. Az *Honneur* képezi az ő szemében a monarchia alapelvét. E kifejezés alatt nem értendő tán a személyi méltóságnak exaltált érzése, hisz ez oly lelkiállapot volna, melyet az ó-kori emberek is ismertek s mely a kötelesség ösztönével összeolvad; nem is a feudális kevélység, egy büszke törzs által sokáig dicsőn viselt névnek tiszteletben tartása, a mi inkább az arisztokratiáknak a lényege; de igenis a beérni tudás egy oly kitüntetéssel,¹ melyet egy nagylelkű és kegyeit nemesen osztogató uralkodó adományoz neki; az a vágy, melynél fogva az illető megkülönböztetve óhajt lenni egy tündöklő udvar közepett, az az önszeretet, mely kielégítést talál valami rangban, fokozatban, czímben, méltóságban. Ebben az értelemben használja mindig Montesquieu az *honneur* szót, valahányszor monarchiáról szóltaiban veszi azt tollára. Ezt az eszmét annak a benyomásnak köszönheti, melyet

¹ *Titre d'honneur*. — Az *honneur* szó különben is megfelelően sokjelentésű kifejezéssel, magyarban vissza nem adható, s ezért volt kénytelen fentebb megtartani a

a XIV. Lajos százada hagyott hátra az ő lelkében. A *Perzsa Levelek*-ben főleg oly könnyed és finomabb érzelmeket talált Franciaországban, melyek tündöklő és egy kissé könnyelmű minőségűek: *adni tudást*, lát-szani vágyást, hiúságot. A francia hiúság majdnem erény fokára emelve fel, ime, ez azon *honneur*, melyet ő a mérsékelt monarchiának egy kissé gyarló funda-mentumává tett. Fenkölt lelkű fejedelmet tétélez föl, nemességet, mely csak az udvarról ábrándozik, polgárságot, melynek nincs más vágya, mintnemességre emel-tetni: s meg kell adnunk, hogy egy XIV. Lajos alatt született francziának volt némi oka és joga ily eszmét alkotni magának a monarchiáról.

S a mint fordítjuk a lapot, ime megint egy más emberrel találjuk magunkat szemben, egy oly tudóssal, ki sokat gondolkozott a physiologiáról s ki azon tünő-dik, hogy tán a sociologia sem egyéb, mint a népek természetrajzi története. Ebbeli sejtelmének, mint láttuk, már a *Perzsa Levelek*ben kifejezést adott; a *Törvények Szellemében* aztán odáig megy, hogy egész elméletté fejleszti ki. A népek oly hangyabolyok, melyeknek az általuk lakott talaj kölcsönöz vérmérsékletet, szerveze-tet, magatartást, működésmódot, törvényt; mert „a törvé-nyek a dolgok természetéből folyó szükségképi viszonyok“. Itt elpuhítja az éghajlat az idegszálakat, ott megedzi az izmokat. Itt aczélozza akarat-erőnket, ott meghódolni tesz hajlandóvá. Nem az egyes ember monarchista, hanem az illető égtáj. Nem az egyes ember köztársasági szellemű, hanem az illető földöv. A hideg országokban korántsem ugyanolyan a családi élet, mint a minő a melegekben.¹

¹ XVI. könyv, 2. fejt.

Ott, hol a természet korán képesíti a nőt férjhez menésre, sokkal függőbb helyzetet szánt neki, mint egyebütt. A férfi és nő egyenlősége nem az észnek conceptiója tán, hanem a mérsékelt éghajlat egyik hatása. Minthogy pedig a politikai állapot a családi állapot képére formálódik, ennél fogva a családdal egyetemben az alkotmány, a kormány, a törvényhozás, a községi kormányzás mind kénytelenek megváltozni egyik szélességi foktól a másikig, vagy akár éppen a hegytől a völgyig.¹

Mint valamivel több mozgási képességgel bíró növények, kiket a közös anya táplál, az emberek is épp úgy, mint a növények, változnak a mindenség egyik pontjától a másikig. Mint valamivel erősebben meg-megrázkódó erdők, a népek a forró övtől az enyhe éghajlatig más meg más látványt tárnak a szem elé, a minnek oka a talajban keresendő, mely őket táplálja, a levegőben, mely őket fel-felvillanyozza vagy el-elandalítja, a nap sugaraiban, melyek erőt kölcsönöznek nekik, vagy nyomasztólag hatnak rájuk.

„Nos, ha így folytatja — fogja mondani olvasóm — ez elvekben az egész physiologiai elmélet bentfoglaltatik az emberi fajokra alkalmazva. Vegyük ehhez mindazt, a mivel ez elvek természet szerint együtt járnak. Tekintsünk, mint ő is teszi, szerves lénynek egy-egy népet; nézzük, mint alakul e népben az életnedv, mint nő, virágzik, termel s merül ki; nézzük, azok az érzelmek és eszmék, előítéletek, vallások és művészetek, melyek e fajnak lényeges járulékei, mint alakulnak lassanként, mint nyílnak ki egy sajátos civilisatio virágjaiként, mint hanyatlanak, mint semmisülnek meg és tűnnek el...

¹ XVI., 9.

De megengedjen, olvasóm! Montesquieu nem megy ám ily messzire azon az úton, melyet az imént nyitott meg, mert egy másik Montesquieuvel akad össze, ki nem találhatná e rendszert a maga céljaira teljesen megfelelőnek. Ha a népek történetét a végzet éppen annyira irányítja, mint akár a növényvilágot, úgy nincs egyéb hátra, mint hogy engedjük a maga útján haladni. Leírása érdekes dolog lesz, de kárba vezett fáradság lenne olyasmit kísérteni meg, hogy nyomást gyakoroljunk rája. Nem kell a népeknek törvényeket adni akarni, hanem meg kell figyelni azokat a törvényeket, melyek szerint a népek fejlődnek. Ha ez az elmélet helyes, úgy maga a törvényhozó kifejezés is képtelenség. Már pedig Montesquieu törvényhozónak született. Szeret hinni az intelligens okokban; szeret hinni az emberi észben mint olyanban, mely idomítja a népeket, mihez tartásul szolgáló maximákat alkot, a mikből a morál alakul egybe, a társadalmi egyensúly elveit alapítja meg, vagyis alkotmányt terem, igazságosság axiomáit állítja fel, vagyis törvénykönyveket hoz létre; és ha ő azt mondta, hogy „a törvények a dolgok természetéből folyó szükségképi viszonyok“ s ha ő hiszi ezt, nem kevésbbé hiszi azt is, hogy a törvények egyszersmind az eszméknek egymásközötti helyes viszonyai. És ezekből kifolyólag, a mi ugyancsak pikáns egy következmény, az fog megtörténni, hogy a ki Franciaországban egyenesen feltalálója a fatalista sociológiának, az lesz a legelszántabb és a legaprólékoskodóbb törvényhozó, az fog a legtöbbször így szólni: „a törvényhozónak ezt meg ezt kell tenniök“; mintha nem ellentmondás volna az, hogy nekik valami teendőjük volna!

Vajjon kikerüli-e figyelmét ez az ellentmondás? Korántsem! Részemről hiszem, hogy Montesquieu teljességgel

nem vette észre, mennyire complex és hányféle külön-külön egyéniséggel bír ő, mint az a folyam, melybe a legkülönbözőbb vizek ömlenek bele s ott összevegyülnek egymással; de mikor nála az eszméknek sokfélesége az összeütközésig fokozódik, nem olyan ember ő, hogy ezt észre ne vegye. Az a mód, a hogyan itt aztán magát a hinárból kisegíti, tájékoztat róla, hogy az ő különböző vélekedései közül az ő szemében melyik szárnyalja mégis túl a többit fontosságra. Az éghajlat hatásának azt az elméletét nem fejleszti egészen a törvényhozó ész kizárásáig, hanem ennek alája rendeli. Hisz azokban a természeti erőkhöz; de egyszersmind hiszi azt is, hogy a törvényhozónak lehet és kell ellenük küzdenie. (XVI. könyv). A helyett, hogy az éghajlatnak végzetszerű végkövetkezménye volna a törvény, ellenkezőleg azért hozatott, hogy az ellen küzdjön, s éppen abban a mértékben bizonyul jónak, a mennyiben azzal ellentétes. „Azok a jó törvényhozók, a kik szembeszálltak az éghajlat bűneivel, míg azok a rosszak, a kik ezeket dédelgették“. Az *erkölcsi okokat* kell a *physikai okoknak* szembeszegezni. (XIV. könyv, 5. fejezet.) Így például ambitio-keltéssel kell harczolni a tunyaság ellen (XIV. k., 9. f.), a forró vidékek fatalista tétlensége ellen energiára és kezdeményezésre buzdító tanítással (XIV. k., 5. f.) stb.

Ez még nem minden: ha az erkölcsök az éghajlatnak hatásai, melyeket a törvényhozónak mérsékelnie kell, az alkotmányok, habár távolabbról, szintén azok. Különleges törvényeknek lesz föladatuk mérsékelni az alkotmányokat, éppen úgy, miként az alkotmányoknak meg az volt feladatuk, hogy az éghajlatoknak káros hatásait ellensúlyozzák. Ott, hol a kormányformából kifolyólag a végrehajtás bizonyos rohamossággal eshetik meg, a törvé-

nyeknek bizonyos lassítás a feladatuk (V. k., 10. f.). „A törvényeknek nemcsak jótékonyan gyámolítani kellene minden egyes alkotmánynak a maga természetét, hanem még orvosolniok is kellene azon visszaéléseket, melyek éppen ezen természetből találnak származni“.

A mivel aztán a lehető legmesszebb estünk attól a ponttól, a melynél még csak az imént voltunk; most már ime, nem egy kísérleti philosophussal, egy természetrajz-tudós politikussal állunk szemben; hanem úgyszólván egy felsőbb hatalmú világgyártóval, egy demiurgossal, afféle gépészmérnökkel, ki összerakja és szétszedi az emberi intézmények gépezetét, ki nemcsak megmagyarázza a rúgók működését, hanem gyárt-hatni is vél ilyeneket, gyárt is, emitt a súlyokat növeli, amott meg könnyít, lassít vagy gyorsít egy kerék vagy egy lendítő hozzáadásával, bírja az egyensúly titkát s azt hiszi, van ereje is hozzá, hogy azt megteremtse.

Íme, ilyen ő mindenekfelett. Hajlamai nagyon különfélék, mint ez olyan embernél várható is, ki nagy intelligentiával és kevés szenvedélylyel rendelkezik. De az intelligencia, gyakorlása közben, maga is szenvedélylyé válik, és ha gyakran beéri a megértéssel, mégis mennyivel jobban szeret a teremtés élvezetében vagy illúziójában gyönyörködni! Montesquieu egész elragadtatással enged e csábnak. A népekkel szemben eleinte a figyelmes szemlélő szerepére szorítkozik; majd festő, tolmács, történetíró lesz; majd végül tudós, a ki, mert sokat ismer és ért, azt hiszi, hogy helyreigazítani, kijavítani, megjobbitani, meggyógyítani is képes, hogy a felvilágosultság teremtménye képességgel jár, hogy az eszmék, minthogy olyan szépek, okvetlenül termékenyek is: s meglehet, hogy tán nem is tévedett ebben.

De ez a legutolsó vonás nála a legfontosabbik; hitem szerint azonban csak a legutolsónak mondható. Ne feledjük ugyanis a többi vonásokat. Gondoljunk vissza arra, hogy Montesquieu, éppen intelligentiájánál fogva, mely végtelenül simulékony és bámulatosan penetráns, mindenüvé behatol és semmiben sem zárkózik el, úgy hogy temperamentumánál fogva, mely nyugodt természetű, nagyon nehezebbé esnék systematikussá válni. Mert egy systema, az egyes eseteknek megfelelően hol egy eszméből, hol egy szenvedélyből áll, hol meg csak tartalomjegyzék. Így egy eszméből áll azoknál, kik nem nagyon képesek két eszmével is rendelkezni s kik, ha egy eszmét kigondoltak vagy kölcsön vettek, ahhoz idomítják valamennyi részlet-megfigyeléseiket, mikre úton-útfélen szert tesznek. — Szenvedélyből áll azoknál, kik nem bírván egyebet is gondolni, mint a mit éreznek, temperamentumuk egy bizonyos hajlamából alkotnak eszmét, optimismust, pessimismust, skepticismust, fatalismust s mintegy öntudatlanul ennek rovatába sorolják bele mindazt, a mit a tapasztalat vagy az elmélkedés eléjük tár. — Pusztán emlékeztető-féle, osztályozó módszer, az olyan közönséges fajtájú értelmiségre nézve, melynek egy rekeszekkel ellátott keretre van szüksége, olyan fiókokkal szakszerűen beosztott szekrényre, hol kényelmesen lehessen elrendezni gondolatait és felfedezéseit, szép sorban és könnyen megtalálhatólag.

Montesquieutól minden efféle fiókos szekrény távol áll, úgy temperamentumát, mint értelmiségét véve. Oly kevéssé rendszeren rágódó ember, hogy képes egyszerre akár több rendszert is követni. Miként több rendbeli ember lakozik benne, szintűgy több rendbeli általános eszmével is rendelkezik a dolgokról. Hihetetlen könnyű-

séggel tud sorban más meg más, egymástól nagyon elütő szempontokra helyezkedni. Egy középszerű tehetség-nél ez gyöngeség számba volna veendő; de nála, tekintve, hogy a *Törvények Szellemének* mindegyik könyve egy-egy egész, történelmi vagy politikai rendszert sugalmaz, melyek bármelyikével kiváló szellemi sikert érhetne el egy magunkfajta ember, ha saját egyéni eszméje volna, lehetetlen el nem ismerni, hogy csak a szellemi felsőbbség jele ez.

Milyen fajtájú művet termelhetett az ily természetű elme? Határozottan csakis kritikai jellegű munkát. Hisz éppen az az igazi kritikus, kinek természettől fogva képesség adatott arra, hogy sorjában be tudjon hatolni a legkülönbözőbb, sőt ellentétes eszméknek és gondolkodásmódoknak szempontjába; ez fő ismertető jele. S mikor ez a képesség csak annyit tesz lehetővé számára, hogy jól felfogja és tolmácsolja a mások eszméit, nem esett ugyan kívül az értelmi hierarchiának körén, de csak legalsó fokán áll; hogy ha pedig azt teszi számára lehetővé, hogy oly egymástól elütő, sőt ellentétes eszméket és rendszereket értsen át, melyeket még nem találtak ki mások, úgy már éppen tetőpontján áll az emberi értelmiségnek. Egy annyira hatalmas nagy elme, hogy felhaláló tud lenni, — egy annyira változatos és különböző irányokban oly mélyre hatoló nagy elme, hogy kritikai tud lenni: íme, ez Montesquieu. S a *Törvények Szelleme* épp ezért a divinaló kritika terméke.

Így kell őt felfognunk, ha egész jelentőségében meg akarjuk érteni. Ez az ember e történelem kellősközepeben választ magának helyet, honnan aztán sorban személyre veszi mindazon módokat, a hogyan az emberek társadalommá szövetkezésüket szervezték s minden egyes

intézménynek látja erényeit és hibáit, életképes és halálhozó csiráit; látja, mily körülmények közt válhat az illető intézmény nagygyá vagy mehet tönkre, vagy senyvedhet gyarapodás nélkül, vethet hirtelen lobbót, hogy aztán hirtelen kialudjék, vagy önmagának ellentétévé alakuljon át. Montesquieu egymásután monarchista, hogy megtudhassa, hogy a monarchia az *honneur* érzetében találhat támaszt egy oly kiváltságos osztálynál, mely a fejedelmet környezi s mely osztálynak elsatnyulásával a monarchia is tönkre megy; majd arisztokrata, hogy megérthesse, hogy az arisztokratia csak *mérsékeltség* révén maradhat fenn, vagyis az illető államrendnek eszélyessége és bölcsesége révén, s azonnal plutokrátiává, emebből meg despotismussá fajul, mihelyt elhagyja a *mérsékeltség* szelleme; aztán demokrata annak megérthetése céljából, hogy miután ilyen esetben a népnek kell rendelkeznie azzal a bölcseséggel, melyet különben egy-egy jó fejedelemnek vagy egy kitünő senatusnak kötelessége tanúsítani, valósággal csodadologra van szükség (a mire egyébiránt tényleg akad példa a történelemben), magára az *erényre*, hogy egy ilyen merész vállalkozás sikerülhessen; sőt a zsarnokság párthívének is beáll (miért ne tenné?), hogy egy oly nép boldogságát rajzolja le számunkra, mely (a mire szintén akad példa) egy intelligens zsarnokságnak¹ volt szerencsés jármát hordhatni; de egyszersmind, hogy azt láttassa velünk, mennyire ingatag az ily helyzet, és úgyszólván monstrum, mert egy oly szerencsés véletlen szülötte, melyhez hasonló eset több nem fordul elő ismét.

Ráadásul aztán még kereszténynyé is válik, ő, ki oly

¹ *Arsace és Isménie, keleti történet.*

Szerző.

kevéssé az természeténél fogva, hogy elénk tárja a kereszténységnek nemcsak szellemét, hanem még különféle átalakulásait, egész történelmi evolúcióját is. Ha valamely felületes olvasó egyik vagy másik lapra rányit, azt fogja találni ottan, hogy a kereszténység társadalomellenes (XXIII., 22.): „A kereszténység előmozdította a nőtlenséget, csökkentette a szülei hatalmat, elvonta a polgárokat földi hazájuktól egy másik hazának javára“. Ha ugyanezen olvasó aztán a következő fejezetet is átfutja, azt fogja látni (XXIV. k., 6. f.), hogy a kereszténység a legjobb polgárokat teremti, olyanokat, a kik leginkább tisztában vannak kötelességeikkel, a kik legjobban tudják megérteni a hazát, minthogy leginkább hozzá vannak szokva az önmegtagadás gyakorlásához. Mert Montesquieu nem szorítkoztatja tekintetét csak egy bizonyos időszakra; tudja, hogy csakis úgy jöhet létre valamely vallás, ha elszigeteli magát a közélettől, de viszont aztán csak úgy tarthatja fent magát, ha abba beleereszti gyökerét; csak szekta-minőségben kezdheti pályafutását, és csak a társadalom szervévé váltan biztosíthatja fentmaradását; következőleg érett korában egészen ellenkező magatartást tanúsít, mint a milyen szelleműnek kezdetekor mutatkozott, mindaddig, míg egyszer aztán elvesztvén hatalmát a közélet felett, ismét első kiindulópontjához tér vissza.

Így tehát érthető aztán, ha midőn bizonyos álmélkodásba ejt, álmélkodásunk nem egyszer az ő kritikai érzékének válik dicsőségére. A görögországi intézményekről szóló fejezetben Paraguayról foglaltatik egy rövidke tanulmány.¹ Minő összefüggésben állhat az előbbivel ez

¹ IV. könyv, 6. fejr.

a *kolostor-állam*, melyet a jezsuiták alapítottak az új világrészben, s mit jelentsen itt a dicsérete? Csak olvassuk el az egész fejezetet s akkor látni fogjuk, mennyire átértette Montesquieu az ó-kori államot, mily kitünően észrevette szeme, hogy Spárta a kolostornak volt egy neme, szerzetes harczosoknak rendjéből állt, kik nem ismerték a szabadság, a személyes birtok fogalmát, mindent a közös ház javára, a Rend nagygyá és gazdaggá tételére fordítottak; hogy volt valami ebből a szellemből az ó-kor valamennyi köztársaságában, az őskori Rómában épp úgy, mint a régi Görögországban; hogy az ó-világ e köztársaságai oly szerzeteseknek voltak társulatai, kiknek a haza volt egyházuk, érette tettek fogadalmat egyenlőségi, mértékletességi, szegénységi és erkölcsösségi fogadalmat;¹ hogy így érthető meg azon *erény* eszméje, melyet a köztársasági államok alapelveül tartottak, valamint az a másik eszme, mely szerint a köztársasági államforma a korlátolt terjedelmű és központosított országoknak való igazában; és mindazon bámulatos kritikája a köztársasági szervezeteknek, melyet egy magányos philosophus írt, a ki nem volt köztársasági érzelmű s a ki a monarchikus Európa közepében élt.

És — mint mondtam — ez a kritika annyira hathatós, oly biztosan tudja, a társadalmi organismusok mélyén, megtalálni azt a titkos rügót, mely bizonyos körülmények közt szükségképen bizonyos hatásokat idéz elő, hogy valósággal prófétaszerűségig emelkedik. Montesquieu annyira megérti a történelmet, hogy képes előre megjósolni azt. Előre látta, hogy a francia forradalom hódító irányú

¹ IV. k., 6. f.

lesz; nem mintha a francia forradalomra gondolt volna, hanem mert ez a prophetia, a nélkül, hogy szándékában volna, önként felbukkan nála ez általános elméletből kifolyólag: „Egy állam sem fenyegeti annyira hódítási törekvésekkel a többit, mint az, mely a polgárháború iszonyai közt él . . .“ Azt hinnők, valami paradoxonnal állunk szemben. Legyünk óvatosak a Montesquieu paradoxonaival szemben, melyek a legtöbbször csak azért esnek kívül az egyetemesen elfogadott nézetek körén, mert túlszárnyalják. De halljuk tovább: „*Ott mindenki katonának csap fel, nemes és polgár, mesterember és földműves egyaránt*, s az ilyen államnak nagyok az előnyei a többiekkel szemben, melyeknek jóformán csak polgárai vannak. Különben a polgárháborúk *gyakran teremtenek nagy férfiakat*, mert a zűrzavarban az érdekes emberek felszínre küzdik magukat, mindenki az őt megillető helyre és rangra jut; míg ellenben másféle időben majd mindig visszas felfordultsággal helyezvék el az emberek.“¹

Megjósolta Napoleont is, akkor, midőn rámutatott ama szükségképi következményekre, melyek a mérsékelt monarchiától a katonai monarchiához való áttéréssel járnak: „Az nem baj, ha az állam egyik mérsékelt kormányformától egy másik mérsékelt kormányformához tér át, hanem baj az, ha a mérsékelt kormányformából a zsarnokságba süllyed, abba zuhan alá. A legtöbb európai népet még az erkölcsök kormányozzák. De ha a *hatalommal való hosszas visszaélés következtében, ha, valami*

¹ A Rómaiak nagysága s hanyatlása, XI. — Ez a mű a Törvények Szellemének egyik különválasztott s előzetesen kiadott fejezete.

nagyszerű hódítás révén, a despotismusnak sikerülne gyökeret vernie egy bizonyos pontig, úgy nincsenek oly erkölcsök, oly éghajlatok, melyek neki ellene szegülhetnének; és a világnak ebben a szép részében is kénytelen volna — legalább egy bizonyos ideig — elszenvedni az emberiség azon sérelmeket, melyeket a másik három világrészben követnek el rajta“. Azon az egy eseten kívül, a hogyan még Mirabeau¹ 1789-ben a *Courrier de Provence*-ban megjósolta 1793-at, nem tudok példát rá, hogy a politikai lángelme ily kitünően be bírt volna látni a jövőbe; s vegyük figyelembe, hogy Mirabeau a maga idejéhez sokkal közelebb eső jövőt jósolt meg.

Íme, kritikai mű gyanánt tekintve, ilyen ez a bámulatos könyv; egy oly elme terméke, mely hihetetlenül át meg át képes alakulni, hogy felfoghassa a dolgokat, képes egymásután ó-kori és modern, valamint külföldi emberré változni, s nemcsak beleéli magát egy-egy tőle távol eső lélekbe, de ennek minden részébe szétárad, egészen áthatolja, belevegyül, belőle él; valamint nem kevésbbé képes viszont arra is, hogy otthagyja aztán s egy másik lélekkel kezdje ezt újra. Kevés példát találhatni, mely souverainebb szabadságról, gyorsabb és könnyebb, biztosabb és teljesebb értelmiségről és felfogási képességről tanúskodnék. Azt mondtam, hogy ez a könyv egy egész életet foglal magában; oly embernek életét foglalja magában, ki ezer meg ezer ember életét élte át. A magasabb fajtájú kritika valóban nem is egyéb. Az az adomány, melynél fogva végtelen sok idegen életet átélünk, még pedig néha teljesebben és intensivebbül, mint maguk az illetők, a kik tényleg átérték s hozzá

¹ Még egy szó a királyi szentesítés kérdéséhez.

Szerző.

azzal a világos látással, a mire csak az tehet szert, a ki elég erős, hogy magából mintegy kivetkőzzék, magától elvonatkozzék s idegen szemekkel tekintse a saját lelkét; vagy pedig megfordítva, elég erős, hogy egy idegen lélekbe behatoljon, azt közelről szemlélje mint oly dolgot, mely előtte meghitt ismerős s egyszersmind olyasmi, a mitől függetlennek tudja magát.

S minthogy egy gondolkozó elmének élete foglaltatik ebben a könyvben, azt a módot kell követni olvasásánál, a mely mód szerint készült is: abba kell hagyni, meg újból visszatérni hozzá, hosszasabban időzni mellette, majd meg félbeszakítani s ismét neki fogni, töredeként kell intellektuális életünkbe szétáradni engednünk. Mindenik lap csirát hagy maga után ott, hol vége szakad. Montesquieu nem sokat törődött azzal, hogy műve egyszerre oly hatalmas benyomást keltsen, mint azok a könyvek, melyek a nagyszabású építményekként vannak alkotva. Pazar kézzel s nagy élénkséggel szórt el ezer meg ezer eszmét, melyek mindannyian termékenyek új eszmékben. A tőle keltett gondolatok sűrű tömegére ő joggal lehetne büszke. A napfényben tündöklő s hullámzó vetést mint szép látványt magasztaljuk; de az erő, a lélek, a rejtett Istenség a magban lakozott, ebből eredt.

VI.

Mily politikai rendszer vonható le a Törvények
Szelleméből?

De mégis nem lett volna-e ő egyéb, mint oly kritikai szellem, ki valamennyi népnek kortársa, vendége s tolmácsa, s ki különben éppen függetlenségre törekvésből közömbös s annyira pártatlan, hogy egyáltalán nincsenek saját meggyőződéseai? Vajjon ebben a társadalom-bölcséletet tartalmazó könyvben semmi didaktikai rész sem foglaltatnék? Montesquieu sohasem akarta volna tanítani olvasóit? Ő, ki mindent megmagyaráztatott, nem adott volna semmiféle leczkét nekünk? Értsük meg egymást. Ha a politikai tudomány tanárát akarjuk benne látni, úgy bizonyára eltörpítjük az ő alakját, de azért még korántsem hamisítottuk meg. A kritikus mindent megmagyaráz, de az a gyönyör, melyet bizonyos dolgok megmagyarázásában talál, elárulja, mihez hajlik ő igazában lelke mélyén.

Az ember megteheti, hogy mindent felfogjon, s mégis egy bizonyos dolog iránt viseltessék előszeretettel. Minden nagy kritikusnál össze lehet állítani a doktrinák bizonyos egészét, ha meglessük azokat a pillanatokat, mikor — a nélkül, hogy gondolna rá — oly módon konstatálja a tényeket, a mi helyesléssel egyértelmű. Mikor Montesquieu így szól hozzánk: „Az ily esetben... minden elveszett!“ biztosak lehetünk benne, hogy a mit ő itt *minden* alatt ért, az, a mit szeret.

Képzeljük tehát magunk elé Montesquieu egy tanítványát, a ki teljesen át van hatva a mester egész gondolatvilágától, ebből rendszert iparkodnék alkotni, az akarna

lenni Montesquieuvel szemben, a mi Charron volt Montaigne-nyel szemben, s a ki a politikai *Bölcséségről*¹ könyvet akarna írni, kifejezést akarna adni annak a tannak, melyet a *Törvények Szelleme* magában foglal vagy csak rejt. E tanítvány el fogja törpíteni a mestert, mert azt, pusztán a mit emez óhajtatónak talált, úgy állítja oda, mint teljes gondolatkörét. De egyszersmind világosságot is fog rá árasztani, midőn láttatja velünk, mi az, a mit a mester a tőle megmagyarázott dolgok közül helyeselni is tudott. Nézetem szerint körülbelül a következőket fognók olvashatni ennél a tanítványnál:

Montesquieu mérsékelt irányú volt. Születésénél, a családi öröklésnél s mintegy az éghajlatnál fogva volt az, mert oly családból származott, mely nem volt ugyan főrangú, de azért a középsoron felül állott, és mert szelíd, enyhe égalj alatt született. Mindazt gyűlölte, a mi erőszakos, brutális volt. 1715-ben, huszonötéves korában, az első nagymérvű erőszakosság és megkapó brutalitás, a melynek tanúja lehetett, a XIV. Lajos despotismusa volt, melylyel a francia monarchia a keleti zsarnoksághoz hajlott át. Ettől a kényszertől való iszonyodás volt az első erős indulat, mely hatalmába ejtette. A *Perzsa Levelek* eléggé tanúskodnak róla. Sőt a despotismus gyűlölete valósággal alapja maradt Montesquieu lényének. Mint mérsékelt szellem, azért gyűlöli a zsarnokságot, mert ez oly erőszakos egy állapot, melyben a társadalmi gépezetnek összes rúgói nagyon megvannak feszülve. Mint intelligens ember, meg azért gyű-

¹ Charron (1541—1603.) híres vallásbölcseleti könyvének czíme (*Traité de la Sagesse*), mely főleg Montaigne tanainak nehézkes rendszerbe való összeállítása, eme tanok túlhajtasával. Ford.

löli, mert ostobának találja: „Hogy mérsékelt kormányforma alakuljon, ehhez a különféle hatalmaknak kombinálása, szabályozása, mérséklése, működtetése szükséges . . . Ez remekmű . . . A despotikus kormány úgyszólván szemet szúr. Mindenütt egyforma. Minthogy mindössze csak szenvedélyesség szükséges megalapításához, *bárki alkalmas reája*“.¹ Hallgassuk ezt a mély gondolatot: „A túlságos engedelmesség tudatlanságot tételez fel az engedelmeskedő részéről; *sőt még a parancsoló részéről is*. Neki nincs mit okoskodnia, csak akarnia kell“. Csakugyan, Montesquieu fiatalabb korában éppen ezt hánnya volt XIV. Lajosnak szemére s úgy hiszem, igazságtalanul: azt főleg, hogy ostoba.² Mindaz felháborítja őt, a mi nem számítás, eszélyesség, előrelátás, finom óvatosság, a rendelkező értelemnek gyakorlása; már pedig a despotismusban semmi sincs ezekből. Kormányozni annyi, mint előrelátónak lenni. A kormányzás a földművelőhöz hasonló, ki vet és arat; a despotismus pedig ahhoz a vademberhez, a ki levágja a fát, hogy gyümölcséhez juthasson.³

A despotismusnak ezt a gyűlöletét mindenre kiterjeszti, a mi csak a despotismus jellegét mutatja. Kiterjesztette királyára; figyeljük csak meg: még Istenre is kiterjeszti. Neki visszatetszik a Gondviselés-féle Isten eszméje. Egy oly Isten, ki beleavatkozik az emberek magánügyeibe, az ő szemében önkényuralom képviselője; csak jó zsarnok. Az ily felfogásnak ellene szegül. Istent alája rendeli az igazságosságnak s hogy mennél

¹ *Törvények Szelleme*. V. k. 14. f. Szerző.

² *Perzsa levelek*. XXXVII. „Én tanulmányoztam az ő jellemét . . .“

Szerző.

³ *Törvények Szelleme*, V. k. 13. f.

Szerző.

jobban tehesse ezt, azonosítja vele. „Ha létezik Isten, okvetlenül igazságosnak kell lennie . . .“¹ Nem akar tudni a fatalismusról, a mi csak ostoba despotismus; épp oly kevésbé akar hallani egy önkényesen uralkodó Istenről, a ki az ő szemében szeszélyes despotismus volna: „Azok, a kik azt állították, hogy vak fatalismus kormányozza a világot, nagy képtelenséget állítottak;² de viszont azok is kiállhatatlanok előtte, „kik oly lénynek képzelik Istent, a ki zsarnokilag gyakorolja a maga hatalmát“. ³ Így aztán mindössze oly Istenben hisz ő, a ki nagyon elvont jellegű, s a ki nem különbözik észrevehetően azon legfelsőbb törvénytől, mely belőle származott. ⁴ Egyik *Perzsa Levelében* azt a tréfát engedi meg magának, hogy így szóljon: ha a háromszögeknek Istenük volna, ez három oldalú lenne. Ő is úgy cselekszik egy kissé, mint ezek a háromszögek. A despotismustól való irtózásában valamiféle alkotmányt szeretne állítani az Istenség helyébe. Az Istenséget nem képes másként felfogni, mint az örök törvények lényegét. Montesquieu szemében Isten nem más, mint a Törvények Szelleme.

Ugyancsak despotismus-gyűlölet nála a bizalmatlankodása a tiszta demokratiával szemben. Senki nálánál nagyszerűbben nem beszélt az ó-kori demokratiákról. Mert ezek vegyes természetűek voltak: mihelyt egyedül a népnek egyedül a nép által kormányoztatásává változtak át, a romlás szélére jutottak. „A nép, ha önmaga vezérli magát, mindig oly szélsőségig viszi a dolgokat, a menyire ezek csak mehetnek; s mindaz a rendetlenség,

¹ *Perzsa Levelék* LXXXIII.

Szerző.

² *Törvények Szelleme* I. k. 1. f.

Szerző.

³ *Törvények Szelleme*. U. o.

Szerző.

⁴ U. ez u. ott.

Szerző.

a mit elkövet, szélsőségre vall.¹ Éppen ezért minden demokratia vagy a despotismusnak, vagy az anarchiának lejtőjén halad. A „szélsőségig vitt egyenlőség“ eszméje arra készteni, hogy urainak tekintse magaválasztotta vezéreit s mindent mennél alacsonyabb színvonallal egyenlőítsen. Az ily puszta síkon aztán teljesen szabad a tér, és semmi akadály sem létezik a zsarnok számára, hacsak nem találják az emberek a despotismus eszméjét teljesen elviselhetetlennek, mely esetben „az anarchia, a helyett, hogy zsarnoksággá változnék, mindent megsemmisítő rombolássá fajul“.²

Ha a despotismustól való rettegés Montesquieu egész lényének alapja, viszont az elkerülésére szolgáló eszközök kereséséből fog állni egész módszere. Egész munkája folyamán látni, mint leselkedik mindenféle politikai viszonyok közt arra a titkos bűnre, melynek révén a nemzet e bajnak rabul eshetik. A despotismus Montesquieu szemében mintegy afféle közös mélység, egy ős chaos, melyből minden nemzet keservesen bír nagy értelmi, ész- és erénybeli erő kifejtés árán felvergődni, hogy a világozóság körébe emelkedhessék; nagyon erélyes törekvéssel s végtelen munkát adó megtartásával egy végtelen ingatag egyensúlynak, s hogy aztán mintegy természetes súlyánál fogva ismét visszazuhanjon a mélybe. Mert a despotismusban veszteglésnek s a despotismushoz visszatérésnek többféle oka van; oly pont ellenben, melyet el kell érünk, hogy belőle kimenekülhessünk, csak egyetlenegy létezik, subtilis, majdnem észrevehetetlen; a szabadság pedig mintegy véletlen szerencse.

¹ U. o. V. k., 11. f.

Szerző.

² U. o. VIII., 2.

Szerző.

Valamint az ember a végzetszerű világhoz, a szükség-szerűségek anyagi és durva szövédékhöz szorosan oda-kötözve, érzi, hogy ő csak dolog a többi dolog közt s azon jelenségek rettentő kényszerítésétől függ, melyek őt környezik, áthatolják, alámerítik s befullasztják; és mégis felemelkedik vagy felemelkedni vél, legalább olykor, az önkormányzatnak és az autonomiának ideig-óráig tartó és bizonytalan állapotába, hol, úgy hiszi, perczre fellélekzelhet: éppen úgy a népek természettől fogva megrekedtek a despotismusban s közülök csakis egy-néhányan, a legraffináltabbak s egyszersmind a legerősebbek képesek, az erőnek és a raffináltságnak kitünő és értékes kombinálása segélyével, kiszabadulni belőle s ezek is tán csak egy századnyi időtartamra, vagyis egy pillanatra a történelem időtartamához arányitva; és ez a pillanat megérdemli mindazt az erőfeszítést, a mit rája fordítottak, jutalmat és dicsőséget nyujt érte; mert az ilyen nép egy ilyen pillanatban betetőzte emberi hivatását.

Montesquieu tehát ezt a finom combinatiót kutatja. Imént a demokratiában találta meg egyes elemeit, nem is fog ezekről elfeledkezni. De, mint szintén láttuk, a demokratia nem elegendő az ő ábrándjának megvalósítására; a demokratiától is még mindig nagyon sikos lejtő vezet le a despotismushoz, s egymagában, semmivel se vegyítve, merő szeszély s következőleg maga a zsarnokság. Tehát az aristokratia felé fordítsuk-e tekintetünket, mely a Montesquieu szemében — mint joggal hiszi — nem egyéb, mint a köztársaságnak egy másik formája? Montesquieu minden ízében aristokrata. Azt az erényt állítja oda az aristokrata kormányformának alapelvül, mely a maga saját jellemének is alapja volt: a mér-

sékeltséget. S ezzel elárulta titkos hajlamát. Az, a mit ő arisztokrata alatt ért, a szűkebb körre szorított, sűrített és tisztává nemesített demokráciának egy válfaja. Bizonyos számú, még pedig — mint ő óhajtja — megglehő tekintélyes számú polgár, kik kiváló családból születtek, kik az öröklés útján már elő vannak készítve, kiket nevelésük kellően kiművel (erre a pontra nagy súlyt helyez), s kik egymás közt egyenlőknek érzik és akarják tudni magukat: ezek kormányozzák az államot értelmiségüknek, képességeiknek és tudásuknak jogcímén. E sajátos eszmék eléggé mutatják, mennyire a maga korának, a maga kasztjának embere marad Montesquieu. Annyira az marad, hogy még sejtelemmel sem látszik birni arról az eszméről, mely félszázaddal később egészen közönségessé válik s mely azt vallja, hogy mindenki jogosult közhivatalokba léphetni. Ő a mellett van, hogy a tisztviselői állásokat továbbra is pénzben lehessen vásárolni, úgy hogy e miatt a különben kevésbé demokrata Voltaireből a méltatlankodás felkiáltása tör ki.¹ Erre a pontra vonatkozólag erősen megállapodott eszméi vannak. Jól tudja, hogy a hivatalvásárlás véletlen dolga; de úgy tartja, jobb, ha a véletlenre bizzuk a hivatalok betöltését, mintsem ha a kormány választásától teszszük függővé.² Minthogy ő fel-

¹ „Ez a hivatalvásárlási rendszer helyes dolog a monarchikus államokban, mert arra készíti az embereket, hogy mint hagyományos családi foglalkozást gyakoroljanak olyasmit, a mire az erény kedvéért különben nem vállalkoznának“. (VI. k., 1 f.) Voltaire így fakad ki ez ellen: „Hagyományos családi foglalkozás számába venni azt a szent hivatást, hogy igazságszolgáltatást gyakoroljunk, embertársaink vagyonával vagy életével rendelkezünk!“

Szerző.

² VI. k., 1. f.

Szerző.

tétlenül el akarja egymástól választani a végrehajtó hatalmat és a birói hatáskört,¹ hogy ez utóbbit feltétlenül függetlennek tudhassa, a bíróságnak kormány által történő kineveztetésénél többre becsüli azt, hogy a véletlen és a vagyon kérdése legyen ez ügyben döntő, minthogy a függetlenségnek az előbbi kútforrásul, az utóbbi pedig biztosítékul szolgálhat. Ennél aristokratikusabb szellemű eszme nem létezik. Azon ürügy alatt, hogy a polgárságnak vitás ügye akadhat a kormánynyal, az ily viták eldöntésére a kormánynyal egyenlő erejű hatalmasságot akar teremteni. Mig a demokratizmus alapelve azt követeli, hogy a kormány érdekének feláldozzuk a polgárok magánérdekeit: Montesquieu emezek megóvása végett egy épp annyira független, szilárd és absolut hatalmat akar alapítani, mint a minő maga az állami hatalom.

Ő egyaránt kíván egy nemesi és egy birói aristokrátiát. Öröklés szerinti nemesekből álló testületet akar ő,² „természeténél fogva öröklés szerinti“ lévén az arisztokratia, minthogy nem egyéb, mint kiválasztás, hagyomány, nevelés. Három biztosítékot lát benne, úgymint: mérsékeltséget, állandóságot és illetékességet.

E szerint tehát aristokratának marad Montesquieu? Nem éppen kizárólag. Az arisztokrátiánál épp annyi ok forog fenn arra nézve, hogy észrevétlenül a despotizmusba sülyedjen, mint a demokratiánál. A nélkül, hogy tovább mennénk, csak arra utalunk, hogy lét-oka egyszerűsromlásának okát is magában rejti. „Öröklés szerintinek kell lennie“ az arisztokrátiának (XI. k., 6. f.) és „mikor ezzé változott, a legszélsőbb romlottságot érte

¹ XI. k., 6. f.

Szerző.

² XI. k., 6. f.

Szerző.

el“ (VIII. k. V. f.). Ez az ellentmondás nem tán a Montesquieu paradoxona, maguknak a tényeknek egymással való ellentétessége az. Az öröklés megalapítja az arisztokrátiát, mert egy competens osztályt hoz létre; de tönkre is teszi az arisztokrátiát, mert oly osztályt hoz létre, melyből az elszigetelt competentíák ki vannak zárva. Egy nagyon intelligens kormányt teremt az arisztokratia testületéből, de a mely csakhamar oda jut, hogy pusztán a saját érdekeinek ápolására fordítja intelligentiáját. A demokratiánál hiányzik az általános érdekek megértése; az arisztokrátiánál pedig ez általános érdekekkel való törődés hiányzik. Így aztán az arisztokratia, engedve a maga természetének, mely a hatalom összpontosítására utalja, mind szűkebb körre iparkodik szorítkozni, úgy hogy utoljára már csak néhány ember kezébe lesz léteve a hatalom, a kik közül aztán a legerősebbik többi társának föléje kerekedik: s ezzel megint a despotismushoz jutottunk el.

Tehát megint a monarchiához forduljunk-e vissza? De hiszen ez maga a despotismus! Óh nem, korántsem az: Montesquieu erősen kiemeli a kettő közti különbséget. Előtte még az oly monarchia sem egyértelmű a despotismussal, a melyik nem parlamentaris, a melynek nem állnak oldala mellett tanácskozó képviselőtestületek. Azon kritikusokat, kik 1789 óta tanulmányozták Montesquieut, nagyon meglepte ez a felfogása, s csak képzeletének egyik különcz ötletét akarták benne látni. Meglehet, hogy maga az eszme téves, de nem új dolog. Ha nem lehetne Bodinig¹ visszavezetni, bizonyára visszavezethető volna

¹ Bodin a XVI. század egyik legkiválóbb politikusa, mint országgyűlési követ és mint író egyaránt.

Bossuetig;¹ az ancien régime korának publicistáinál közös az a nézet, hogy az oly monarchia, mely nem rendelkezik a törvények letéteményeséül szolgáló intézménnyel, azért még nem szűkölködik törvények nélkül. Az ily monarchia csak absolut, de nem önkényuralom. Semmi sem korlátozza ugyan, de neki korlátoznia kell magát; nincs kényszerítve, hogy bárminek is engedelmeskedjék, de azért engedelmeskednie *kell* valaminek. Ott vannak előtte a régi nemzeti törvények, a régi szokások, az antik cultusok, melyeket nem szabad lábbal tipornia. Oly akarat, melynek számolnia kell a szokásokkal. Csak az oly országokban létezik despotismus, a hol nincs se törvény, se vallás, se *honneur*, se lelkiismeret.

De a hol mindennek biztositéka hiányzik? Ott meg van adva a hajlandóság a despotismusra s felettébb könnyűvé van téve, hogy gyökeret verhessen; de azért még korántsem despotismus az, a mivel szemben állunk. Montesquieunek a XIV. Lajos monarchiája, például, korántsem despotismus, de abban az irányban halad.

Nem szabad tehát *a priori* visszautasítani a monarchia eszméjét. Nagyon elfogadható az. Sőt egy különös előny szól mellette: a minek véghezvitelére máskülönben az erény szokott készíteni, itt, a monarchiában az *honneur* készítet, azon szükségnek érzete, hogy az uralkodó

¹ „Egészen más dolog az, ha absolut a kormány s más, ha önkényuralom... Azonkívül, hogy minden Isten ítéletének van alávetve, törvények léteznek a birodalmakban, a melyek ellenére a mi történik, minden jogszerint semmis s mindig megvan a lehetőség, hogy helyreüssék, vagy más alkalommal, vagy más időben.” (*Politika-tan, a Szent Írásból véve* VIII. 2. 1.)

részéről megkülönböztetésben részesüljünk. A monarchia kárpótlást nyújt a honszeretetért. Bizonyos érzelmeket sikerül neki kelteni, még pedig igen jóra való érzelmeket, minők: a személyi hűség, bizonyos ember vagy bizonyos család iránti odaadó szeretet, a miből aztán a hazára háramlik haszon. Ez éppen annyi, mint azt állítani — a mit különben Montesquieu nem emel ki eléggé — hogy a monarchia a hazafiasságnak eltérítése a rendes irányból, eltérítése és koncentrálása. Mig különben tán csak langyosan szeretnők a hazát, szeretetünk most lángolóvá válik s úgy szolgáljuk, ennek a férfinak személyében, a kit szemeinkkel látunk s a ki szintén lát bennünket, sőt figyelmére méltathat, ennek a gyermeknek személyében, ki reánk mosolyog, ki gyöngeségével vonzalmat kelt bennünk s ki majd hűsz év múlva, mint felnőtt ember, bizonyára szintén itt lesz s oly emlékező képességet fog tanúsítani a multtal szemben, milyennel az egyetemes haza bizonyára nem igen bírhat. De a despotismus a legrosszabb dolog, már pedig kétségtelen, hogy a monarchia nagyon is egyenesen tör feléje. Hogy azzá fajuljon, nem kell hozzá egyéb, mint hogy erős-karú, de nem valami értelmes ember legyen a király,¹ hogy annyira szeszélyes legyen, „hogy azt higgye, inkább bizonyíthatja a maga hatalmas voltát azzal, ha megváltoztatja, semmint ha követi a dolgok rendjét... s hogy szerelmesebb legyen egyes szeszélyes ötleteibe, mintsem akarátának tulajdonképeni célpontjaiba. Ilyesmi igen könnyen megesik s igen könnyen talál utánzásra.

Így tehát mittévők legyünk? Az itt következőket nem Montesquieu találta ki. Aristoteles már birtokában volt

¹ VIII. k., 7. f.

e titok kulcsának, s Cicero igen alaposan olvasta Aristotelest. Vegyes természetű kormányforma szükséges, mely a különböző kormányformák előnyeinek nagyon finom combinatiója segélyével helyes egyensúlyban állapodjék meg, s az legyen az államnak, a mi az élet a testnek, szervezett összessége azon erőknek, melyek a folyton fenyegető halál ellen küzdenek: az államnak ugyanis halála a despotismus.

Az ó-kor népeinek tényleg voltak efféle fajtájú kormányformáik s ezek voltak a legjobbak, a minők csak valaha léteztek. Bizonyos időpontokban rendkívül szerencsésen eltalált arányokban tudták vegyíteni és összeegyeztetni az aristokrátiát és a demokrátiát. Nekünk egygyel még több hatalmi tényező áll rendelkezésünkre, egy oly sajátos intézmény, melynek szintén megvannak a maga előnyei, melyekkel hasznunkra válhatik, a monarchia: tehát jó lesz ezt is belefoglalni a mi systemánk keretébe. Montesquieu csakugyan egyes demokratikus intézményekkel felruházott aristokratikus monarchiánál állapodik meg.

A monarchia valóban kitünő dolog, feltéve ugyanis, hogy egyszerre támogatásban és korlátoztatásban részesül valami által, a mi közte és a tömeg közt áll. A despotismus nem egyéb, mint egyenlő egyéneknek serege, élükön egy főnökkel, ezért a keleti despotismus és a tiszta demokratia ugyanazon fokon álló zsarnokságok. A nemzet nemcsak emberi porhalmaz, melynek közepén trón magaslik. Organismus az, melyben minden súly és ellensúly, kiszámított ellenállás és egyensúly minőségében köteles közreműködni. Absolut egyenlőség, ideiglenes főnökkel, annyi mint szeszélyes despotismus. Absolut egyenlőség, életfogytiglan uralkodó főnökkel, ez a

főnök jellemének megfelelően, vagy megint annyi mint szeszélyes zsarnokság, vagy pedig mint zsibbadtságban tespedő despotismus. Az egyenlőtlenség valósággal alapja a szabadságnak.

Az szükséges, hogy legyen valaki, a ki rendelkezék, valaki, a ki ellenőrzést gyakoroljon, és valaki, a ki engedelmeskedjék, továbbá az, hogy a nemzeti egységnek e különféle tényezői olyan viszonyban álljanak egymással, melyet törvények szabályoznak, s ezeknek a törvényeknek is szükséges, hogy legyen valaki letéteményesük. *Közvetítő testületek* álljanak a király és a tömeg közt, melyek korlátozzák, helyes útra tereljék, nemesítsék annak akaratát s előkészítsék emennek engedelmességét. Egy öröklésen alapuló nemesség igen jó ilyen közvetítő testületnek. ¹ Benne él a nemzeti *honneur* cultusának hagyománya s épp oly öröklésen alapuló lény lévén, mint a király, de collectiv lény lévén, gátul szolgál a trón akaratának, ha ez szeszélyeskedik. Kitűnő testület ez a *veto*-jog gyakorlására; a „megakadályozás képessége“ az ő igazi hivatása. ² A papság is eléggé hasznos közvetítő testület. Különösen ott válik be, a hol nem létezik más efféle testület; ³ de egyáltalán igen üdvös a monarchiában, mint enyhé, s úgyszólván észrevétlen akadály, de mely azért még mindig végtelenül erős, mindenütt jelenlévése, szívóssága folytán; „moszat“, mely megbénítja a hullámokat, megtöri erejüket.

Szükséges még egy oly közvetítő rend is, mely „a törvény letéteményese“ legyen. Kelet kivételével valamennyi

¹ II. k., 4. f.

Szerző.

² XI. k., 6. f.

Szerző.

³ II. k., 4. f.

Szerző.

monarchiának vannak törvényei, ideális hatalmasságai, melyek az uralkodónak korlátozói, a polgárnak pártfogói. A hol társadalmi szervezet létezik, ott mindenütt vannak efféle a törvények, akár írásba foglaltan, akár másképen, egyszerű precedensek és szokások, vagy feljegyzések és alkotmánylevelek alakjában. Tulajdonképen nem egyebek, mint a társadalmi szervezet működésének meghatározásai. De vannak országok, hol inkább csak érzik őket, semmint látják is. Ez csak még félelmetesebbé teszi őket, minthogy titokzatosabb hatalmasságok. De könnyebben is kijátszhatók. Inkább félelmetesek, semmint kényszerítő erejűek. Tanácsos alkalmat nyújtani rá, hogy az emberek lássák, olvassák e törvényeket valahol. Egy testületet kell tehát megbízni őrizetével, mely őket emlékeztetben tartsa, írásba foglalja, rájuk emlékeztessen s mely ez oknál fogva kiváltságokkal fog birni (függetlenség, sérthetetlenség, önkormányzati jog), minthogy társadalmi hivatást teljesít.¹

Végre a legalsó fokon áll a nagy tömeg. A nép engedelmeskedni tartozik, de azért még nem kell egészen szenvedőlegesen viselkednie. Habár képtelen „valamely ügyet vezetni, felismerni a helyet, a kellő alkalmat s időpontot, a hol s a mikor azt előnyére fordíthatja“, egyszerűen képtelen a kormányzásra:² mindazonáltal lényegbe

¹ „A birói hatalom függetlensége legerősebb biztosítéka a szabadságnak. Ha a francia monarchia még nem tiszta despotismus, annak köszönhető, hogy francia birói kar létezik“. „Európa legtöbb királyságában az által válik mérsékeltté a kormányforma, hogy a fejedelem beéri a két első hatalommal (t. i. a törvényhozással s az ítéletek végrehajtásával. *Ford.*), s alattvalóinak engedi át a harmadik (t. i. az ítélelhozatal. *Ford.*) gyakorlását.“
(*Törvények Szelleme* XI. k., 6. f. 7-ik kikezdés. Szerző.

² II. k., 2. f.

Szerző.

vágó, hogy tájékozódva lehessenek az intéző körök az ő óhajai felől s különösen affelől, a mi szenvedést okoz neki, mert a szenvedéseknek aztán fellázadás a végük, a mitől romba dülnek a törvények, vagy tétlen tespedés, kétségbeesés, a mitől az államnak éppen izmai ernyednek el és szakadnak meg. A népnek is legyenek meg tehát a maga képviselői, kiket nagyon jól fog megválasztani, mert „ehhez bámulatosan ért“, s kik aztán közre fognak működni a közügyek általános igazgatásában. Sőt rész kell, hogy jusson a népnek még a birói hatalomból is, nem ugyan abban a tekintetben, mintha szintén a törvények letéteményesei közé volna sorolható, hanem az igazságszolgáltatás gyakorlásában való részvétele által. Lényegesen ideiglenes hatáskörű juryket kell a nép testületéből összeválogatni, a melyek a törvény alkalmazásával bizandók meg, a nélkül azonban, hogy arra is jogot nyernének, hogy értelmezzék vagy hogy éppen kivonják magukat alóla, miután ők nem méltányossági okok mérlegelésével, hanem a törvényt szöveg alkalmazásával ítélnék.¹

Íme a királyság, az aristokratikus és a demokratikus intézmények, egymással szembesítve.

És miként szerveződjék mindez? Három hatalmasság formájában, melyek a következők: végrehajtói, törvényhozói és birói.

A törvényhozó alkotja a törvényt, melyhez alkalmazkodva kormányoz az uralkodó, a birói kar pedig letéteményben őrzi s annak alapján ítél. E hatalmak gondosan el vannak egymástól különítve. A törvényhozó nem fog birói tisztelet gyakorolni, mert különben akkor azon

ítéletekre való tekintettel alkotná a törvényeket, a mily ítéleteket hozni óhajtana. Ennek vagy annak a törvénynek éle előzetesen is azon ember ellen lenne irányítva, a kit el akarnának ítélni. Vége volna minden szabadságnak.

Szintoly kevésbé fog kormányozni a törvényhozó, mert különben akkor azokra a rendeletekre való tekintettel alkotná a törvényeket, a melyeket adni óhajtana. A törvény így egy-egy szeszélynek előkészítése volna. Vége volna minden szabadságnak.

Viszont a végrehajtó hatalom nem fog törvényhozással foglalkozni, mert különben ő is épp oly kísértéseknek lenne kitéve, mint a minőknek imént a törvényhozót láttuk. Nem fog birói tisztet sem gyakorolni, mert különben az uralkodás czélja irányítaná ítéleteit. Minden egyes ítélethozatallal csak saját magának iparkodnék szolgálatot tenni. Vége volna minden szabadságnak. Még a bírák kinevezése sem lesz rá bízva, mert különben a bírákat eszközeivé, az igazságszolgáltatást pedig rendszerévé alacsonyítná le a személyes bosszúnak vagy megjutalmazásnak. Vége volna minden szabadságnak.

Mindegyik tényezőnek oly tisztet kell végeznie, melynek végzésénél semmi érdek ne vezérelhesse, hacsak nem az *honneur* és a közjóllét érdeke. Az a szabadság, ha mindegyik közhatalom minden egyéni haszon nélkül és a nemzetnek hasznára gyakorolja hatáskörét. A végrehajtásnak gyorsan kell történnie: tehát egy ember kezébe lesz letéve a végrehajtó hatalom. A határozathozatalnak lassan kell történnie: tehát két gyülekezésnek kezébe lesz letéve a törvényhozói hatalom, melyek különböző természetűek lesznek, úgy hogy az egyik semmi esetre sem fog osztakozni a másik fél előítéleteiben, nem fog engedni a másik fél szenvedélyei-

nek. A törvények letéteménye s az igazságszolgáltatás állandó természetű dolgok: egy nagyszabású törvényhatósági testületnek lesznek tehát kezére bízva, mely csak észrevétlenül fog lassanként megújulni s így mintegy örökkévalóság jellegével fog bírni. „Íme, a szóban levő kormányformának alapszervezete. Minthogy itt a törvényhozó testület két részből áll, mindegyik fél meg fogja a másikat kötni kölcsönös gátló képességével. Mind a kettő pedig meg lesz kötve a végrehajtó hatalom által, melyre magára viszont a törvényhozói hatalom hat ily értelemben“.

S így aztán minden mozgás, haladás ki lesz zárva! Korántsem! E különböző rugók összhatása kétségkívül egyensúlyt teremt és úgy tetszik, mintha „tétlenséget kellene előidéznie“. De a dolgok nem szűnnek meg hatást gyakorolni körülöttük, az események nyomást gyakorolnak rájuk; e rugóknak „működniök kell“, csakhogy mindössze lassan működhetnek és „együttes harmoniában működhetnek;“ de éppen erre van szükségünk.¹

Azonban vajjon nem volt-e már mindez, vagy legalább mindennek csirája és alapvázlata megtalálható a hajdani francia monarchiában? Királyság és régi törvények: vajjon nem éppen ebből áll-e a „monarchia?“ Papság, nemesség, parlament: vajjon nem éppen ezek-e a „közvetítő hatalmak?“ Községek (Communes) és Országos rendek (États généraux): vajjon nem éppen ezekben határozódik-e a demokratikus intézményeknek szükséges és kívánatos része? Bizonyára; nem újító szellem tehát Montesquieu, de nem conservatív sem: felvilágosult reactionárius. Ha alkotmánycsinálásra adná magát, úgy

¹ XI. k., 6. f. 55., 56. kikezdés.

az *ancien régime* legrégibb idejeinek genialis visszaállítására vállalkoznék. Nem szereti azt, a mi a saját idejéből való; azt szereti, a mi régente létezett. Szerinte „igen jó kormányforma“ volt „a középkori kormányforma“, vagy legalább is olyan, melyben meg volt a képesség arra, hogy még jobbá változzék. „A községeknek (*communes*) polgári szabadsága, a nemesség és papság kiváltságai, a királyok hatalma mind oly összhangban álltak egymással, hogy én nem hiszem, hogy létezett volna még e földön ilyen jól temperált kormányforma“. Az is lett volna a koroknak s az embereknek igazi feladata, hogy kifejleszszék ebből a „középkori kormányformából“ mindama kitünő alkotmányszervezetet, melynek csíráját az magában rejtette. Azonban a körülmények s bizonyos emberek zsarnoki szelleme az ellenkező eredményt idézte elő. A polgári háborúból, Richelieunek, XIV. Lajosnak, Louvoisnak, Franciaország e három rossz szellemének ¹erőfeszítéseiből kifolyólag olyan monarchia jött létre, mely éppen nem tetőpontja tán a francia monarchiának, sőt inkább sülyedése, egy despotismussal vegyült monarchia, mely a despotismus felé tör, ezt készíti elő, s melyből vagy zsarnokság, vagy demokratia alakjában fejlődhetik ki aztán a despotismus. Ideje immár visszatérni az alapelvekhez és egyszersmind az előzményekhez, a rationalis alapelvekhez és a történelmi előzményekhez, melyek itt éppen jól megegyeznek; így meg lehet aztán menteni két dolgot: a monarchiát és a szabadságot.

¹ *Törvények Szelleme* III. k., 5. és 3. f. V. k., 11. f. — Gondolatok. Szerző.

[A Faguet valamennyi kiadásában itt található 53 szám sajtóhiba. Ily számbeli sajtóhibákat egyébiránt már fentebb is kijavított a Ford.]

Visszatérés a régihez, felvilágosultan az alkotmányok szellemének ismeretétől, íme, ez az igazi bölcsesség. Montesquieu egészen úgy gondolkozik, mint egy intelligens kiadású Saint-Simon tenné. A mi ennél a *Monsieur le Duc*-nél zavaros ábránd és feudális makacsság, az Montesquieunél a történelmi érzék, a sociológiai érzék és a józan érzék együttes folyománya. Tudja, hogy a nemzetek azon hatalmak természetes haladásának megfelelően fejlődnek, melyeket magukban hordanak, és e hatalmakról kimutatja, mik voltak régebben Franciaországban s miknek kell maradniok okvetlenül. Tudja, hogy bizonyos, egymástól elütő elemekre valló temperamentumok és gépezet minden emberi kormányformánál nélkülözhetetlenek, és ezt a mechanikai elvet a francia alkotmányszervezetre alkalmazza. De a történettudós és a politikai mechanikus Montesquieuben aztán nem fellelkeznek meg egymás létezéséről; megegyeznek s vállvetve törnek célhoz. Az eszményi kormány alapelveit a sociologus a hajdani Franciaországgal hozza összefüggésbe, a milyenné ez országnak megint visszaalakulnia nem kerülne valami sok nehézségbe; a történelmi Franciaországnak reális és eleven erőit pedig a politikai mechanikusnak szolgáltatja kezébe a történész, csak azért, hogy amaz beállítsa és működtesse.

VII.

Montesquieu politikai morálja.

Montesquieu egyaránt nagynak mutatkozik, akár mint kritikust, akár mint theoretikust tekintsük. Végtelen sok dolgot látott s mindazt megértette, a mit látott. Képes volt elszigetelni magát korától s visszatérni hozzá, megérteni az ó-kori államok lényegét és alapelvét s mégis egészen modern és egészen történelmi alkotmány-szervezet vázlatát nyújtani hazájának, mely a szeme előtt levő társadalmi organismusnak egyenesen lényegéből van levonva; s hozzá annyira széleskörű, összefoglaló áttekintésig tudott emelkedni, hogy meg tudta jósolni, mivé alakul ez az ország, ha majd el találunk tűnni azok a régi erők, melyekből szervezete össze volt téve. Montesquieu könyve bámulatos halmaza oly eszméknek, melyek mind érdekesek s melyeknek legnagyobb része mélyreható. Nem létezik könyv, mely jobban ösztönözne gondolkodásra. Éppen az bámulatos hibája, hogy minden pillanatban egy-egy eszmét nyújt az olvasónak arra, miként teremthetni meg hol ezt az alkotmányt, hol viszont egy másikat, hol pedig egy harmadikat, nem is említve, hogy máshol meg arról iparkodik meggyőzni, hogy egyáltalán szükségtelen bármifélet teremteni. Akármelyik oldalról tekintsük, rendkívülinek tűnik fel. Majd úgy hat ránk, mint valami nagyon biztos s mégis nagyon zavarba ejtő végig kalauzoltatásunk az emberi conceptiók összes sorozatán át, melyeknek úgyszólván egyetlenegy pillantással behatol tekintetünk nagyságába és gyarlóságába, hatalmas rugóiknak és rejtett bajaiknak titkába. Majd pedig olyan ez a könyv, mint valami nagyon szabályosan meg-

szerkesztett és igen arányos épület, mely valamely kérlelhetetlen dogmatikus logika törvényeinek megfelelően készült, szilárd és óriási alkotmány, de melynél oly rengeteg sok anyag maradt fent, hogy ebből egészen elütő jellegű épületeket is emelhetni még.

Annyira rengeteg és annyira dús tartalmú egy könyv ez, hogy egész rendszert alkot, önmagában teljesen elegendő s hozzá még czáfolja is önmagát, a mi más szóval annyit tesz, hogy még teljesebbé iparkodik válni. Ne keressünk benne oly művet, mely tán egy kizárólag tiszta eszmékbe szerelmes theoretikusra vallana, ki a társadalmi gépezetet mintegy matematikai „adott mennyiségek” alapján kívánja rendezni. Montesquieuben megvan ez a theoretikus is, s ám mondjuk, mindenekfelett ez van; de van ezenkívül egyéb is még. Ha valaki, ő tudja, hogy ama subtilis combinatiók mitsem érnek, ha nem támogatja s mintegy el nem tölti őket eleven erő, emitt erények, amott *honneur* alakjában, másutt mint józan ész és mérsékeltség, és mindenütt mint erkölcsi erély. Különös, hogy némelyek¹ azt hihették e könyvről, hogy nincs benne morál. Ez a tévedés onnan ered, hogy nagyon gyorsan végezhetni annak kijelentésével, hogy a társadalmak alapja a társadalmi erényekből áll, ellenben kissé több időbe kerül megrajzolni azt a szakértőn megvont keretet, melyben ez erények a legjobban érvényesülhetnek a végből, hogy a legjobb eredményt hozzák létre. A műnek erkölcsi része ugyan tényleg el-tűnhetik szemünk elől az aprólékosan részletező politikai fejtegetések sokaságának közepette; de a társadalmi morál egyenesen alapja e könyvnek s ha azt a tanul-

¹ Nisard.

ságot fedezhetjük fel benne, miként van kitéve a legjobb akarat annak a veszélynek, hogy tehetetlenségre legyen kárhoztatva valamely tévesen tervezett politikai alkotmányszervezetben, a mi igaz és nagyon fontos egy dolog: még inkább megtalálhatni benne azt a tanulságot, mint maradnak a legjobb társadalmi szervezetek, nagy erkölcsi erők híján, hajtóerő nélküli rugók és üres keretek.

Nincs szavam az ellen, ha némelyek tán egy kissé túlságosan is optimistának állítják Montesquieut. Két irányban is az ő: először, mert felettébb bizik az emberekben, másodszor, mert felettébb bizik önmagában. Túlságos hittel viseltetik az emberi jóság iránt. A *Törvények Szellemének* és a *Törvények Szelleme Védelmének* több helyén¹ erősen elfoglalva látjuk azzal, hogy Hobbest és a „Bellum omnium contra omnes“-féle elméletet támadja. A természet szerinti ember, „a természet kezei közül kikerült ember“, mint később fogják nevezni, az ő szemében korántsem farkas, mely harcban áll más farkasokkal egy ürüczombért: félnék és szelíd lény, s a társadalmi állapot teremtette meg a háborút. Montesquieuben már van valami Jean-Jacques Rousseauból, a mi különben abból magyarázható, hogy valamennyi modern nagy eszméből már van valami Montesquieuben.

Azt sem hánynám én Montesquieunek felettébb szemére, hogy az ő felfogása nem juttat elég nagy tért a kegyetlen vadságnak az emberben; ennél a pontnál magam is hajlandó vagyok vele egyetérteni. Inkább azt kifogásolnám, hogy az eszelősségnek nem juttatott elég nagy szerepet. Bizonyára nem fenevad az ember, de

¹ Tulajdonképen egy-egy helyt: *Törvények Szelleme* I. k. 2. f. És *Védelem* I. rész 1. pont. Főleg az utóbbi helyt. Ford.

mindenesetre sok következetlenséggel teljes lény, kiben semmi sem oly ritka, mint az elmebeli tehetségek egyensúlya, szóval maga az ész. Montesquieu egy kissé túlságosan hiszi azt, hogy az ember képes észszerűleg kormányozni magát, valamint azt, hogy a miért például valamely észszerű politikai rendszert *egy ember* ki tud gondolni, *az embereknek* tehetségükben, sőt kötelességükben áll e rendszert gyakorolni. Százat lehetne tenni egy ellen, hogy e gondolat nemes forrásból eredő tévedés. De egy oly elmével szemben, minő Montesquieu, kár volna ily fogadást koczkaztatnunk; biztosak lehetünk benne, hogy a mi ellenvetéseinket ő jobban ismeri, mint akár mi magunk. Nagyon jól tudom én, hogy azt az észszerű kormányformát, melyet ő felépít és hirdet, maga is rendkívüli „véletlen sikernek“ tartja, csodálatos esetlegességnek tekinti az emberiség történetében, mely a zsarnokság története. S mégis kétségtelen, hogy túlságosan hinni látszik és pedig mint való tényekben, nem pedig mint pusztán elméleti feltevésekben, a demokratia érényében, az aristokratia mérsékeltségében, legkivált a nagy tömeg politikai képességében. Ő nagyon erélyesen *állította*, hogy a nép teljességgel nem téved képviselőinek megválasztásában, s Athént meg Rómát idézi ennek bizonyosságaképen, a mi mindenesetre kissé különös. Athént illetőleg ugyanis ez állítás egyenesen tarthatatlan; Rómát pedig csak képzeljük el a senatus nélkül! Igazán attól tartok, hogy nem értem jól, a mit mond s ellenvetéseimmel csak a magam értelmetlenségét bizonyítom; de én azt találom, hogy folyton esküdszéket sürget (XI. k., 6. f. 13., 14., 15., 18. kikezdés) s ugyanakkor azt akarja, hogy a határozat csak egy szabatos szövegnek szoros és mintegy vakon való alkalmazása legyen, ellen-

ben sohase legyen „egyéni nézete a birónak“. Azt hiszietehát, hogy az esküdtszék elég philosophus lesz, hogy valamely szöveg alapján, szenvedély és elfogultság nélkül ítéljen? Nem látja-e be, hogy éppen az esküdtszékeknél mindig egyéni nézettel állunk szemben, s éppen ezek fognak mindig „méltányossági okok alapján“ ítélni. Hogy valakinek ez az ítélésmód tessenek legjobban, nincs ellene kifogásom; de hogy éppen az az ember, ki erről hallani sem akar, javasoljon oly birákat, kik más ítélésmódra képtelenek, ez ejt engem ámulatba.

Bizonyára van valami chimaeraszerű Montesquieuben; van benne valami egy olyan emberből is, ki nem valami nagyon jól tájékozott s nem nagyon biztos moralista. Majdnem kedvem volna azt mondani, hogy elméjének és jellemének bámulatos kiválóságai megannyi tévedésnek voltak forrása, a mennyiben ugyanis azért, a miért azon tulajdonságokat saját magában látta, elhitette magával, hogy azok minden emberrel közös tulajdonságok. Feltétlen intelligentiával van megáldva s bámulatosan ment minden szenvedélytől: ebből tehát azt hajlandó kissé következtetni, hogy az emberek meglehetősen értelmesek s kevésbé szenvedélyesek. Ez a szeretetre méltó nagy szellem így nagyon is kicsinyre teszi azt a távolságot, mely őt tőlünk elválasztja. Az ily tévedés igen természetes az ember részéről, mert ha birtokában vagyunk az intellectualis meg az erkölcsi igazságnak, ez maga is bizonyos illúzióba ejt aztán, azt hitetvén el velünk, hogy az igazság közös. Vajjon nem volna-e a tökéletes embereknek egy kis gögre és lenézésre, tehát bizonyos gyarlóságra szükségük, hogy egészen eltalálják a teljes igazságot? Bizony nem lehetetlen.

Azt mondtam, Montesquieu túlságosan optimista, a meny-

nyiben túlságosan hisz az emberekben, valamint azt tekintve, hogy túlságosan hisz önmagában. Úgy értem ezt, hogy talán túlságosan hisz az ő rendszerének hathatóságában, már a mikor egy-egy ily rendszer alkotására adja fejét. De itt is csak azt ismételhetem: Montesquieuvel szemben nagyon óvatosnak kell lennünk, s a mely perczben kritikánkat szárnyára akarjuk eresztetni, jó lesz félig visszarántani. Tudom, hogy van benne bizonyos skeptikus alap, vagy jobban mondva, bizonyos adag skepticismus rejlik benne s hogy ő mindjárt eleve kijelenti, hogy az a legjobb kormányforma, mely legjobban illik az illető néphez. Mindazonáltal ő annyira kiváló theoretikus, hogy nem teheti, hogy ne bizzék a maga theoriájának kitünő voltában, és — legalább félig-meddig — ne higgye, hogy az kielégítő és önmagában véve is elegendő, és hogy egy általa jól szervezett állam, már pusztán ezért, igen jó állam lenne. Azt az állítást szalasztja ki tollából, hogy „egy szabad nemzetnél igen gyakran közömbös az, jól okoskodnak-e a polgárok, vagy rosszul; elég, ha okoskodnak, *e tényből ered aztán a szabadság, mely ugyanezen okoskodásoknak eredményeivel szemben biztosítékot nyújt*“. Hogy ebből ered a szabadság, vagy még inkább, hogy ez maga a szabadság, ám legyen; de affelől már nem vagyok felettébb bizonyos, hogy ez „biztosítékot nyujtana a helytelen okoskodások eredményeivel szemben“ is. Íme a *dogmatikus pont*, mely nélkül sohasem lehet el senki, íme, valóban a Montesquieu dogmatikus pontja. Annyira gyűlöli a despotismust, hogy utoljára majdnem azt hiszi, hogy a szabadság önmagában véve jó, következőleg végcél, melyet mihelyt egyszer elértünk, minden nyerve van. Én nem merném állítani. Nekem úgy tetszik, a szabadság korántsem éppen

végezél, hanem inkább bizonyos állapot, mint ma szokták mondani: bizonyos *milieu*, melyben az ész munkássága inkább érvényesülhet mint másutt, feltéve, hogy tényleg létezik ez ész; de azért, ha egyszer eljutottunk ebbe a kedvező állapotba, távolról sem lehet közömbös, vajjon jól okoskodunk-e benne, vagy rosszul.

Még a szabadságra vonatkozó felfogásában is van valami *formalis*; és miként az imént láttuk, hogy társadalmi tökéletességnek nézte azt, a mi ehhez vezethet: épp úgy nézi most szabadságnak azt, a mi csak a szabadság gyakorlásának formulája. Szerinte a szabadság nem egyéb, mint „jog azt cselekedni, a mit nem tilt a törvény“. Ez igaz s ez az a jel, melyről a szabad állam a despotismussal szemben felismerhető; de ha a teljes szabadság benne rejlenék ebben, akkor nem létezhetnének ott despotikus törvények? Pedig gondolhatjuk, hogy ez nincs kizárva. Mert hisz a szabadság több, mint pusztán jog kizárólag a törvényeknek engedelmeskedni, képesség is az oly törvényeket alkotni, melyek nem despotára vallanak. A méltányosságnak és igazságosságnak érzete, mely a polgárok többségéből indul ki, a törvénybe árad át, ott nyer szilárd szabatosságot s aztán igazságos törvények alakjában tér vissza a polgárok közé, kik alattuk szabadoknak és a méltányosság szerint szervezve érzik magukat. Nem alkotmányforma ez, hanem polgári erény. Egy lelke mélyén despotikus nép megdöntheti a despotismust; de azután mindjárt despotikus törvényeket fog alkotni. Mihelyt megszűnik a zsarnokság alatt görnyedezni, maga fogja azt gyakorolni, és pedig saját maga ellen; mert a többség solidaris a kisebbséggel, az elnyomók solidarisak az elnyomottakkal; s az a zsarnoki törvény, melyet valaki hoz, az illetőt,

kinek elnyomását akarja elérni, oly erőszakos állapotba juttatja, mely az egész népet feshélyezi, s melyben tényleg erőszakosság uralkodik; oly hadilábra helyezi, melyben támadó és támadott fél egyaránt szenved a következményektől.

Nekem úgy tetszik, hogy ez a gondolat egészen hiányzik Montesquieunél. Nem vélném, hogy ő ismerte volna az egyéni jogoknak azt a fentartott területét, melynek határai előtt még a törvénynek is meg kell állania. Meglehet, hogy nem volt ismeretlen előtte az a gondolat, mely szerint a szabadság mindenekelőtt *oly joga valakinek, melyet a többiek belátnak*, vagyis kölcsönös tiszteletben tartása és szeretete az emberi személy méltóságának, vagyis solidaritás, vagyis felebaráti szeretet: meg lehet, mondom, mert ő sokkal inkább gyűlölte a despotismust, semhogy legalább homályosan ne sejtette volna ezt a gondolatot; de tény, hogy nem adott neki kifejezést.

És végre hozzá még kiválóan szabadelvű szellem is Montesquieu; mert azt a társadalmi formát és mechanizmust, melyben az igazi szabadság működni szokott, azokat a viszonyokat, melyek a legalkalmasabbak arra, hogy a szabadelvű eszme kifejlődhessék s aztán betölthesse és éleszthesse a törvényt: ezeket ő mind oly jól felfogta, oly jól elrendezte, oly finoman, okosan és erőteljesen felállította, hogy elég volna a liberalizmusnak minimuma egy nép lelkében, hogy az ilyen rendszer mellett teljes hatását kifejthesse s eredményeiben majdnem még nagyobbnak tűnjék fel, mint a minő magában véve volt.

A szabadság formája az, mit ő szabadságnak nevez; de itt a forma szükségkép együtt jár a tartalommal s majdnem megkövetelni látszik emezt.

Íme, ezért mondtam én, hogy túlságosan bizik azokban a politikai rendszerekben, melyeket úgy magasztal, s ezért találtam kissé túlzón optimistának azt a felfogását is, melyet a népek politikai képességéről tanúsít. Hadd emelem itt ki, hogy ez a két optimismus egybefoly, mert az egyik feltételezi a másikat. Mikor azt állítja, hogy valamely nép képes a szabadságra, azért teszi, mert e népet abban a töle álmodott társadalmi szervezetben szemléli, mely a legalkalmasabb arra, hogy egy népet szabad állapotban megtartsa. Mikor megvázolja egy szabad alkotmánysszervezetnek keretét, abban a hiszemben teszi ezt, hogy úgyszólván elég jóformán odanyújtani azt a keretet egy népnek, hogy ez másnap már méltónak bizonyítsa magát rá. Mintegy így látszik szólni: „Szolgáltassatok az embereknek gyakorlati utat-módot arra, hogy se zsarnok elnyomók, se zsarnokságtól elnyomottak ne legyenek s ők nem lesznek sem egyik, sem másik, mert saját magukban bírják az eszközt hozzá“. Ez utóbbi szavakban rejlik a tán kissé kalandosságba is vesző optimismus.

Azonban siessünk megjegyezni, hogy Montesquieu itt úgyszólván a hivatásával járó kényszernek hódolt. Senki sem vállalkozhatik a sociologus szerepére egy kis optimismus nélkül. Ez magyarázza meg, miért nem volt sociologus Voltaire. Tekintve, hogy a fensőbb törvényhozás csakis azon igazság erejénél fogva kényszerítheti rá magát az emberekre, melyet magában rejt: nem írhatunk *Politikát*, vagyis sanctio hiján levő törvénykönyvet, ha azt nem hiszszük, hogy az embereknek elég látniok az igazságot, hogy meghódoljanak varázsának. A ki hisz az emberi ösztönök fatalismusában, abból lesz tán törtenetíró, de nem sociologus. Az ilyen nem azzal lesz majd elfoglalva, hogy megmondja az embereknek, mi a

teendőjük, hanem csak nézni fogja őket, hogy mit tesznek; legfőlebb rá fog mutatni tévedéseik rendes törvényeire, a rendes utakra, melyeken járni szoktak. Annyira áll ez, hogy gyakran Montesquieu sem cselekszik másképen, minthogy ő idejének csak egyik részében sociologus, hogy úgy mondjuk: a bizalom, a rendkívüli jó hangulat-perceiben. Az optimismus mintegy feltétele nemcsak az újítónak, ez magától értetődik, de minden dogmatikus sociologusnak. Bossuet a legnagyobb mértékben optimista. Azt hiszi, hogy minden, még a rossz is el van rendelve és szabályozva egy tökéletes értelmiség által, egy magasabb végczél érdekében; következőleg minden jól van e világon úgy, a mint van. Montesquieu, ki Istenben ugyan hinni látszik, de nem a gondviselésben, nem helyezheti égbe a maga optimismusát; nincs más hátra tehát, mint hogy a földön keressen neki helyet.

VIII.

„Még egyszer ismétlem, én nagy szellemnek találom őt“, hogy Fénelonnak egy más valakiről mondott szavaival éljek; valóban, ez a végső benyomás, melyet Montesquieu bennünk hátrahagy. A nagyság eszméjét mindenekfelett az értelmiségnek nemes kinyomata kelti bennünk, már pedig Montesquieu mindenekfelett feltétlen értelmiségű ember volt. Lehetetlen valakit találni, a ki jobban megértette volna azt, a mit ő megértett, és — hogy úgy szóljak — a mit ő meg nem értett. Egy-egy gondolata és e gondolatnak ellenkezője, egy-egy rendszere s ennek teljes ellentéte, akármi s ennek

az akárminek ellenkezője, miként továbbá — a mi legnehezebb — *az e kettő közé eső*: ő rá nézve mind oly titok, melynek birja kulcsát, teljes szabadsággal mozog bennük, mintegy saját magából áradó fényvel terjesztve maga körül világosságot a homályban.

Az ember érzi, hogy ennél erősebb, intenzívebb intellectualis élet nem létezett, valamint nem egyszersmind olyan sem, mely szabadabb és derültebb lett volna. Senki több gyönyörűséggel nem élvezte az eszméket, mint ő, ki ment volt a szenvedélyektől. Látni, mint keletkeznek az eszmék, mint bukkannak fel, mint buzognak elő, társulnak, szövetkeznek egymással, mint egyesítik vállvetve erejüket, alkotnak csoportokat és rendszereket, sőt mintegy egész világokat; látni, „mint hódol minden az ő elveinek“; „felállítani az elveket s látni, mint követi minden egyéb egész önként“; és a mellett mégis nem lenni rabja a maga elveinek, ki is tudni magát vonni alólk, valamint képesnek lenni más elveket is érinteni még, és pedig oly eszmekörben, mely korántsem a tulajdonképen kedvelt köre az illetőnek, — oly utakat nyitni, melyeknek már pusztá követése dicsőséget fog árasztani az utódokra: az értelemnek ez a könnyed, élénk és biztos működése valósággal kéjes gyönyört nyújt Montesquieunek, csöndes és subtilis mámorba ejti. Az egyetlen lyrai hevületre, melyet ismert, az önmagát mintegy élesztett, finomított érzékkel élvező értelemnek eme sajátos elragadtatása ihleti őt. Hosszú munkájának közepe táján egyszerre csak félbeszakítja magát, hogy így kiáltson fel: „Óh Pierus hegyének szüzei, halljátok-e a nevet, melyen szólítlak Titeket? Hosszú pályát futok bútól, bajtól leverten. Adjátok vissza elmémnek azt az enyhét, azt a varázst, mit hajdan érezék, s mi most messze elke-

rül. Ti sohasem mutatkoztok inkább isteni lényeknek, mint midőn a gyönyör útján vezettek el a bölcseséghez és az igazsághoz . . . Isteni Múzsák, én érzem, hogy ihlet száll reám Tőletek . . . Ti azt akarjátok, hogy az észhez szóljak: *ez a legtökéletesebb, a legnemesebb és a legremekebb valamennyi érzék közt*“.

És ő az észhez szólt; húsz éven keresztül szakadatlan társalgást folytatott vele, mely telve őszinteséggel, a szív túláradásával, végnélküli s meg-megújuló örömkel. Felébredtekor „titkos gyönyörrel szemlélte a vilá-gosságot“, s lelke szintén teljes gyönyörrel és mintegy csapongó szívvel látta, mint virrad fel benne naponként egy-egy új eszmének tiszta fénye. Teljesen át meg áthatoltatta magát eszméktől s mintegy belőlük teremtett magának lényeket. Úgy hitte, ezeknek kell kormányozniok a világot, a mi tán igaz is, s hogy könnyen is kormányozhatják, mivel őt magát szintén teljesen ezek kormányozzák. Ő sok észszerűséget akart bevinni a világ szervezetébe, sőt sok észszerű okoskodást is, mert ha az észszerű okoskodás nem maga az észszerűség még, de ennek a jele vagy legalább a feléje törekvésnek bizonyítéka.

Montesquieu annyira bámulatos, a maga idejét tekintve, hogy előtte még nem is sejtették azt a tudományt, melyben ő aztán mester maradt. Ő ad ihletet azután a következő korszaknak, melyet ugyanakkor túl is szárnyal, annyira, hogy Rousseau mindössze csak végletig hajtja s rendszerbe foglalja azt, a mi csak egyike volt a Montesquieu eszméinek, olyan, melyet emez majdnem megvetőleg kicsinyelt a többi annyi más közt. Franciaország, miután sokáig tőle távol kereste a világosságot, hozzá tért vissza és sokáig az ő gondolata értelmében ipar-

kodott szerveződni; és most, midőn végleg odahagyta őt, vannak, a kik azon tünődnek, vajjon okos dolog volt-e ezt tennie, s vajjon magának Franciaország történetének is igaza van-e vele szemben? És a mily mértékben Montesquieu gondolata mind kevésbbé alkalmazhatóvá válik, már akár az ő hibája, akár a mienk folytán, annál szebbnek látszik, miután tisztán művészi érdekűvé vált s úgyszólván egy bámulatos eszménynek ragyogón fényes vázlata.

Azt nem hányhatni szemére, hogy sokkal több dolgot ölelt volna fel, semhogy mindennek mélyére hatolhatott volna. Felettébb gyorsan siet végig azon dolgok tömegén, melyek elébe akadnak. „Inkább csak jelzi a dolgokat, semmint kifejti“, mondja találóan Voltaire. De itt is érezzük, hogy tulajdonképen mégis a mi szemünk gyarlóságát kell okolnunk, nem pedig az övét. A mit ő lát, azt mind teljesen áthatja tekintetével; mindössze csak abban hibázott, hogy kelleténél erősebben számított arra, hogy a mi tekintetünk is épp oly gyorsan és épp oly mélyre fog hatolni. „Én olyan vagyok — mondja ő maga szokott szellemességével — mint az a régész, ki elindult hazájából, megérkezett Egyiptomba, egy pillantást vetett a pyramisokra s azzal visszautazott.“ Nem szeretek ellentmondani neki, s nem bánom, hadd legyen tehát ehhez a régészhez hasonló, csakhogy ő aztán minden országban megfordult, valamennyi pyramist megnézett, valamennyit megmérte, és pedig kivált a legmagasabakat.

V O L T A I R E.¹

I.

A z e m b e r.

Képzeljünk el magunknak 1817-ben egy öreg emigránst, a mint a *Bourgeois gentilhomme* előadásáról kijön; szinte hallom, mint mondja: „Nagyon ügyes szatira. De Voltaire urat juttatja eszembe, Tournay grófját“. ² — E nyilatkozat méltatlanul sértő ugyan, de van benne valami igaz is. Mert Voltaire mindenekelőtt egy francia *bourgeois gentilhomme* a regensség idejéből, a ki nagyon meggazdagodott, kissé vakmerő, nagyon impertinens, és a ki származásának, valamint nevelésének összes hibáit megőrizte. Csakhogy ez a *bourgeois gentilhomme* aztán

¹ Ennél a fejezetnél legyen szabad Faguetnek újabban megjelent monographiájára figyelmeztetnünk (Páris, Lecène-Oudin, Classiques populaires), mely, mint népszerűsítő mű, enyhébben ítéli meg Voltairét. Különben F. felfogása a francia kritikának ma egyetemes álláspontja. Ha könyvünkben épp a Voltaireről szóló fejezet az, melyen szerző az utóbbi kiadásokban leginkább módosított, ez egy-két kevésbbé világos, szabatos vagy szellemeskedő kifejezés törlésére szorítkozik.

Ford.

² Tournay Voltairenek egyik (félíg franciaországi, félíg svájci) birtoka, melyet hatvannégy éves korában vásárolt, s melylyel a grófi cím járt.

Ford.

nagyon szellemes ember, a ki tehát nem lehetett oly mértékben nevetséges, mint a Molière alakja; nagyon intelligens s mint ilyen, kiváló tehetséget bocsáthatott előítéleteinek szolgálatába, és így aztán igen kiváló helyet foglalt el a szellemi világban.

„Én azt szeretem a művészekben, hogy ők nem bourgeois-k“ — mondja a bourgeoisie Michaud, Edmond About *Buste-jében*. Valóban, a bourgeoisnak az mindjárt egyik ismertető jele, hogy nem művész. Voltairenél a művészek még árnyéka sem található. Szintúgy az is egyik sajátos vonása a bourgeoisnak, hogy nem philosophus. Visszariasztják a magas speculatiók. Voltaireben sincs semmi philosophiai mélység és emelkedettség; a synthesis oly terület, melyre nem léphet. Nyilvánvaló, hogy kevésbé hasonlít Platóhoz, Malebranchehoz pedig éppen nem. Az is bizonyára egyik jellemző tulajdonsága a bourgeoisnak, hogy kevésbé harczias természet. Voltaire természettől fogva retteg a kapható ütésektől. Semmi sincs benne egy D'Assas¹ lovagnak, sem egyáltalán semmiféle lovagnak szelleméből.

A mi végül a bourgeois jellemrajzát betetőzi, az a kiválóan praktikus szellem. Voltaire szintén genialis üzletember, kiben a valóság iránti érzék van legerősebben kifejlődve, ez legbiztosabb érzéke, úgy hogy ebben rejlik jelentőségének egy bizonyos, és pedig jókora része. Voltaire egy olyan nyárspolgár, ki 1715-ben húsz éves, igen nagyravágyó, igen tevékeny, pár év alatt vagyont szerez magának, s már csak hírnévre van szüksége, ezt pedig az irodalomban iparkodik megszerezni, mert

¹ *Chevalier d'Assas* francia kapitány, hősi haláláról híres, (1760. Kloster-Kampen mellett.)

tisztában van vele, hogy jól tud írni; eredeti eszmékkal ugyan nem rendelkezik, sem egyéni művészet-felfogással, sőt még határozott, kidomborodó művészi temperamentummal sem, a miknek irataiban kifejezést adhasson; de elég ügyesnek érzi magát arra, hogy ha kell, hát akár hatvan esztendőn át, érdekes világításba állítva, tárgyaljon közkeletű eszméket s az általánosan ismert chablon követésével is előkelő művészi alkotásokat hozzon létre. Nem az a czélja, hogy örökbecsű emlékművet alkosson, hanem hogy hírnevet szerezzen magának, s a hírnév-szerzés is épp úgy sikerülni fog neki, miként sikerült a vagyonszerzés, következetes kitartás, szilaj törekvés és elszántság révén.

És egész életén át meglesznek benne a francia bourgeoisnak hibái. Habár nem is fogja köszivűnek tanúsítani magát, sőt még az adakozástól sem fog éppen visszariadni, ha mások látják, mégis nagyon kemény léleknek bizonyul az alacsony sorsúak iránt, nagy megvetést árul el a „csöcselékkal“ szemben, mások üldözésére is rá tudja adni fejét, ha üldözésükben — mint az orléansi herczeg mondá Saint-Simonról — „veszetten következetes“ maradhat. Látni fogjuk, mint üldözi majd Rousseaut, ki mindössze annyival bántotta, hogy gorombaságot mondott oda neki, hihetetlen szilajsággal denunciálja mint a vallás ellenét, és ennek jogczímén éppen akkor, mikor az a szerencsétlen már száműzve bolyong s mindenütt üzött vadként hajszojják, azt kiáltozza, hogy „halálbüntetéssel sujtandó ez az aljas zendülő“, a mi mégis kissé tán erősen hangzik a halálbüntetés ellenségének szájából.

¹ *Polgárok közérzlete (1764.).*

Szerző.

Látni fogjuk, mennyire képtelen megbocsátani, s mint vádolja be húsz dühöngő levélben az egész *Franczia Akadémia* előtt tolvajként De Brosses-t,¹ csak azért, mert vele valami favásárlás miatt pörlekedett; mint toporzékol Maupertuis² ellen, még sirjában se hagyva őt pihenni, húsz évvel e szegény tudós halála után, minden levelében, melyet Nagy Frigyesnek ír; mint nem mulasztja el egyszer sem azért lármázni, hogy vigyék a gályára, a Bastilleba és a Fort-l'Evêque-be³ a Fréronokat, Coger-kat, Desfontaines-eket vagy La Beaumelle-eket,⁴ kik neki nagyon kellemetlenek. Egyáltalában mindig úgy fog beszélni a börtönről, mint a melylyel neki teljes joga van sújtani mindenkit, a ki ellene támad. Az sohasem fért fejébe, hogy az embereknek szabadságukban állna ő vele ellentétesen gondolkozni. Barátai mindenféle hangnemben mondogatják neki: „Ugyan hagyja

¹ *De Brosses*, az *Olaszországi bizalmas levelek* szerzője, a dijoni törvényszék nagytehetségű s nagyműveltségű elnöke, ki szíveségből egy tűzifakereskedőnek ajánlta a Ferneyben lakó Voltairét. Ez aztán nem akarta kifizetni az így kapott fát, hanem hálából De Brossest összes ismerőseik előtt végig rágalmazta s oly hadjáratot indított ellene, hogy az akadémiai tagságtól is elűttette.

Ford.

² *Maupertuis* a maga idejében kiváló természettudós és matematikus (1698—1759.) Nagy Frigyes berlini akadémiajának elnöke; Voltaireben a vele való vitának következményei érlelték meg a szándékot, hogy odahagyja a porosz udvart.

Ford.

³ Páris egyik híres börtöne, melyet 1780-ban bontottak le.

Ford.

⁴ Az itt említett írók közül főleg Fréron vált híressé, mint a ki *Année littéraire* című folyóiratában harmincz éven átszúrta-vágta Voltairét. — A *Pucelle*, egyik énekében, Fréron-t s társait mint csakugyan gályára ítelt gazembereket szerepelteti, és pedig saját nevükön.

Ford.

ezt, — vesse meg. Gondolja-e, hogy megérdemli, hogy vele törődjék? . . .“ Mitsem akar hallani. Nincs meg benne sem a philosophus elfogulatlansága, sem az igazi művész emelkedettsége. Neki csak arra van gondja: eltiporni azt, a ki, bár alatta áll, nem csúszik-mászik előtte.

Szintűgy csak arra van gondja, hogy maga csúszszék-mászszer az előtt, a ki — bármilyen jogczimen — fölötte áll. Császárok, császárnék, királyok, fejedelmek, nagyhercegek, hercegek, királyok szeretői, ha mindjárt II. Katalin, Pompadour, Nagy Frigyes és Du Barry is a nevük: az ilyenek számára nála mindig készletben van a dicsőítés, s az ilyenek részéről mindig szívesen veszi a bizalmaskodó bánásmódot, még ha le is alázódik általa. Nagy Frigyes úgy bánt vele, mintha inasa lett volna; de ennek számára kész a bocsánat, és „egy szívélyes pillantás legcsekélyebb kegye ismét, még jobban hódolni készíti.“¹ — „Neki megadatott az, hogy népeket elámitson“,² de korántsem az, hogy a királyokkal szemben érvényesíthesse felsőségét.

Richelieu nem fizeti meg a kamatot a pénzért, melyet neki kölcsönzött; és hozzá még elég erős dolgokat enged meg magának vele szemben. De ugyan mi egyéb lehessen minderre a felelet, mint köszönet, „egy oly emberrel szemben, ki a király szobájában ejt szót rólunk“? Du Deffandné nagy gyönyörrel olvassa Fréront s tetszelegve csipkedi Voltairét. De ez márkinő, kinek előkelő társaság járatos termeibe, s kinek igen nagy a befolyása. Voltaire tehát csak még hódolóbb udvarias-ságot fog tanúsítani irányában. Soha ember kecsesebb

¹ Molière szavai (Amphytrion).

Ford.

² Bossuet szavai Cromwellről.

Ford.

ildommal nem fogadta a nagy uraktól nyert bizalmas természetű rugdosásokat. Sőt éppen az ilyen alkalmakkor fejti ő ki egész varázsát, szellemességét. Mert „a szellem méltóság“, mely kárpótol a másik méltóság hiányáért.

Sőt ilyenkor tud még jobbra is változni. Nem akarja elfogadni a Rousseau hozzájárulását a neki állítandó szobor költségeihez. Hiába írja neki tízszer is D'Alembert: „De fogadja el! Az tisztesség lesz Rousseaura nézve, ha aláír. Önre nézve is tisztesség lesz, ha megbocsát s elfogadja“. Az efféle érzelmi okoskodásnak nem igen van reája hatása, s így csak megkétszereződik haragja. Végre D'Alembertnek az ötlik eszébe, hogy így írjon hozzá: „Habár száműzetve van, Rousseau felemelt fejjel jár-kél Párisban. Képzelteri, milyen pártfogás alatt állhat!“ Most már Voltaire nem vonakodik többé. Megbocsátani ugyan nem bocsátott meg, de legalább szelidül kissé. Vannak esetek, mikor le képes magát győzni.

A győztes fél előtt megvetéssel telik el a legyőzötttel szemben. Semmi sem nyeri meg úgy tetszését, mint Lengyelország felosztása, mert az erőnek szép nyilvánítását látta benne; egész lelkéből is üdvözli érette Katalint. Sziléziának elfoglalása szintén olyan dolog, a mitől el van ragadtatva; siet megerősíteni Frigyet az esetleg támadható lelkifurdalások ellenében: „Nos, ugyan mit hányhatna Felséged önmagának szemére? . . . Kissé szerfölött erős önkritikát gyakorol *Emlékiratainak* szép előszavában . . . Nem voltak-e Felségednek egészen alapos jogai hozzá? Felséged nagyon is jólelkű . . .“ Sire, szólt a róka, Ön nagyon is jólelkű király“ . . .¹

¹ Lafontaine meséjéből vett szavak.

E mellett aztán nagyon eszélyes is, mivelhogy az eszélyesség a polgári erények közé tartozik. Annyira az, hogy folytonosan névtelenség mögé rejtőzik, álneveket használ megátalkodottan. Valamennyi műve megannyi névtelen levél, hacsak nem oly név áll alattuk, mely nem az ő neve. Különben, kivéve, ha nem csalódom, a *Henriade*-ot és — a miben egész biztos vagyok — kivéve a *Fontenoy* melletti csatáról szóló ódát, valamennyi művét hazugul eltagadta. Ezt tennie nem került megerőltetésébe, miután tudta, hogy ha nem teszi, ugyancsak megadhatja az árát. Hazug eltagadás és hazudozás közt töltötte el egyáltalán életének jókora részét. Maffeit bókokkal halmozza el *Merop*-ja ¹ alkalmából, a mi nem gátolja meg, hogy ugyancsak a Maffei *Merop*-ját élezeivel összevissza ne szurkálja egy névtelen műben; azt állítja Luxembourg herczegné² előtt, hogy ő soha Rousseaut nem denunciálta, és a Francia Akadémia előtt, hogy ő egész életén át nem tett egyebet, mint hogy a keresztény vallás dicséretét zengedezte, majd meg az egész világ előtt, hogy sohasem írta a *Philosophiai Ismerettárt*. Mint magától értetődő dolgot, ajánlgatni másoknak is a hazudozást s így írni Ducloshoz: „Diderotnak nincs más teendője, mint hogy jelentse ki, hogy ő nem írta a *Philosophiai Leveleket*, s hogy ő jó katolikus; olyan könnyű dolog katolikusnak lenni!“: ez megannyi játék Voltairenek. Sőt még nem is játék. Egészen önként megy az nála végbe. Úgy hazudik ő, a hogyan a víz folyik. Annyira hazug természet, hogy ismeretlen előtte a ha-

¹ Az olasz költő e tragoediáját (1714.) Voltaire egy hasonló című darabban utánozta (1738 tájt). *Ford.*

² Luxembourg maréchal neje, akkortájt hangadó főrangú hölgy, Rousseaunak nagy pártfogója. *Ford.*

zugság fogalma. Egészen elámul, mikor szemére hányják pasquillusait és képmutatásait, így például azt, hogy a hívőknek mise alatt a szentelt kenyeret kiosztogatja, s hogy ünnepélyesen megáldoz a maga templomában. De mikor ezt hasznos tennie, s mikor veszedelmes lenne nem tennie, mert elüznék őt — mindig tart tőle — a szegény aggastyánt, ki így vagyoniilag tönkre volna téve s nem találna egész Európában menhelyet. Nem egyébért teszi tehát, csak magas gyakorlati philosophiából.

S ő bámulja magát ebbeli bölcseségeért, azért, milyen jól el tudta ő rendezni életét, melyet csak néha zavart meg az arra irányuló nemes gond, miként lehessen ő tetszésére a versaillesi *Traján*nak, vagy a potsdami *Salamon*nak, valamint az a miatt érzett bosszúság, hogy ez mégsem sikerül neki; de ez az élet mégis — mindent összevéve — igen ügyes, okos élet, jó véget ér, s későre ér véget.

Csendes megadással fogadta a mások halálát.¹ 1733 január 27-ikén így ír: „Elvesztettem Mme de Fontaine-Martel-t, más szóval egy olyan jó házat vesztettem el, hol én voltam az úr, meg évi negyvenezer livret, a mit az én szórakoztatásomra szoktak költeni... Képzelje csak, én adtam tudtára a szegény asszonynak, hogy indulnia kell a nagy útra... Becsületbeli kötelességem volt rábírni, hogy annak rendje s módja szerint végezze életét... Papot hívtam tehát hozzá... Mikor azt kérdezte tőle, valóban meg van-e győződve róla, hogy Isten jelen van az oltári szentségben, erre ő oly hangon felelte: „Ah, meg!“ melynek hallatára kevésbbé gyászos körül-

¹ Ez a mondat a *mások* híján ismét Bossuetből van ide alkalmazva gonoszkodó szellemességgel. Ford.

mények közt bizony hangosan felkaczagtam volna.“ A maga halálát már valamivel kevésbbé vigan látja közeledni, de azért még mindig elég ildomosan viselkedik ezzel szemben is. Tekintetét a földművesek és mesteremberek sergére irányozza, kiket ő teremtett maga körül, e szép birtokokra, gyárakra, e virágzó városra, mely az ő műve, az ő bástyája.

Meggazdagodva gyakorol jótékonytságot, miközben folyton jajgat, hogy tönkre teszi magát. Így háromszoros élvezetet talál benne. Védiratot ír két-három ártatlanul elítélt érdekében, a mi visszaszerzi népszerűségét, alkalmat nyújt a bíróság elleni ránkórjának kielégítésére, az utókor által pedig olyan nagy érdemül fog neki betudatni, mintha egész életén át nem tett volna egyebet, s a mi különben bizonyára jó és helyes cselekedet volt. Lelkiismeretbeli kérdést alkot így magának életének lejtőjén s önbecsülésre akar szert tenni általa az utolsó percekben; bizonyára ez az egyetlen, a minek ő híjával volt még. Most már egészen teljes alakja: a nyárspolgár nemes földesúrrá nőtte ki magát, a maga birtokához ragadt jótékony és pártfogói szerepet játszó főúrrá, a mi — mint ő maga siet kiemelni és pedig teljes joggal — többet ér, mint Versaillesban kegydíjak és rendjelek után futkosni.

Ezt a szerepet is úgy játssza, mint minden szerepét: „kitűnő színészhez illőn“, de egy kissé színésziiesen, nem elég egyszerűséggel. Ha templomában megáldoz, érdekből és gonoszkodásból teszi, meg hogy e csinyével az annecyi püspököt bosszanthassa; valamint teszi azért is, hogy földesúri szerepébe beleszokják, hogy méltósággal tartson az istentisztelet végén szónoki beszédet az ő „hübéreseihez“, a minthogy ez „kiváltsága“.

Szép élet ez, szép a vége is. Csak éppen a szilárdabb köztiszteletnek volt hijával. „Én sohasem voltam népszerű — mondá Royer-Collard¹ — de — mondjuk — *becsültetésben* volt némi részem“. Voltairenél egészen megfordítva áll. Ne engedjük magunkat megtévesztetni. Ő képes volt foglalkoztatni és elbájoslni a világot, de arra nem volt képes, hogy tiszteletet is gerjeszsen benne maga iránt. A Voltaire állítólagos „szellemi királysága“ csak tetszetős frázis. Kortársai nagyon bámulják őt és egy kissé megvetik. Sőt egy Diderot nagyon megveti s kikerüli, hogy vele levelezzen. Duclos tartózkodólag viselkedik vele szemben s magától három lépésre kényszeríti maradni. D'Alembert² ugyancsak durván bánik el vele alkalomadtán, a milyen alkalom pedig gyakran adódik, s oly hangon, mely egészen ámulatba ejt. A mi pedig Nagy Frigyet illeti, ez mintha csak azért adná fejét arra, hogy Voltairenek irogasson s bókokat mondogasson, hogy ennek révén aztán ahhoz formálhasson jogot, hogy koronként a képzelhető legkegyetlenebb, legsúlyosabb és legsértőbb gúny ostorcsapásaival sújtsa. Bizony olykor keserves perczei lehettek Jourdain úrnak! Rosciust ugyancsak erősen kicsúfolták a színpalak mögött; de bánta is ő, ha a színpadon viszont taps volt osztályrésze?! Királyok, fejedelmek s herczegek barát-

¹ A doctrinaire-ek e mesteréről v. ö. Faguet tanulmányát *A XIX. század politikusai és moralistái* című művében (I. köt.)

Ford.

² D'Alembert (1717—1783.), a Francia Akadémiának életfogytiglani titkára, kitűnő matematikus, az encyklopaedisták főfő éltető szelleme, Voltairet főleg az irodalmi és tudományos élet mozzanatairól tudósította. Levelezésük egyik jelentékenyebb részét teszi Voltaire terjedelmes levelezésének.

Ford.

ságos hangon írnak hozzá, ez kétségtelen. De elég lesz arra gondolnunk, hogy Aretino¹ is részesült hasonló megtiszteltetésben, s ha közelebbről vizsgáljuk a dolgot, látni fogjuk, hogy ugyanazon okokból kifolyólag, s hogy van bizonyos hasonlatosság Velenceze Aretinója és Ferney Voltaireje közt.

A maga nemében igen primitív egy ember volt ő; teljességgel nem birta megkülönböztetni a jót és a rosszat. A legszárazabb szív volt, milyet valaha láttak, a lelkiismeret-hiányhoz legközelebb álló lelkiismeret, minőt valaha emberben tapasztaltak. Természetesen más tulajdonai révén viszont fölemelkedik ebből a sülyedésből s végezetül kevésbbé feketének fogjuk látni, mint a milyennek én itt feltüntetem, mert hiszen az értelmi kiválóságnak megvan a maga előnye. De azért csak a mondottakban gyökerezik jellemének alapja. Kevéssé rokonszenves és bántóan nyugtalanító.

II.

Voltaire eszejárása.

Ha egy emberben teljes önzés, sok intelligencia és sok szellem van társulva egymással, vajjon mi származik ebből a vegyületekből? Magasba törő nagyravágyás vagy sokat felölelni akaró tudásvágy, vagy mind a kettő együttevége. Voltaireben mind a kettő megvolt. Nem akarunk szólni

¹ Aretino a renaissance kiváló olasz vígjátékirója: nagytehetségű, de jellemtelen s gonosz pamfletíró, kinek tolla fejedelmektől rettegett hatalmasság volt.

a nagyravágyóról, ki miniszter, diplomata, sőt katona is kívánt lenni, legalább bizonyos „assyriai hadiszekerek“ találmanya révén. A mi pedig a tudásvágyát illeti, örökös és egyetemes tudásvágyból áll Voltaire legbensőbb lényege. Mások a rábeszélés terén váltak ki mint nagy tehetségek, mások az indulatkeltés, mások a festészet terén, emezek az exaltatio vagy a melancholia, amazok az igazság és a logika által tündököltek. Voltaire a tudásvágygyal emelkedik ki magasan. A mit mindenek végeül vagy tán mindenek előtt meg óhajt szerezni, ez az, hogy mindent tudjon. Hogy mi mindent akarna tudni, nem sorolhatom itt fel, mert a mezőgazdasági tudománytól egészen a metaphysikáig kellene száguldoznom, a zenén és az algebrán át, s lapokat kellene teleírnom. Határozottan mondhatni, hogy mindenhez hozzányult. Beka-landozni a magunk korát, megtudni, meddig jutott el az egész világ a mi ott megfordulásunk perczében: ez néhány igen ritka és igen vakmerő embernek volt ábrándja; erre irányult Voltaire törekvése is, s ebben majdnem sikert aratott. Csakhogy legelsőben is az ő útja nagyon sietős volt; aztán oly korban élt, a melyben már arra voltak kárhoyztatva az efféle kísérletek, hogy hiábavalók legyenek; végül pedig nem tudott szeretni. Nem tudott szeretni, önző volt, s éppen ezért maradt oly szűkkörű ez az universalis szellem; szét-szóródottságból volt ő egyetemes jellegű; szűkkörű, korlátolt és sekélyes volt minden tárgyban. Hogy valamit egész mélységében felfoghassunk — de ugyan mit mondok? Ki volna képes valamit egész mélységében felfogni? — hogy bárcsak meglehetősen messzire hatolhassunk valamely tanulmányunkban, ennek az legelső feltétele, hogy megtagadjuk magunkat, lemondjunk magunkról,

elfeledjük magunkat. Voltaire képtelen ily önfeláldozó odaadásra, s épp ezért felületes. Intellektuális önfeláldozó odaadással, szenvedélyes szeretettel viseltethetünk az eszmék iránt, mely gyönyör foghat el annak érzésétől, hogy már nem vagyunk mi magunk, hanem az az eszme, mely a mi erőnkől teremtdött, s mely mostan viszont egész lényünket fogva tartja; minden önzésünk beleveszhet abba a mámorba, mit annak felkarolhatásán érzünk, a mit igaznak vélünk. Gondoljuk el, hogy — saját szavaival élve — mily érzéki élvezet talál Montesquieu azon elméletek dédelgetésében, melyektől úgy el van ragadtatva elméje, abban, hogy teljesen és korlátlanul élvezheti *eszének* használatát, „a legnemesebbiknek, legtökéletesebbiknek, legfinomabbiknak valamennyi érzék közt“. Az ily perczekben, melyek e földi lét legkéjesebb perczeinek mondhatók, egy Montesquieu-féle embernél bizonyára feltétlen az önmegtagadás, tökéletes és könnyű az önlemondás, az egyén boldogan feledve el és semmisülve meg, és éppen ezek azon perczek, melyeket egy Voltaire sohasem ismert.

A tudásvágy erre nem elegendő még, noha már magasfokú kiválóságra vall. Több szükséges, de Voltaire éppen eddig a többig nem birt felemelkedni. Azon eszmék, melyek megtetszenek neki, csak mohósággal és nem fenkölt hevülettel töltik el; a gondolkozás jól esik eszének, de nem boldogítja szívét; valamennyi eszme vonzza, de egyik se köti le, a minek következtében aztán nagyon élénken és rövidesen enged valamely eszme csábjának, hogy a másik pillanatban már, a nélkül, hogy észrevenné, az illető eszme ellentétéhez csapjon át: így aztán mindegyik eszmének sikerült pillanatra megragadnia és megismernie ha nem is alaplényegét és benső mivol-

tát, de legalább ragyogó külsőségeit, vonzó felszínét, majdnem csak látszatát, azokat a könnyed körvonalakat, melyek vázlatul szolgálnak. Felületes, mert szűkkörű, és szűkkörű, mert önző: ime, valóban ilyen Voltaire; nem felejttem, hogy e mellett mily kecsesen könnyed, mily szabatos és lendületes az élenkségben, mint ért ahhoz a francziás módszerhez, hogy sebbel-lobbal, hirtelen körülzároljon mint oly hódító, ki nem alapít gyarmatokat, de fényes és dicsőn hangzó nevet hagy hátra mindenütt: csakhogy ő mindezt futtában cselekszi s aztán mennyi feledékenységgel, ellentmondással, kárbavesztett fáradsággal, elszóródással és kevés eredménnyel jár!

Mert végre is ő ugyan mindent figyelmére méltatott, megvizsgált, de úgy látszik, semmibe sem hatolt be mélyebben. Ugyan mi is ő voltaképen?

Optimista-e vagy pesszimista? Az emberi szabadakaratban hisz-e, vagy a végzetszerűségben? Hiszi-e a lélek halhatatlanságát, vagy tisztán anyagnak és halandónak tartja-e a lelket? Hisz-e Istenben? Megtagad-e minden metaphysikát és merőn *agnostikus-e*,¹ vagy csak egy bizonyos pontig az-e, vagyis némileg még mindig a metaphysika hive? Fatalista-e a történelemben vagy azt hiszi, hogy az egyéni akaratnak lehet hatása az ember sorsának irányítására? A politikában szabadelvű, vagy a despotismus embere? A vallás terén, igen, még a vallás terén is, radikális abolitionista-e, vagy csak mérsékelt abolitionista, vagyis utóbbi esetben, ha nem is éppen vallásos lélek, de még mindig ragaszkodik-e a kultusz megtartásához? Kétlem, hogy e kérdések bármelyikére is határozott igennel vagy nemmel lehessen felelni;

¹ *Agnostikus* az, aki nem akar az érzékfelettiről tudni. Ford.

a szerint, a mint ezt vagy azt a kérdést vizsgáljuk, hol az igenhez jutunk közelebb, hol meg a nemhez; viszont némely kérdéseknél egyforma távolságban maradunk mind az igentől, mind a nemtől; de ha őszinték vagyunk, soha határozott tagadást vagy feltétlen állítást nem koczkatathatunk, s lehetetlen bármelyik szemponthoz ragaszkodnunk, ha újra elolvassuk Voltairet.

Nem mintha skeptikus vagy tán „műkedvelő“ volna. Szeret hinni és komolyan veszi az eszméket; van neki meggyőződése és gyakorlati szelleme. A mit mond, azt mindig hiszi is, úgy hogy ő, ki oly megátalkodott hazug a társadalmi életben, őszinte az intellektuális életben. És a mit hisz, azt ő a következményekig bezárólag hiszi; óhajtja, hogy átmenjen az emberek vélekedésébe s vélekedésükből tetteikbe; ő *akarja* is, a mit helyesnek talál, s ennek folytán homlokegyenest ellenkezik a dilettánszal, ki azt tartja helyesnek, a mit akar. Teljes ellentétben a skeptikussal, ő könnyen tesz szert meggyőződésre; és teljes ellentétben a dilettánszal, az ő meggyőződése parancsoló természetű s tette sarkal. Csakhogy az ő meggyőződései sokfélék, mulékonyak, ellentmondók s éppen annyira laza állományúak, mint a mennyire elbizakodottak. Voltaire azok közül való, kikről azt szokták mondani, hogy gyakran változtatják rögeszméjüket. Tekintsük csak újból, vizsgáljuk részletesebben a dolgot.

Optimista-e ő? Olvasóim két pártra fognak oszolni s egyikük igennel, másikuk nemmel fog felelni, a szerint, a mint Voltairenek melyik műve gyakorolt rájuk nagyobb hatást, a *Mondain*-e,¹ vagy a *Candide*. Voltaire rossz-

¹ E szatíráról Montesquieunél volt már szó. A lentebb említett *Marséillesi és az oroszán* szintén verses szatírája Voltairenek. *Ford.*

nak találja a világot (*Candide*), és a társadalmat jónak (*Mondain*); máskor viszont a világ jó neki (*Jenni története*) és a társadalom rossz (*Philosophiai Ismerettár: Méchants* szó alatt). Azt akarja, hogy az ember boldognak érezze magát (*Mondain*) és azt akarja, hogy megvesse magát (*A marseillesi és az oroszlán*). Igen gyakran azt volnánk hajlandók hinni, hogy valóságos Condorcet-vel¹ van dolgunk, ki átszellemülésig elragadtatott optimismusában kezével véli tapinthatni a világ haladását, az e haladásra vonatkozó összes ígérek közeli teljesülését. Így szól hozzánk: „Bátorkodom az emberiségnek kelni pártjára ezen fenséges misanthróppal (Pascallal) szemben; bátorkodom állítani, hogy mi sem annyira gonoszok, sem annyira szerencsétlenek nem vagyunk, mint a hogyan ő mondja . . .“ A mivel a Vauvenargues hagyományát folytatja és Condorcet előizelítőjét nyújtja; egy-szersmind átmenetet nyújt egyiktől a másikhoz. Majd pedig így szól: „Mily különös düh tart megszállva némely embereket, kik erővel azt akarnák, hogy mi nyomorultaknak érezzük magunkat. Én nem szeretem az afféle csodadoktorokat, kik mindenáron azt hitetnék el velem, hogy beteg vagyok, csak hogy megvételessék velem a piluláikat. Csak tartsa meg, barátom, a gyógyszerét!“ Ez a beszéd Jean Jacques Rousseau ellen, vagy Pascal ellen irányul, s attól a félelemtől sugalmazva, nehogy a váláshoz találjon vezetni a pessimismus, mint a mely nemcsak jogosultságot nyer, de orvosoltatásban is ré-

¹ Condorcet (1743—1794.), kinek neve már előfordult e lapokon, a kiváló matematikus, philosophus és politikus, az emberi nem végtelenségig fokozódó tökéletesbülésének rendíthetlen hívője; az emberi nem haladásának úgy addigi, mint jövődett történetét egyik híres művében körvonalozta.

szesül. Majd aztán meg így szól: „Az ember korántsem született gonosznak; úgy lesz azzá, miként beteggé is úgy lesz. Gyűjtsétek össze a világ valamennyi gyermekét, nem fogtok bennük egyebet találni, mint ártatlanságot, szelidséget és félelmet . . . Az ember nem született rossznak, ha mégis többen meg vannak fertőztetve ettől a bajtól, úgy ez annak tulajdonítható, hogy a kik embertársaiknak élén állanak, azok maguk is beleestek abba a betegségbe, mely róluk aztán a többi emberre is átragad . . .“ Nos, ez meg tisztán Rousseau eszméje, ez a jónak született ember, kit a társadalmi állapot tesz rosszszá, s a kormányzat ront meg. Ilyesmik után azt várhatnók Voltairétől, hogy meg fogja írni az *Értekezést az emberek közötti egyenlőtlenségről*.¹

És mégis *Candide*-ot írta meg. Sőt még máshol is, mint ebben a művében, így szól majd: Az ember bolond; „mint történetíró, azzal töltöm időmet, hogy végigbarangolom a világegyetem bolondokházait.“ A világ örvény: *Ubi cumque calculus ponas, ibi naufragium invenies*. A világ egy óriási hajótörés. „Meneküljön, a ki tud!“ az emberek jeligéje. A pessimismus ezen perczeiben Voltaire a legkétségbeesettebb és a legkétségbeejtőbb pessimista, s ha a *Lissaboni földrengésről* szóló tan-költeményében még helyet, habár vajmi csekély és kétes helyet enged a reménynek (*Ma minden jól van: ezt csalódás hinni; hogy egy nap minden jól lesz: ez a mi reménységünk*): *Candide*-ban feltétlen pessimismus tör ki s egész terjedelmében áradozik szét; oly pessimismus, mely nem tűr kivételt, reményt, sem panaszt, sőt még káromlást sem, mely elvgre — noha akaratlanul bár — szín-

¹ A mit Rousseau írt meg.

tén a fohásznak, következőleg a reménynek is egyik formája, nem tűri meg, hogy akár az emberiség jövőjébe, akár a túlvilági jövőendő életbe, egyáltalán valamibe vessük bizalmunkat, hacsak nem a néma resignatióba, mi nem egyéb, mint a kétségbeesés, sőt ennél is több: a kétségbeesésnek úgyszólván kimerültsége.

Vajjon determinista-e ő, vagy hisz-e az emberi szabad-akaratban? Ezekkel a kérdésekkel szemben is megint úgy áll a dolog, hogy nála a mérleg két csészéje a legteljesebb egyensúlyban van. Nemcsak azt lehetetlenség megtudnunk, melyik oldal felé hajlik, de még azt sem, hogy melyik oldal felé volna hajlandó hajlani. Legfőlebb annyit ha mondhatni, mint majd később látni fogjuk, hogy életének előbbre haladtával — úgy látszik — a determinismushoz hajol inkább. Egyelőre azonban ötven éven át, mint a gyakorlatiasság hive, s mint ki sokat törődik azzal a veszélylyel, mely akkor fenyegetné az embert, ha a körülmények hatása rabjának hinné magát, így szól hozzánk: „Tagadni az emberi szabadságot annyi, mint szét tépni akarni az emberi társadalom minden kötelékét.” — „Ugyan mondjátok meg, miként okoskodhattok és cselekedhettek annyira ellentétes módon, *s ugyan mit nyertek vele*, ha taposó malomba kötött lovaknak tekintitek magatokat, mikor szabad lények módjára cselekedtek?” — „A társadalom jólléte megkívánja, hogy az ember szabadnak higgye magát; kezdem többre becsülni az élet boldogságát, mint egy-egy igazságot”. És mégis ő, a nagy logikus így beszél: egyetlenegy szabad cselekedet „képes volna felforgatni a világ rendjét . . . Ha egy ember tetszése szerint irányíthatná akaratát, képes volna kimozdítani sarkukból a világ örökszilárd törvényeit. Miféle kiváltságot igényelhetne az ember arra,

hogy ne legyen kénytelen ő is ugyanazon szükségességnek hódolni, mint a természet minden egyéb része? “ A szabadság határozottan nem egyéb, mint illúzió, melyet magunkban e szabadság felől táplálunk, a mely illúzióra nekünk épp úgy szükségünk van, mint sok más egyébre, mert fentart bennünket abban az állapotban, a melyben okvetlenül léteznünk kell, ha nem akarunk meghalni: „A szabadság az embernél a lélek egészsége“.

De hát ez a lélek maga is micsoda tulajdonképen? Egy *entitas*, egy bennünk lakozó lény, ki kormányoz, elhagy és túlél bennünket? Nem, feleli ő, s ebbeli tagadásában mindvégig kitartott. A lélek az ő szemében csak gondolkozó anyag, az emberi anyagnak a végből adatott tehetség, hogy életének módját intézni bírja, miként más tehetségei viszont meg arra szolgálnak, hogy fejlődését előmozdítsa, magát fentartsa. De túléli-e az anyagot, mikor ez feloszlik? Halhatatlan-e? Óh nem, mert hiszen csak lényegesen mulandó anyaghoz kötött tehetség. Százszor meg százszor visszatér ennek a nézetnek fejtegetéséhez.

De ha a lélek nem halhatatlan, úgy sem bűnhődésről, sem jutalomról nem lehet szó a síron túl? Nos, tesz az valamit? — kérdi Voltaire. „Róma színpadján nyilvánosan énekelgették: *Post mortem nihil est* . . . s ez a felfogás sem jobbakká, sem rosszabbakká nem tette az embereket. Minden annak rendje s módja szerint intéződött, haladt! “ — Bizony végtelenül sokat tesz az — feleli ugyancsak Voltaire, még pedig egyazon munkában (*Philosophiai Ismerettár*); azt mondja, ő lényegesen ragaszkodik a lélek halhatatlanságának eszméjéhez, mert semmi sincs, a mihez jobban ragaszkodnék, mint a *pokol* eszméjéhez: „Számptalan sok gazemberrel van az életben

dolgunk, ki édes-keveset elmélkedik; roppant sok szegény ördöggel, kiknél csakúgy járja a brutalitás, iszákosság, tolvajlás. Csak próbáljátok meg, ha kedvetek tartja, arról papolni ezeknek, hogy nincs pokol, s hogy a lélek halandó. Én a magam részéről nem szűnök azt kiáltozni fülükbe, hogy elkárhoznak, ha meglopnak engem“. S ennek megfelelően aztán fenkölt stilben: „Igen, Plato, Te valót beszélsz, a mi lelkünk halhatatlan!“

Van-e Isten? Vagy nincs Isten? E kérdést illetőleg eleinte szembeszökőn igenlő álláspontot foglal el Voltaire, és végre is valóban ehhez az állásponthoz szeretett ő mindig visszatérni. De az az eszme, melyet ő táplál Istenről, olyan, hogy minden facsaros elmagyarázgatástól és kötekedéstől óvakodva sem mondhatunk róla egyebet, mint hogy csak atheismust sugalmaz. Az ő felfogása Istenről egyenesen arra vezet, hogy tagadjuk Istent, s valóban csodálatos, hogy ily Isten-hit mellett nem azt a végkövetkeztetést vonta le maga is, hogy nem létezik Isten. Az ő Isten-eszméje egyfelől expediensszerű, másfelől egészen disciplináris jellegű, majd pedig egészen a levegőben függ, semmi támasztéka sincs, a mivel fenttarthatná. Olyan az ő szemében Isten, mint valami építész, ki megalkotta ezt a világot, mint valami órasmester, kinek órája, melyben mi tartózkodunk, bizonyítja létezését. *Mikor Isten létét bizonyítani akarja*, futó pillantást vet a világra, „művészetet“ talál benne s azt mondja, hogy „minden művészet a világegyetemben“ (*Jenni története*), s kijelenti, hogy létezik egy igen nagy művész. De az ő okoskodása oly előtételeken alapul, melyeknek lerombolására fordította előzetesen minden gondját. Azzal tölteni el egész életét, vagy majdnem egész életét, hogy nyilvánvalóvá tegye,

mennyire bomlott az az óra és sohasem is volt szabályozva, másfelől pedig, ha az órás eszméje talál elméjébe ötleni, egyszerre nyakra-főre bámulni ezt az órát, ezzel csak annyira bizonyítja Isten létét, mint azt, hogy nem hiszi. Így védeni Isten létét nem egyéb, mint megfordított irányban alkalmazni éppen azon érveket, melyek segítségével támadni igyekezett azt. Ha nem könnyelműség volna, álnok gonoszságnak kellene neveznünk ez eljárást; határozott céltévesztés, mert oly úton halad, mely rendszeren az ellenkező cél felé vezet. Voltaire így szól hozzánk: Én hiszek Istenben. Lásd a világra vonatkozó felfogásomat. S midőn aztán e felfogásának utána járunk, úgy tapasztaljuk, hogy atheistikus.

A mi körülbelül annyit tesz, hogy Isten eszméje nincs állandóan jelen az ő elméje előtt. Csak akkor hisz benne, mikor be akarja létét bizonyítani. Az a pessimista, ki hisz Istenben, Isten eszméjét magából a pessimismusból vezeti le. Az a pessimista, ki, midőn Isten létének hirdetésére adja magát, hirtelenében optimista rendszert állít egybe, csak addig hisz Istenben, a míg létét tanítja.

Másfelől egészen disciplináris jellegű Voltairenál az Isten eszméje. Ragaszkodik egy „jutalmazó és bosszúálló“ Isten létezéséhez. Isten előtte a rendőrségnek egy magasabb fajtájú ráadása: „Nem szabad megingatnunk az oly vélekedést, mely annyira hasznos az emberi nemnek. *Minden egyebet, tessék, megengedek . . .*“ „Az én vélekedésem hasznos az emberi nemnek, az Önöké pedig káros!...“ „Ah, hagyjuk meg az embereknek a félelmet és a reményt!“ „Ha Isten nem léteznék, ki kellene őt találni!“ D'Alembert és Condorcet vallásellenes beszélgetést kezdenek asztalánál. Kiküldi az ebéd-

lőből a cselédséget. „Most már folytathatják az urak. Csak attól féltem, hogy az éjjel meg találják fojtani...”¹ Száz meg száz ily ötletet lehetne említeni, mert ehhez az eszméhez ragaszkodik teljes erejéből. Ez eszménél nem létezik istentagadóbb, mert hiszen ha valamit bizonyíthatna, úgy azt bizonyítaná, hogy Isten csak a félelem találmánya, emberi mesterfogás, társadalmi expediens, kormányzási eszköz, közjólleti rendszabály, szóval hasznos hazugság. Száz meg száz atheista egyenesen a Voltaire érvelésével iparkodott bizonyítani, hogy *tényleg nem létezik Isten*; annyi mindenesetre kétségtelen, hogy azt mondani, hogy Istent úgy kellene kitalálni, ha nem léteznék, annak beismerése, hogy valóban mi találjuk ki.

Különösen pedig akkor ismerjük be, hogy valóban mi találjuk ki Istent, ha mint Voltaire tette, száz kötetet írunk össze a nélkül, hogy ezekben olyasmi foglaltatnánk, a mi Istenhez vezérerne, *Őt* inspirálná nekünk, feltételeznék; e helyett ellenkezőleg bennük minden az *Ő* kiküszöbölésére irányul, kivéve mindössze éppen azokat a lapokat, a hol *Róla* van szó; bennük leginkább az a szakadatlan törekvés szembeszökő, hogy az író minden természetfeletti elemet eltávolítson a történelemből, a világból és a lélekből. Ezért mondtam én az imént, hogy Voltairenél „levegőben függ” az Isten eszméje és semmi támasztéka nincs. Kivételt alkot az ő rendes positivismusa alól. A tiszta logikus előtt olyasminek tetszik nála ez eszme, mint valami megbánás, félenkség vagy szeleskedés. Már pedig éppen az Isten eszméje az az egyetlen, mely semmi, ha nem minden, s az olyan ember

¹ Mallet-Dupan szemtanú. (*Mercure Britannique*). Szerző.

jobban bizonyítja, hogy megvan lelkében ez az eszme, a ki sohasem beszél róla, de a kinek általános gondolatái, összesen és egyenként véve, mind rája utalnak s érthetetlenekké válnának, ha nem volna meg lelkében ez eszme. A miből tehát megint okvetlenül az következik, hogy mint Voltairenek majdnem valamennyi eszméje, az Isten eszméje is olyan, melyről ő csak hiszi, hogy megvan benne, nem pedig olyan, mely tán teljességgel megvan benne. Szenvedélyeinek egyik szükséglete az, a mit ő itt elméje conceptiójának tekint. Olyan módon theista ő, a milyen módon monarchistának is fogjuk tapasztalni, még pedig teljesen azonos okokból kifolyólag. Az ő vallása ettől vagy attól való ijedezésének suggestiója, féltékenységének egyik nyilvánulása.

Mégis volna mindebben bizonyos összefüggés, kielégítené annyira-mennyire az elmét, legalább az észszerűségnek látszatával bírna, ha Voltaire oly ember gyanánt akarna mutatkozni, ki ismeri a maga metaphysikai tehetetlenségét; ha *agnostikusnak* vallaná magát és szerényen kijelentené, hogy nem képes behatolni a dolgok titkába. Siessünk elismerni, hogy gyakran megteszi ezt, dicséretére legyen mondva. De az ő agnosticismusa, mint minden egyéb nála, ingatag, ideig-óráig tartó és ellentmondó. Gyakran kijelenti, hogy van valami megismerhetetlen, a mi túlhaladja erőnket s a minek elérésére hiába törekszünk. Még többször vág szeleskedő vakmerőséggel annak neki s hirtelenében összetákol valamelyes metaphysikát úgy, a hogy Crébillon ellenében szokta egy-egy tragédiáját összeütni. Elméje, mely e tekintetben igen közönséges — nincs rá más kifejezés — és a mienkhez hasonló, nem érezte szükségét az oly örök bizonyosságnak, mely fentmaradó s magát fent bírja tartani; hanem

csak napokig, órákig tartó bizonyosság kellett neki; az egymás után következő bizonyosságoknak nagy csoportja, melyek egy félszázad mulva az ellentmondásoknak egész halmazát alkották. Tudom, hogy mi is mindnyájan ezen az úton járunk, magam is vallom, s a ki ezen az úton halad, csak arról tesz tanúságot, hogy magunkféle ember.

Éppen így áll a dolog nála a történelem, politika, morál, a szorosan vett vallási kérdés terén is. Merő pozitivistá-e a morálban? Úgy látszik, hogy az; de úgy is látszik, hogy nem az. Úgy látszik, hogy az, mert teljes erejéből harczol a velünk született eszmék tana ellen. Az ember bonyolultabb állat, mint a többi, de azért ő is csak állat, különféle ösztönöktől vezéreltetve, melyek működése fenmaradását biztosítja; ezenfölül semmi egyéb sincs benne. Tehát szó sincs semmiféle sajátos, természetfeletti világosságról, mely bennünket a többi élő lényektől megkülönböztetne. Tehát szó sincs erkölcsi törvényről sem, úgy látszik; mert az erkölcsi törvény megkülönböztetne bennünket a világtól, és a közös célon kívül, mely mindössze a létben való megmaradás, külön célú tűzne ki elénk. Szó sincs erkölcsi törvényről, mert arra a célra, mely más, mint a létben megmaradás, nem a világ taníthatna meg bennünket, emennek nem lévén egyéb célja, mint az élni akarás; s azt kellene feltételeznünk, hogy erre a célra egy velünk született eszme tanít meg, egy nekünk különlegesen szóló *kinyilatkoztatás*: mind oly dolgok, melyek létezését Voltaire tagadja. Szó sincs semmiféle erkölcsi törvényről.

De mégis! Legalább egyfeléről igenis van szó; Voltaire egynek kedvéért kivételt tesz. Ezért fel fog tételezni egy velünk született eszmét, egy revelatio-félét. Isten megszólalt. „Ő törvényét adta, mindenek szívébe egy-

azon magot hintette el“, fáklyaként gyújtotta meg az emberben a lelkiismeretet. *Ne mondja senki*, hogy a lelkiismeret az öröklésnek, a nevelésnek, a szokásnak, a példának eredménye; bizony *parancs* az, melyet Isten rendelt el a mi lelkünknek, nem pedig emberi találmány. Így aztán vissza van állítva Voltairenál az erkölcsi törvény, elfogadva bizonyos theologikus felfogás, s ha úgy tetszik, a theologikus felfogásnak meghatározott minimuma.¹

De hát miben áll ez az erkölcsi törvény? Ugyanegy az Rómában és Athénben, hogy Cicero szavaival éljünk, egyetemes és állandó az egész emberiségnél. Avagy hol található egyetlen egy nép, melynél gyilkosság, lopás, igazságtalanság tiszteletben állana? Nagyon helyes beszéd, melyet Voltaire ezerszer ismételt, de ennél soha tovább nem ment. Előtte az erkölcsi törvény az igazságtalanságnak el nem követésével egyértelmű. Már pedig így határozni meg az erkölcsi törvényt annyi, mint meg-szorítani, s ennyire megszorítani annyi, mint megint csak tagadni. Mert ha az erkölcs csak az a gondolat, hogy nem kell barbár állapotban élnünk, úgy nincs szükség *törvényre*, mert nem egyéb, mint társadalmi ösztön, önfentartási ösztön egy társadalomban élésre rendeltetett lénynél, a létben való megmaradásnak ösztöne egy oly állatnál, mely ha nem élne társadalomban, megszűnnék élni. Azt állítani, hogy az emberek sohasem hitték, hogy egymást pusztítani volna kötelességük, ez mindössze csakis annak állítása, hogy az emberek mindig társadalomban éltek, a mi pedig nem jelent egyebet, mint hogy az ember létezik. A morál nem annyiban morál, a meny-nyiben ellentáll a társadalmi halálnak, hanem ama percz-

¹ V. ö. *Költeményét a természeti törvényről.*

Szerző.

től kezdve válik morállá, a melyben a társadalmi megsemmisülést legyőzvé, még tovább halad. Nem azáltal morál, hogy így szól hozzánk: Ne ölj! mert a *ne ölj!* mindössze annyit jelent, hogy az ember szeret élni; hanem azáltal, hogy így szól: *adj, légy odaadó, áldozd fel magad!* Ekkor, és csakis ekkor immár egyéb, mint ösztön, nem a lét szüksége sugallja, nem a mi szükségleteinkből ered közvetlenül, s valóságos revelatiónak látszik lenni. A társadalmi ösztön felöleli és magában foglalja az egész igazságszolgáltatást, a morál a felebaráti szeretetnél kezdődik. Nos, Voltaire éppen odáig nem bír elérni, hol a morál így kezdődik, s éppen ezért, miután általános elvei révén tagadta, majd meg perczre megpillantani és hirdetni vélte, végül ott áll, hogy tulajdonképen még nem is ismerte.

A történelemben fatalista-e Voltaire, a gondviselés tanának híve-e, spiritualista-e? Más szóval, a tények egymásra való hatásának és visszahatásának pusztá sorozatában hisz-e, mely tényeknek sem működésükbe nem avatkozik semmiféle intéző értelem, sem pedig semmiféle céljuk nincs? Vagy pedig azt hiszi-e, hogy e tényekbe beleavatkozik, vagy még inkább e tényeket felöleli valamely egyetemes értelem, mely azokat valamely általa jól ismert, de előttük ismeretlen cél felé tereli? Vagy azt hiszi-e, hogy az események e zajgó tömegéhez hozzájárul, hozzáalkalmazkodik, idomítva, irányítva — legalább részben — az eseményeket, az *emberi szellem*, a független elme, a felvilágosult akarat?

A mi a gondviselésben való hitet illeti, erre könnyű a felelet: Voltaire feltétlenül visszautasítja. Az ő „*Tanulmánykísérlete az erkölcsökről*“, valamint az a hűsz—hamincz kisebb dolgozata, melyekben a végtelenségig é

kiméletlenül ismételtette e *Tanulmánykísérlet* tartalmát, mind „az ember törekszik, de Isten vezeti“-féle¹ felfogás ellen, az „*Értekezés a világtörténelem*“ ellen, a történelemnek minden keresztény felfogása ellen vannak irányozva. Kiküszöbölni a természetfölötti elemet a történelemből, ez annyira szakadatlan törekvése Voltaire-nek, hogy néha hajlandók lehetünk ebben látni egész munkásságának velejét, ebben keresni vezérgondolatát szellemi életének, mely tényleg semmiféle vezérgondolattal nem rendelkezett. Ha ő hisz Istenben (és ő hiszi, hogy hisz benne), bizonyára feltétlenül idegen ő a gondviselés eszméjétől, melyet szívéből gyűlöl. Valamennyi művében, kivált történelmi munkáiban, a legnagyobb erőlyel harczol ellene.

Különösen egy pontra kívánok itt emlékeztetni. Senki-nek sem került ki figyelmét, mily előszeretettel iparkodik ő úgy tüntetni fel a nagy eseményeket, mint kicsinyes okok okozatait. Ez az előszeretet nem egyéb, mint egyik formája annak az általánosabb jellegű hajlamnak, melylyel a történelemből ki iparkodik küszöbölni a természetfelettit. Az olyanok, kik a történelmi tények sorozatában igen általános jellegű nagy okoknak szeretik keresni a hatását és fejleményét, miként nem látják, hogy az emberiség fejlődésébe ők — tán egész észrevétlenül — szándékokat, terveket, s a mi ezekkel egyre megy, eszméket, szóval valami intellektuális elemet visznek be? *Törvényeket* látnak benne. De hiszen törvény annyi, mint eszme, s az eszme szellemet tételez fel. Egy szellem, mely megkezdődése előtt kigondolja a történelmet, hogy irányulásának törvényt szabjon: ez maga Isten. Az em-

¹ Fénelon szavai. („Ember tervez, Isten rendez“).

lített módon gondolkozók tehát észrevétlenül ugyanazt az — vagy nem tudom, miben különbözhető — álláspontot foglalják el, mely a Bossueté volt, mikor a maga *Világtörténetét* írta. Vagy tán azt felelik erre, hogy az a törvény, melyet ők a történelemben látnak, valóban szellemet tétel fel ugyan, de ez a szellem nem más, mint az ő szellemük, s hogy ők alkotják meg e törvényt utólagosan? Nos úgy e törvény nem egyéb, mint pusztán kisegítő eszköz, nincs tárgyilagos realitása, nincs tényleg benne a történelemben s ők sem hisznek benne. Jobb volna fel se állítani, minthogy nem egyéb művészi hazugságnál. Vagy reális törvényekben hiszünk, vagyis oly intencióban, tervben, irányban, célban, melyet nem mi találunk ki, de melyet magukban a tényekben fedezünk fel s belőlük fejtünk ki, s ez esetben — akarva, nem akarva — még mindig bizonyos theologiai conceptionnak maradványánál tartunk; vagy pedig nem láthatunk egyebet a történelemben, mint zavart összegabalyodását oly hatásoknak és visszahatásoknak, melyeknek nincs céljuk, tervük, jelentőségük, s így mintegy keringő atomok forgataga a vak véletlenben.

Arra tehát, hogy a történelem terén eredményesen támadhassuk és kiküszöbölhessük a természetfeletti elemet, e szerint legsikeresebb úgy tüntetni fel a történelmet, mint absurdumot, mint olyasmit, a mi semmiféle intelligentiának kinyomatát nem viseli magán, úgy tüntetni fel, mintha a birodalmak sorsának fordulata egy pohár víz elöntésétől, egy orrnak felettébb rövid voltától vagy egy homokszemtől függne: a mint ezt Voltaire valóban szerette is tenni. E pontban találkozik Pascallal, mert az atheismus mindig találkozik Pascallal ott, hol Pascal a maga érvelésének csak első feléig jutott el.

Voltaire e szerint gyökeres ellensége minden gondviselés eszméjének a történelemben. Vajjon merő pozitívista-e tehát? Merő fatalista? Annak kellene lennie. Ha nem léteznek történelmi törvények, úgy nem lehet egyebet látnunk a történelemben, mint vak véletlent, esetlegtől függő egymásra halmozódást, ok nélkül történő vagy olyan szétmállást, melynek oka megannyi semmiség: egy erős fuvallat, hirtelen szélfordulat, ellenáramlat. Azonban Voltaire szereti, hogy intelligentiát találjon tanulmányának tárgyában, és ha nem talál általános jellegű intelligentiát a történelemben, különleges természetű intelligenciákat telik kedve találni benne. Így aztán ő spiritualista a történelemben, vagy legalább az akar lenni. Roppant nagy fontosságot tulajdonít a tettek embereinek, a királyoknak, a nagy minisztereknek, a kormányoknak. Fentebb azzal a különös eszmével találkozhatunk nála, melynek révén Rousseau álláspontjára helyezkedett s melynek értelmében az ember jónak született, csak a rossz kormányzat rontotta meg. A kormányoknak van ehhez való erejük. Idomítják az embereket. Néha megrontják, gyakran viszont kitünőkké alakítják át. A történelem néhány egyén akarátának tere és anyaga. Ez az eszme igen fontos Voltairenál. Majd politikai irányzataiban is találkozni fogunk vele. Ezért szerette ő annyira a nagy fejedelmeket s ezért szerette őket még nagyobbaknak látni, mint a milyenek tényleg voltak. Caesar, XIV. Lajos, Nagy Péter, Nagy Frigyes, Katalin: ezek az ő gondolatvilágának hősei. Mert úgy látja, ezek csinálták vagy csinálják a történelmet, ezek az emberiségnek demiurgoszai. Úgy hiszi róluk; miként azt is hiszi, hogy ő szintén körükbe tartozik. Egy kissé éppen ezért is hiszi ezt az egész dolgot.

Csakhogy ime megint felbukkan eléje a világegyetemben az intelligentia. Többes számban bukkan fel. Nem egyetemleges, de töredékes; itt-ott nyilvánul meg, egyes kiválasztott főben; de létezik s ettől kezdve majdnem éppen annyira zavarja-bántja Voltairet, mint az a másik intelligentia. Lényének monarchista és aristokrata alapeleme feszélyezni fogja lényének positivista és fatalista alapelemét. A véletlen e szerint fele útján megáll? — kérdehetjük tőle; e szerint felfüggeszti hatalmát egy nagy akarattal társult nagy értelem, egy nagy szellem, mely feltámad, szilárdná teszi a lebegő chaost, tervvel rendelkezik s neki is fog bizonyos szándék kivitelének? E szerint a történelem oly véletlen, melyet néha egy-egy lángelme irányít? Íme az általános gondviselés különleges gondviselésekkel helyettesítve, a történelmi monotheismus történelmi polytheismussal helyettesítve. Azt helytelenül mondtam az imént, hogy zavarta, bántotta Voltairet az említett dolog, ő sohasem szokott zavarba jönni; azt kellett volna mondanom, hogy ebben a kérdésben is, mint rendesen mindenben, megoszlottak nézetei. Nagy részt juttatott a véletlennek, nagy részt juttatott a lángésznek is. Ő fatalista; ő spiritualista abban az értelemben, a melyben fentebb használtam ezt a szót. Végig járja az emberiségnek bolondokházait, s aztán egyszerre csak hódolattal üdvözlő mint nagy elmeorvost, olyat is, a ki néha csak seborvos. S mindebben némi önkénykedést tanúsítva, úgy jár el, hogy „csekélységnek“ okozatai gyanánt tüntet fel oly nagy eseményeket, melyek okát egyes nagy emberekben kereshette volna. Egyik rendszerből a másikba csap át. Ugyancsak tarka-barka lesz így a történelem az ő világitásában. Majd nem egyéb — s ehhez a felfogáshoz nagyon ragasz-

kodik — mint kimutatás az erkölcsök, szokások, hagyományok, hitek, babonák, mániák mibenlétéről valamely népnél, ebben vagy abban a korban; majd pedig — a mely felfogáshoz szintűgy ragaszkodik — egy fejedelem körül, úgyszólván egy fejedelemben összpontosul. Sajátságos egy szellem, simulékony és kisikló, megfoghatatlan, világos minden lapja, s mégis a száz kötet végig olvasása a legzavarosabb benyomást hagyja hátra!

Mit tanít viszont a politikában? Liberalismust-e, vagy despotismust? Kétségkívül inkább az utóbbit, mint az előbbit, de azért mégis mind a kettőt. Mint láttuk, nem vonakodott attól, hogy korának optimismusában és így liberalismusában osztozzék. Szintűgy nem vonakodott attól, hogy az embert jónak s olyannak higgye, ki értelme és „szellemi világossága“ révén haladásra képes. Néha ki is mondja ezt: „Nem, uram, nincs minden veszve még, ha lehetővé tudjuk tenni a népnek, hogy észrevegye, hogy benne szellem lakozik. Ellenben minden veszve, ha úgy bánunk vele, mint valami barom-csordával. Azt hiszi-e Ön, hogy a nép ráért olvasni és okoskodni a Fehér Rózsa s a Piros Rózsa közti polgárháború idejében, az Armagnac- és a Burgund-párt iszonyúságai közepett, vagy a Liga borzalmai alatt? . . .“ Több ilyen fajtájú hely található Voltaire műveiben. Sőt még a szabadság szót is szerette hangoztatni. Az ember nem támad tekintélyt a nélkül, hogy el ne hitesse magával, hogy ő liberalis szellemű. Már pedig Voltaire ugyancsak erélyesen támadta a vallás tekintélyét. Csakhogy nehéz tudni, mit értett ő tulajdonképen a szabadság szó alatt. Előtte gyűlöletes volt minden formája a liberalismusnak, vagyis annak, a mi bizonyára az állam mindenhatóságával szembeszálló valamit jelent. Útálta a parlamentet, a

az országos rendek ülését, és a sajtószabadságot. Igaz, a *Henriade*-ből igen elmés és magasztaló irányú meghatározását idézhetni az angol parlamentáris kormányformának; de ha a *Henriade*-ra, mint politikai dolgokban tekintélyül vehetőre hivatkozunk, ne feledjük, hogy ugyancsak benne található ez az elmés vágás is az országgyűlések által való kormányzás ellen:

De mille députés l'éloquence stérile
Y fit de nos abus un détail inutile ;
Car de tant de conseils l'effet le plus commun,
Est de voir tous nos maux sans en soulager un. ¹

Hanem fölöslegesen ennél a kérdésnél hosszabban időzni. Tény az, hogy Voltaire nem adta magát a politikára. Keveset foglalkozott vele, s nem is szerette. Még az alapismeretekkel sem rendelkezett. Teljességgel mit sem értett a *Törvények Szelleméből* s úgy kellett őt figyelmeztetni, hogy a *Társadalmi Szerződés* több a semminél. Mikor afféle igényeket negélyez, hogy Montesquieut futtában czáfolgassa, bizony kissé nevetségessé válik. Megjegyzni, hogy a török kormány korántsem oly despotikus, mint állítani szeretik, mert hiszen a janicsárok által van mérsékelve. És ezt egész komolyan mondja: ilyen magas szempontokig tud ő felemelkedni. Itt is, mint mindenütt, bizonytalanságról, de kivált félig tudatlanságról, félig megvetésről tesz tanúságot. A politikai tudomány terén Voltairenek semmije sincs, a mire bennünket megtanithatna.

¹ Száz meg száz képviselő meddő ékesszólással részletezte ott a mi visszaéléseinket, hiábavalón; mert az ilyen sok tanácskozásnak rendesen az szokott lenni az eredménye, hogy valamennyi bajt feltárnak, de egyen sem enyhítenek.

Végül a mi a vallási kérdéseket illeti, itt már aztán végre tisztában van vele bizonyára, mit akar. El kell ismernünk, hogy a természetfelettinek hite ellen harczolás volt az ő főteendője és kedvencz foglalkozása. Az emberiség szellemi történetének conceptiója nála a következőkben összegeződik.

Ó-kor: semmiféle természetfelettiben hívés, semmiféle képzelet játékaul szolgáló „csodás elem“, melyet a költők találtak ki, s mely hasznos a képzőművészeteknek, különben egészen ártalmatlan természetű; feltétlen türelmesség, kétségbe nem vont lelkiismereti szabadság; a hódító hadjáratokat leszámítva, teljes béke, boldogság. — Kereszténység: a természetfelettiben való hit megjelenése a világon. Ettől kezdve „a két hatalomnak“, az egyháznak és a világinak szereplése, a világnak pártokra szerteszét szaggatása, harczok eszmékért, oly eszmékért, melyeket nem is értenek, üldöztetések, elnyomatások, gyilkosságok, máglyák, barbárság, pokol a földön. — Modern korok: a természetfelettiben való hit kiirtása, ama két hatalom egyikének *eltiprása*,¹ a másikának mindenhatóvá emelkedése, visszatérés az ó-korhoz, béke, boldogság.

Ez kétségkívül hamis kép, de legalább tiszta kép. Oly egyetemes áttekintés, mely egészen világos, oly általános eszme, mely szabatos; ez nagyon ritka eset Voltairenél. Ebben a felfogásban van összefüggés; egységesség; Hugo Viktor egész életén át szép költeményeket fog belőle alkotni; végre oly felfogás, melyet védelmezhetni. Nos, ő nem védelmezte. A végkövetkez-

¹ *Écrasement*. Szerző e szót a Voltaire hirhedt s lentebb idézett jelmondatára (*Écrasez l'infâme!*) célzással használja itt.

tetés nála ez: „Tiporjuk el az alávalót!“ — a mit ő ezerszer is hangoztatott; de viszont azt is elég gyakran hangoztatta, hogy nem kell eltiporni. Ő fenn akarja tartani a tömeg számára nemcsak az Isten eszméjében való hitet — mint láttuk — de a vallásban való hitet is. „Vallás kell a népnek!“ tőle ered ez a híres mondas. Vallás kell a csőcseléknek, „mely mindig csőcselék marad, sohasem fog felvilágosulni“ stb. Az ellentmondás itt rengeteg, tekintve azt a merészséget, a hogyan az imént erősítgette állítását, melyre most így ráczáfol. Ha igaz, és pedig nemcsak mint afféle elméleti, spekulatív, vagy a terített asztalnál megkoczkáztatott igazság, de történelmileg és tényleg véve igaz, hogy az embereknek, a húsból és vérből álló embereknek, azoknak, a kik élnek és szenvednek, szaporította szenvedéseiket a kereszténység s a vele jött fogalmak, melyeknek kezelése felettébb subtilis és veszedelmes volt rájuk nézve, a mit megengedem, hogy állithatni: ha ez igaz, vagy ha erről meg vagyunk győződve, úgy nem az a teendők, hogy ezt az igazságot a szépelmék bizonyos aristokratiájának tartsuk fenn s *Ingénu*-ket írjunk sugalmazása alatt; hanem az a teendők, hogy megmentjük azokat a szenvedő embereket, kiragadjuk őket a reájuk súlyosodó gyötrelmek alól. Így szólni: Isten kell . . . a népnek, nem nagyon loyális eljárás; de ám legyen. Isten mint valamiféle határozatlan vigasztaló, mint valami messze jövőben jutalmazó és büntető, még akkor is, ha maga a tan hirdetője nem igen hisz ebben az Istenben s csak az együgyűekre akarja e hitet rábeszélni: ez megvető lenézésről, esetleg szánalomról tanúskodik, de még nem kegyetlenség. Azonban így szólni: a történelem, a földi valóság, Krisztus óta ret-

tentő valami; jó lesz, ha a mi számunkra félbe szakad, de ránk nézve hasznos lesz, ha az alacsony sorsúak számára tovább tart: ez már valóban szörnyűség.

Mégsem szörnyűség, mert hiszen Voltairétól ered. Már pedig ő sokkal könnyelműbb, semhogy kegyetlen lehetne. Borzasztó dolgokat mondogat ő oda, miközben kecsesen sarkon fordul. De aztán bámulatosan ért hozzá, hogy ellentmondjon magának, s hogy egy szökkenéssel a végső pontig hatoljon el valamely eszmében s aztán ugyanoly szökkenéssel az éppen ellentétes eszmének hatoljon el végső pontjáig, — hogy a legzavartalanabb biztosságérzet fölényével essék következetlenségbe, hogy egyre-másra legyen atheista és deista, optimista és pessimista, vakmerő újító és elkeseredett reakzionárius, s e közben mindig egyformán világos legyen gondolkozásmódja, határozott az érvelése, mindig úgy tegyen, mintha sohasem lett volna más nézeten. Úgy hogy aztán minden könyve bámulatosan tiszta, világos, műveinek összesége pedig a határozatlanság netovábbja. Ez a nagy szellem a világos eszmék chaosa.

III.

Általános eszméi.

Mind ennek mélyén egoismus rejlik alapul, mint mondtam, erőteljes és követelőző egoismus, mely egész philosophiává válik. Ha erre a szempontra helyezkedünk, eltűnnek az ellentmondások. De Voltaire úr egyéni szükségletei és hajlamai a zsinórmértéke valamennyi eszméjének, azok teremtik ezeket, determinálják, s hozzák egymással összhangba. Voltaire egy előkelő polgárem-

ber; gazdag, szereti a nagyvilági életet, a fényűzést, a művészetet, a fesztelen társalgást „comme il faut emberek” közt, a színházat s háza körül a békét. Mindazt tehát igaznak fogja tartani, a mi ebbeli hajlamát előmozdítja, vagy velük megegyez; viszont mindazt hamisnak, a mi gátlásukra szolgálhat. Minthogy nincs képzelőtehetsége, nincs szüksége a „csudás elemre”, a természetfelettire; következésképp *nem létezik* vallás. Minthogy tudásvágy lakozik benne, és szereti a színházat, meg nem is nagyon rideg erkölcsiség dolgában, nincs inyére az oly vallás, mely ellensége a tudásvágynak, a színháznak és a kicsapongásnak; következésképp *nem kell* vallás. Minthogy szereti, ha a nép békén hagyja, szeret minden oly zablát, mely a népet féken tarthatja; következésképp *kell* vallás. Minthogy gyűlöli a polgárháborúkat, mindattól irtózik, a mi azokat okozta s még mindig újból előidézheti, következésképp *nem kell* vallás, stb. Alapelve nem változott, s nem az ő hibája, ha a következők ellentmondanak egymásnak.

Minthogy ő előkelő polgárember, félig főrangú nemes s oly században született, melyben a polgári osztály bármely állásba felvergődhetett, teljességgel nem ellensége az aristokráciának, a melyhez magát is tartozni érzi, sem pedig a monarchiának, mely utóvégre is félig-meddig polgári jelleget öltött. Ne feledjük, XIV. Lajos az ő istene, és pedig ugyanazon okokból, a mely okok miatt viszont egy Saint-Simon ki nem állhatta ezt a fejedelmet. A mit Voltaire szeret, ez „a silány nyárspolgárságnak az a hosszú uralma” (Saint-Simon szavai), mely alatt Colbert, Louvois és Chamillart a miniszterek, Molière, Boileau és Racine a kegyenczek. Ne feledjük, hogy XV. és XVI. Lajos sokkal inkább a nemesség

királyai, mint XIV. Lajos, s éppen ezért szereti is őket kevésbbé. Ne feledjük, hogy ő czáfolatot készült írni Saint-Simon ellen, kinek emlékiratait akkor kezdték ismerni, mikor a halál utólérte.

A mi a demokratiát illeti, ugyan miért szeretné ezt? Előre látja, hogy nivelláló irányú lesz, már pedig ő gazdag; hogy keveset törődik a szépirodalommal, vagy pedig a középszerűséget kedveli, már pedig ő finom műértő; zajos, már pedig ő a békét kedveli; jobban szereti a frázisokat, mint a szellemességet; már pedig ő szellemes és „egész életében egyetlenegy frázist sem csinált“. S bizonyára jobb egy despotikus kormányzatú, vagyis olyan aristokrátiának köreiből foglalni helyet, mely nyitva áll a tehetségnek, a gazdagságnak és a hízélynak is, mintsem oly demokratiába merülni el, melynek kevés érzéke van mindezen érdemek iránt. Tehát hódolat XIV. Lajosnak, Katalinnak, sőt Frigyesnek is, ha megférhetőbb volna; XV. Lajosnak is, ha XIV. Lajoshoz akarna hasonlítani. Tehát aristokrácia kell, despota uralma alatt, oly aristokrácia, melynek sorait ez a despota bárki számára megnyithatja, tetszése szerint. De nem kell semmiféle kiváltságos testület, semmiféle parlament, autonom papság, sem „kétféle hatalmasság“, sem „háromféle hatalom“. Mert ezek nem volnának egyébre valók, mint hogy akadályul szolgáljanak a személyes kormányzásnak, és semmi számbavehető hasznót nem hajtanának egy olyan úri embernek, minő M. de Voltaire, s így hát mi jelentőséggel is bírnának? Nem kell független aristokrácia, semmiféle formában sem. Montesquieu jóformán érthetetlen.

Ebben az önmagán felülemelkedni teljességgel nem tudásban az egész Voltaire benne rejlik. Ezek az ő jel-

lemezi, ez irányítja magaviseletét és politikáját; sőt valósággal belőle ered történettudása és philosophiája. S ez a történettudományi nézetek, a philosophia, szóval az általános eszmék terén bizonyos anthropomorphismussá alakul, mely kissé naiv, kissé szűkkörű, rövidlátó, de melyet igen érdekes megfigyelnünk. Az ember természet-től fogva, végzetszerűleg anthropomorphista; definitiójánál fogva, úgyszólván tautológiából az, mivelhogy ember. Sem azt nem teheti, hogy a világegyetem központjának, céljának, végokának ne tekintse magát, sem azt, hogy a világegyetem mintájának ne tartsa magát, minthogy képtelen bármit is látni a világban, a mit ne hasonló szervezettűnek tételezne fel. Voltaire maga is igen szellemesen emeli ki az emberi elmének e primitív és kikerülhetetlen irányát. Egy vakondok és egy cserebogár barátságosan diskurálgatnak egy kerti kioszk zugában: „Jaj be szép alkotmány ez — szól a vakond. — Milyen hatalmas egy vakondok csinálhatta! „Ugyan ne tréfáljon — feleli a cserebogár — ennek az épületnek egy cserebogár-lángész volt a megalkotója!“ Ebben a tekintetben mi is mindannyian vakondokok meg cserebogarak vagyunk. Csakhogy többé vagy kevésbbé vagyunk azok, a szerint, a mint — ismétlem — többé vagy kevésbbé vagyunk képesek magunkon felülemelkedni. Ebben a pontban, inkább ebben, végtelenül inkább, mint bárhol rejlik a kapcsolat a jellem és az értelem közt. Voltaire, ki rendkívül subjectív természet, lényegesen anthropomorphista. Nem gondolkozott eleget a maga cserebogarának szavain.

Ez az anthropomorphismus a történelem terén főleg annak hívésében áll, hogy az emberek mindig egészen olyanok voltak, a milyeneknek mi látjuk őket s a milyeneknek mi magunk is vagyunk. A tévedéseknek ez a bősé-

ges forrása a Voltaire subjectivismusában leli kútfejét. Valahányszor valami olyas fordul elő a történelemben, a mi elűt egy 1740-iki francia embernek érzés- és gondolkozásmódjától, különösen pedig a M. de Voltaire érzés- és gondolkozásmódjától, ő azonnal így kiált fel: „Ez hamis!“ „Ugyan kivel hitethetik ezt el?“ „Miként fogadhatni el ezt az állítást? . . .“ „Szó sincs róla, hogy elhihetnők . . .“: kedvencz szólásformái az *Erkölcsokről* szóló *Tanulmánykísérletében*. Ugyan kivel hitethetik el, hogy a fetisizmus létezett valaha e földön? Kivel hitethetik el, hogy a vallási kultuszokba gyakran vegyült erkölcstelenség? Kivel hitethetik el, hogy a polytheizmus üldözésre vetemedett? Kivel hitethetni el, hogy Diocletianus vérét ontotta a keresztényeknek? „Az nem valószínű, hogy egy olyan ember, a ki elég philosophus volt arra, hogy le tudja mondani a császári trónról, oly kevésbé lett volna philosophus, hogy fanatikus üldözőnek tudott volna beállni.“ Különösen az a nagy dolog, hogy akadtak nem keresztény emberek, kik a velük nem egyformán gondolkozókat üldözték, Voltaire szemében olyasmi, a min minden józan észnek meg kell botránkoznia, következőleg lehetetlenség és következőleg hazugság. Ő az újkori történelemben tulajdonképen keresztények közt folyt vallási háborúkat lát; tehát vallási háborúk sohasem is létezhettek mások, mint keresztények közt; az üldözés a kereszténység lényegéhez tartozik, a kereszténység találta ki, előtte nem létezett, miként utána sem fog többé létezni. A polytheizmus türelmes volt, a kereszténység elnyomó, a philosophia majd jótékony lesz; ime, ez a világtörténelem folyása. A polytheizmus türelmes és szelid volt, kár volna tehát Voltaire előtt afféléket emlegetni, mint például a salamisi

emberáldozatok, vagy a halálbüntetést tartalmazó *asebeia*-törvény, vagy Anaxagoras, vagy Apolloniai Diogenes, vagy Melosi Diagoras, vagy Prodicus, vagy Protagoras, vagy Socrates. Ő vagy nem akar tudni ezekről, vagy szépítgeti. Sőt annyira megy e szépítgetésben gyöngédtelen buzgólkodása, hogy még szellemessége is cserben hagyja olykor. Nos igaz, hogy Socrates bürökpoharat ivott. De hát Husz János, kérem! Husz János máglyahalált szenvedett! „Mekkora a különbség egy szelid méreggel telt kupa közt, mely minden iszonyatos és gyalázatos apparátus mellőzésével, nyugodtan *enged* kimulni egy polgárt barátai körében, és a tűzhalál rettenetes kinjai közt!... Mintha csak Homais¹ úr hangját hallanók! Kár volna Voltaire előtt azon üldöztetésekről beszélni, melyeket négy századon át szenvedtek a keresztények, *néha a legjobb császárok alatt*. Ennek a ténynek arra kellene figyelmeztetnie őt, mennyire természetes eljárás az emberekől, ha megölik azokat, kik tőlük eltérően gondolkoznak; ő azonban csak azt a következtetést vonja le belőle, hogy akkor nem léteztek üldözések. Tagadja ez üldözéseket, vagy ugyancsak csekélységgé zsugorítja össze, vagy politikai okokkal magyarázza, vagy a legtöbbször teljesen agyonhallgatja. Hogy oly emberek, a kik nem voltak sem jansenisták, sem jezsuiták, az ellenpárt embereinek vérént ontották volna, nemde, ilyesmi soha sehol sem fordult elő? Ez lehetetlenség! Minden bizonynyal. Nincs másképen: a történelem téved.

Midőn így csak saját korának emberét látja Voltaire, magát az embert illetőleg téved. Nem tud eljutni addig az

¹ A nyárspolgári korlátoltság híres megtestesítője Flaubert egyik regényében (*Mme Bovary*). Ford.

eszméig, hogy az emberek mindig szükségét érezték s mindig szükségét fogják érezni annak, hogy agyonverjék a tőlük eltérően gondolkozókat, s hogy az ő szemükben a vélekedések terén elkövetett bűnök voltak mindig és maradnak is mindig a legerősebb bűnök. Minden oly általános nagy eszme, mely bejárja a világot, csak az emberfaj ebbeli parancsoló szükségérzetének szolgáltat anyagot. Egyik ilyen eszme sem maga teremti ezt a szükségérzetet, de mindegyik felújítja. A kereszténység előtt a polytheismus kegyetlenül, gyilkos vérengzéssel iparkodott száműzni a monotheismust, a mint ez eleinte philosophiai formában, majd a kereszténység alakjában fellépett; viszont a győztes kereszténység üldözte a pogányságot, és a keresztény szekták meg egymásnak törték a romlására; és ime most Voltaire azt hiszi, hogy ha ő egyszer a kereszténységet elpusztította, egyszersmind a türelmetlenséget is kiirtotta e világból; mert Voltaire, valamint nem bir tisztán látni a múltba, szintúgy nem bir a jövőbe látni; nem sejti, hogy ő utána épp úgy fogják öldökölni egymást az emberek az eszmék érdekében, mint hajdanában, mindössze annyi különbséggel, hogy a theologusokat a politika theoretikusai fogják felváltani, és hogy az eretnekség bűnének helyébe az arisztokrata születésnek büne lép.

Ez a szellemi korlátoltság még tovább megy Voltaire-nél. Épp úgy megbénítja természetrajzi tudományát, miként megbénította történettudományát. Valamint képtelen annyira felülemelkedni korának eszméin, hogy megérthesse a történelmi multat, épp úgy képtelen felülemelkedni századának láthatárán, hogy megérthesse, vagy elképzelhesse a praehistorikus multat. Buffon elméletei neki merő különzségek. Hogyan, tenger borította volna

az egész földet, az Alpesek víz alatt álltak volna s ennek maradványai a csigakövéletek a hegyekben? Tréfa az egész! Fossiliákat mutatnak neki. Nem akarja látni. Ugyan hagyják: ezek afféle zarándok-csigák, miket a Szentföldről visszatért zarándokok szórtak el. És az a másik, az ő spontán generációjával és nemzés nélkül született angolnáival! Ah, ezzel még foglalkozni sem érdemes. És az a harmadik, a fajok változékonyságában való hitével, a ki meg van győződve, hogy a delfin úszószárnyai idővel egész egyszerűen alakulhatnak át íróemberek kezévé, márkinők karjaivá! Mily bolondok!¹ Pedig ezek igen érdekes bűvárlatok, termékenyítő hypothesisek, melyek a tudománynak, sőt némileg az emberi szellemnek megújulását idézhetik majd elő, s melyeket amott egy Diderot figyelemmel fogad, hévvel vizsgál, ő, az új ember, az igazán modern ember, ki a közérdeklődésnek ösztönt ad majd, s ki, a mi Voltaire semmi tekintetben sem volt, a következő korok előfutára.

Szintűgy Voltaire egész philosophiája is ehhez az anthropomorphista hajlamhoz fűződik, mely hajlam, mint elismertem, minden embernek lényeges gyarlósága ugyan, de Voltairenél komolyabb kiadásban jelentkezik, mint másoknál. Ne gondoljuk, hogy a mikor ő optimismustól pessimismushoz csap át, annyira különbözővé válik előbbi énjétől. Alapjában véve azonos marad önmagával. Optimismusa a XVII. század embereinek optimismusára vall s Fénelon érveire támaszkodik. Nézzétek e hegyeket, mily jól vannak elrendezve a vizek elosztására a végből, hogy az embernek mennél nagyobb hasznára szolgál-

¹ Hogy Buffon mellett kikre céloz itt Voltaire, erre nézve v. ö. a *Diderotról* s a *Buffonról* szóló fejezeteket. Ford.

janak . . .¹ (V. ö. Fénelonnál az *Értekezés Isten létéről* első részét.) Az ember számára teremtet világ, — Isten, ki a világot az emberek hasznára megteremti és szervezi, — az ember mint a világ központja és Isten célpontja, következőleg végoka, következőleg létoka: ime, ez a világegyetem. Bizony ezzel nem nagyon emelkedik fölül a biblia felfogásán Voltaire, a ki pedig annyira megveti a bibliát.

És midőn meg pessimista; habár visszajáról, de mégis csak ugyanezt a módszert követi. Az ő pessimismusa antidinasztikus ellenzékiiség. Abban áll, hogy azzal vádolja Istent, hogy nem érte el célját. „Őn megteremtette az embert, miként ezt kötelessége volt cselekednie. De Ön nem tett eleget az emberért. Nagyon sok a hija annak, hogy egészen jól érezhesse magát. Nincs oka meglegedettnek lennie Önnel. Legalább javítani kellene tehát a dolgon. Önnek kötelezettségei vannak vele szemben.“ Ez két oldalról tekintése egyazon eszmének, anthropomorphikus optimismus, vagy anthropomorphikus pessimismus, mindkét esetben az ember jogainak kinyilatkoztatása a teremtővel szemben; hívés Istenben, ha úgy tetszik, de úgy vélem, inkább ez a kifejezés illetné meg: hitelezés Istennek.

Ebben lyukad ki az ő egész végok-tana, melyhez annyira ragaszkodik. Annak erőteljes érzése ez, hogy röp-pant erőfeszítés vitetett végbe a mindenségben a mi kielégítésünkre vagy tetszésünkre, hogy néha el is éretett ez az annyira jelentékeny cél, a világ körülbelül méltó hozzánk, s hogy ezen okból intelligensnek kell

¹ *Értekezés a földgömbünkön végbement változásokról.*

azt elismernünk, s ez az intelligensnek elismert világ Isten nevet visel. De egyszersmind ez az egyetemes erőfeszítés mindazonáltal ügyetlennek bizonyul eredményeiben; ügyetlenségeit szenvedéseinkből, e világ fogyatkozásait csalódásainkból mérhetni meg; a mindenséget lakhatónak, de gyarlóságokkal bővelkedőnek találjuk, tehát intelligensnek, de szeszélyesen, vagy szelesen elhamarkodottnak, és bár nem tagadjuk meg elismerésünket, mégsem adózunk feltétlenül teljes tisztelettel. Mennyire csakugyan régi és mindig felszínre kerülni kész alapja a pogányság az emberi theológiának, s mennyire csakugyan az képezi igazi vallását az embereknek, még a nagyon intelligenseknek is, ha kissé mélyebbre hatolunk, a mi az istenséggel való meghitt érintkezés, melyben féljük, csodáljuk őt, perbe szállunk vele s kissé kételkedünk benne, vajjon megérdemel-e bennünket!

Íme, a mint látszik, egy meglehetősen korlátolt elmével van dolgunk, mely szórakozott, sok minden iránt érdeklődik, de felületes és ellentmondó, ha szorosan vesszük szemügyre, és ha — a mit nézetem szerint a nélkül is tehetni, hogy azért meghamisítsák az igazságot — azon két-három alapeszmére vezetjük vissza, melyek középpontul szolgálnak neki: nagyon kevésbé új, sőt meglehetősen elmaradt szellem, a ki nagyon ócska dolgokat ismétél jó stílusban, szembeszökően alantabb áll azon, akár keresztény, akár másféle philosophusoknál, kik megelőzték őt, és teljességgel nem emelkedik felül például egy Bayle légkörén; különösen képtelen arra, hogy személyesen előbbre haladjon és folytatólagosan tárgyssa szellemét, úgy hogy hetvenéves korában is azt a philosophiai, politikai és morális hitvallást ismétli, melyet harminczéves korában hallottunk tőle.

Mindazonáltal legyünk óvatosak. Ritka dolog, hogy intelligens egyénnel meg ne történjék vagy egyszer, bizonyos adott időpontban, hogy kissé fölülemelkedjék önmagán, a maga rendszerén, a maga szokott felfogásán, azon a körön, melybe az embert jelleme és első nevelése helyezi és iktatja. Ezt az evolutio-félét a középszerű emberek nem ismerik, de a tehetségesebbeket, még a legmakacsabbul állhatatosokat is rajta kapjuk ez evolucion s bizonyára ebből háramlik rájuk a legvilágosabb előny. Én két ilyen fajtajú evolutiót találok Voltairenél. Voltaire egy ragyogó epikureista a regenség korából, kitől tán nem is várnánk egyebet, mint csinos, apró verseket, Fontenelle modorában tartott „philosophiai” rögtönzéseket és mulattató pamfleteket. Valóban ilyesmiket nyújt is jó sokáig. De a század tovább halad körülötte és ő egyfelől kíváncsi érdeklődéssel követi; másfelől pedig, mint a ki rendkívül ügyel a népszerűség kívánalmaira, semmit sem óhajt inkább, mint hogy a mennyire csak teheti, a korszellemtől áthatva legyen, hogy aztán maga is kifejezést adjon neki és hirdesse. Innen ered majd Voltaire gondolatvilágának fejlődésében egy első stádium. Ez a század vallásellenes, rendkívül érdeklődik a természettudományok iránt, szintűgy a politikai és adminisztratív reformok iránt. Mind-ebből a hitetlenség az, a mi legjobban egyezik meg a Voltaire egyéni szellemével, s a minek kiaknázásában 1750 tájtól kezdve a legjobban fogja kedvét találni, elannyira, hogy borzasztóan egyhangúvá válik majd miatta. A mi a szorosán vett politikát illeti, ahhoz cseppet sem ért, nem szereti; keveset is beszél róla, és semmi számbavehető nem fog produkálni ezen a téren. Maradnak tehát a természettudományok és az adminisztratív refor-

mok. Ezekkel sokat foglalkozott és sikeresen. Megismertette Newtont, a kinek akkor többen kétségbe vonták érdemeit Franciaországban, és a ki a Descartes dicsőségétől elhomályosítva állt. Voltaire szerette Newtont s ki nem állhatta Descartes-ot. A Newton génusza élesen behatoló s elemző szellem, a Descartesé ellenben kiválóan képzeletből fakad. Descartes úgy teremti meg *a maga* világát, Newton pedig kifejti *ezt a* világot, megmérlegeli, kiszámítja, megmagyarázza. Voltairét, kiben több a behatoló éleslátás mint a képzelet, erősen vonzotta Newton. A vele való érintkezés közben aztán kifejtett benne a hajlam, a szabadoság, az eszélyesség, a hidegvérűség a tudományos kritika iránt és aztán iparkodott viszont kortársaiba is beleoltani ezt a hajlamot, mely bizonyára nagyon becses. Rokonszenvezése D'Alembert-rel, ellen-szenve Buffon irányában s tartózkodása Diderot-val szemben mind ebből ered. S ha ő nem feltaláló a geometriai tudományok terén, mely dicsőség különben is csak annak adatik meg, ki egész életét reájuk szenteli, hatása igen jó volt, példája tiszteletreméltó, buzdítása nagybecsű. Mint Fontenelle és mint D'Alembert, ő is ama hasznos és szükséges kötelék erősítésére szolgált, melynek okvetlenül egyesítenie kell a *Természettudományi Akadémiát* a *Francia Akadémiával*.¹

Az adminisztratív reformok terén még kiválóbb eredményt ért el. Kimutatta, hogy az adót rosszul róják ki, igazságtalanul hajtják be, hogy a kereskedelmet képtelen és nyomasztó belföldi vámok gátolják, hogy az igazságszolgáltatás nagyon is sokba kerül, nagyon is

¹ Vagyis a tartalom szakszerű tudományosságát a feldolgozásmód, a forma művészetével. Ford.

tudatlan, nagyon is frivol és igen gyakran képes rettenetes tévedéseket elkövetni. Félek tőle, nehogy tévedésbe essem, midőn oly dolgokról szólok, melyeket bizony kevéssé ismerek, de nekem valóban úgy tetszik, hogy nem csalóka látszatnak engedek, midőn úgy vélem, hogy Voltairenak két tanítványa van e téren, kik közül az egyiknek Beccaria, a másiknak Turgot a neve. Ez bizonyára számottevő dolog! Sőt még tovább megyek. Bármennyire csodáljam is Montesquieut, bármennyire becsüljek is egy Rousseaut, s bármily végtelen kevésre tartsam a Voltaire politikáját, majdnem köszönettel vagyok hajlandó adózni neki, a miért igen közepszerű theoretikus volt a politikában, ha tekintetbe veszem, hogy a magasabb sociológiának elhanyagolása és azon részletes reformokkal való foglalkozás, melyek a közigazgatásban, a rendőrségnél és az igazságszolgáltatásban szükségeseznek mutatkoztak, igen kitűnő példa volt, majdnem bámulatos módszer, mely óhajtható lett volna, hogy az egész XVIII. századot át- meg áthatolja. Ebben a pontban Voltaireset nem érheti gáncs, ő itt tiszteletünket érdemli. Itt maga a megtestesült józan ész, igen jó, igen széleskörű és igen éber tájékozottságtól segítve. Itt mind oly dolgokat mond, melyek helyesek és találók, jogosak és igazak s nem egy ebbe az eszmekörbe vágó, prózában vagy versben írt könyvecskéje, történetkéje (Conte),¹ vagy memoranduma valóságos remekmű.

Még egy másik evolútiót is találok Voltairenál, mely egészen vagy körülbelül belső természetű, intim jellegű. s melyet önmagának, ösztönei természetes fejlődésének

¹ Conte rövidebb lélekzetű, anekdota-jellegű elbeszélés, prózában vagy — mint Voltairenál legtöbbször — versben. Ford.

köszönhet. Ez a Voltaire epikureus, olyan ember, a ki az élvezés minden képzelhető módján élvezni akar, a mennyiben ez a finomság és tapintatosság, okos belátás, rend- és kényelemszeretet határai közt lehetséges. Tehát meglehetősen keményszivű, mint láttuk, meglehetősen fösvény („Önt rémitőn gyötri a fösvényesség“ — írja hozzá egyik unokahuga), s a jótékony adakozás nem tartozik szokásai közé. Mindazonáltal valamely ösztön teljes kifejlődése egy gazdag, intelligens és simulékony természetnél olyasmiben végződhetik, a mi annak ellentmond, valamint a hosszasabban végigfejlesztett gondolat a conclusióban a praemissának ellentétét tartalmazhatja. Az epikureus élvezni szeret s készségesen áldoz fel más embert a maga élvezeteinek; de aztán annak felismerésére vagy sejtésére jut el, hogy másoknak boldogsága szintén szükséges az ő boldogságához, vagy legalább is, hogy másoknak szenvedése oly hangverseny, melyet nem szívesen tűr el ablaka alatt. Egy közönséges ember ebből kifolyólag mindössze arra szorítkozik, hogy segítsen a helységében található szegényeken. Egy oly embert viszont, kinek legalább az ország határszéléig terjednek gondolatai, a mondottakból kifolyólag élénk türelmetlenség, elviselhetlen fájdalom kínoz annak tudata miatt, hogy szerencsétlen emberek léteznek az országban, s hogy könnyű volna ezek sorsát megváltoztatni. Voltaire, legalább előbbrehaladt éveiben, bizonyára szintén eljutott ehhez a gondolkozásmódhoz, vagy ha jobban tetszik, készséggel használok ezt a kifejezést: ehhez az érzésmódhoz.

Azok a szegény emberek, kiket úgy nyomasztanak az adók, kiket annyi apró-cseprő pörrel zaklatnak agyon, s kik oly kegyetlenül „megdolgozvak pénzügyileg“, foly-

ton lelke előtt állnak, nem hagynak neki nyugtot és „A Szent Bertalan-éj lázába“ ejtik, abba a lázba, melyet kissé túlságos sokat emleget, de melyről meg vagyok győződve, hogy több volt üres frázisnál. Az olvasó itt természetesen elvárja, hogy a Calas, Sirven és La Barre védelmének ügyéről beszéljek. Nincs mit vonakodnom tőle. Bizonyára túlságos nagy zajt ütöttek ezekkel. Az ember majdnem azt gondolná néha, hogy Voltaire mind az ártatlanul vádlottak védelmére s az ártatlanul elítéltek rehabilitációjára fordította a maga hetven évi szellemi tevékenységét. Az ember majdnem azt gondolná, hogy ebbeli ténykedésével tán életét, vagy vagyonát, vagy népszerűségét kockáztatta. Tekintve, minő arányokat ölt némely életrajzokban Voltaire e három hadjáratának elbeszélése, szemmel látható, mily rendkívül boldog az életrajzíró, hogy eljuthatott végre ez epizódhoz s hogy ennél időzhet; azonban a hatás kijátssza az író szándékát, mert akaratlanul is Gilbert¹ mondása tolul ajkunkra:

Vous ne lisez donc pas le *Mercure de France*?

Il cite au moins par mois un trait de bienfaisance.

Kétségtelen, hogy Voltairénél ez a könyörületesség

¹ Gilbert (1751—1780.) fiatalon elhalt költő, kinek végét a romantika az ismeretes legendává alakította át. Idézett versei a *Dix-huitième siècle* cz. satirából vannak véve, melyben oly hévvel, oly ékesszóló erővel kezdi meg a korabeli *philosophusok*, egy Voltaire, D'Alembert, Diderot gúnyolását. A fent közölt verseket Gilbert egy *philosophus*-párti költővel mondatja annak bizonyítékául, mennyire humánussá tette a korszellemet az új philosophia. Íme egyébiránt értelmük: „De hát Ön nem szokta olvasni a *Mercure de France*-t? Ez az újság legalább is havonként közöl egy-egy jótékonyági esetet“.

Ford.

megfér azzal, hogy ugyanabban a perczben s ugyanabban a mondatban meglehetősen bántó keményszivűségnek adjon kifejezést más, egészen azonos jellegű szerencsétlenségek irányában: „Öt felvonáson át megrikattam Genf embereit s asszonyait . . . Éppen azelőtt akasztották fel egyik prédikátorukat Toulouseban, ez az esemény szelidebbekké tette őket; de a minap egyik testvérük kerékbetöréssel végeztetett ki . . .”¹ Kétségtelen továbbá, az is, hogy ezekben a Calas, Sirven, La Barre és Lally érdekében vívott nagyszerű csatákban nem csekély része van annak a pörlekedő hajlamnak, a mi Voltairenél részint családi hagyomány volt, részint pedig az ő „harciasságának” nyilvánulási módja. Ő egész életén át perelt, hol valami németországi zsidóval, nagy bosszúságára Frigyesnek, hol De Brosses-szal vagy a moënsi plébánossal, és ha hat memorandumot írt Calas mellett, viszont mintegy húszat írt egy De Morangiès² érdekében, a ki pedig teljességgel nem fanatizmusnak volt áldozata. De mindegy, elvégre ezúttal is helyes és eleven szánalomérzet ösztönzi, midőn így pártjára kel a protestánsoknak, az ügyetleneknek vagy a szeleburdiaknak. Főleg az, a hogyan Calas ügyét karolja fel, válik különösen becsületére Voltairenek, mert, figyeljük meg jól:

¹ *Levele D'Alemberthez* 1762. márczius 29.

Szerző.

² *De Morangiès* grófot csalogató uzsorások hamis vádja folytán ítélték el. — A *Hirschl* zsidóval valami börze-manipulációk miatt ízetlenkedett Voltaire, a miről bármelyik életrajzírónál eleget találhat az érdeklődő. — *Moëns* svájci falu, melynek lelkésze a dijoni törvényszék előtt dézsmát nem fizető szegény hivatott perelte, egy alkalommal pedig a parasztokkal elveretett egy jó családból való fiatalembert, mikor ez egy rossz hírű házból este kijött. Voltaire nagy zajt ütött e dologból s a papot gályára akarta vitetni.

Ford.

ezúttal inkább feláldozza szenvedélyét, semmint szenvedélyének enged. Ránkórjának inkább az állna érdekében, hogy fanatizmus művét, mintsem birói tévedést higgyen itt fenforogni, miután az ő fanatizmus-gyűlölete erősebb, mint a bíróság elleni gyűlölete. — Csakugyan habozik is egy pillanatig, mint leveleiből látni, de aztán arra határozza magát, hogy a józan ész, az igazságosság és a szánalom mellett foglaljon állást. Érdekes egy kis dráma nála ez a belső küzdelem.

Mint látjuk, egyfelől korának befolyása alatt, másfelől félig e könyörületes és szánakozó szellemű kor hatása alatt, félig pedig saját impulsusából és benső ösztöneinek szerencsés irányban való fejlődése folytán, Voltaire egyszer-egyszer ötletszerűleg fölülemelkedik saját magán, a mi más szóval annyit tesz, hogy teljessé egészíti ki önmagát. A gondolkozó elme munkásságának egy része komoly nála. ez a gyakorlati és az *actualis* rész; a világra gyakorolt hatásának egy bizonyos — felettébb szűkkörű — része üdvös, s ez a rész azon fáradozásokból áll, melyekre a humanizmus és a felebarátain segíteni kívánás készítette. „J'ai fait un peu de bien, c'est mon meilleur ouvrage“ : ¹ ez a nyilatkozat nemcsak sikerült vers, de egyszermind minden kérkedésnek hijavan van.

Azonban, hogy ha aztán ismét egészében tekintjük Voltairt, bizony nem igen ihletődünk valami nagy hódolatra, mély bámulatra. Egy olyan könnyed és kevésbé erőteljes szellem, a ki nem képes behatolni mélyébe sem a nagy kérdéseknek, sem a nagy tanoknak, sem a nagy embereknek, a ki teljességgel nem érti az ó-kort, a kö-

¹ Én némi jót is cselekedtem, s ez a legjobb munkám.

zép kort, a kereszténységet, sem semmiféle vallást, a modern politikát, a keletkezöben levő új természettudományt, sem Pascalt, sem Montesquieut, sem Buffont, sem Rousseaut, s kinek John Locke a nagy embere: az olyan szellem szórhat ugyan tűzijátékával élénk és mulattató szikrazáport maga körül, de nem fog hatalmas fáklyaként világítani az emberiség országútján.

Ha valaki, a ki már jó régóta teljesen tájékozott ugyan a Voltaire eszméi felől, de mégis nagyobb biztonság kedvéért még egyszer, figyelmesen és teljesen végigolvasta imént az ő műveit, azon perczek egyikében iparkodik őt maga elé elképzelni, a mikor még a legcsapongóbb természetű s a leginkább szerteszét kalandozó, *rimarum plenissimus* ember is megállapodik, összpontosítja magát, tömörülni igyekszik, rendezi és szilárd alakba önti gondolatvilágának főbb lényegét és erről szabatosan számot ad magának, azt hiszem, körülbelül következőként fog feltűnni előtte Voltaire alakja:

Korlátolt, száraz positivista, ki nemcsak hogy megközelíthetetlen a titokzatosság eszméje vagy érzelme számára, hanem még azon gondolat számára is, hogy egyáltalán valami titokzatos létezhetik; következőleg a világ az ő szemében igen egyszerű, jól alkotott, bár tökéletlen gép, melyet egy ügyes, de közömbös mester szerkesztett meg, a ki sem szeretet, sem aggodás érzelmeit nem kelti bennünk, s a ki csak tartózkodó és felületes bámulatot érdemel. Egész az aggodásig buzgón konzervatív lélek, ki minden nagy felfordulástól irtózik a társadalom mesterséges szervezetében, sőt irtózik minden oly általános és mély politikai elmélettől, melynek érdeme és veszedelmessége a dolgok mélyébe hatolás s következőleg a dolgoknak alapjukban való megrendítése

ezen a téren. Monarchikus vagy inkább despotikus szellem, s mint ilyen úgy találja, hogy a központi hatalom sohasem lehet eléggé felfegyverezve, sem pedig eléggé magában álló; nem akarja tehát, hogy e hatalom bármiféle korlátozást, ellenőrzést szenvedjen, fedezetben vagy támogatásban részesüljön valamely olyan testülettől, arisztokrátiától, törvényhatóságtól vagy papságtól, melynek saját önálló léte van. Antidemokrata és népellenes, még pedig inkább, mint bármi egyéb, s így semmit sem akar adni a népnek, még — mint százszor is elmondja — oktatást sem; és ezen az úton ismét oda tér vissza, hogy megátalkodott konzervatívnak tanúsítsa magát, *még a vallás terén is*, minthogy ő Istenben — már a hogyan ő felfogja — valamint a kultuszban, úgyszintén a pokol hívésében kitünő, habár tán szintén elégtelen megfélemlítési eszközöket lát. És a miről ő álmodozik, az oly társadalom, mely a szónak legféktelenebb értelmében monarchikus, egészen a szélsőségig, mert e társadalomban a király fizeti a birákat, katonákat, papokat, egy azon czímen; minden az ő kezébe van letéve, nincs felszélyezve Országos rendek Gyűlése vagy parlament által; gondoskodik a rend fentartásáról, a közbiztonságról mindenki számára, és a nép számára vallásról is, melyben azonban ő maga nem hisz; kötelessége egyébiránt humánusnak lennie, előadatni a De Voltaire úr tragédiáit és börtönbe dugni a kritikusokat. Voltaire bosszankodik az 1770-iki philosophusokra, miért „foglalják egy kalap alá“ a királyokat és a papokat. A királyokat csak tessék különválasztani! „Szó sincs róla, hogy oly forradalmat kellene előidézni, mint a Luther és Kálvin idejében; a forradalom azok elméjében hajtandó végre, kik kormányzásra hivatvák“. II. Frigyes az ő ideálja; de

mégsem, hisz ez a Frigyes befogadja s elhelyezi a jezsuitákat; II. Katalin az ő igazi ideálja. Az a társadalom, melyről ő ábrándozott, I. Napoleon társadalma.

És ez a rendszer valóságos rendszer. A Hobbesé. Csakhogy Voltaire sokkal könnyedébb, semhogy megvolna benne a nála megfogalmazott vagy dédelgetett rendszernek substantiája és alapja, illetve, hogy e substantiáig és alapig el bírja jutni. Ő semmiféle fundamentomra sem építi elméjének könnyed alkotmányait. Positivista létére nincs meg benne a pozitivistának lényege; monarchista létére nincs meg benne a monarchistának létoka; antidemokrata létére, de ki azért még nem komolyan aristokrata, nincsenek meg benne a patricius tulajdonságai; konzervatív létére nincsenek meg benne a konzerváló erények.

Positivista létére nem tudja, hogy a positivizmusnak lényege egy — akarva nem akarva — nagyon vallásos jellegű, nagyon komoly tulajdonság: az alázatosság; hogy az őszinte positivista különösen érzi azon szűk korlátoknak, azon borzasztóan alacsony és nehéz boltozatoknak hatását, melyek a mi nyomorult ismeretkörünket korlátolják és nyomasztják; hogy az ilyen positivista így szól: „Korlátozzuk vágyainkat, minthogy magunk is korlátolt lények vagyunk; tudjunk nem tudni, minthogy nagyon valószínű, hogy sohasem fogunk tudni: a *Krisztus követésének* ama *nesciri* tanát ezzel a tannal egészítjük ki: *aude nescire*; és hogy az ilyen gondolkozásmód több tisztelettel viseltetik a világ nagy titka irányában, mint minden merész állítás, mert azt nyíltan vallja. Voltaire a maga részéről teljességgel nem szokott megálázkodni; ő tudni vél (legalább a legtöbb esetben), és fésztelen könnyedén vágja ketté a kérdést. Magát egész

bizton érző és vakmerő positivista, némi deismussal, a mely szintén nagyon positiv jellegű, minden titokzatosság híján levő s egészben véve igen szűkkörű, a melyre elég kelemetlen, hogy neki okvetlen szüksége van, mint ijesztő eszközre, s a melynek abbeli gyarlóságához, hogy kissé naivul positivista, járul még az a gyarlóság is, hogy túlságosan gyakorlati. Benne nincs meg az a komoly és megfontolt positivismus, mely megáll a mysterium küszöbénél, még pedig éppen azért, mert odáig eljutott.

Monarchista létére nincs meg benne a monarchistának létoka, a mi nem más, mint a hazafiasság. A monarchismus, mikor mélyreható, áldozattal jár. Az ember jogainak feláldozása az állam joga előtt a hazáért. Abból a meggyőződésből indul ki, hogy a haza nem bizonyos helyet, hanem egy lényt jelent, mely él s egy szív körül összpontosul, és hogy ez a szív, ha nem valamely örökösen tartó szenátus, úgy okvetlen valamely örökösen tartó család, királyi ház, dinasztia; hogy ez a ház az országnak vitális pontja, mely néha el-elernyed (és akkor szerencsétlen az ország sorsa, de azért még mindig megmarad a tisztelet és hűség a trón irányában, úgy hogy csak egy nemzedék feláldozására van szükség az ország folytonos fentmaradása érdekében); máskor meg hatalmas és életerős (s akkor dicső a nemzet sorsa, mely újult hévvel tör a jövő felé): de minden esetben az országnak fentartója, a mennyiben az ország folytonos fentmaradásának megtestesülése, s mert az ország nem egyéb, mint egy folyton fentmaradó s a maga örök létezéséhez hű lény. Ez a felfogás teljességgel ismeretlen Voltaire előtt; ő monarchista a nélkül, hogy dinasztikus volna, valamint a nélkül, hogy hazafi volna,

a miből következik, hogy ő csak banális konzerváló ösztönből monarchista. Oly kevésbé monarchista a szónak mély értelmében, hogy királyt változtat; oly kevésbé hazafi, hogy hazát változtat. Közömbössége azon ország iránt, melynek fia, oly mértéket ölt, hogy még kortársait is ámulatba ejtette. Oly mértéket ölt, hogy még gyakorlati szempontból tekintve is érthetetlenül teszi Voltairet, a mi megglephet. Mint százszor is kifejti, ez az ő külügyi politikájának programja: Poroszország megnagyobbodása, Oroszország áttörése a határokon, Lengyelország felosztása, oroszok Konstantinápolyban. Úgy látszik, sohasem gondolta másképen Franciaországot, mint megkisebbedve. Nem mintha éppen haraggal viseltetnék ellene. Egyszerűen számba sem veszi. Beéri azzal, hogy e földön oly rengeteg monarchiák alakuljanak, melyeket nem fenyeget a katholicizmusához szegődés veszedelem s melyekről ő naivul reméli, hogy majd „philosophiai“ szelleműek lesznek. Sehol ennél figyelemreméltóbb példája nem található, nem mondom: a hazát káromló haragnak, a mi bizonyára illőbb volna, de a szülőföld iránti közömbösségnek.

Antidemokrata a nélkül, hogy patriczius volna. Nem a nép megvetése teszi az igazi aristokratát, hanem az a meggyőződés, hogy a nép képtelen a maga ügyeit kormányozni, s hogy következésképp szükséges, hogy érdekeinek odaadón gondját viseljék. Voltaireben semmi ily odaadó gondoskodás nincs, ő csak megvetést érez. Az aristokratának csak rosszabbik fele van meg benne. Tudatlanságban és tehetetlenségben akarja tartani a tömeget, a mely rendszert elvégre lehet érvekkel támogatni; de ő nem akar semmiféle felvilágosult, szervezett s az ál-lamban némi hatáskörrel bíró aristokratiát, a minek nem

akarásával természetesen a demokratiához kellene aztán szegődnie. Egy Rousseau mennyivel következetesebb, mint ő! Neki mindaz ellenére van, a mi egyszer nem tiszta monarchia, legyen az akár demokratia, akár arisztokratia, akár vegyes kormányforma. Minthogy Voltaire annyira subjectiv természet, s minthogy mindnyájan bele szoktunk esni abba a nevetséges gyarlóságba, hogy az olyan viszonyokat tartsuk legjobbaknak, a melyek közt mi a legtekintélyesebb egyéniségekké lehetnénk: azt várjuk, hogy valamelyes philosophiai arisztokratiáról, oly kormányformáról ábrándozik, melynél a „nagy tehetségek“, a „fényes elmék“ játszsák a vezérszerepet. Szó sincs róla. Diderot inkább gondol ilyesmire, mint ő. Sőt az ő szemében valósággal szörnyűségnek tetszik az, hogy az Egyház valaha államrend számba mehett. Ez felforgatja az ő felfogását az államról. Pedig ha az Egyház valaha külön rend gyanánt szerepelt, azért történt. mert akkortájt a kiváló tehetségeknek volt testülete. De az igazán arisztokratikus eszmétől teljességgel idegen a népnek ez a megvetője. Ő csak tagadásból arisztokrata.

Szintűgy viszont csak félénkségből konzervativ. A komoly és termékeny konzervativizmus nem a jövőnek rettegése, de a multnak tiszteletben tartása. A gyermeki kegyeletnek egy bizonyos neme. Annak átérzése, hogy a multnak megvan a maga erkölcsi ereje, hogy a mult intézményei jók, még akkor is, ha egy kissé rosszak, mert ébren tartják a nemzetben az erős igyekezet szakadatlan voltának, a feladat huzamosságának és a közös kitartásnak tudatát. A hagyomány a mai embereknek őseikkel való solidaritása, következésképp a hazának időbeli terjedelemben való bővülése mindazzal, a mit megtart és tiszteletben tart a multból. És az tökéletesen

áll, hogy e multnak megvan a maga erkölcsi ereje, még akkor is, ha tán nem volt annyira erkölcsös ez a mult, midőn „jelenkorát“ élte. Miként a fiú, egész természetesen és minden erőlködés nélkül, csak azt őrzi meg emlékében atyjáról, a mi ennek jó oldalához tartozott s ez az emlék nála az életben útravalóul és erkölcsi energia principiumául szolgál: éppen úgy valamely nép az őseitől átvett intézményekben, egész természetesen, csak oly megtisztult alakban szemléli elődjait, mely így rája nézve lélekerősítővé és eszményképpé emelkedik. Montaigne ott tartogatta írószobájában azokat a hosszú pálczákat, melyekre atyja járásközben rá szokott támaszkodni; szeretném hinni, hogy akkor is ott tartogatta volna, ha atyja néha az ő hátára rakta volna gyermekkorában amá pálczákat. Voltaire teljességgel nem ismeri a kegyeletnek ezt a fajtáját. Lényegesen *homo novus*; semmiféle tisztelet nem lakozik benne. Csak azért konzervatív, mert meglehetősen jól érzi magát a társadalomban, úgy a mint ez van. Az ő konzervativismusa nem annyira tiszteletből, mintsem félnék aggodásból ered. Nem annyira az emlékeknek, mintsem a bizalmatlan gyanakvásoknak, és sokkal inkább a várfalaknak, semmint magának a palladiumnak konzerválását célozza. Lehetetlen félreérteni: az az emberiség, melyről ő ábrándozott, nem volna más, mint a régi emberiség, csak hogy egy kissé — nem mondom degradált — de *déclassé* állapotban; szintúgy az a társadalom, melyről ő ábrándozott, csak a régi társadalom volna, egy kissé kiegyengetve s egyszersmind szorosabbra fűzve. Valami olyas volna, mint az I. Napoleon alatti császárság, csak hogy a harczy dicsőség híjával. Tökéletesen rendezett és kellemetlen társadalmi állapot lenne az.

Igaz egyébiránt, hogy ha koronként újra olvasgatjuk, nem találjuk ennyire visszatetszőnek Voltairt. Bizonyára nem, mert ő mindenekelőtt igen tetszetősen mulatságos, szellemes és mint társalgó szeretetreméltó, a mi mindenért kárpótlást nyújt, kivált Francziaországban; továbbá mert sok józan ész tanúsít, s mert a részletekre vonatkozó eszméi igen helyesek, igen igazak, igen gyakorlatiak és kitűnően beválnak követőjüknél. Voltaire, midőn tagadó, tiltó álláspontra helyezkedik, így szólván: „Tehát ezt ne tegyétek!“, elragadó. Ha beérte volna annyival, hogy folyton ezt ismételgesse: „Ne égessétek meg a boszorkányokat, ne akasszátok fel a protestánsokat, ne temessétek templomokba a halottakat; ne törjétek kerékbe a káromlókat, ne alkalmazzatok torturát a vállalatnál; ne türjétek meg belföldi vármokokat, ne hódoljatok húszféle törvényhozásnak egyetlenegy királyságban; ne bocsássátok a birói állásokat¹ a *pusztán* vagyonnal bíró érdemetleneknek rendelkezésére; ne türjétek meg a titkos bűnvádi nyomozást, mely tört vet és részrehajló,² ne gyakoroljátok a birtok-elkobzást, mi az atyák vétkeiért a gyermekeket juttatja nyomorba, ne bánjatok oly pazarul a halálbüntetéssel (egyszer vagy kétszer egyenesen eltörlése mellett emelt szót); ne sujtátok halállal a katonát, ha béke idején megszökött, az

¹ Melyek akkor pénzért vásárolhatók voltak. V. ö. fentebb a Montesquieuről szóló cikket. Ford.

² Sőt egy alkalommal még esküdtszéket is kért (a mi különös attól az embertől, a ki az abbévillei és a toulousei esetek alkalmával sohasem mulasztotta el *mindenekfelett* a lakosságot vádolni, mint a mely lármájával befolyásolta a bíróságot s így ennek ítélethozataláért felelős); de ez csak „szeszélyrohamai“, futó ötletei közé sorozandó. Szerző.

elcsábított lányt, ki gyermekét el hagyta pusztulni, a cselédleányt, a ki egy tuczat asztalkendőket lopott; szok-jatok mennél nagyobb tisztasághoz; állítsatok fürdőket a népnek, óvakodjatok a himlőtől, oltassátok be magatokat! . . .“ Ha beérte volna azzal, hogy egész életén át ezt ismételgesse, ha erre fordította volna elevenségét, szellemességét, elméjének örökös tűzijátékát, meg hogy vagy száz csinos verses történetkét (conte) írjon: bizony jobban tudnám őt szeretni. De eszméinek alaplényege nagyon szegényes, szívének alaplényege nagyon hideg. A mit ő a civilisatio eszményének tekint, kevésbé kecsegtető. Ha Voltaire teremtette volna ezt a világot, nagyon fagyos és szomorú volna. Híjával volna a léleknek. A minthogy egy kissé ennek volt híjával a mi emberünk is.

IV.

Irodalmi eszméi.

Voltairenek a művészetre vonatkozó eszméivel csak úgy vagyunk, mint a többi eszméivel. Első tekintetre ellentmondóknak és bizonytalanoknak látszanak, a mint hogy tényleg azok is; de aztán bizonyos egységbe foglalódnak össze, a mennyiben mind egységes módon meg lehetős helyesek, nagyon szűkkörűek és kevésbé mélyek. Első tekintetre Voltaire egészen klasszikus szelleműnek tetszik. A mikor az irodalom terén fellép, javában folyik a modern-pártiak nagy keresztes hadjárata, s ő egész határozottan ellenük foglal állást. Lamotte ellenében

Homernek, a verses tragédiának, a három egységnek szegődik védőjévé; Montesquieu ellenében magának a költészetnek szegődik védőjévé, mint a mely — úgy találja — megvetésben részesül az okoskodás, a didaktika, a társadalmi tudomány és az elvont eszmék játéka részéről. Semmi kétség nem férhet szándékaihoz. Körülötte visszahatás dívik az egész XVII. század ellen: ő pedig azt akarja, hogy a XVII. századot folytassák, többet rimeljenek, mint valaha, s több tragédiát, ódát és hőskölteményt irjanak, mint valaha. Példaadásul maga is ír s ezzel visszatéríti századát a képzelet irodalmához, melytől a század nélküle bizonyára eltávolodott volna.

De ne higgyük ebből kifolyólag, hogy ő tán antik-párti, egy Racine, egy Boileau, egy Fénelon és egy Labruyère módja szerint, vagy a mi még többet érne, olyan antik-párti, a kinél, mint egy Lafontainenél, az újkori irodalmak által hintett élénk világosság és nagyon szerencsés visszfény észlelhető. Teljességgel nem. Nem igen mulasztott el egy alkalmat sem, hogy Homer fölé emelje Tassót és Ariostót, hogy gonoszkodva fel ne használja az Euripides ügyetlenségeit és ne csipkedje Homert azért, a mi kezdetleges és gyermekes néhol található benne. Pindar nem létezik az ő számára, s ebből megítélhetni, mennyit haladt Boileau óta a franczia költészet hátrafelé. A franczia tragédia hasonlíthatatlanul különb a görög tragédiánál. Aristophanes csak egy hellén bohóc, méltatlan rá, hogy bár egy pillanatra is mulattassa a *comme il faut* embereket; Virgil, ki egyéb-iránt jóval fölötte áll Homernek, főleg az összhangzatos szerkesztés és beosztás terén válik ki. Szóval Voltaire olyan klasszikus, a ki jóformán semmit sem ért az ó-kor-

ból. Mikor Chateaubriand-t olvassuk, érdekes látnunk minden lapon, hogy ha ezt a forradalmár-szellemet összehasonlítjuk azzal a konzervatív klasszikussal, úgy a forradalmár bizonyul olyannak, a kinek elevenebb, hathatósabb és teljesebb érzéke van az ó-kor iránt.

Mert Voltaire, úgy ebben, mint minden egyébben, feületes, tájékozatlan. Ebben áll úgyszólván eredetisége. Úgy klasszikus ő az irodalomban, mint a hogyan konzervatív vagy monarchista a politikában, a nélkül, hogy tudná, miben áll a klasszikusság, valamint nem tudja, miben áll a konzervatív-pártiság. Úgy itt, miként másutt, a dolgoknak formájával, külsőségeivel foglalkozik. A klasszikus irány előtte nem a következőkben összegeződik: beható ismerete az embernek, az igaz szenvedélyes szeretete, visszaadására törekvő hév, erőteljes és férfias képzelet, mely a világegyetemet az ember gondolatvilágával fűzi egybe s nagyszabású emberi eszmékkel népesíti meg, melyek istenekké és mennyekké alakulnak, igaz és erőteljes érzelmesség, mely lelkünk fenségességeinek és nyomorúságainak mély tudatából szülemlett, továbbá azért, mert a klasszikus szellem mindezt jól felfogja, mindez teljesen hatalmában van, valamint *a végből*, hogy mindezt mások is jól felfogják: világosság, rend, harmonia, kellő arányok, egyenes célratörés, hatalmas, nagyszabású méretek, előkelőség... Nem; a klasszikai művészet Voltaire számára mindössze világosság, rend, szabatosság, nagyszabású méretek, előkelőség, minden egyéb híján: a mi tehát nem egyéb, mint formaérzék, helyes és biztos kezelése a formának, de mihez a tartalomnak még csak sejtése sem járul; ebben összegeződik Voltaire egész kritikája.

Voltaire a XIV. Lajos századában ezt látja, és termé-

szetesen nem alaptalanul: az ildomnak, a helyes eszméknek és a helyes arányoknak bizonyos mintaképét a szellemi alkotásokban, az elegantiának, választékosságnak és előkelőségnek mintaképét. Minthogy hiányzott belőle a mélység, a képzelőtehetség és az érzelmesség, mindössze csak ennyit volt képes meglátni, s ebből egy olyan poetikát alkotott magának, mely jó és egészséges, de mely hézagos és a lehető legmeddőbb valami. Ha úgy tetszik, szintén a czél felé vezet, úgy a hogy; olyasmi, a min egyszer át kell esni, vagy jobban mondva, a melyen át lehet esni. A kik e ponton meg is maradnak, azok mitsem értettek meg a dolgok velejéből.

Ő maga majdnem e ponton maradt. Így aztán, mikor ezt a szűk keretet a nagy klasszikai irodalom nagy alkotásaira illeszti, hogy azokat vele megmérje, képzelhetni, mi mindent mellőz vagy száműz. A bibliából, melyet Boileau még megértett, semmi sem marad; a görög ó-kornak legalább is kétharmada elesik. Homer maga is rendesen csak arra szolgáló ürügy, hogy Ariostórol beszélhessen. Sophokles megmarad: ez előkelő, ez kimért, harmonikus; de azt már Voltaire vajmi kevésbé veszi észre, hogy vallásos philosophiai szellem, nagy lélek-alkotó, nagy lyrai költő. A latin ó-korból mindössze csak Virgil és Horác marad jóformán, kivált Horác.

Ez a keret még a XVII. századra alkalmazva is szűknek bizonyul. Pascal nem fér beléje, legalább nem a *Gondolatok* szerzője. Mert Pascal, nem is tekintve benne sem a philosophust, sem a theologust, talán legnagyobb költője a XVII. századnak.

Különösen a szorosán vett „jóízlés“ és illendőség kérdése az a terület, hol a Voltairétól elfogadott krite-

riumnak nagyon különös következményei észlelhetők. A XVII. századbeli szerzőknek az a nagy hibájuk Voltaire szemében, hogy felettébb gyakran híjával vannak az előkelőségnek. Bossuet néha nagyon is fesztelen hangon szól gyászbeszédeiben, a mi aztán „eldiszteleníti” e szép művek „fenségét”.¹ Vessük össze Egyiptom királynéjának azt a szabatos és oly gondos kimértséggel megrajzolt arczképét Terrasson abbé *Séthos*-ában és Marie Thérèse arczképét Bossuetnél: „el fogunk bámulni rajta, mennyire alatta áll az ékesszólás nagymestere Terrasson abbénak”.² Lafontaine elbájoló; valami „különös, szerencsés ösztön” működik benne; úgy alkotja meséit „mint a méh a viaszt”; de mennyi trivialitás néha, de mennyi „alacsonyosság”, mennyi „hanyagság” és mennyi „helytelenség” a kifejezésekben! Különösen sajnálható, hogy nincs nála „se rim, se mérték”. Senki, még a jámbor Rollin³ sem kerülte el, hogy bele ne essék a pongyolaságba. Egy helyt, a hol az iskolai játékokról szól, nem áttall ilyesmiket nevezni nevükön: *balle*, *ballon*, *sabot*; ez a *sabot* különösen tűrhetetlen. Sőt tudjuk-e, hogy még maga Racine sem marad folyton elegáns stílű? Az *Andromaque* második felvonásában olyan „komikai motívumok” fordulnak elő, melyek teljességgel meg nem tűrhetők egy tragédiában. Mily kár érte!

¹ Az izlés temploma.

Szerző.

² A francia nyelven való költészet és ékesszólás szépségeinek és hibáinak ismerete. — Jellemrajzok és arczképek.

Szerző.

[Terrasson abbé (1677—1750.) modern-párti író volt, a próza és prózaiság hive.

Ford.]

³ Rollin (1661—1741.) jeles tanférfiú, kiváló paedagogus és a maga idejében nevezetes történettudós. — Balle, ballon: labda. Sabot: csiga (játékszer).

Ford.

Voltaire sohasem tett le erről a különös finomkodásról, erről a furcsa finnyáskodásról. Ő az irodalom terén gentilhomme, bizonyára az, de érzik rajta, hogy nagyon friss keletű a nemessége s előkelőség dolgában sokkal követelőzőbb, mint más.

Ő, kiben a nélkül is megvolt a szinpad emberének élénk fogékonysága, sőt szeretném mondani: idegessége, Angliában tartózkodásakor Shakespeare szellemének hatása alá került, mi villámütésszerűen és egész lényét megrázóan érintette. Franciaországban aztán hangos hirdetőjévé szegődött a nagy tragédia-író dicsőségének. Miként érthető tehát az az elkeseredett irtóhadjárat, melyet pályájának legvégén *Othello* szerzője ellen folytat? Kétséggel részben abból érthető, hogy Voltaire immár a *Zaïre* költője; de abból is, hogy fölülkerekedett benne természetes alaphajlama, mely alaphajlamból kifolyólag Voltaire a tartalomnál végtelenül többre becsülte a formabeli kiválóságokat. A Voltaire ízlése a Boileau ízlése, csak hogy jóval korlátoltabb, jóval aggályosabb és jóval fenhéjazóbb kiadásban. Vegyük azt, a mi úgyszólván külső burka a XVII. század poetikájának: a három egységet, a műfajok rideg különválasztását, a hang előkelőségét, a *csodás elemeket*, a folytonos ékesszólást, mind oly dolgokat, melyek megannyi *folyományai* a nagy század művészeti conceptiójának, de nem maga e conceptio; ha mi ezt a külső burkot, ezt a külső héjat, melyből immár minden bél és nedű kiszáradt, magának a művészetnek tekintjük: úgy annak a csalódásnak hódolunk, melynek Voltaire is hódolt, és ezzel egyszersmind mindannak magyarázatát nyertük, a mi nyilvánvaló mesterkéeltség, szárazság, lazaság és üresség Voltairenek és az ő iskolájának művészetében.

Vegyük továbbá azt is, a miben a XVII. század emberei támaszt és alapot kerestek segítségül, az ó-kor utánzását, foszszuk meg ezt eredeti jótékony hatásának erejétől, szorítsuk le odáig, hol már többé nem annyi, mint az ó-kori emberek módja szerint gondolkozni tudás, a velük való folytonos érintkezés s az ő példájuk révén megújhodni tudás; szorítsuk le odáig, hol már csak utánzási ösztön és szokás, élelmes és ügyes mesterembereknek sajátos modora, oly modor, mely a legkülönbözőbb mintákkal szemben alkalmazható, egy Virgillel csak úgy, mint egy Camoens-szel szemben, egy Ariostóval csak úgy, mint egy Shakespeare-rel szemben, valamint alkalmazható oly mintákkal szemben is még, melyek maguk szintén utánzatok már részben, vagyis a XVII. század alkotásaival szemben. Így aztán újabb oldaláról tekinthetjük a Voltaire poetikai művészetét, újabb titkát lephetjük meg dolgozása módjának. És így mindenik úton ahhoz a meggyőződéshez jutunk el, hogy ez a művészet oly művészet, melyből a művészetnek tartalmi lényege hiányzik.

Mindössze ebben határozódnak-e tehát a Voltaire irodalmi ízlésének hajlamai? Korántsem! Midőn valakiről beszélünk, sohasem szabad megfeledeknünk arról a főtehetségről, mely akár kisebb, akár nagyobb kiadásban, az illetőnek eredetiségét teszi. Voltaire eredetisége a tudásvágy ösztöne. Ennek segítségével képes valamenynyí gyarlóságának hinárjából kimenekülni. Az ő irodalmi működésének azzal magaslik ki egyik része, hogy ellenszegült a XVII. század ellen divó visszahatásnak s azt tanította, hogy a XVII. század nagy század; de egy másik része viszont abban összpontosult, hogy mindenütt szeretett kutatni-fürkészni. Bármennyire kor-

látolt elmével legyen is valaki vádolható, arra, a ki mindenhová bekukkant, csak ragad valami innen is, onnan is. Sokat tud a történelemből, az irodalomból, az erkölcsök történetéből. Ezért aztán ízlése, mely a mi szemünkben szűkkörűnek tűnik fel, néha tágabb körű, mint a kortársaié. Ő alkalmilag igen szerencsésen tudja a kortársakat helyreigazítani. Ha ő gyermekességeket talál Homerben, viszont nem egy kortársa oly durvaságokat talált benne, melyeket ő maga nem tart azoknak. „Ugyan miként tűrhetni el — mondogatták körülötte — ezt a Patroklust, ki három ürüczombot rak bele az üstbe?...” „A ki ezt kifogásolja — feleli Voltaire — nem ismeri az életet. XII. Károly egy félesztendeig maga süttő-főzött Demir-Tokkában a nélkül, hogy ez ártott volna az ő hősiességének.” — „Minek dicsérgeti annyit hőseinek testi erejét? Az efféle nem udvarképes hang.” — „Bizonyára: csakhogy a lőpor feltalálása előtt a testi erő döntött a csatában. Ez az erő kútforrása minden hatalomnak az embereknel; pusztán ebbeli felsőbbségük által hódították meg az éjszaki nemzetek a mi féltekénket Khinától az Atlasig.”

Íme, így veszi hasznát annak az ember, ha tud egyet-mást! Azzal, hogy körülbelül minden nemzet irodalmába, minden nép történelmébe el-elkalandozott, azt érte el, hogy megfékezhetette szellemének természettől fogva feltétlen hódolatra való hajlandóságát. Angliától fél-shakespeareianismusra nyer ihletet, a minek — mint látni fogjuk — legalább az a hatása lesz, hogy változatosságot visz be utánzásának módszereibe. Kedvencz olasz íróitól bizonyos bohó szeszélyességre kap kedvet, a mi őt olykor — és pedig kelletténél inkább — el fogja tériteni a maga elé szilárdul kitűzött művészeti elvtől, az

akadémikus előkelőségtől. A tőle ismert spanyol írókból mi haszna sincs, mert ezekben csakis olyan képzelet van, a milyen meg ő benne nincs. De mindent összevéve, kritikája, habár alapjában szűkebb körű, mint a Boileaué, nincs olykor fel-felszárnyalás, ne mondjuk: merészségek, és néha elég szerencsés ötletek híján. Igaz, örökké dicsérgette Quinault-t, s ez annál menthetetlenebb vétek, mert mindaz, a mit magasztalásainak támogatására tőle idéz, páratlan laposság; de ő felfedezte *Athalie*-t, és ez nagy dicsőség. Felfedezte pedig, mert ő a színpad embere volt, ki születésétől kezdve hős szerepre volt hivatva, s kit megragadott a színpadi látvány nagyszerűsége. Később hússzor is megtagadta ebbeli enthusiasmusát, arra hivatkozva, mennyire rossz példát rejt magában *Athalie*. Mert Voltaire monarchista és antiklerikális: de ezt a pár helyét figyelmen kívül szokás hagyni, és joggal.

Egészben véve, szenvedélyesen szerette az irodalmat, a mi igen helyes dolog, csak az a különös benne, hogy szerette a nélkül, hogy igazában megértette volna. A minek az a magyarázata, hogy ő nem volt költő, de érezte, hogy igen kiváló író. Ily szellemi alkattal aztán azt érhetni el, hogy végtelen ügyes, bűvöskező mesteremberré legyen az illető, a ki, habár nem is érti át jól a művészetet, önmagában, sőt még másokban is azt az illuziót kelti, mintha művész volna.

V.

Irodalmi művészete.

Voltairenek mint művésznak tanulmányozását a kritikusnak tanulmányozásával kezdtem. Nem ok nélkül tettem. Valóban úgy hiszem, Voltairénél nem igen egyéb a művészet, mint továbbfejlődése a kritikának, mely példákkal iparkodik magát igazolni. Vannak geniális emberek, kik saját szükségletük kielégítése végett állnak be kritikusoknak s ilyenkor bevallott egyéni dolgozómódjukat, mint a művészet törvényét állítják fel. Így Corneille, így Buffon. Vannak viszont finom izlésű, éles eszű, intelligens emberek, kik kritikusoknak születtek, s kik így szólnak: „Nem úgy kell csinálni az afféle munkát, hanem így“, s kik aztán a következő perczben vagy a következő évben ezzel egészítik ki mondásukat: „És most meg is mutatom, magam csinállok egyet“. Az előbbieket rendesen arról ismerhetni fel, hogy csak egy bizonyos fajtájú művek alkotásának szentelik magukat, és aztán oly művészeti szabályokat állítanak fel, melyek csakis az ilyen fajtájú művekre illenek igazában. Így Buffon és Corneille. A másikat pedig arról ismerhetni fel, hogy mindenféle fajtájú műre vonatkozólag vannak kritikai eszméik, s jóformán mindenféle fajtában megkísérlenek műveket teremteni. Így Marmontel, Laharpe, és így — száz fokkal magasabban — Voltaire. Csak-hogy Voltaireben azonfölül, hogy van benne tehetség, vagyis inkább simulékonyság arra, hogy vonzó példakká tudja átalakítani a maga kritikáját, melyeket aztán követendő példáknak tekint s ilyenek gyanánt nyújt, ere-

deti tehetség van benne, tán kettő is. Megvan benne a tudásvágy szelleme s ennek köszönheti, ha jó történetíró válik belőle; van benne bizonyos kaczérság, tetszetős ildomosság, ügyes tapintat előnyeinek érvényre juttatni tudásában, és ennek köszönheti, ha a lehető legszeretetre méltóbban tudja elbeszélni történetkéit, tud epigrammokat, madrigálokat stb. összeütni s költői leveleket írni.

Kezdjük azon alkotásain, melyekben az ihlet tulajdonképen a hevületbe jövő kritikának eredménye.

Ezek az ő versei, tragédiái, vigjátékai. Két hibában leledzenek e művek. Az első hiba éppen az, hogy valamely eszmének, nem pedig az egész lélek felgerjedésének köszönik létüket, az értelemnek és nem az író egész mivoltának termékei, következőleg hidegek maradnak; a második hiba pedig, mely az előbbinek következménye, az, hogy e művek majdnem mindig utánzatok; mert a kritika, midőn költői utánzatokra vállalkozik, jóformán alig tehet egyebet, mint hogy önmagának és mintaképének gondos ellenőrzésével utánoz, oly megfontolt utánzással, mely tud helyreigazítgatni és javítgatni, de mely azért mégis csak utánzás marad.

Ebben összegeződnek Voltaire minden nagyobb szabású művészi alkotásának lényeges jellemvonásai. Minek köszöni létét a *Henriade*? Annak az értekezésnek, mely az eposzról szól s mely hozzá van csatolva: biztosra vehetjük. Igaz, hogy ez az értekezés később készült, de eszméje korábbi keletű. Voltaire így szólt magában: „Homer remek, de terjengős és gyerekes; Virgil elegáns, de gyakran hideg, aztán a hősét egy cseppet sem szerethetjük; Lucanus sokat deklamál, de erőteljes, „gondolkodó fej“, ékesszóló, jó történetíró. Az eposznak

pedig a következőkre van szüksége : rokonszenves hősré, igaz és fontos történetre, philosophiai eszmékre, ragyogó beszédekre, némi csodás elemre, mert Lucanus mégis szerfölött száraz, csakhogy ez a csodás elem civilizált, modern és philosophiai szellemű legyen; továbbá oly versekre, melyek oly szolid és tömör prózájuk legyenek, mint például ez: *Nil actum reputans si quid superesset agendum*, szóval egy *Henriade*-on gondolkozom!“ S így aztán napvilágot látott a *Henriade*, mely igen intelligens egy költemény.

Nem mintha ez az intelligentia valami mély volna, mintha jól behatolna a művészet igazi feltételeibe, melyeket inkább érezni lehet, semmint felfogni. Itt az alkotás a kritikai érzéknek találó mértéke, és az inventio az elmélet értékének elbírálása. Voltaire ezúttal megint téved, a mi a dolgok mélyét illeti, a meddig különben el sem hatol. Ő szerelemnek veszi a galanteriát, csodás elemnek az allegóriát, és epopéának azt, a mi történelem. De egy oly értelmiségnek határai közt, mely mindig bezárulva maradt az emberi lélek három vagy négy fensőbb conceptiója előtt, a *Henriade* igen intelligens egy alkotás. Megengedem, hogy hidegen hagy, de azt már tagadom, hogy unalmas volna. Igen élvezetes történeti mű, az anekdotaszerű fajtából. Kritikai érzék fogalmazása, de a kivitel a tudásvágy szellemének érdeme. Vannak benne jól megrajzolt arczképek, jól elbeszért jelenetek, „Európa államai 1600-ban“ bámulatos, szabatos, tömör és világos prózában vannak leírva, a mely igen nagy becsületére válnék a művelt közönség számára dolgozó történelmi kézikönyv-íróknak. Miként kell olvasni a *Henriade*-ot? Higgadtan, minden nyugtalankodás és felindultság nélkül (nem gátol benne, hogy így olvassuk!), jól

megértve, miféle czélzások foglaltatnak minden egyes versében egész sereg eseményre, s különösen Voltaire jegyzeteit olvasva, melyek e czélzásokat megértetik és ezt a történelmi tanfolyamot kiegészítik. Így olvasva élénk gyönyört nyújt az elmének, miközben a szív egész nyugalomban, a képzelet egész csöndben marad. Francziának majdnem teljes történetét, főleg a mit Voltaire szeretett belőle, tiszta és kissé üde fény szép világításában szemlélhetjük itt: Szent Lajost, I. Ferenczet, a Valois-kat, IV. Henriket s XIV. Lajos korát, ezt a szép korszakot, mely némileg egészen Voltaireig eltart. A tudásvágy diktálta e lapokat, e jegyzeteket, s olvasásukban kielégítést talál a tudásvágy. A legdistingváltabb, legokosabb és leghasznosabb poema, a melyet Francziában Mézeray¹ óta irtak.

A *Pucelle* már kevésbbé élvezetes. Sőt mondhatni, olvashatatlan. Tréfás versezet, de a melyből hiányzik minden komikai jelleg. Ezek a burleszk alakok oly ostobaságokat követnek el, melyek teljességgel nem nevettetnek meg bennünket. Szabad-e erről a műről szoltunkban egy igen nagy szót használnunk? Mindegy; mondjuk tehát, hogy ennek az az oka, mert Voltaire hijával van a psychologianak. Nem az oly kalandok, a melyekbe belebonyolódott szereplő személyek magukban véve bohózatosak, hanem azon ferdeségek, melyekből kifolyólag az emberek kellemetlen kalandokba bonyolódnak, vagy a melyek folytán e kalandokat kelletlenül végigszenvedik, esetleg azokat még lealázóbbakká teszi és meghosszabbítja: ezek a ferdeségek keltik

¹ Mézeray XVII. századbéli történetíró, az *Histoire de France* szerzője (1610—1683.). Ford.

fel és csiklandozzák bennünk a gonoszkodó kedvet. Ne menjünk Don Quijoteig, csak Ragotint¹ vegyük, s azonnal látni fogjuk, miben rejlik a tréfás regénynek vagy a burleszk versezetnek igazi alapja. Ez az alap teljességgel nincs meg a *Pucelle*-ben. Az egész megannyi groteszk apró események inventiójára szorítkozik; azt mondanók, hogy valami romlott erkölcsű diák phantasiájának szüleménye. Ha meg akarjuk érteni, hogy miként tetszhetett a kortársaknak ez a rengeteg halmaz piszok, úgy el kell olvasnunk a kor hidegen ledér regényeit mind; de annak megértéséről aztán, miként volt képes Voltaire e piszkot jóformán egész életén át marokszámra halmozni össze, már le kell mondanunk. Az ember belezavarodik.

A mit e műből mint értékesebbet kiválaszthatnánk, az olvasóknak szánt „foglatatok“ vagy „levélkék“ egy-némelyikére szorítkozhatnánk, melyek minden egyes éneknek elébe vannak tűzve. Igen csinosak akadnak köztük. A madrigálok, epigrammok stbik költőjére és a hasonló hangnemű levelek írójára ismerhetni rá bennük. Igen helyesen tette, mikor ezt a fogást Ariostótól átkölesőnőzte.

A történetírás iránti előszeretete még ebben a lakájoknak szóló művében is nyilatkozik. Módját találta, hogy Franciaország egész történetét elénkbe tárja benne, VII. Károlytól kezdve a Law-rendszerig bezárólag. S ez nem a rosszabbik része művének. Egy kissé a *Ménippée*-re²

¹ Scarron többször említett *Tréfás regényének* (Roman comique) alakja. Ford.

² *Satire Ménippée*: a XVI. század híres vallási és politikai pamfletje, mely protestáns, illetve szabadgondolkodású és legkivált hazafias szellemű előkelő polgárok közös műve. Ford.

emlékeztet. De bizonyára elég volt már ennyi szót vesztegetnünk a *Pucelle*-re.

Tragédiáiban látni legjobban, hogy a Voltaire művészete csakugyan nem egyéb, mint oly kritika, mely költői inventióvá iparkodik átalakulni. Voltaire tragédia-költészete Voltairenak a tragédia-költészetre vonatkozó elméletéből született. Fontos korszak jelölője ez a francia színi kritika tanulmányozója előtt. Voltaire bámulja a görögöket, föléjük helyezi Corneillet, emennek meg Racinet helyezi föléje és úgy hiszi, hogy Racine után már nincs más teendője a költőnek, mint Racinet utánozni, kijavítva fogyatkozásait. Mi hiányzik Racineből? Ebből a kérdésből és a feleletből, melyet e kérdésre adhatni vélt, született igen kevés híján a Voltaire tragédia költészete. A *cselekvény* hiányzik Racinenál. A *színpadi látványosság* hiányzik Racinenál. A Voltaire elméjében folyton két darab kísért: *Rodogune* és *Athalie*. *Rodogune* cselekvénye a Racine színiköltészetére alkalmazva; *Athalie* színpadi látványossága Racine színiköltészetére alkalmazva,¹ ez volna a tökéletesség: s ezt a tökéletességet Voltaire el fogja érni, elérte, valamennyi kortársának meggyőződése szerint, mint a D'Alembert és Bernis leveleiből látható.

Tulajdonképen ez annyit jelent, hogy Voltaire nem értette meg Racine színiköltészetét. Bármily csodálattal viseltetett Racine iránt és bármily gögös lenézést tanúsított Corneille-el szemben, ő, ki újítónak hitte magát,

¹ *Athalie* tudvalevőleg szintén Racine műve, de pályájának végéről kelt s oly színiköltészet felavatója, mely a Racine azelőtti (görög és római tárgyú) nagy remekeinek művészetétől különböző irányt jelez. „Racine színiköltészete“ alatt Faguet itt ezeknek a korábbi tragédiáknak irányát érti. Ford.

sokkal közelebb áll Corneillehez, semmint Racinehoz. A francia szinköltés az ő szemében „szerelmi elégiák“ gyűjteménye; nem egyéb, mint egy „*riassunto di elegie e epitalami*“. Vagyis más szóval, mint 1700 óta körülbelül 1850-ig valamennyi kritikus tette, ő is „gyöngédnek“ találja Racinet, a mi a leghihetetlenebb irodalmi tévedés, minőt Hesiodus óta valaha elkövettek. Racine szerelmes hőseinek beszédeiben a kifejezések udvariasága és bája alatt mind csak gyilkosságról, öngyilkosságról, halálról, dühödt szenvedélyről, örülésről van szó, s csakugyan mindezek végezetéül egyszer mint másszor, végzetszerű következmény gyanánt, tényleg gyilkosságnak, öngyilkosságnak, „nagy öldöklésnek“, ¹ dühös örvöngésnek leszünk tanúi: nos Voltaire előtt az ily hősök ily beszédei nem egyebek, mint madrigálok, izetlen, bágyatag epekedések. Tehát ezeket a részeket mellőznie kell a költőnek és eseményekkel kell helyettesítenie. A Racine tragikai psychológiáját, mint a mely „hosszadalmas“, eseményekkel helyettesíteni, „mivelhogy valamennyi francia tragédia felettébb hosszadalmas“: íme, ez Voltaire célja, s erre irányul törekvése.

Már pedig a Racine psychologiai részletezéseit, melyekben egészen bentfoglaltatik Racine, anyagi részletezésekkel cserélni fel, ez annyi volt, mint a melodramát megteremteni. Így szokás mondani: de ne feledjük, hogy már Corneille megteremtette azt. Létezik ugyanis egy olyan Corneille, a ki igazán nagy tragikus és igazi elődje Racinenak, kissé ügyefogyott, de hatalmas psychologus: ez az a Corneille, a kit a tanuló ifjúság ismer, az a

¹ „Grandes tueries“ Mme de Sévigné híres kifejezése, Racine *Bajazet*-jának alkalmából. Ford.

Corneille, a ki Auguste, Polyeucte, Pauline, Camille, Chimène és Viriate¹ lelkét teremtette meg. Létezik azonban egy másik, kevésbbé ismert Corneille is, ki irt negyvenezer olyan verset, melyeket ma nem igen olvasnak, és összeszerkesztett harmincz oly melodramát, melyek közül egynéhány, mint például *Attila*, érthetetlen, egynéhány viszont, mint *Nicomède*, *Rodogune*, *Don Sanche d'Aragon* igen élvezetes, telve cselekvénynyel, mellék-eseményekkel, kalandos vállalkozásokkal, tévedésekkel, meglepetésekkel és felismerésekkel. Ezeknek a daraboknak szinköltészetét találta ki újra Voltaire. Kivéve életének vége felé és siralmas hanyatlásának időszakában, nem talált ő ki egyebet.

És ez nem volt ügyetlen fogás, ha tekintetbe vesszük, hogy Racine élénken élt mindeneknek emlékezetében, míg Corneillet, legalább a melodráma-író Corneillet már sokkal kevésbbé ismerték közről; s hogy Racine nem egykönnyen utánozható, míg Corneille ott, a hol beéri pusztán ügyességgel, ügyességben felül is mulható. Ezt cselekedte meg Voltaire is, lankadatlan odaadással és elismerést érdemlő ügyességgel. Racinetól vagy akár Corneilletől, esetleg Shakespearetől venni kölcsön tárgyat, melodramának dolgozni fel, psychologia nélkül, az érzelmek váltakozásainak és bonyolult játékának festése nélkül, bonyodalmat előidéző sok apró eseménynyel: ebben bizonyította magát Voltaire ügyes, gyakran szerencsés kezű mesternek. Racinenak „felülmulását“ így érte el, de hátrafelé haladás révén érte el, s ha nem is nyújtott így tán új szinköltészetet Franciaországnak, mindezenetre valamiféle szinköltészetet nyújtott.

¹ *Viriate* a *Sertorius* című tragédia hősnője.

Kétszer is feldolgozta *Athalie* tárgyát s mindkét ízben úgyszólván belefűllasztotta a tragédiát a melodráamába. *Sémiramis* nem egyéb, mint *Athalie*, Joad meg *Athalie* nélkül és némi *Hamlet*-féle elemek belevegyítésével. Joad itt semmire van redukálva. Voltaire nem fogta fel, hogy Joad a Racine színpadjának legmélyebb és legérdekesebb alakja, s hogy *Athalie* Joad nélkül nagyon eltörpülne: ő tehát irt *Athalie*-t Joad nélkül. Vegyük ehhez, hogy az ő Sémiramis királynéja rendkívül homályos egy *Athalie*-féle alak, kiből jóformán ki sem lehet okosodni és majdnem érthetetlen. De viszont kárpótlásul mennyi kísértet, mennyi fertőzet, mennyi szülő- és testvérgyilkosság és minő „tévedés“!

Mahomet megint *Athalie*, és pedig ezúttal Joaddal benne főszemély gyanánt. De Mahomet olyan Joad, kiből hiányzik a mélység, s mintegy hiányzik a benső rugó. Semmivel sem inkább Mahomet, mint Zopire-nak egy bizonyos ellensége. Gonosztevő, nem pedig fanatikus. Nagyravágyó, a ki meg tudja öletni versenytársát, nem pedig lelkek „csábítója“, ki maga körül vak, őrzöngő odaadást terem. Csak egy dolog van, a mit nem érthetni, az a hatás, melyet ő Séidre gyakorol. Képzeljünk magunknak egy Joaddot, a kinél ne tudjuk megérteni szellemi hatalmát Abner felett. A dolog alaplényege hiányzik tehát Voltairenél. De az egész kaland, egy-két ügyetlenség leszámításával, jól van szöve és a néző kíváncsi érdeklődése eléggé ébren van tartva.

Mérove már *Andromaque*, de ugyancsak a fentebb vázolt dolgozásmód szerint alakítva. Racinenál mindjárt az első felvonástól kezdve *Andromaque* a megmentendő Astyanax és Pyrrhus közé van odaállítva. Döntenie kell, mire szánja magát. Ennek a döntésnek pedig csak a

darab végén szabad megtörténnie. Racine nem habozik öt felvonáson át ily határozatlanság állapotában hagyni Andromaque-ot, mert ő tudja, hogy ez a határozatlanság alkotja az egész darabot, miként tudja azt is, hogy a két kötelesség közt hányatott léleknek különféle hullámzásaiból képes lesz egy egész darabot alkotni, s hogy éppen ez eljárásban áll az ő művészetének sajátossága. Mennyivel esélyesebb Voltaire! Ez csak három felvonás lefolyta után állítja be majd Mérope-ot ebbe a helyzetbe. A darab többi része pedig ezekből fog állni: mellék-események, valószínűtlen félreértések, aprólékos tényeknek, peripetiáknak és színi hatásoknak különös, bizarr, különben eléggé érdekes bonyolítása, a mi mind a körülmények nagyon rendkívüli combinatióját tételezi fel, és egy kissé erős jóindulatot kíván a nézők részéről. A néző naivsága az a *conventio*, mely a melodrámának megfelel.

Zaïre pedig nem egyéb, mint *Othello* sok *Mithridate*-elemmel; de Voltaire szemében nem lett volna szindarab-írás pusztán a féltékenységből teremteni meg öt felvonást. *Zaïre*nek el kellett vesztenie atyját, el fivérét, ezeket most meg kell találnia, ebből kifolyólag „felismerés“-nek kell előfordulnia, meg „tévedés“-nek: ez már aztán szindarab lesz! Tekintve, mennyi időt vesznek igénybe ezek a dolgok, az írónak nem is multhatatlanul szükséges lángelmével birnia.

Alzire annyi mint *Polyeucte*, oly kiadásban, mely az *Ambigu*-be ¹ illenék. Hogy *Polyeucte* oly lányt vett nőül, kinek kezét egykor Sévère óhajtotta elnyerni, és most ez

¹ Híres párisi boulevard-színház, mely a melodrámát műveli.

a Sévère mindenható emberként tér haza: ez „pikáns helyzet” — mint Voltaire mondja. Mégsem eléggé pikáns. Bonyolultabbá kell tenni. Tegyük fel tehát, hogy Polyeuctenek atyja van, kit hajdanában Sévère megmentett. Tegyük fel, hogy Sévèret Polyeucte egykor üldözte. Tegyük fel, hogy Polyeucte nem tudja, hogy az ő atyját valamikor Sévère megmentette, miként viszont Sévère sem tudja, hogy Polyeucte annak a fia, a kit ő megmentett volt. Íme, ez lesz az *Alzire* kiindulópontja, s ennyiből is sejthetjük, mennyi tévedésre, hirtelen fölfedezésre és hatásos szép jelenetre lehet kilátásunk. A mi a Polyeucte és Sévère közt álló Paulinet illeti, ez a rész már kevésbé fontos és jelentékenyen megrövidíthető; meg is rövidül, biztosak lehetünk benne. Így teszem *Alzire* arra fogja kérni Guzmant, kegyelmezzen meg Zamorenak, vagyis attól a férfitől, a ki őt szereti ama férfi számára fog kegyelmet kérni, a kit ő szeret. De ebbeli kérését nem meri hosszasabban megkoczkáztatni. Három mondat, egy *elhallgatás* (*reticentia*) és azzal vége. S mikor ismét egyedül maradt meghitt kísérőnőjével, így szól: „Zamorenak életet kérve, gyilkosává levék!” Pedig éppen azt a jelenetet, melynek lényege az idézett versben¹ összegeződik, kellett volna megalakítani. Tanúivá kellett volna hogy tegyen bennünket a költő egész terjedelmében a küzdelemnek, melyben *Alzire* előbbre merészkedve, majd meg hátrálva, kerülő úton ismét visszatérve, — felhasználni iparkodva azt a szerelmet, melyet maga iránt keltett, miközben remeg, nehogy elárulja azt a szerelmet, melyet maga érez, — túlságos védő szándékával veszélybe döntve Zamoret, majd

¹ „J'assassinais Zamore en demandant sa vie“.

a mint ezt észrevette, azonnal szelidebb húrokat pengetve Guzmannel szemben, hogy visszanyerje a vesztett talajt, felfedi a nézők szeme előtt valódi érzelmeit, melyek jámbor stratégiájának majd finom, majd kevésbé ügyes fejleményei folyamán elfogják, s így teljes, gazdag és változatos képét nyújtja szíve zaklatott vergődésének. Csak-hogy ez már Racine-féle szinköltés lett volna! Voltaire-nek csak egy-egy szava van annak jelzésére, a miből Racine egész felvonást teremt. Az imént idézett vers olyan, mint valami magyarázó jegyzet, melyet egy intelligens kritikus írt oda Racine valamelyik lapjának aljára.

Irène pedig nem más, mint a *Cid*; csakhogy miként a *Mélope*-ban tette, csak a harmadik felvonásban kezdi el Voltaire az igazi tragédiát. Képzeljünk oly *Cid*-et, melyben egy felvonás helyett két és fél felvonásra terjed a prolog. A valamiféle bűn által szétválasztott szerelmeseket csak a harmadik felvonás végén választja szét ez a bűn. És a két szerelmest Corneille egész naívvul mindegyre beszédbe állítja egymással, tudva, hogy abban rejlik a dráma, a mit ők egymásnak mondhatnak vagy egymás előtt elhallgatnak; Voltaire ellenben eszélyesen meggátolja, a mennyire csak teheti, hogy egymással szót válthassanak. A néző mind csak arra vár, hogy szemtől-szemben láthassa őket egymással; azonban mind csak külön-külön láthatja őket.

Voltaire szinköltészetében a lélektani tehetetlenség valamennyi darabjának szerkezetében és szövedékében válik különösen nyilvánvalóvá. A legfényesebb darabok, mint *Tancrède*, nem az emberi lélek érzelmeinek elemzésére vannak alapítva, hanem valamely bevezetésül szolgáló tévedésre, melynek kivilágítását, hogy mentől tovább megakadályozzák, az összes szereplő személyek hal-

latlan erőfeszítést fejtenek ki. Voltaire hősei, oly emberek, kiknek azt tette kötelességükké az író, hogy minden valószínűség rovására teljeséggel ne ismerjék egymás ki- és mivoltát, s teljes erejükből késleltessék négy-öt felvonáson át a felismerés perczenek elérkeztét. Bámulatos buzgóságot fejtenek ki e pontban. Ezek a tragédiák annyira melodramák, hogy egyikük-másikuk már a vaudeville határát érinti. Tudvalevően a modern melodráma és a vaudeville teljesen azonos alapon áll. Az egyik egy vagy több tévedésen alapszik, a másik egy vagy több quiproquón. A tévedés nem egyéb mint szomorú quiproquo és a quiproquo nem más mint vidám tévedés, s miként a melodráma szereplőinek kötelességük a tévedés lehetővé tételéhez előzékenyen hozzájárulniok, szintúgy a vaudeville személyeinek legjobb tudások szerint alkalmazkodniok kell a quiproquóhoz. Voltaire tragédiái már egész világosan magukon hordják ezt a bélyeget. Az ember nem is képzei, ha nincs szeme előtt e darab szövege, mennyire keskeny és tekervényes az az út, melyen Méropenak készségesen haladnia kell, egy lépést sem kísértve meg jobbra vagy balra, hogy odáig eljuthasson, hogy a valószínűségnek némi maradványával emelhessen tört fiára. Ez eljárást a másod-harmad-rangú színházaknak dolgozó szerzők ily kifejezéssel szokták minősíteni: „megszőni a quiproquót”.¹ Ebből már volt valami a *Don Sanche d'Aragon*-ban is. Voltaire annak a Corneillenek tanítványa, ki a másik Corneillenél alantabb áll, s ki igen számos tragédiájába sok cselszövény-vigjátéki elemet vitt be.

¹ *Filer le quiproquo.* — Filer une intrigue, une scène = jól megszőni, megszerkeszteni a bonyodalmat, a jelenetet. Ford.

Ez utánzásszerű alkotásokon oly szellem vonul végig, mely e művek főszépségének egy részét alkotta a kortársak szemében, s mely mi előttünk sincs legalább fontosság hijával, a mennyiben erősen kidomborítva láttatja a távolságot a XVII. és XVIII. század közt: ez a szellem bizonyos száralomérzet, bizonyos kiméletesség a nézők idegeivel és *érzékenységgel* szemben. Oly szellem — hogy más szavakkal ismételjek ugyanazt a dolgot, — mely viszonylagos optimismus, és melytől Voltaire arra érezte magát indíttatva, hogy se felettébb rémeseknek, se felettébb szerencsétleneknek ne ábrázolja a tragikus hősöket. Ő nagyon „philosophusi módon“, és a mint ez már illett a „felvilágosultság“ korához, enyhít az antik tragédiának azon a szilaj és rideg jellegén, melyet Corneille a legtöbbször átvett, s melyet Racine teljességgel nem puhitott el, nem enervált, bármint vélekedjék is erről Voltaire, sőt tán éppen ellenkezőleg. A tragédia oly rémülettel és szánalommal telt látvány, mely mindenekelőtt érdeklődés-keltésre szánva, de egyszersmind arra is némileg, hogy gondolkozóba ejtse az embert a felől, milyen borzasztó nyomorult az ő sorsa, mindazon bűnök és szerencsétlenségek felől, melyek elkövetésére készítetik, vagy melyekbe belesodorják akár az a roppant véletlen, melynek oda van dobva, akár pedig a rettentő vak, féktelen és örületes hatalmak, melyeket a saját szívében hord. E szempontból véve tudjuk, hogy Aeschylus, Sophocles, Euripides, Shakespeare, igen gyakran Corneille, Racine pedig mindig jól fogták fel a tragédiát. Voltaire szintén tudta, miben áll a tragédia, csak hogy ő enyhíteni szeret a dolgokon. Az epikureus itt is mutatkozik benne. Voltaireben semmi vad kegyetlenség sincsen. Ő nem a „barbár Crébillon“. Ő is akarja ugyan a nagy

bűnök elkövetését, minthogy ezekre szüksége van a tragédiának; de úgy szereti, hogy elkövetésök véletlen tévedésnek legyen következménye. Értekezéseinek és leveleinek vagy tiz helyéből is látni, hányszor elsíratta ő azt a szegény Athaliet, kit „oly gonoszul végeztete ki” Joad. Ő csodálkozik rajta, miért nem engedi Joad Elia-cint szépen távozni Athalieval, a ki aztán fiává fogadná; hiszen ezzel minden elintéződne és rendbe jönne. Mert lám ilyen Voltaire: neki fogalma sincs a dühös, és egész lelket absorbeáló nagy szenvedélyekről, minők a nagyra-vágyás vagy a fanatizmus, következőleg nem alkot helyes eszmét magának a tragédiáról.

Épp ezért, mikor aztán tragédiát csinál, mérsékel-szelidít, kerülő úton jár és kibúvókkal él. Semiramist kétségkívül megöli a fia, de tévedésből, s az a sötétség az oka, mi ez átkozott sirboltban uralkodik. Arsace azt hitte, Assurt szúrja le. Tehát megvigasztalódhatik majd. Clytemnestret is kétségkívül megöli Oreste, de tömeges viaskodás zűrzavarában; Egisthe-et kereste az Oreste tőre. Tehát lesz mentsége majd a Furiák előtt. Jegyezzük meg, hogy ő magát Egisthe-et is csak azért ölte meg, mert ez az ő élete ellen tört. Jogában állt így cselekednie; kell, hogy jogában álljon úgy cselekednie. Ime ilyen a philosophus tragédia.

Ez igen érdekes magában véve, valamint abban a tekintetben is, hogy elősegíti a tragikus Voltaire utolsó modorának, jobban mondva: annak a modornak megértését, melyet Voltaire gyakran követett pályájának vége felé, a nélkül, hogy a másikról lemondott volna. Ismerjük el, hogy Voltaire, életének vége felé, akárhányszor már nem utánoz senkit. Saját leleményéből dolgozik. Philosophiai és erényes regényeket eszel ki, melyeknek tragédia

nevet ad. Ilyenek a *Chinai árva*, a *Scythák*, a *Geberek*¹ és a *Minos törvényei*. Megannyi elérzékenyítő történetek, melyeknek az a rendeltetésük, hogy megszeretessék az igazságosságot, a humanismust, a türelmeséget, s melyek nagyon lassúdan vannak elbeszélve, verses párbeszéd formájában. Alapjukban véve, ezek megannyi *Bélisaire*-ek² A melodráma lassanként kivált a tragédiából és most tiszta állapotában áll élénk. Ezt megelőzőleg a klasszikus tragédia burkában lopózott be, megtartotta ennek külső formáit és ennek lepleben a bonyolítás fokozására, a gépezet szövevényesebbé tételére törekedett s így aztán mindebből megteremtette a quiproquo-tragédiát. Most már egész leplezetlenül mutatkozik, mint egyszerűen épületes és kissé izetlen történet, de mely alkalmas arra, hogy olvasóikba némi polgári erényt öntsön, immár mindössze tárczaregény. Egyedül az alexandrinus-forma emlékeztet még a régi nemesi származásra.

Két oknak tulajdonítandó, hogy így átalakult a Voltaire szinköltésmódja. Elsőben is, mint az imént mondtam, ez átalakulás természetes fejlemény: a melodráma tudatára ébredt önmagának, megnövekedett és széttörte álcáját; másfelől pedig abból eredt, hogy Voltaire követni iparkodott korát. Körülötte a melodráma egész hamisítatlanul és a régi tragédia minden elemének felvétele nélkül létrejött és kifejlődött La Chausséeval, később Diderotval és Sedainenel. Voltaire eleinte egész kedvteléssel gúnyolta ezt a műfajt, majd pedig két-három rendbeli

¹ Geberek vagy parsisok, Zoroászter követői Perzsiában s Indiában. Ford.

² Marmontel híres történelmi regényének czime, melyet a Sorbonne kárhoztatott „philosophusi“ irányelveiért. Ford.

egymásra következett ingadozás után, s mint a ki nem szeretett kisebbségben maradni, hozzá szokott és erre a mintára alkotott vigjátékokat; sőt végül annyira ment, hogy ebbe a mintába erőltette be tragédia-költését is. Érdekes, hogy leveleiben két-három ízben azt teszi meg, hogy végül valódi néven nevezi *Scithák* című darabját: *drámának* minősíti, kigyógyulva korábbi előítéletéből e kifejezés iránt, és igaza van. Alapjában véve, az ő tragédiája sohasem volt egyéb; csakhogy neki ötven esztendő kellett hozzá, míg észrevette.

Ezek a darabok, mint valamennyi utánzással alkotott mű, oly nyelven vannak írva, mely se nem jó, se nem rossz, hanem közömbös. Conventionalis egy nyelv ez. Semmivel sem inkább a Voltaire nyelve, mint akár a Du Belloyé;¹ az 1750 tájt tragédiaköltéssel foglalkozó írók nyelve. Valósággal bámulatos, mennyire nem emlékeztet egy csöppet sem a Voltaire nyelvére. Nincs benne semmi élénkség, fürgeség, tömörség, hangbeli változatosság. Rendkívül egyforma. Szakadatlan banális fenkölttség, olcsó és kérlelhetetlen elegancia, ezek főjellemvonásai. Főleg ennek tulajdonítandó az az unalom, melyel Voltaire tragédiái eltöltenek. Olvasásuk közben heves vágy fog el az után, bárcsak olyan önkénytelen hanyagságokra bukkanhatnánk itt is mint Corneillenél, vagy afféle szándékos prózaiságokra, minőket Racinenak hány szemére Voltaire. Szeretnők, hogy valami félrelépést kövessen el legalább, valami izléshibán kapjuk rajta. Azonban összes szórakozásunk csak ennyinek felfedezésére terjedhet: néhány gyöngye rész, számos *che-*

¹ De Belloy (1727—1775.) több tragédia írója, ki *Calais ostróma* című hazafias darabjával 1765-ben óriási sikert aratott. Ford.

*ville*¹ és néha az a rendes, csinált fenköltés határozottan emphasisba csap át. a mi egy-egy percnyi mulatságot nyújt. Említsük meg azt is, hogy találhatni két-három olyan tirádát is, melyek valósággal ékesszólók. A Lusinané *Zaïreban* méltán híres. Voltaire képtelen ugyan költő lenni, de nem képtelen ékesszólásig emelkedni. Néhol a *Henriadeban* is sikerül ez neki, mint sikerül néhol az *Értekezés az emberről* című tankölteményében, mely kétségkívül a legjobb, a mit Voltaire versben alkotott. Voltaire tud annyira beleszeretni egy-egy általános eszmébe, hogy aztán erélylyel, csattanósan és hévvel fejezze ki, a mitől stilje aztán igen élénkké válik. Voltaire tragédiái oly melodramák, melyeket itt-ott egy-egy *Értekezés az emberről*-féle részlet szakít meg; elég szép érteléseket lehet belőlük kiszemelgetni, minő például az *Alzirebeli* a türelmességről. Kész kincsesbánya a „Válogatott szemelvények” gyártóinak, s éppen az a Voltaire bűne, hogy műalkotásaiban a Válogatott Szemelvények számára dolgozott és talán szándékosan.

Voltairenak érdemül tudták be, hogy „kiszélesbitette a szinköltés földrajzát” vagyis, hogy az ó-koron kívül választott tárgyat, különbség nélkül, minden korból és helyről, közép- vagy új-korból, Európából, Ázsiából, Afrikából, Amerikából, a legszélsőbb keletről stb. Majd hibául rótták fel ezt neki, arra utalva, hogy ezek az ő assyr, scytha, geber, khinai emberei, középkori lovagjai mennyire hasonlítanak a XVIII. századbeli francziákhoz, s hogy következőképp az állítólagos nagy haladás csak merő látszat. *Helyszini hűséget* (couleur locale) kellett volna

¹ Verstöltelékül szolgáló fölösleges szó, kifejezés vagy mondat.

bevinnie annak a színpadra, a ki egyszer arra adja fejét, hogy hol törököket, hol mandarinokat léptessen fel. Az én szememben vajmi jelentéktelen az a vád, hogy Voltaire-nak nem volt érzéke a helyszini hűség iránt. Színpadon sohasem is lesz helyszini hűség. *Couleur locale* alatt ugyanis azt értjük, a mi annyira megkülönböztet valamely népet attól, melyhez magam tartozom, hogy én ezt a különbséget nem is fogom fel, csak kitartó és számtalan erőfeszítés után jutok el megértéséhez. A dolog lényegéből következőleg tehát egyáltalán lehetetlenség a színpadon, s ha mégis alkalmazták, kárbavesz, mint olyasmi, a mit fel nem foghatni hamar; vagy pedig hosszasan magyarázgatva, a legunalmasabb conférence-szá fogja sülyeszteni a szindarabot. Más szóval, bármily álláspontra helyezkedjünk is, a *couleur locale* mellőzendő. Ha igaz, hogy a japán ember, inzultáltatása esetén, hasának felmetészésével áll bosszút gyalázatáért, az ilyen ténynek látása a színpadon nem fogna rám hatni, minthogy én mit sem értek belőle, ha pedig útbaigazításul nekem előadást tartanak a japán erkölcsökről, akkor bizony unalmasnak fogom találni a dolgot. Ellenkezőleg, ha egy Joad érdeklődést kelt bennem maga iránt, ezt annak köszönhetem, hogy (leszámítva egy-két, nagyon futtában odavetett részletet, melyek ilyen arányokban felkeltik kíváncsiságomat és éppen eléggé zökkenetnek idegenszerűségbe, hogy szórakozásomat találjam az idegenszerűségben), annak köszönhetem, hogy Joad nem zsidó pap, nem formálisan és kizárólagosan az, hanem olyan pap, a ki pártvezér, mint én; a XVII. század olyan embere ő, ki a XVI. század végéről származik még, a melyet huszat is ismerek. Ez adja a mértéket.

Nem kell tehát azért bántani Voltairt, a miért ő

nem alkotott igazán assyr assyrokát, igazán chinai chinaiakat.

De ha így vesszük aztán, helytelenítendő-e akkor abbéli eljárása, hogy az ó-kor szentesített területéről eltávozott? Megint nemmel válaszolhatok. Az igazi couleur locale nem a színpad dolga; de kissé idegenszerűségbe zökkenteni a nézőt, minden további igények nélkül, ez — mint mondtam — korántsem árt. Ezzel felébresztjük, hajlandóságot keltünk benne az érdeklődésre; azt érzük el, hogy kinyitja szemét, a mi szükséges feltevétel arra, hogy jól is halljon, *lokalizáljuk* figyelmét: ennyi az egész, de ennyivel aztán le is kötöttük figyelmét. Racine tudta jól, mit tesz, mikor a *Phèdre* elején a labyrinthról, a *Bajazet* elején a serailról, az *Iphigénie* elején Euripusról, az *Athalieén* a Templomról beszélt. Az első felvonás leteltével az ő tragédiája, nagyon kevés híján, Párisban is megtörténhetnék: az egész egy szerelmes asszonynak vagy egy conspiráló papnak a története, melyet hogy érdeklődve követhessünk, nincs szükségünk arra, hogy ismerjük a történelmet vagy a földrajzot; de ez az első benyomás hasznos volt. Voltaire, kisebb tehetséggel bár, hasonlóképen járt el, s helyesen. Igazi couleur localenak mindössze a minimumát, majdnem azt mondhatnám: szükséges és kellemes illúzióját adta a közönségnek.

Vagy inkább visszaadta neki s ebben áll érdeme. Gondoljuk el, hogy az ő idejében e pontban mennyire elmaradt a szinköltés egy *Bajazet*, egy Corneille mögött. Már nem mertek eltávolodni az írók a görög és a latin ó-kor körétől: „Az angol szinköltészetnek köszönöm, ha meg mertem kockáztatni, hogy királyaink s a királyság ősrégi családjainak nevét hozzam színre“. „A *Manlius*

szerzője ¹ Otwaynak *Velence megszabadítása* című darabjából kölcsönözte tárgyát. Szembeötlő, mily előítélet kényszerítette a francia szerzőt arra, hogy római nevek alá burkoltan tárgyaljon egy ismeretes eseményt, melyet az angol író egész természetesen az igazi nevek alatt dolgozott fel. . . Ha ő is így cselekszik, ez egymaga megbuktatja darabját Franciaországban“. Voltaire teljességgel nem szélesbítette ki a tragédia területét, pusztán csak változatosabbá tette tárgykörét; korántsem találta ki a couleur locale, a mit jó okai voltak nem tennie, de felszabadította a színpadot a görög-római chablon jármától. Ez haladás volt, már a mennyiben ösztönzés rejlett benne. Nem nyitott új forrást, de arra szolgált, hogy serkentse a nézők figyelmét s a szerzők képzeletét. Itt, és pedig jóval inkább itt, mint a Shakespeare hatásában, keresendő az 1830-iki romantikus színiköltészet kútfeje. A romantikus színdarabok megannyi voltairei tragédiák, metaphorákkal rikitóan kiszinezve. S ha ez nem is volt valami igen nagy szolgálattétel a francia irodalomnak, *Don Sanche*hoz visszatérve, *Hernani*hoz vezetni el, azzal mindenesetre szolgálatot tett Voltaire, hogy nem maradt *Manlius*nál.

Voltaire vigjátékai tragédiaköltésének utolsó korszakához hasonlítanak, s lehet, hogy ezek is közreműködtek abban, hogy ő erre az utolsó korszakra eljusson. Apró erkölcsi történetkéek, apró érzékeny elbeszélések. A Voltaire-féle tragédia legtöbbször nem egyéb, mint lassúdan és ünnepélyesen elbeszél regény, párbeszédformába és alexandrinokba öltöztetve; a Voltaire-féle

¹ La Fosse (1653?—1708.) *Manlius Capitolinusa*, melyről itt szó van, 1698-ból való. Ford.

vígjáték pedig sohasem egyéb mint lassúdan, végig részletezett történetke, párbeszédbe és tiztagú versekbe öltöztetve. A végből, hogy a Voltaire tragédiái olvasásához kedvet kapjanak és egy kissé élvezni is bírják, azt szoktam ajánlgatni, hogy próbálják meg úgy olvasni, mintha prózában volnának írva; a ki feledni bírja a versformát, annak érdekes olvasmányok lesznek. Épp így mondhatom a vígjátékairól, hogy kísértsek meg azokat úgy olvasni, mint megannyi *conte*-okat; így tekintve, érdekes olvasmányok lesznek. Nincs itt semmi lélektan, semmi jellemfestés és — a mi meglepő — jóformán semmi észlelete a közkeletű apró ferdeségeknek és nevetséges-ségeknek. De igen ügyes apró történetkék. A *Prude* című nagyon kedves egy ily *conte*. A jelenetek egymásutánja és kapcsolata, a szereplők fel- és lelépése, maga a párbeszédforma is, úgy látszik, egy kissé mind feszélyezi Voltairot s járása lassúbb is mint a tulajdonképeni *conte*-ban; de azért *conte*-ot alkot, még pedig kellemeset. A verve, az apró mulattató kalandokat könnyen kitalálni tudó képzelet itt is jelentkezik: bár mintegy lappangva, kissé tompítva és hidegítve, de szintén megtalálható. Az ember óhajtaná, hogy bár inkább egyszerűen csak elbeszélte volna a költő az egészet.

Ugyanez áll a *Tékozló Fiú*-ról és *Nanine*-ről is. Nincs itt drámaiság, nincs itt szinszerűsége törekvés. Egy perczre sem látni a kis drámának különféle mozgó erőit, a mint gépezetet alkotnak, egymásra súlyosodnak, fogaik egymásba kapaszkodnak, és teljesen érintkezve súrolják egymást. Ha Voltaire irt volna egy *Tartufe*-öt, úgy ebben a darabban az egyik oldalon *Tartufe*-öt látnók külön a maga képmutatásával, a másikon pedig külön *Orgont* a maga hiszékenységgel; de a két alak nem lépne érint-

kezésbe egymással. Ha Voltaire irt volna egy *Fösvényt*, úgy Harpagon szerepe telve volna *félre* tartott beszédekkel, a kerítőnő Frosine szerepe pedig telve monologokkal, de a két alak össze nem kerülne egymással.

Másfelől hiányzik a kellő kidomborodás; az, a mi eredményezi, hogy valamely jelenet, még olvasás közben is, saját magától a színpadnak megfelelővé alakul át s ahhoz alkalmazkodik; úgy áll elénk, mintha valósággal helyet foglalna a színpadon, ott élne és mozogna, szóval színpadi életképességet nyer, a mi olyan dolog, melyet könnyebb érezni, mint meghatározni: az még sokkal jobban hiányzik Voltaire vígjátékaiban mint tragédiáiban. *Conte*-ok ezek, semmi egyebek: félig érzelmes, félig satirikus *conte*-ok mint a *Skót nő*, érzelmes és erkölcsi *conte*-ok mint *Nanine*, mely regényesebb kiadású *Ami Fritz*; erényes és „megható“ *conte*-ok, a La Chaussée modorában mint a *Tékozló Fiú*; de mindig megannyi *conte*, melyekben egyfelől a *tény*, másfelől az *erkölcsi irányzat* alkotja az érdeket. Azonban éppen ez a két dolog közepes érdekű a vígjáték terén. Voltairenak komikai színiköltészetében válik leginkább nyilvánvalóvá, mennyire tehetetlen a lélektan körében, mennyire nem bír élő lényeket alkotni: és pedig kétségkívül azért, mert a komikai színiköltészet az a tér, a hol az oly kiváló képességek, mint a teremtető erő vagy mélyreható észlelő tehetség alkotják a művészet alaplényegét.

Voltaire ezek szerint a művészetnek minden nagyszabású formájában megpróbálkozott, mindig félsikerrel, és pedig ugyanazon okokból, a melyekből kifolyólag minden nagy eszméhez hozzányult, a nélkül, hogy mélyükre hatolt volna. Ő nem volt képes *önmegtagadásra*; már pedig dicsőségük a nagy művészeknek, hogy nekik

ugyanazon erényre van lényegesen s okvetlen szükségük, melyre a nagy gondolkozóknak, miként a nagy gondolkozóknak viszont dicsőségük, hogy nekik ugyanazon erényre van lényegesen s okvetlen szükségük, melyre a nagy művészeknek. Úgy az egyik mint a másik fél hatalmas és kivételes subjectivismussal rendelkeznek ugyan, de viszont rendelkeznek azzal a képességgel is, hogy saját énjén fölül tudjon emelkedni. A nagy gondolkozókban képességnek kell lakoznia arra, hogy eszmékért tudjanak lángolni és az eszméket önmagukért szeressék, tekintet nélkül arra, mennyiben lehetnek előnyösek vagy károsak a mi érdekünk vagy hasznunk szempontjából; a nagy művészekben emberismeretnek kell lakoznia, a mire pedig csak úgy tehetni szert, ha embertársainkat pártatlanul figyeljük meg, a mi igen nehéz önmegtagadáshoz van kötve, vagy pedig ha minmagunkat szépítgetés nélkül vizsgáljuk, ez az önmegtagadás még ritkább dolog; és kell lakoznia annak az igazi érzelmességnek, mely felebaráti részvét, nem az aristokrata epicureus szánakozása; valamint lakoznia kell oly hevülékeny képzeletnek, mely magunkról teljesen megfeledkezni képesít, és elragadtatással készlet a szépre törekvésre. Ez a képesség, hogy magán felül tudjon emelkedni, mindig hiányzott Voltaireből, akár mint gondolkozót, akár mint költőt tekintsük, és ezért nem tudott ő semmi művészetben a tetőpontig emelkedni fel, miként nem tudott semminek mélyéig hatolni le, s valamint láttuk, hogy konzervatív volt konzerváló erények nélkül, deista volt, a nélkül, hogy felfogta volna Isten eszméjét, monarchista, a nélkül, hogy megértette volna a monarchia alapelvét, és így tovább: szintúgy költő volt, a nélkül, hogy meglett volna benne a költészet alapja és igazi forrása.

Különben ha meg is tagadta a sors valakitől a fenkölt tehetségeket, melyek a magasrangú szellemeket alkotják, mert a magasrangú szellemek csakis annyiban lehetnek ilyenek, a mennyiben önmaguk fölé magaslani képesek, azért még mindig lehet az illető tudásvágyó, értelmes és szellemes ember, a mi elegendő az úgynevezett másodrangú műfajok művelésére, mint tapasztalható Voltairenál is, ki ezekben a műfajokban remekelt.

VI.

Művészete a „másodrangú műfajokban“.

Voltaire a tudás után való szomjúhozásból és a tudás valóságos szükségérzetéből kifolyólag csupa szellemi fűrgesség. Minden kicsinyességei közepett ez ad neki kiválóságot és előkelőséget. Habár nem viseltetik teljes odaadással az igazság iránt, megvan benne ennek előszeretete. Mikor többi rendes szenvedélyei nem állnak ennek a szenvedélyének útjában s nem tartóztatják fel, mily megkapó hevet, szilajságot, sőt kitartást tanúsít a kutatásban! Történelmi művei nagy becsületére válnak. A mi mellettük leginkább ajánlólag szól, az a körülmény, hogy mindeniket tizszer is újra írta. Az újabb adalékoknak, melyek után Voltaire szünet nélkül kutat, s melyeket higgadt lélekkel vesz tudomásul és nyugodtan iktat be, ezekben a kötetekben mindig jut hely, egész a végtelenig. Voltairenak kedve telik benne, hogy ily gondos kutatás tárgyává tegye a világot; ezt ő már nagyon korán kitűzte magának célul, mintegy előre biztos levén abban, hogy hosszú életet fog élni s kime-

ríthetetlen lesz munkaképessége. Mindvégig ki is tart e célja mellett, tévedései, haragjai és kétségbeesései közepett sem tér el tőle. Ez az ő életének valóban dicsőséges része. Szeretjük hinni, hogy ebben szellemi pihenést talált és megtisztult. Annyi bizonyos, hogy ez nagyon tetszett neki. Ha az *Erkölcökről* szóló tanulmányon nagyon is érzi a pamflet volta, ha gyakran bántón hat ránk, sőt néha bosszantón is, viszont a *XIV. Lajos százada* és *XII. Károly* meg *Nagy Péter* lelkiismeretes, pontos és nagy tehetségre valló művek.

Kétségkívül itt is, fentebbi általános fejtegetéseim folytatásaként, megjegyezhetném, hogy e pontnál megint észlelhetők a Voltaire mélyreható képességének rendes határai; hogy bármennyire jól van tájékozódva az újkori Európa dolgairól, nem képes felfogni az újkori Európa történetének egyetemes fejlődését; hogy az ő politikája épp oly korlátolt, mint a mily szűkkeblű; valamint azt is, hogy a kicsinyeknek a zsarnok nagyoktól való elnyomása azt a mindenkire nézve veszedelmes és végzetes eredményt fogja szülni a jövőben, hogy e zsarnok nagyok egymásra fognak nehezedni súlyukkal, ezt ő mind nem látta előre, vagy egész könnyen belenyugodott, vagy éppen óhajtotta; hogy valamint nem bírta megsejteni a jövőt, szintűgy hiányzott nála néha a mult iránt az érzék; hogy nem igen bírja észrevenni hazájában a XVII. századnak, mely pedig oly közel állt hozzá, lelkét, tudniillik az erkölcsi nagyságot, a fenkölt ideált és a lángoló hazaszeretetet. Mindazonáltal szivesebben irányzom arra tekintetem, mily aprólékos gonddal vizsgálgatja a tanulságos apró részleteket, a jellemző és érdekes erkölcsi vonásokat, s egyszersmind mily művészettel varázsolja új életre, igaz rokonszenvtől ihletten elődeinek

ezt a századát, melyet ő legalább irodalmi és művészeti dicsőségeért bámul. Voltairenál sehol máshol nem található hazafiasság, mint a *XIV. Lajos korá*-ban; de itt aztán valóban található. Igaz ugyan, hogy erre azt mondhatná valaki: Voltaire igen élelmes volt s ez a Berlinben írt *XIV. Lajos kora* csak mesterfogás azok ellenében, kik őt *porosznak* nevezték el, az eshetőlegesen hazatérésnek elmés előkészítése, kitünő útlevél vissza hazájába; de én jobb szeretem úgy képzelni a dolgokat, hogy ezt az embert, ki legalább annyiban francia volt, a mennyiben nálánál soha senki sem volt párisibb, életében egyszer, midőn messze érezte magát a hazától, elfogta a honvágy, s midőn így aztán hazája dicsőségének emléket akart emelni, ebbeli fáradozásában vigaszt vagy bűnhődést keresett magának azért, a miért odahagyta hazáját.

Voltaire történelmi munkáit mindig fogják olvasni, mert — mint Thiers mondá — a történetírónak az intelligencia a fő tulajdonsága, már pedig ha nincs is meg Voltaireben az az egyetemes, széleskörű, mélyreható intelligencia, mely — mint a Montesquieu intelligenciája — felfogja az emberiség fejlődési és léttörvényeit, s mely philosophiai szellemet tételez fel, de igenis megvan Voltaireben az intelligenciának minden felvilágosultsága, minden fürgesége, minden ügyessége, meg minden eszélyessége és aggályossága. Mindig fogják olvasni e műveket, mert a történetírásnál lényeges érdem a világosság, már pedig Voltaire feltétlenül világos és tiszta. Sohasem fogják figyelmen kívül hagyhatni, hogy az, a hogyan Európa képe a XV. század óta le van festve az *Erkölcsök*-ben, remekmű, és hogy a *XIV. Lajos korá*-ban meg a *XII. Károly*-ban foglalt elbeszélések hasonlíthatatlan darabok, élénkség, verve és világítás tekintetében.

Azt mindig szemükre fogják hányni e műveknek, hogy nincsenek eléggé megszerkesztve. *XII. Károly* kivételével, mely azért kivétel, minthogy pusztá elbeszélés. Ezek a művek soha sincsenek megkonstruálva, kellően besztva s oly központi eszme körül tömörítve, mely őket irányítsa s összetartsa. Elkezdődnek, bevégződnek s azzal újból elkezdődnek. Ezt a kifogást megtették már a *XIV. Lajos kora* ellen, de nem hangoztatták eléggé az *Erkölcsök* ellen is, mely helyenként oly bámulatraméltó. Ezt az *Erkölcsök*-et gyakran meg sem lehet határozni, hogy micsoda. Történetphilosophia-e, vagy anekdotikus történet-e? Helyenként történetphilosophia, máshol pedig könnyedén szökellő, rövided, szakadozott történetírás. A „szellemről és erkölcsökről“ szóló tanulmány ez, de minden pillanatban szem elől téveszti tárgyát, és a szorosabb értelemben vett, itt különben tökéletlen történetírásnak, vagy pedig a mulattató apró események, a satirikus anekdoták zajgó összevisszaságának engedi át a tért. Mindent összevéve, az egész csinos zűrzavart alkot. Ha a könyvet letettük, nem könnyű mulatság arra vállalkoznunk, hogy megtaláljuk, illetve helyreállítsuk az egésznek főirányvonalát, alaptervezetét.

Ez Voltairenak, mint egyáltalán egész századának főgyöngéje. Egész Rousseauig és Buffonig, nyilvánvalóan a rhythmus érzéke veszett ki leginkább az irodalomból. A műalkotásokban semmi harmonia. Nincs a *Törvények Szellemében*, a Diderot műveiben meg éppen sehol nincs. A XVIII. századbeli regényekből hiányzik a gerincz. Ezeknek az embereknek könyvei rhythmus nélkül szütkölködnek, művészetüknek nincsenek rejtett törvényei; műveik nem olvadnak együttes összhanggá, mert gondolataik mindig kalandosan száguldoznak egy kissé. Ira-

taikban hiába keresni arányos elrendezést, mert ez írók, bármily intelligensek is, mindig nélkülözik egy kissé a lelki egyensúlyt.

A tudásvágyat ihlető múzsa-számba vehetjük: a kaczérságot nemkülönben. Ezzel a két múzsával kellene övezni a Voltaire arczképét medaillonján. Voltaire maga az örökös tetszeni vágyás, miután ő maga a kielégíthetetlen élvezetvágy; a tetszeni vágyásra fordította mindazt, a mit nem a tudásvágyra fordított, s a kaczérság felerészét képezi tehetségének, sőt ez képezi legeredetibb, leghamisítatlanabb és legőszintébb tehetségét. Itt aztán megfordítottjával állunk szemben annak, a mit eddig tapasztaltunk: az egoismus, az énnék ő rajta való zsarnokoskodása immár nem korlátozására szolgál tehetségének, hanem előmozdítására. Mert ha a magunkon fölül való emelkedés a nagy művészetnek egyik feltétele, viszont a saját magunkhoz való szoros ragaszkodás a kisebb fajtájú művészetnek egyik feltétele: vagyis inkább az embereket arra utalta ösztönük és a szokás, hogy nagy művészetnek nevezzék el azt, a melyik minmagunkon fölülemelkedést kíván, viszont alsóbb fajtájú művészetnek vagy másodrangú műfajoknak azokat, melyek megengedik a szerzőnek, hogy ne szünjék meg önmagára gondolni. Ezekben a műfajokban fejtette ki igazán Voltaire a maga képességeit s ért el igazi sikert. Kitünő és elragadó minden oly művében, a hol saját személyét állíthatja előtérbe, melyet ilyenkor pompásan feldiszit. A prózaformájú conte, a verses novella, a verses levélke (billet), a prózában, vagy prózában és versben írt levél, ezek alkotják az ő birodalmát, mely a szó szoros értelmében az ő birodalma, az ő ékes és fényes palotája, hol ő véghetetlen kellemmel fogad bennünket vendégeül.

Mert mit jelent a *conte* a Voltaire szemében? Oly csevegés, melynek főszemélye maga a szerző, adoma, melyet maga a ház ura beszél el nekünk pompásan, a kandallóhoz könyökölve, s a melynél tulajdonkép nem a történet hőse vagy az illető kaland érdekel bennünket, hanem érdekelnek a reflexiók, a kitérések, az elbeszélő célzatossága és malicziája. Tudvalevő, hogy Voltaire nem szereti az angol regényeket, sem általában a regényt. Ez nagyon természetes. Az igazi regényíró olyan különös egy lény, a ki az utcán előtalál valamely embert, érdeklődni kezd az iránt, milyen módon jár-kel, s egész életén át végig kíséri, hogy aztán elbeszélje másoknak, ki és mi volt ez az ember, miként érzett és gondolkozott. Voltaireben nincs efféle hajlam az észleletre. A mit ő szeret, az a *conte* vagy novella, mely kellemes keretül szolgál De Voltaire úr egy-egy satirikus vagy gonoszkodó gondolatának.

Ezek után nem fogom tehát szemére hányni, hogy apró történetkéinek személyei nem elevenebben élő, sőt még kevésbbé élő emberek, mint tragédiáinak vagy vígjátékainak alakjai. Ő maga is tudja ezt, valamint tudja, hogy nem alkotott igazi regényeket, nem teremtett jellemeket, még olyan közepes színvonalúakat sem, minő egy Gil Blas. Voltaire egy-egy regénye nem egyéb, mint Voltaire egy-egy eszméje, a mint mulattató kalandok sorozatán végighalad, melyeknek az a rendeltetésük, hogy ez eszmének illusztratióul és bizonyítékul szolgáljanak. A *Philosophiai Ismerettár* egy-egy fejezete az, csakhogy Voltaire ezúttal nem fejtegetés, hanem elbeszélés formájába öntötte. Ezért oly pompás e regény; maga Voltaire testesül meg benne, de már kevésbbé szilaj fanyarsággal és dühös mérgelődéssel, legalább a formában,

ildomoskodik, szépítgeti magát, összeszedi arczvonásait és mosolyogni iparkodik; immár nem bunkóval sujt haragjában, hanem kecsesen hanyag kézmozdulattal röpíti felénk találó nyilait. Ha e kis könyvek egyikét-másikát letettük kezünkbe, nem úgy érezzük, hogy tán Zadiggal vagy Candide-del éltünk, hanem hogy Voltairerrel éltünk pikáns fél-meghittségben, melyet előzékeny szivélyesség tett kedvessé s mely bájoló, de nyugtalanító volt.

Éppen ilyenek levélkéi és levelei. Itt is látni, mennyire a kaczérság csakugyan az a közepes regio, a hol leginkább otthonosan érzi magát. A támadásban durva, epigrammjai távolról sem érnek fel madrigáljaival. Semmi sem oly visszataszító, mint azok a kofa-szájú pamfletek, melyekben a Desfontaineseket, Fréronokat, Nonottokat, sőt a Pompignanokat és a Maupertuis-eket támadja. Igen sokszor elmondták róla, hogy a gyűlölet jól ihlette Voltairt; részemről némileg sajnálni vagyok hajlandó azokat, kik az ő iratainak ebből a részéből alkotnak maguknak fogalmat a szellemességről. Másfelől a szerelem s a barátság elég gyarlóan inspirálja. Ezen a téren hideg, száraz, rövid vagy hyperbolákban föllengző. Nem találja el a hangot. Különben ez a feltétlen, féktelen agyba-főbe dicsérés egyáltalán kevésbé illik neki. Nagy Frigyes és Katalin czárnő végre is kénytelenek így szólni hozzá: „Ugyan hagyjon már békét nekünk azokkal az örökös Salamonjaival és Semiramisaival“. De annál elragadóbb módon ért az egyszerű „kedveskedéshez“. Mikor valamely előkelő hölgynek vagy főúrnak, vagy D'Alembertnek udvarolni kíván, mikor valamit el akar érni, valakinek vagy emlékezetébe akarja magát juttatni, vagy bocsánatát óhajtja megnyerni, vagy az a szándéka, hogy megszerettesse magát egy kissé és egy kis felszet

is keltsen maga iránt, vagy valamely újonnan feltűnedező „nagy tehetséget“ dédelgetni és magának leköteleni próbál: ilyenkor kimeríthetlenül áll rendelkezésére összes segédeszközeivel a megvesztegető csáb, a finomság, sőt a gyöngédség is, a kedélyesség, a maliczia, mely utóbbi éppen csak annyira üti fel a fejét, hogy észrevévdjék ott lappangása. Itt fejtette ő ki egész szellemességét, és ez a szellemesség a legrögtönösebb, a legtündöklőbb s egyszersmind a leghajlékonyabb, s mindig oly biztos maga felől, hogy ebben párja nincs. Rendkívül élvezetes első levele Rousseauhoz, melyet összezörrenésük előtt írt hozzá az *Irodalomról és művészetekről* szóló értekezés alkalmából. Sehol sem találni példát rá, hogy valaki ily kifogástalan udvariasságba burkolta volna ellentmondását, ennyire pajkosan enyelgő gonoszkodással tudott volna dicsérni, ennyire kellő méltósággal, rokonszenves és mégis impertinens ildomossággal üdvözölt volna valakit. Mintha egy gyöngyház markolatú, hajlékony pengéjű, fényes, hegyes kard, mely elrejtve állt, s alig suhant ki hüvelyéből, máris visszaszökkent, czikáznék el villámként szemünk előtt. Az akadémiába beválasztott Trublet¹ abbéhez írt levél bámulatos kis remeke a hamiskodó kedvességnek, dévajkodásnak, elegáns és finom, mitsem feledett, de mindent megbocsát, s arra kényszeríti olvasóját, hogy — akarva, nem akarva — feledjen és szintén megbocsásson. Mintha könnyed, ügyes

¹ *Trublet abbé* (1697—1770.), a kor egyik csekély tehetségű moralistája és kritikusa, ki előbb Voltaire ellenségei közé tartozott, s kinek vágásait Voltaire bőségesen viszonzta szúrásaival és csipkedéseivel. 1761-ben az akadémiába beválasztatván, hízalgő sorok kíséretében megküldte székfoglalóját Voltairenek, ki erre feleletül írta kérdéses levelét.

és erőteljes tündérkezeket látnánk, a mint dédelgetés közben szépen begöngyölnek egy gyermeket ragyogó színű selyemből szilárdan szőtt hálóba.

Az ilyen csodás, ilyen bűbajos mesterséghez ért ő. Sok oly embert bilincsel le varázsával, kik különben nem igen becsülték. Bámulatosan tudta felhasználni a szellem másodrangú adományait. Csak egy földologhoz nem tudott érteni, t. i., hogy azokra a műfajokra szorítkozzék, melyek mindössze ügyességet és szellemességet kívánnak a tehetségtől. Az *Értekezés az emberről*, a *Philosophiai ismerettár*, kevésbbé követelőző igényekkel és tartózkodva a nagy kérdések érintésétől, conte-ok és novellák, utólérhetetlen remek apró versek, öt vagy hat jó történelmi munka, minden állítólagos történetphilosophia nélkül, egy kevés, értelmesen népszerűsített természettudomány, józan tanácsok a kortársak számára, az igazságosságról, a humanismusról s a türelmességről: ime, ezekre szorítkozhatott volna Voltaire, s akkor is az lett volna, a mi most, a Fontenelleek legnagyobbika, de a nélkül, hogy annyira erős kifogásoknak, olykor nevetségességnek s olykor éppen némi megvetésnek tegye ki magát. Ő egy kissé tévedt saját magát illetőleg. Kétségkívül úgy kell lennie, hogy maga az értelem is csak úgy tévedésbe ejt bennünket, mint más egyéb; csalódik saját magát illetőleg és így aztán minket is csalódásba ejt: minthogy mindent felfog, azt hiszi, hogy alkotni is képes mindent. Alig van olyan kritikus, ki egy pillanatra, ha még oly rövidre bár, ne hitte volna magát képesnek arra, hogy ő is megalkossa, és pedig még jobban, azokat a műveket, melyeknek oly tisztán látja fény- és árnyoldalait. Azok az írók közt, kik mások gondolatait magyaráztatják, alig akad olyan, a ki, habár csak egy

futó pillanatra, ne tartotta volna magát igen nagy gondolkozónak. Ebbe a tévedésbe esett Voltaire is, s ez valamennyi tévedései közt a legnemesebbik, leginkább tiszteletreméltó, mint a melyben szenvedélyeinek semmi része sem volt.

VII.

Voltairenek, mind halála előtt, mind halála után, a legnagyobb szerencse jutott osztályrészül, milyent valaha író megért. A maga idejében egész Európa legnagyobb költőjének tartották, s ez, bámulatos ugyan, de az ő szerencséjére, igaz is volt. Habár, úgy vélem, nem tartották a legnagyobb philosophusnak, mégis a legtöbbben igen mélynek és igen merésznek találták. Elég ügyes volt arra, hogy még népszerű is tudjon lenni, egy kissé rossz tettei, egy kissé jó tettei révén. Dicsőségtől elhalmozva húnyt el, a mi habozásba ejthet bennünket; mert ő eléggé megérdemelte ezt a dicsőséget, hogy hálaát adjunk az egeknek, a miért részesítették benne; másfelől pedig eléggé ármányosan jutott e dicsőség birtokába, hogy vádat emeljünk az egek ellen, a miért részesítették benne. Annak a ritka szerencsének örvend, hogy az az ábránd, melyet ő az egész emberiség számára alkotott, az ő számára teljesebbé ment. Ő az emberek számára teljesen anyagi jellegű jóllétről ábrándozott: hosszú életet óhajtott nekik, jó egészséget, jó módot, mulattató olvasmányokat, jó színházat, zsarnoki és pompázni szerető kormányt. Neki magának körülbelül mindezt alkalma nyílt élveznie; és éppen idejében távozott e földről, miként jött volt. Sőt neki még több jó jutott osztályrészül, mint a mennyit embertársai számára óhajtott; ő még halála után is szerencsés volt.

Az a forradalom, mely az ő legkedvesebb eszméivel homlokegyenest ellenkező irányban tört ki, nem ártott hirnevének, sőt inkább még növelte: hogy miért, nem igen tudnám okát adni. Úgy esett, hogy a francziák, kik ezt az egész mozgalmat inkább elszenvedték, mintsem előidéztek, ebben a demokratikus, művészet- és irodalom-ellenes, valamint antifinanciális jellegű forradalomban végre is azt szerették leginkább, hogy vallástalan volt: már pedig Voltaire maga is vallástalan volt; így aztán diadalmasan került ki abból a forradalomból, melyet különben maga iszonyodva kárhoztatott volna. Szintúgy az az irodalmi forradalom, mely már nemcsak az ő szellemén kívül ment végbe, de egyenesen ellene irányult, szintén csak hasznára vált. A romantikusok megfontolatlan s kissé tájékozatlan hévvel támadták a francia klasszikus irodalmat, ebből kifolyólag aztán éppen Voltaire, e klassziczizmusnak kissé méltatlan utódja, szerepelt mint aránylag leginkább védett, legtöbbször emlegetett, legjobban dicsért képviselője, ő lévén a legutóbbi képviselője ez iránynak; így aztán a romantikusok túlzásai sok időn át sokkal inkább Voltairenak, mint Racinenak váltak hasznára. Így vonult át Voltaire a restaurációnak, a júliusi forradalomnak, sőt még a második császárságnak is egész korszakát, mely időtartam alatt minden az ő javára látszott összeesküdni.

Ennek előidézésében meglehetősen nagy hatással voltak bizonyos kis okok. Voltairenak csak félig volt igaza, mikor a maga „irkafirka-halmazára” célozva, ezt mondá szellemesen:

... on ne va pas sur Pégase monté
Avec si gros bagage à la postérité.¹

¹ A ki a Pegazuson ül, az ekkora nagy podgyászszal nem jut el az utókorig.

Ford.

A nagy mennyiség mindig imponál, és nálunk, hol gyakran vonják ki magukat az emberek azon kötelesség alól, hogy el is olvassák az illető műveket, és szivesebben dicsérik azokat, hány kritikus kiáltott fel így, egynéhány kötet átolvasása után: „S még ötven kötet van hátra! Még mindig ötven kötet! Mennyi eszme van itt felvetve! Mennyi tudás! Mennyi kutatás! Mennyi kérdés van itt szóvá téve és megoldva!“ Nos, ez elragadtatást alá kell szállitanunk. A ki igazán elolvasta Voltaire valamennyi művét, tudni fogja, hogy aránylag véve kevés eszme, kevés kérdés foglaltatik ebben az encyclopaediában. Egy Diderotnál több található, egy Sainte-Beuvenél meg éppen jóval több. Nincs író, ki annyira ismételte volna magát, mint Voltaire. Philosophiai, valláskritikai, és kivált vallástörténeti, sőt az irodalmi kritika körébe vágó művei közt jóformán alig van olyan, melyet tizszer is újra meg újra ne írt volna különféle czimek alatt, nem is említvén, hogy e művei levelezéseiben szintén föllelhetők. Sőt vannak bizonyos tréfái is, melyeket annyira kedvel, hogy mindegyiküket százszor is megtalálhatjuk műveiben, ha gondosan összeszámítjuk. Ő mindössze nem volt egyéb, mint egy igen képzett ember, a ki iparkodott lépést tartani a korrallal, kiváló tájékozottságot szerzett magának, igen gyorsan tudott gondolkozni, sokáig élt s naponként két nyomtatott lapot megírt, a mi szép dolog ugyan, de még nem ejt ámulatba. Tény azonban, hogy ezeknek az egész könyvtárt tevő műveknek halmaza imponál.

Szintúgy számos kritikus, a nélkül, hogy erről magának világosan számot adott volna, igen jó néven vette tőle azt is, hogy olyan tekintélyes egyéniség volt. Ritka dolog, hogy író-ember ennyire meggazdagodjék, nagybirtokossá, egész várúrrá, sőt holmi uralkodó herczeg-

félévé emelkedjék. Habár ez a dolog csak egynek és nem többnek, vagy legalább többnek nem igen sikerült, azért nem kevésbbé hizeleg a testületi szellemnek s nem lehetetlen, hogy midőn a „Voltaire szellemi királyságáról“ beszéltek némelyek, ennek a szépen hangzó frázisnak divatossá tevésében némi része volt a Voltaire három vagy négy kastélyának, meg négy-öt milliójának.

Ezek bizonyára kicsinyes okok az ő rengeteg hírnevének megmagyarázásához. Lássuk tehát a nagyobbakat. Sokkal ritkább dolog, semmint hinni szokás, hogy a nagy írók azon ország lelkének legyenek kifejezői, mely az ő szülőhazájuk, és saját nemzetük szellemének legyenek ragyogó képviselői. Sem Corneille, sem Bossuet, sem Pascal, sem Racine, sem Rousseau, sem Chateaubriand, sem Lamartine nem nyújtják nekem a *francia embernek*, még nagyobbyszerű, szépített és tisztított kiadásban sem az eszméjét úgy, a milyennek én a francia embert látom és ismerem. Ez írók közül mindegyik a francia szellemnek csak egy-egy oldalát képviseli, ennek a fajnak egy-egy intellektuális kiválóságát, mely náluk mintegy külön választva és tökéletességig vive mutatkozik úgy, hogy éppen ebből kifolyólag, részint a kizárólagos különválasztás, részint a tökéletesség miatt nem igen hasonlítanak hozzánk. Voltaire ellenben igenis hasonlít hozzánk. Ő benne megvan az átlagos francia szellem. Olyan ember, ki inkább szellemes, mintsem intelligens, és sokkal inkább intelligens, mintsem művész: szóval francia. Olyan ember, kiben sok a gyakorlati józan ész, kiben nagy mértékben van meg a gyors visszavágni tudás, a ragyogó és élénk virtuóztatás a toll kezelésében s borzasztó az ellentmondás, valahányszor a nagy kérdések tárgyalásához felemelkedik: szóval francia. Olyan ember,

ki türelmetlen a könnyed igával szemben, míg a legsúlyosabbakat megadással viseli: szóval francia. Olyan ember, ki újitónak hiszi magát és ki egész lélekkel konzervatív, irodalomban és művészetben szorosan ragaszkodik a hagyományhoz, mindössze csak azt az élvezetet köti ki magának, hogy tiszteletlenséget szenvedlegessen: szóval francia. Voltaire könnyed, határozott fellépésű és harckedvelő: szóval francia. Őszinte, legalább szellemét illetőleg, s hibái számát nem szaporítja sem pedanteria, meg sem nyegle hivalkodás: szóval francia. Jóformán képtelen a metaphysikára és a költészetre: szóval francia. Versben és prózában egyaránt kecses és elbájoló, néha ékesszóló is: szóval francia. Határozottan képtelen megérteni a szabadság eszméjét, s csak ahhoz ért, hogy maliciával viselje az elnyomott, és delicziával vigye az elnyomó szerepét: szóval francia. Lelke mélyén a despotismus hive s minden haladást az államtól, ez intelligens megváltótól vár: szóval francia. Nem nagyon bátor lélek: s ebben már nem francia; de honfitársai annyira magukra ismertek benne számos más oldaláról, hogy erre a többire való tekintettel megbocsátották neki ezt az egy hibát.

Mindent megbocsátottak neki s még most is nehezükre esik lemondaniok a hódolatról vele szemben. „Mit mondok? Úgy, a milyen, még mindig szereti a világ.“¹ Tulajdonképen tanítványai voltak azok, a kik végül ártalmára váltak. E tanítványok nem olvasták, csak imádták, s így aztán oda jutottak, hogy csak azt jegyezték meg maguknak tőle, a mi haragjaiban a leg-

¹ Que dis-je? Tel qu'il est, le monde l'aime encore.

(Musset, *Namouna* II. 37. — *Ford.*)

elvakultabb, ráncórjaiban a legkorlátoltabb és tréfáiban a legdurvább volt, elannyira, hogy ez a fejedelme a szellemes embereknek így aztán a bambáknak bálványa lett.

De e kompromittáló tanítványok eltűnedeznek. Voltaire dicsősége még halála után is sokáig népszerűséghez hasonlított. Mostanság e népszerűsége fölül kezd emelkedni s igazában helyet nyer a dicsőség ölén. Már csak az irodalmi műveltséggel bíró emberek emlegetik nevét. Ezek tudják, hogy mi teszi őt nagygyá: hévvel lángoló, kielégíthetetlen és sokszor szerencsés tudásvágya; világosság, élénkség és kellemes fordulatok által kitűnő nyelve; utólérhetetlen bája, mely szellemes és rövid velős elbeszélési módjában nyilvánul. Tudják, hogy ő nem keltett nagy eszmemozgalmat, s hogy szintoly kevéssé gyakorolt valami nagyobb hatást a szépirodalom történetére, mithogy jóformán csak a Hugo Viktor tragédiáját ihlette, ide nem értve a Hugo stíljét és történelmi felfogását, és ezt a tragédiát egy kissé korlátolt fajnak szokás tekinteni. De azt is tudják, hogy mindvégig olvasás tárgya marad egy tiz kötetnyi terjedelmű Voltaire, ki bámulatos megtestesülése a francia kedélyességnek, a finom francia szatirának és a francia szellemességnek; s hogy, bár rút dolog, de igaz, még azok közt is, a kik nem szeretik, nagyon kevés akad, a ki hajlandó ne volna a maga jellemének magasabb fajtájú kiválóságait is odaadni cserébe az ő szellemének, habár csak másodrangú kiválóságaiért.

D I D E R O T.

I.

A z e m b e r.

Megesik néha, hogy az irodalom valóban a társadalom kifejezése. A Diderot irodalmi munkássága nézetem szerint a lehető legszabatosabb kifejezése a XVIII. század alsóbb társadalmának. Bámulatos, mi mindent nem írtak Diderotnak „német fej“ voltáról.¹ Mennyivel inkább illenék rá ez a kifejezés Rousseaura! Diderot kiválóan franczia, az ország közepéből való franczia, champagnei vagy burgundi franczia, Szajna- vagy Marne-menti franczia. Még pedig mindenekfelett a középosztály kebeléből való franczia. Montesquieu legfelsőbb ítélőszéki bíró, Rousseau a plebejus, Voltaire az előkelő, gazdag bourgeois, ki pompázva él és dölyfös. Diderot alsóbbrendű nyárspolgár, egy jómódú mesterember fia, ki tanulmányait a vidéken végezte, szegényen nősült, munkája révén iparkodik előbbre menni az életben, mindvégig az ötödik emeleten lakik, félig munkásember, félig úri ember minőségben él örökké, egy-egy főrangú

¹ A mióta ugyanis ezt az állítást Goethe megkoczkáztatta a *Wahrheit u. Dichtung*-ban.

hölgy, olykor éppen a czárné társaságában, ki annyira jól bánik vele, hogy ő majd esztét veszti az örömtől, meg a felesége oldalán, ki igénytelen, unalmas kis varrónő, de a kit mégis odaadó gyöngédséggel ápol betegsége alatt. Diderotban mind megtalálhatók annak az átmeneti osztálynak közös jellemvonásai. Erőtéljes, vérmes és egy kissé közönséges. Jól szeret enni-inni, mint egy nő kortársa szemébe mondja: „megpukkan a zabálástól“, durva mohósággal üriti a champagne-os palackokat, aztán erős gyomorhaj kínozza, és ő — a mi jellemző rá nézve — tetszelegve beszéli el mindezt saját maga.

Olyan dolgos, mint egy paraszt; harmincz éven át szakadatlanul robotol egy olyan munkán, melybe más ember belebutult volna. Úgyszólván dühödt mohósággal dolgozik, sohasem érzi eléggé terhesnek a robotját, egyaránt ir a maga, a barátai, ellenfelei, közömbös egyének és bárki számára; olyan, mint az erejével hivalkodó favágó, a ki, midőn a fa már dülőfélben, nyeglén még egy pár fölösleges fejszevágást mér rá. Szintúgy van benne bizonyos közönségesség, a mi le-törülhetlen róla, s a mit ő sohasem is szándékozott titkolni. Fecsegő természete a legszélsőbb nevetségig, indiskretiója a mániáig megy, mint a ki szüntelen önmagáról beszél, magát állítja előtérbe, magát teszi folyton központtá, beleavatkozik a mások dolgába, a mások vitáit egyenlítő és vizsgálhatja őszinte jószívűséggel, de kérérlhetetlen és ostobaságig parancsolgató tanácsadó minőségében. Rousseau ne éljen falun: „Csak a gonosz szokott egyedül élni“. Rousseau ne tartsa nedves lakásban az anyósát: „Ah, Rousseau, egy nyolczvan esztendő asszonyt!“ Rousseau ne vonja meg a párisi koldusoktól

azt a húsz sou-t, a mit nekik naponként adni szokott. Rousseau kísérje el D'Epinayné Genfbe, mert különben hálátlan, sőt még rosszabb. Ha nem bírja kiállni a kocsit, hát kísérje el gyalog. Falconnet¹ ne legyen más nézetén, mint Diderot, az idősb Pliniusról, Polignotteról és De la Rivieréről, mert különben csak úgy áradnak a nagy szavak, sőt a durva szavak is. Az ő barátsága nagyon nyűgös, nagyon zsarnoki természetű. Olyan, mint a népünkbeli embereké szokott lenni, kiknek jóindulatából hiányzik minden gyöngédség. Nem képzelhetni gyöngédtelenebb embert Diderotnál. Teljesen hijával van minden tapintatnak. Ifjúkorában valami csinyt enged meg magának egy szerzetessel szemben, kitől pénzt csikar ki azzal az ígérettel, hogy belép a szerzetbe: ezt a tettét ugyancsak szigorú szóval lehetne minősíteni. Falun, Grand-Val-ban, melyet annyira szeretett, részeg szekeresek bolondozásaiban s tréfaiban leli örömét; ebben a rossz társaságban érzi magát igazán kénye-kedve szerint; gyermekek jelenlétében oly erős beszédeket enged meg magának, a miknek hallatára „csak úgy topognak lábaikkal az izgatottságtól az anyák“ s ő ezeket a beszédeit még ismétli is levelezéseiben; leányának bár jó szándékú, de annyira nyers erkölcsi leckéket ad, hogy aztán maga is aggódik kissé és sorban kérdezőgeti barátjaitól, vajjon nem ment-e egy kissé kelletlenül messzibb?

¹ *Falconnet* (1716—1791.) jeles franczia szobrász, Diderot egyik meghittje, ki életének jó részét Oroszországban töltötte. Mint a *Fürdő nő* és a szentpétervári *Nagy Péter*-szobor alkotója, híres a művészettörténetben. Levelezése Diderot-val, a Mlle de Volney-vel folytatott mellett, Diderot legjelentékenyebb correspondentiája.

E mellett azonban derék egy ember, szolgálatkész, segíteni kész, nagylelkű, pénzdolgokban feddhetetlen és nem fukarkodó; noha szeretőket tart, a családi élet embere, ki szereti szüleit, testvérét, lányát, még a feleségét is, és pedig ha nem is mondhatni, hogy teljes szívéből, de mindenesetre erős és meleg odaadással: különösen atyjáról oly szavakkal beszél, hogy az ember hosszabb ideig hajlandóvá lesz őt is, atyját is imádni. Gyöngé erkölcsiség, semmi finom kiméletesség, durva hajlamok, közönségesség, jó szívre valló önkéntelen gerjedelmek, jó ösztönök inkább, mintsem igazán családi erények, szenvedélyességig menő munkakedv, becsületesség, egyenesség és őszinteség, de esetlenség a társadalmi érintkezésben: íme a francia kispolgárság találó képe, feltéve különben, hogy izmos és erélyes temperamentumú a képviselője; íme, ilyen az a maga fény- és árnyoldalaival, és ilyen Diderot Dénes is.

Ez teszi érthetővé, ha mi francziák annyi elnézéssel viseltetünk iránta. Magunkféle emberre ismerünk benne egész világosan. Mindenikünknek akad valakije a rokonságban, a ki hasonlít hozzá. Az ugyan nem igen jut eszünkbe, hogy tiszteletet érezzünk iránta, de ez csak arra szolgál, hogy szeressük és egész meghittten élvezzük. Mindig úgy érezzük, mintha nekünk is barátságosan a térdünkre verdesne, mint Katalin czárnénak tette volt. Szóval jó koma.

És mily jól tudta, ha nem is mondom — mert okom van rá — beosztani, de élni életét, úgy hogy erényei s hibái mind érvényesülhessenek! Egyfelől az *Encyklopaediát* szerkeszti. Ez az ő *hivatala*. Itt látni, milyen „jó hivatalnok“. Pontosan, figyelmesen, feltétlen odaadással végzi a maga hivatalos kötelességét, bámulatos

munkabíró, világosfejű író, a ki különben ahhoz is ért, hogy másokat dolgoztasson, kitűnő ügyosztályvezető; disze és mintaképe a testületnek. Itt ezen a helyen tud illedelmes s teljesen kifogástalan is lenni. Semmi képzelet-csapongás, semmi szabadosság, vagy legalább is semmi vakmerőség. A hivatalos helyiségben az embernek magát össze kell szednie. Az a philosophia-történet, melyet itt írt meg, czikkről-czikkre igen elfogadható, semmi megriasztó nincs benne, nagyon orthodox dolgozat. Az a jámbor Naigeon ¹ egészen oda van tőle és minden erejéből iparkodik figyelmeztetni rá bennünket, hogy nem azt írta meg itt Diderot, a mit igazában hitt és vallott. Hisz itt Diderot még az államvallással szemben is tisztelettel teljesnek mutatkozik. A jó hivatalnok ért hozzá, hogy illő méltósággal hallgassa végig a hivatalos misét.

Másfelől pedig subjectiv jellegű műveket ír pihenőül. Ezek az ő szellemi korhelykedései. Itt adja át magát a mámornak. Ezek a művei mind olyanok, mintha egy-egy dús ebéd után íródtak volna. A franczia bourgeois-kat halljuk belőlük beszélni, kik jól tele ették s itták magukat. Ezért foglaltatik e művekben annyi metaphysika. E nyárspolgárok mintegy tizen vannak, mind a közép-osztályból, megannyi „hamisítatlan typus“. Az egyik philosophus, a másik természettudós, a harmadik meg festészet-kedvelő, a negyedik meg színház-barát; amaz, a mint családja eszébe jut, elérzékenyül; emez pedig üde levegőért eseng, erdő közepébe vágyva; emez viszont piszkos szájú: mindannyian kicsapongók, egyikben sines

¹ Naigeon (1738—1810.) az *Encyklopaedia* egyik elv- és munkatársa, Diderot műveinek közzétevője s Diderotra vonatkozó emlékiratok szerzője. Ford.

szellemesség; e perczben valamennyiükből hiányzik minden módszeresség és világosság, de verve-ük bámulatos, beszédük áradata hatalmas: társalgásaiknak írásba foglalása alkotja a Diderot irodalmi munkásságát.

II.

Philosophiája.

Habár Diderot nem eléggé higgadtan gondolkozó fej arra, hogy bizonyos rendszert lehessen nála találni, s így végtelen sok a bizonytalanság és az ellentmondás az ő általános eszméiben, mégis ezek teszik nála azt, a mi legjelentősebb, figyelemre legméltóbb. Igaz, hogy ezek megannyi *intuítiók*, de melyek néha, sőt elég gyakran egy magasabb rangú szellemre vallanak. Mint egyébiránt tudvaleyő, türelmetlen szilajsága daczára is, igen jól van tájékozva mindenről. Nagy tudós, nagyobb, mint Voltaire, a ki pedig ugyancsak sokat tud; végtelenül tudósabb, mint Rousseau; többet tud tán még mint Buffon is, legalább többoldalú a tudása. Teljesen ismeri a philosophia történetét, még pedig — gondolom — Brucker nyomán, de, úgy hiszem, közvetlen tanulmányai alapján is; és pedig jól ismeri. Úgy tekinthetjük őt, mint a ki először vitte be Franciaországba ezt a tudományt, melyről honfitársainak, az egy Baylet kivéve, sejtelmük sem volt addig. Határozottan jeles dolgok és még ma is gondos elolvasásra méltók a czikkek, melyeket Aristotelesről, Platonról, Pythagorasról, Leibnizről, Spinozáról s a manicheismusról írt az *Encyklo-*

paediában. Teljesen át van hatva Bayletől, a XVIII. századnak ettől a bibliájától, és ismeri a Bayle forrásait. Ez már magában véve is sok; de neki ez még mind semmi. Igen jól tudja a korabeli physikát, chemiát, a physiologiát, boncztant, természetrajzot. Megértette, hogy az ember egész tudásának összességével alkot magának általános eszméket, s hogy a philosophia az egész emberi tudásnak synthesise. Ebben a tekintetben, mint majdnem minden egyébben, Voltaire is egy úton haladt vele, csak-hogy nálánál jóval hátrább maradt. Voltaire jóformán kizárólag a matematikánál marad, s habár minden iránt élénken érdeklődik, nincs benne eléggé élénk érdeklődés az észleleti tudományok iránt s könnyedén tagadja azokat a felettébb váratlan, új nézeteket, melyekhez e tudományok vezetni kezdenek. Diderot ellenben mindenről tájékozást szerez magának. Figyelmezőbb füllel, éberebb szemmel senki sem rendelkezhetik. Minden irányban lángoló hévvel üzi merész és fékezhetetlen vizsgálódásait.

Első művei, a *Tanulmánykísérlet az érdemről és az erényről*, a *Philosophiai gondolatok*, egy tanuló ifjú művei, kinek csak időközönként ugyan, de akad egy-egy szerencsés gondolata. De már a *Levél a vakokról*, valamint a *Levél a siketnémákról* egy egész philosophiát foglalnak magukban, azt a philosophiát, melyhez Diderot egész életén át többé-kevésbbé ragaszkodni fog. A *Tanulmánykísérlet az érdemről és az erényről* vallásos és „deista“ szellemű volt, a *Philosophiai gondolatok* vallástalan és „theista“, sőt a „független morál“ elővázlatának tekinthető; a vakokról és a némákról szóló *Levelek* immár valóságos programját tartalmazzák egy atheistikus és materialista philosophiának. Diderot itt először koczkatja meg újra, még pedig sok verve-vel és nagyszabású

fejtegetéssel azt a régi feltevést, mely szerint az anyag, örökkévaló erővel levén felruházva, saját magától ki bírhatott, a folytatólagos próbák és kísérletek egész sorozatán át, a chaosból bontakozni, miközben az alakatlan lények tönkrementek, míg némely mások, jobb szervezettel ellátottak, termékenyebbekké váltak, úgy, hogy a „fajok“ aztán így megalapultak, tartósakká lettek, és a világ, mai alakjában, a különböző korokon át lassanként megformálódott. Epicur, Lucretius, Gassendi és az az egész XVII. századbeli kis materialista kör, mely a maga idejében csak félénken és rejtve működött, ismét előlépett most s azokat az új segédeszközöket volt igénybe veendő, melyeket a szélesebb körűekké vált természettudományi kutatások most rendelkezésére bocsátottak.

Valóban 1748-tól 1768-ig egyre-másra jelennek meg Bonnet Károly, Robinet és De Maillet¹ tanulmányai, melyek mind, a Leibniz nagy *folytonossági törvényének* hatása alatt, az összes lényeket egy szakadatlan lánczgyűrűvé látván összefűződni, a transformismus tana felé haladnak észrevétlenül és többé-kevésbbé formálisan azt tételezik fel, hogy a fajok, minthogy az őket elválasztó határok ingatagok és határozatlanok, talán maguk sem szilárd változatlanok, egymássá alakultak át s oly átalakuló, a körülményekhez alkalmazkodó képességgel vannak ellátva, mely ez idő szerint még nem fejtette ki véglegesen mindazt, a mire képes. Voltaire még csak nevetni tudott ezeken a feltevéseken, melyek elvégre

¹ De Maillet: *Egy indián philosophus beszélgetései* (1748.). — Bonnet Károly: *A természet szemlélete* (1764.). — Robinet: *A természetről.* (1766.) *Philosophiai elmékedések a lét alakjainak természet szerinti fokozatairól.* (1768.) Szerző.

még ma is csak feltevések, de jelentősek, termékenyek s épp annyira elősegíteni, mint ösztönözni hivatottak a tudóst kutatásaiban. Diderot-t ellenben e feltevések gondolkodni készítették és erősen megragadták képzeletét, úgy hogy aztán a *Természet magyarázatában* (1754.) e hypothesisek, nemcsak jóval Darwin Károly előtt, de jóval egy Bonnet és Robinet előtt oly megállapodott és szabatos formát öltöttek az ő energikus és merész elméjében, hogy itt már némileg egész programját nyerjük az evolutionista tannak:

„Valamint a növény- és állatvilágban az egyén úgyszólván kezdetét veszi, növekedik, fennáll, tönkre megy és elmúlik, vajjon *nem ugyanez a folyamat megy végbe egész fajoknál is?* . . . Nem gondolható-e vajjon, hogy az állatvilágnak már öröktől fogva megvoltak a maga különleges elemei az anyag tömegébe vegyülten és szét-szórta; hogy azért sikerült ez elemeknek egyesülniök, mert lehetséges volt, hogy ez megtörténjék; hogy az ezen elemekből alakult embryo a szervezeteknek és fejlődéseknek végtelen sorozatán ment át . . . hogy millió meg millió év telt el e fejlődéseknek mindegyike közt, s hogy talán oly más fejlődési és növekedési mozzanatok várnak rájuk a jövőben, melyeket mi még nem ismerünk? . . .“

És később *D'Alembert álmában*¹ egy elmés és megkapó képpel élénken megvilágította Bonnet Károlynak azt a feltevését, mely ma már egész tantétellé vált s mely szerint egy-egy élő lény nem egyéb, mint egész gyűjteménye, törzse, községe sok-sok élő lénynek.

¹ E dramatizált jelenet szereplői reális élő személyek, kik a lázbeteg D'Alembertnek delirálás közben mondott beszédeivel foglalkoznak, mignem a beteg is magához tér s részt vesz társalgásukban. Innen sajátos czíme.

Tekintsétek ezt a fát — mondá Bonnet. — Egy egész erdő. „Annyi fából és cserjéből áll, a hány ága és galyacskája van . . .” Tekintsétek ezt a méhrajt — mondja viszont Diderot — ezt a méh-gomolyt, mely az ágon himbálózik. Ilyen gomoly az állati test, a mi testünk. Számptalan kis állatkának ilyen összetétele az, melyek egymásba vannak kapaszkodva és ideig-óráig együtt élnek. Egy-egy állat egész forgataga az állatoknak, melyek egy ideig közös együttlétben ragadtatnak tova, s melyek később szétválnak, szétszóródnak s mind más meg más forgataghoz csatlakoznak alkotó részekül. Az élő sejtek így vándorolnak a végtelenségig egy olyan községtől, melyet állatnak vagy növénynek hívunk, egy olyan másik községhez, melyet állatnak vagy növénynek hívunk: és ez az örökös forgalom alkotja a világegyetemet.

Végül ugyancsak ebben a *D'Alembert álmában* a transformismusnak végleges formuláját nyújtotta ő a transformismusnak megalapítása előtt: *„A szervek hozzák létre a szükségleteket, és viszont, a szükségletek hozzák létre a szerveket”*. Ez a Lamarck¹ előtt negyven évvel és Darwin Károly előtt hatvan évvel kimondott tétel majdnem annyira szédítő, mint akár Pascalnak az öröklésre vonatkozó mondása.² Gyakran megesik, hogy az erős képzelőtehetséggel megáldott emberek így megelőzik a keletkezőben levő vagy még csak ezután keletkezendő tudományokat. Villámgyors synthesisük végig röppen a kezdődő észleletek és a még ezután jövőendő

¹ Lamarck (1744—1829.) Buffon nagynevű tanítványa s hazájának egyik leghíresebb természettudósa. A spontán generatio és a transformismus egyik főmegalapítója. Ford.

² „A szokás második természet, miként viszont a természet meg az első megszokás.” Szerző.

bizonyítékok felett, s genialis kifejező képességük megtalálja azt a formulát, melyhez a részletismeretek lassú felhalmozódása majd elvezet.

Diderotnál egyébiránt ez több volt, mint a képzelet pillanatnyi villanása. Az élő, örökkévaló és öröktől fogva erővel felruházott anyag, mely minden előzetesen megállapított terv, célpont és „végok” nélkül, minden elrendező értelmiség híján van, végtelen evolúciónak vetve alája, a folytonos forrongás egy nemétől üzve, újabb meg újabb lényeket, újabb meg újabb fajokat teremt; tápláló anyagot önt az állatba, a miből érzéklést és szenvedélyeket alkot, valamint az emberbe, kinél érzéklést, szenvedélyt és gondolatot alkot abból; majd ismét visszaveti az állatot és embert az örökös olvasztó-tégelybe és az előbb gondolkozni tudott idegrostokból növényeket teremt, melyek később állati vagy emberi formában aztán viszont érző és gondolkozó dolgokká fognak átalakulni: ez a rendszer hat elbűvölően a Diderot elméjére és ebben a visióban leli kedvét képzelete. Egy Lucretius módjára materialista ő, költő módjára, mint a kinél épp annyira exaltatio, mint okoskodás szülte a materialismus. A „természet” megittasítja s önkívületbe ejti. Elfogja tőle az az *enthusiasmus*, melyet mások az égtől származtatnak. Olvassuk el újra ezt a különös lapot, mely egyébiránt olyan szép, s mely mint Diderotnak szép lapjai rendesen, oly helyen található, a hol különben nincs mit keresnie: ¹

„Ő megértett, s így szólt hozzám elváltozott hangon:
— Igaz. Itt szemlélhetni igazán a természetet. Ime,

¹ A *Törvénytelen fiúról* szóló második értekezés elején.

ez azon szent hely, hol az enthusiasmus lakozik. A kit a sors kiváló elmével áldott meg, az odahagyja a várost és lakóit. A szerint, a mint szíve vágya készíti, abban találja gyönyörét, hogy könyeit a patak kristályába vegyítse, virágokat hordjon egy-egy sírra, könnyed lábbal tapossa a rét gyöngé fűvét, lassú léptekkel sétáljon a termékeny mezőkön; az emberek alkotásait szemlélgesse, az erdők mélyébe meneküljön. Gyönyört talál ezek szent borzalmában... Ki az, ki a magány csendjében saját szívét hallgatja figyelve? Ő az... Itt érzi magát megszállva attól a majd nyugodt, majd erőszakos szellemtől, mely kénye-kedve szerint hol felhevíti, hol meg elcsitítja lelkét.

— Óh Természet, a Te öleden található mindaz, a mi jó. Te vagy termékeny kútforrása minden igazságnak!... Az enthusiasmus a természet egy-egy tárgyának köszöni szülemelését. Ha e tárgyat meglepő és különböző oldalairól szemlélhette az elme, úgy ez leköti, folyton foglalkoztatja, zaklatja. A képzelet felhevül, a szenvedély felindul... az enthusiasmus jelentkezik a költőnél, oly remegéssel, mely kebléből indul ki s aztán kéjesen és gyorsan szétárad testének végtagjaiig. Csakhamar erős és állandó hévvé fokozódik, melytől csakúgy ég, lázasan liheg, mely emésztí és megöli, de mely lelket és életet önt mindabba, a mihez hozzányul. Ha ez a hév még erősbülni találna, úgy megsokszorozódnának szeme előtt a látományok. A szenvedély majdnem dühöngésig fokozódnék benne.

Íme a Diderot extasisa, az ő „bolondossága“, az ő mysticismusa: mert az ember egy bizonyos oldalával mindig hajlik a mysticismusra. A pietismus nála természetimádás alakjában jelentkezett. Ő fenségesnek, szelidnek, jónak és jó tanácsadónak találja a természetet. „Minden jó a természetben.“ Nem a természet rontja el az embert, hanem ez önmaga rontja el magát, még pedig a természettel daczolva: „a nyomorúlt conventiókat

és nem a természetet kell vádolnunk.“¹ Hallgassunk rája, mert tőle csak jó és üdvös okulást nyerhetünk. Így fog szólni hozzánk: „Óh Ti, kik a tőlem nyert ösztönzés folytán földi létetek minden percében a boldogság után törekedtek, ne szegüljeteK ellen az én hatalmas törvényemnek. Munkálkodjatok boldogságtokon; élvezeteket félelem nélkül, legyetek boldogok! Hiába keresed javadat, Te babonás lélek, túl a világegyetem határain, melybe kezem Téged helyezett... Merd felszabadítani Magad ennek a vallásnak, az én büszke versenytársamnak igája alól, mely tagadni akarja a mi jogainkat; tagadd meg ezeket az isteneket, kik az én hatalmam bitorolják, hogy aztán visszatérhess törvényeim alá!... Térj vissza hát, óh elpártolt gyermek, térj vissza a természethez! Ő meg fog Téged vigasztalni, ki fogja úzni szivedből a félelmet, mi úgy nyomaszt Téged; a nyugtalanságot, mi úgy tépdés Téged, a gyűlöletet, mi elválaszt Téged az embertől, kit szeretned kell. Visszaadva a természetnek, az emberiségnek, Tenmagadnak, hints virágot életed útaira...“ stb. stb.

A vad állapothoz visszatérést hirdeti itt ez a különös philosophus. Egy pillanatig sem kételkedhetünk ebben, s végszava e tekintetben a *Toldalék Bougainville utazásához*,² melyet én nehezen tudnék e helyen elemezni, de kérem az olvasót, higgye el nekem, hogy nem rágalmazom, midőn érzélgős obscoenitásnak minősítem. El a vallással,

¹ A színeköltészetéről. — Az erkölcsös színműről. Szerző.

² *Bougainville Lajos*, matematikus, tengerészkatoná, ki, a mit francia ember ő előtte még nem tett meg, körülhajózta a világot (1766—1779.). Ez utazásának leírásával nagy sikert aratott, bár a philosophusok (pl. Grimm) nem voltak megelégedve a mű szellemével. Diderot főleg a tahiti erkölcsökre vonatkozó részszel fog-

ez magától értetődik; de el egyszersmind a morállal is, el a szeméremmel! A természet nem ismeri — ez valóban úgy van — sem az egyiket, sem a másikat, sem a harmadikat. Mindezen dolgok emberi „találmányok“, zsarnokoktól kieszelve, a mi korlátozásunk és megnyomorításunk végett. „Volt eleinte egy természeti ember, a kibe belevittek később egy mesterséges embert s ezzel megkezdődött a barlangban az a belső háború, mely egész életünkön át tart. Majd a természeti ember kerekedik felül, majd pedig letiporja az *erkölcsi és mesterséges ember*... Mindazonáltal akadnak oly rendkívüli körülmények, melyek visszatérítik az embert őseredeti egyszerűségéhez: a nyomorban az ember megfélemedezik a lelkifurdalásról; betegség idején a nő feledi szemérmét.“¹ Ám legyen úgy!

De hát mittevők legyünk? „Czivilizálni kell-e az embert, vagy a maga ösztönének átengedni?“ Diderot, mikor sürgetik, hogy „határozott választ adjon“, nem sokáig kéreti magát. „Ha az a szándékok, hogy zsarnokává váljatok, ám tegyétek művelté, mérgezzétek meg, a mennyire csak bírjátok, azzal a természetellenes morállal, állandósítsátok örökre azt a barlangbeli háborút“, ezt tették mindazok a zsarnokok, kik a civilisator szép czimével diszitették fel magukat. „Hivatkozom valamennyi politikai, polgári és vallási intézményre, vegyétek ezeket beható bírálat alá, és vagy én erősen csa-

lalkozott, melynek alapján a természeti állapot magasztalásának ürügye alatt merész „tacitusi szatirát“ írt korának erkölcei ellen, vagy legalább is a maga erkölcstelenségi skepticismusának adott merész kifejezést ebben a *Toldalék*-ban, mely szintúgy párbeszédbe van foglalva, mint a *D'Alembert álma*.

Ford.

¹ *Toldalék Bougainville utazásához.*

Szerző.

latkozom, vagy pedig azt fogjátok tapasztalni, hogy az emberi faj századról-századra odahajtotta nyakát az igába, melyet egy maroknyi gaznép akart reája tenni.“ De ha ellenkezőleg „boldog és szabad embert“ akarunk, „úgy ne avatkozzunk be az ő dolgaiba . . . Óvakodjatok attól, ki rendet akar csinálni.“¹

Ebből látni, hogy Diderot valóban elvtársa és első ihletője volt Rousseaunak. A természethez való visszatérés mindkettejüknek sokáig közös ábrándjuk és szilaj vágyuk volt. Mind a ketten szentül hitték, hogy a társadalmi rend, a vallási s az erkölcsi rend megannyi emberi találmány, elmés és gonosz csalás, melyet egyszer valamikor kieszelték, és pedig nem valamennyi ember eszelt ki, életfentartásuk és fentmaradásuk czéljából, hanem néhány ember, a többinek elnyomása végett, a mi, tudvalevőleg, nagyon kellemes dolog. Mindketten egyformán ezt a nézetet vallották; egyaránt béközte őket a társadalmi rend, de természetesen mind-egyikük az ellen támadt különösebben és nagyobb erővel, a mi őt jobban bántotta: Rousseau, kiből hiányzott a társulékonyosság, a társadalmi egyesülés ellen, a kicsapongó Diderot pedig a morál ellen. Aztán meg Rousseau, a ki meggondoltabb volt és indulatait jobban magába tudta fojtani, visszariadt attól a botránytól, hogy egyenes támadást intézzon a közerkölcs ellen; míg Diderot, a ki cynikus, a ki gyönyörűséget talál a botrányban s kérkedik cynismusával, egyenesen ily irányban vágtatott előre szemérmetlen, kihívó nyegleséggel.

Bármint vegyük is azonban, bizonyára ez volt a végpont, hová a XVIII. század mindent felbomlasztó esz-

¹ U. o.

méinek és irányzatainak „evolúciója“ el kellett hogy jusson. Értsük meg ugyanis jól, hogy minden philoszofiai tan egyfelől valamely nemzedék gondolatvilágának, másfelől szenvedélyvilágának az eredménye; egyfelől azt foglalja magában többé-kevésbbé jól, a mit ez a nemzedék tud, másfelől azt, a mi után ez a nemzedék vágyódik. A XVIII. századot Franciaországban beleunás és türelmetlenség jellemzi minden szabálylyal, az egész társadalmi igával szemben, mint a melyet felettébb terhesnek, felettébb szűknek és felettébb hajthatatlannak talál. Richelieu, XIV. Lajos, Louvois, Bossuet, Villars meg a jansenista erkölcsstan, mindez szorosan összefügg az 1750 tájt élt emberek felfogása szerint; az ő szemükben e nevek megannyi, habár különböző alakú nyilvánulásai annak a zsarnokságnak, melyet az emberiség ellenségei lassanként kieszeltek és megvalósítottak. A „társadalmi találmány“ ez, a maga különféle elemeivel, minők a könyörtelen törvényhozás, az engesztelhetetlen megtorlás, a rideg vallásosság, a természet ellen küzdő erkölcs. Ezt az egész társadalmi találmányt kell a mérsékeltek szerint enyhíteni, a hevesebbek szerint eltörölni. Azon kezdik tehát, hogy elvitatják tőle jogczímeit. Úgy tüntetik fel valójában, mint valami találmányt, mint valami olyat, mely esetleg nem is létezhetnék, mely valamikor kezdetét vette s így egykor véget is érhet, s mely igaztalanul állítja magát jogosultnak, minthogy nincs is rá okvetlen szükség. S ennek a találmánynak aztán sorban egymásután döntik le valamennyi lényeges részét. A mi a törvényhozást illeti, erről azt iparkodnak kimutatni, hogy nem észszerű; a tekintélyről azt, hogy zsarnoki, a vallásról meg, hogy nem isteni eredetű. Marad az erkölcs, melyhez egyelőre még nem mer-

nek nyulni. Mindazonáltal Vauvenargues már szót emel a természet érdekében, mint a melyet, nézete szerint, túlságosan el iparkodnak fojtani; a „szenvedélyek“ érdekében, melyek közül némelyeket ő szépeknek és „nemeseeknek“ ítél. Rousseau pedig habozva ingadozik; eleinte az „érzelmet“ próbálja odaállítani a „mesterséges“ erkölcs helyébe, majd később meg egy olyan fajtájú morálhoz tér vissza, mely az Istenben és a lélek halhatatlanságában való hitre támaszkodik, vagyis egy olyan vallásos morálhoz, mely mindössze csak a kultuszt zárja ki.

Diderot pedig, a ki merészebb, nemcsak azt teszi, hogy elmegy a társadalmi találmány lerombolásában az erkölcs ledöntéseig, hanem mindenekfelett és majdnem kizárólag ennél a pontnál időzik, erre irányozza minden törekvését. Az ő meggyőződése szerint az erkölcsiség az, a mi „legmesterkétebb“ mindeme gonosz és balvégtetű találmányokban. Azt állítja, s ebben igaza van, hogy az erkölcsiség távolítja el az embert legerősebben a természeti állapottól, melyben az állatok és növények élnek. A természet erkölcstelen. Mások ebből azt a következtetést vonják le, hogy tehát arra kell fordítania az embernek minden erélyét, hogy a természettől megkülönböztesse magát. Diderot ellenben azt a következtetést vonja le, hogy az embernek követnie kell a természetet s nem akarja észrevenni azt, hogy ha a természet erkölcstelen, a mi tán csábítólag hathat, azonfelül kegyetlen vad, a mi tehát mégis gondolkozóba ejthet. De a felszabadulás szükségérzete minden egyebet elnyom az ő elméjében, és a társadalom erődítvényének utolsó sánca, melyet addig még tisztelettel ki-méltek, vagy csak közvetve és enyhén támadtak, lesz

az a pont, mely ellen haraggal és szilajon intézi támadásait. Az ő közreműködésével így most már az egész kör be van futva, és ő az, a ki elment a legszélsőbb végletig, a meddig a nagyon alkalmatlannak és terhesnek talált társadalmi rend ellen irányuló heves visszahatás elmehegetett.

Ne következtessük ebből azt, hogy gazember. Ő csak mulatságát leli e dologban. Maga sem tulajdonít nagy fontosságot ezeknek a rémitő műveknek, melyekben annyi a genialitás, az ékesszólás és a büntető törvény alá eső dolog. Úgy emlegeti maga is e műveit, mint impertinenciákat, „szellemi kirúgásokat“, mint „jóízű bolondságokat“. Borozás közben megeresztett tréfák és ötletek ezek, melyekben üdülést keres az *Encyklopaedia* írása után. Ne feledjük soha, hogy Diderot olyan ember, a ki könnyen esik mámorba; ebben nyilvánul az ő tulajdonképi temperamentuma. Megittasult a saját szavától, már pedig folyton beszél; megittasult olvasmányaitól, gondolataitól s az írástól is; megittasult a meghatottság, elérzékenyülés, merengés és ékesszólás mámorától, Sene-cának egy-egy gondolatától, Richardsonnak egy-egy lapjától, a Marne vizétől, mint a mely az ő szülőföldjéről veszi folyását, vagy Greuze valamelyik képétől; s erre aztán csak úgy zúdult belőle a kiapadhatatlan szóár, az indiskrét s végnélküli ömlengés, mely találomra hömpölyög tova, ismétlésekbe esik, elkalandozó kitérésekbe bonyolódik, itt-ott mely gondolatok, ékesszóló szavak, durvaságok és együgyűségek felbukkanásától szakitva meg. Philosophiai és moralista dolgozatai pedig egy igen értelmes, igen szeles és önkívületben levő embernek beszédei, ki a természetrajzi tudományoktól ittasult meg.

Ne téveszszük továbbá azt se szemünk elől, hogy

Diderot nem lévén rossz szívű a legtávolabbról sem, megtalálható benne ha nem is az, a mit morálnak nevezhetünk, mert a morál kétségkívül az erkölcsöknek bizonyos *szabálya*, de egy erősen egyéni jellegű kútfeje a jó szándékoknak s dicséretes cselekedeteknek. Az az erényre vonatkozó számtalan *declamatio*, *exclamatio* és *proclamatio* nem merő képmutatás szülötte tán. Az erény előtte a jó szívnek „természetes“ és könnyű gerjedelme, *altruista* hajlam, felebarátunk iránti rokonszenv, a mi nála valóban igen élénk; s ő meg van győződve róla, hogy az embernek valóban nincs is egyébre szüksége.

Az igazat megvallva, e pontban, mint minden más pontban, egy kis ingadozás észlelhető nála. Valahol ezt a mondását olvasom: „Az egyén a közakarattól tartozik felvilágosítást szerezni magának arra nézve, mely fokig köteles ember, polgár, alattvaló, atya, gyermek lenni s mikor helyén való élnie, és mikor meghalnia. A közakaratot illeti meg a jog, hogy valamennyi kötelesség határait megszabja.“ Ha Diderot megmaradna ennél a követelménynél, úgy ebben a kötelesség *szabályát*, törvényét találhatná meg, olyat ugyan, mely valójában eléggé változékony és veszedelmes volna, mindazonáltal törvény volna. De másfelől még gyakrabban kísért nála, habár kissé zavaros kiadásban, az a gondolat, mely sokszor csábítgatja, s mely szerint az egyén elszigetelten, mitsem törődve a közvéleménnyel és közakarattal, sőt ezek alól magát kivonva, ezek ellen küzdve, saját szívének mélyén találja meg a helyes, az erényre vezérlő ihletet. A derék ember *maga teremti meg a kötelességét*, ő csinálja az erkölcsi törvényt. Nem úgy veszi át másoktól: ő belőle ered az. Két ízben tapasztalható

nála (*Egy atya beszélgetése gyermekeivel.* — *Jó-e? rossz-e?*), hogy ha nem is jut határozott megállapodásra, de legalább erősen hajlik ebbe az irányba. Ha valaki oly végrendeletnek jut birtokába, mely nyomorban sínylődöket kitagad s fölöslegesen növeli gazdag emberek vagyonát, megteheti-e, hogy elégesse ezt a végrendeletet, feltéve, hogy ő maga máskülönben teljességgel nincs érdekelve ebben a dologban? Diderot éppen nem titkolgatja, mennyire ég a vágytól, igenlőleg felelni erre a kérdésre. Hogy a legnagyobb jótéteményekhez jutassunk oly embereket, kiknek azokra a lehető legnagyobb szükségök van s kik azokat határozottan megérdemlik, szabadságunkban fog-e állni, hogy teljesen figyelmen kívül hagyjunk minden aggályt eszközeink megválasztásában, hazudjunk, csaljunk, ravaszsághoz folyamodjunk, Scapin-féle meséket, cseleket s fondorlatokat használjunk? Diderot egészen közel áll hozzá, hogy úgy higgye. Bár — mint mondtam — zavarosan és ingadozva, de elég erősen él benne az a vélekedés, hogy a közmoral felette és alatta áll az egyesek moráljának, közepes természetű s hogy következőleg az egyes ember esetleg nálánál jobbnak érezheti magát s az ennek tudatából merített jog alapján a maga egyéni törvényének megfelelően cselekedhetik.

Körülbelül ebben határozódik az, a mit, ha éppen ragaszkodunk hozzá, a Diderot moráljának nevezhetni. Fölösleges megjegyeznem, hogy ez a morál, noha szeretetreméltóbb jellegű s egy kissé ki is békít Diderot-val, csak ugyanazon kútforrásból ered, melyből az ő erkölcstelensége. Nem egyéb ez, mint megint a természetes ember „a mesterkelt és erkölcsi emberrel“ szembeállítva; mint megint a társadalom, a község, a *consensus*

megfosztva attól a rajtunk bitorúl és csalárdúl gyakorolt hatalmától, melylyel gondolkozásunkon és cselekvésünkön uralkodni akar, doktrináinkat, akaratusunkat irányítani kívánja. El az olyan törvénnyel, melyet nem én alkotam! El az olyan kötelességgel, melyet tudom is én melyik elődünk állított fel számunkra, valószínűleg furfangos, gaz rászedés czélzatával. Általános tételként mondjuk ki, hogy szó se legyen többé semmiféle morálról. A morál hajdani agyafűrt zsarnokok találmánya; egy darab abból a mesterkélt emberből, kit belénk akarunk erőltetni. Ha mégis szabályt vagy szabályhoz hasonlító dolgot akar valaki, úgy merüljön önmagába s bizza magát arra, a mit így, mindent gondosan meghányva vetve, tanácsol majd öntudata; valami jó szellem fog megszólalni benne ekkor, mely jól fogja őt vezetni, még akkor is, ha a polgári törvénnyel ellenkező irányban vezeti.

Íme mintegy szélső végpontja a dölyfös és intransigens individualismusnak. A mit így aztán alapjában véve s bizonyára a nélkül, hogy sejtené, a legerélyesebben tagad a XVIII. század, maga a haladás. A haladás, a mennyiben létezik, kétségkívül nem egyéb, mint a közös törekvés eredménye, melyet az emberiség a különböző korokon át kifejtett; nem egyéb, mint az, a mit az embereknek lassanként és az által, hogy a gyermekek apáik gondolatvilágát örökölték s munkáikat hasznukra fordították, sikerült végül megállapítani s elfogadni mint legalább ideiglenes igazságokat, mint vezérlő fáklyáikat, mint hathatós támogatóikat. Az a „mesterkélt ember“, még ha meg is engednők, hogy mesterkélt volna, a társadalmi, a vallásos és erkölcsös ember korántsem valami varázslónak köszöni létét, ki tán úgy büvölte elő a semmi-

ből egy napon, hanem az emberek, az egymásra következő nemzedékek alkották meg lassanként; és ha mi sem természetesebb és mi sem látszik jogosultabbnak, mint az, hogy annak idején mi is módosítgassunk rajta, vagyis közreműködünk folytatólagos alkotásán; viszont a sociologiai nihilismusnak egy nemével egyértelmű, feltétlenül visszautasítani, feltétlen tévedésnek és szörny-szülöttnek nyilvánítani és egész egyszerűen eltörölni akarni; annyi ez, mint kijelenteni, hogy az emberek ezer századon át folytatott együttes gondolkozásának nem sikerült egyebet létrehozni, mint egy rettenetes és megvetendő képtelenséget, — a mi ugyan nem lehetetlen, de ha igaz volna, bizonyára nem annak kellene belőle következni, hogy aztán mi is saját gondolatainkban annyi merészségre, egyéni elhatározásainkban annyi önbizalomra bátorodjunk, de sőt inkább örökre el kellene menni kedvünknek és bátorságunknak minden gondolkodástól, minden kutatástól, vissza kellene riadnunk attól, hogy újra kezdjünk, még pedig legeslegelejéről, oly kísérletet, mely annyira balul ütött ki. Hacsak az illető nincs arról meggyőződve, hogy, nem tekintve s egyáltalán nem létezőnek tekintve mindazt, a mit az elődöknek nemzedékről-nemzedékre jobbitgatott gondolatvilágából tanulhatott, egyesegyedül ő képes egészségesen gondolkozni és helyesen látni. Éppen ebben a meggyőződésben rejlik a XVIII. század radikalistáinak határtalan és gyerekes gőgje.

De a *gőg* szó arra figyelmeztet engem, hogy kissé messze estem Diderottól és sokkal inkább Rousseau az, a kire gondolok. Ez a jámbor Diderot a képzelhető legkevésbé volt gőgös. Még radikálisabb vakmerőségekre ragadtatta magát, mint Jean-Jacques; de ezek a könnyelmű-

ség, a szelesség, a vérmes temperamentum és a jókedvű mámor kapatosságának vakmerőségei. Hobbes azt mondja, hogy a gonosz ember izmos, vaskos gyermek. Nos az izmos, vaskos gyermek inkább meggondolatlan, bizarr szeszélyű, impertinens és botrányos, telve jó gerjedelmekkel és furcsa megtévelyedésekkel. Ilyen Diderot is. Olyan ember, a kiről feltehették ezt a kérdést, melyet ő is feltett magáról: „Jó-e, rossz-e?”

III.

Szépirodalmi alkotásai.

Mindent elmondtak már a Diderot képzeletéről, kivéve azt az egyet, hogy nincs képzelete; már pedig, bocsáson meg olvasóm, éppen ez az, a mit én itt fejtegetni akarok. Jogom van hozzá, mint a ki máskülönben korántsem szoktam vonakodni attól, hogy közhelyeket ismételjek, mikor azokat helyeseknek találom.

Diderotból úgyszólván teljesen hiányzik a költői képzelet. Mint láttuk, igenis van bizonyos képzelete, az eszmék körébe vágó; van bizonyos philosophiai képzelete. A *D'Alembert álma* nagyszabású materialista költemény, mely nincs minden szépség híján, sőt bővelkedik a szép részletekben. De egészen másféle a költői képzelet. Ez abban áll, hogy az író lelkeket tud teremteni vagy eseményeket tud kitalálni. Valami sajátságos egy tehetség az, melynek erejénél fogva magunkból kiválunk és oly lélekke változunk át, mely nem a mi lelkünk, vagy oly létet élünk át, mely nem a mi létünk. Különleges, ve-

lünk született képesség az, melyet semmi sem pótolhat. Az észlelet elősegíti, de nem kizárólag belőle áll csak; a rokonszenvezés, a magunkon könnyen felülemelkedni tudás elősegíti, de nem adja meg szükségképen. Nos Diderotban nem volt meg a szoros értelemben vett képzelet; nem volt meg benne a beható és türelmes észlelet sem: megvolt benne a rokonszenvezni, a magán felülemelkedni tudás, de pusztán ennyi nem elég. Sohasem rajzolt egy jellemet, egy egész jellemet, nem volt képes életet önteni egy olyan emberbe, a ki ne ő maga lett volna, sem soha el nem beszélte valaki másnak létét, nem alkotta meg, vagy a — mi még szebb lett volna — nem sugalmazta az olvasó lelkébe egy ember egész életrajzát. Csak silhouetteket vázolt, csak anekdotákat beszélt el, de ezt aztán bámulatos módon, remek genrefestőhöz méltón.

Vagyis ez annyit tesz, hogy először is tudott elbeszélni. Úgy értett ehhez, mint senki más; jobban értett hozzá, mint Le Sage, mint Voltaire; épp oly élénken és erőteljesen tudott elbeszélni mint Mérimée és hozzá még több vervevel. Továbbá annyit tesz, hogy tudott látni, és hogy bámulatos erélylyel látott. Mindnyájan ismerjük a Diderot ábrázatán azt a nagy kerek kérdő szemet, mely a homlokkal egy vonalban áll, kidüled, helyéből egészen kimered, mohón fürkésző vizsga kifejezéssel, mintha rá akarná magát vetni arra, a mit néz. Ez a Diderot lényeges főszerve. Neki mindenekfelett abban telt kedve, hogy nézzen és aztán a látottakat megint szeméi elé idézze. Tehát nézett és aztán dolgozószobájában vagy a kocsiban, hol a nap felerészét töltötte, szeméi elé idézte a látott alakot, testállást, taglejtést, jelenetet; majd íróasztalánál, mikor papírra vetette, megint szeme

elé idéződőtt mindez, még élesebb körvonalakkal, még elevenebben kidomborodva.

Nem is egyebeket beszél ő el, mint megannyi igaz anekdotákat, napjabeli történetkéket. Egymással kombinálja őket s úgy illeszti bele valamiféle elbeszélés keretébe, mely összefüző kötelékül szolgál nekik; de azért mégsem egyebek, mint apró emlékiratok ezek a Diderot századából. Ő sohasem teremtett, ő csak jól meg-nézte a dolgokat, jól megtartotta emlékében, jól újra megszerkesztette s jól elbeszélte. S mi az, a mi megkap, leköt és emlékezetünkbe mélyen bevésődik e történetek mindegyikénél, melyek különben néha hosszadalmasan vannak előkészítve, egészen hors-d'oeuvreszerű részletekkel? Egy-egy jelenet, kép, vignette-rajz: egy nő,¹ ki a karos székében mozdulatlanul ülő férfi előtt térdelve esdekel; egy férfi,² ki kezeit tördelve, könybelábadt szemmel tekint vissza arra a zsarnok, engesztelhetetlen nőre, kitől most távozik. Diderot saját szemével látta ezeket a dolgokat. Mélyen bevésték magukat neki, mint valami festőnek emlékébe a rajz, a vonalak, az ellentétek az árnyak, a physionomia vonásai, az érdekes apró részletek, és ő mindezt pompásan visszaadja. Ez tulajdonképeni fényoldala tehetségének, mely igen nagy és igen eredeti.

De mikor tisztán képzeleti alkotásokat kísérel meg, olyasmiket ír, minő az *Apácza*, melynek unalmassága csak undorító voltával versenyez, minő a *Fatalista Jakab* azon részeiben, melyek az író egyéni leleményét képezik, tudniillik Jakabnak és urának szoros értelemben

¹ A La Pomerayenéről szóló történet a *Fatalista Jakab*-ban.
Szerző.

² A Reymernéről szóló anekdota a *Nem mese ez*-ben.

Szerző.

vett története, mely közepes érdekű. Ilyenkor aztán nem áll rendelkezésére egyéb, mint elbeszélő képessége a maga jeles tulajdonaival, minők elevenség, verve, a stil rohamos árama, a párbeszéd tündöklő és csapongó szökdelése, mely tulajdonok tényleg kiváló mértékben jelentkeznek is a *Fatalista Jakab*-ban. De maga az alap rendkívül gyöngé, még pedig nemcsak a mi a jellemrajzokat illeti, de az események és kalandok leleménye szempontjából is. Igaz különben — s midőn ezt mondom, megint csak a *Fatalista Jakab*-ra gondolok — hogy kellemes illuziót tud kelteni, a mi ismét csak tehetségre vall: összevegyit, félbeszakít, újra elkezd, egymással keresztezésbe fon öt-hat különböző elbeszélést, melyek közül egyik sem valami érdekes magában véve, úgy hogy folyton azt hiteti el az olvasóval, hogy az imént abban hagyott s majdan folytatandó érdekesebb annál, melyet jelenleg beszél el; ezzel az eljárással úgyszólván csiklándozza az olvasó kíváncsiságát s egyszerűs mind azt az érzéklést kelti benne, mintha valami dúsan hemzseggő, nyüzsgő bolyt látna maga előtt. Látni véljük, mint buggyannak fel az elbeszélés ársai, mint erednek útnak, szökkennek és szaladnak tova csevegés közt, hirtelen el-eltűnnek a messzeségbe, majd hirtelen megint elénk bukkannak s egymásba vegyülnek, különválnak, egymást kergetik futásukban. Ebben a módszerben van bizonyos természetesség, mert Diderot-t szíve vágya készítette mindig a kitérésekre, elkalandozásokra, magánál a mondatnál hosszabb parenthesisekre; de azért nincs az minden tervszerű modorosság, írói csinálmány híján sem; mindenesetre több része van benne az elbeszélő vervenek, mintsem a teremtmő, vagy — egyszerűbben szólva — a regényírói képzeletnek.

Figyeljük meg azt is, hogy a szerkezetnek ez a hiányzása, melyből neki — mint az imént láttuk — majdnem megvesztegető bájt sikerül elővarázsolnia, azért nem kevésbbé árul el nagyfokú tartalmi szegénységet. A hol hiányzik a compositio — és pedig úgy értem, hogy teljesen hiányzik — ott biztosra vehetjük, hogy maga az inventio hiányzik. Az író azért teszi túl magát a szerkesztésen, mert nem talált oly erőteljes eszmét, melytől támogatást nyerhessen, sem oly igaz, mély és hatalmas alakot, mely lelkét lebilincselje. Bármit mondjanak is némelyek, *Gil Blas* meg van szerkesztve. A *Gil Blas* személye központúl szolgál e regénynek, egységessé teszi. Szintúgy meg van szerkesztve a *Candide* is. Emez egy eszme körül gravitál, melyet folyton jelenlevőnek érzünk, s mely koronként, sőt gyakran magára téríti vissza tekintetünket, magasan fenttündökölve a láthatáron. De sem *Jakab*, sem az *Apáczsa*, sem az *Ékszerek* nincsenek megszerkesztve, mert Diderot, ez a félművész, félgondolkozó, a ki csak ötletszerűleg művész és csak szerencsés véletlen perczeiben „gondolkozó“, sem nem nagy művész, sem nem nagy gondolkozó, s nem képes különben sokszor fényes művét sem egy-egy izmos, teljes és valóban élő jellem, sem pedig valamely fontos és jelentős eszme körül összpontosítani.

Mindössze egyetlenegy művét találom, mely igazán erősen, tömören alkotva meg, s mely Diderotnak összes káprázatos rögtönzéseai közül tulajdonképen mélyen hatol be emléinkbe: a *Rameau unokaöcscse* ez. E műírásánál is a szeme vezette kezét. Rameau unokaöcscse oly reális lény, kit Diderot látott és végtelen gyönyörűségére szolgáló érdeklődéssel szemlélt. Szenvedélyes szeretettel függött rajta szeme. De ezúttal az illető egyén

annyira lebilincselte, annyira érdekelte, még pedig többféle okokból, (igy kivált azért, mert ez alak magának Diderotnak volt hihetetlen túlhajtása, hallatlan szélsőségig vivése, rengeteg arányú karrikatúrája); Diderotnak annyira kedve telt abban, hogy ez alakon függjön szemével, hogy e közben megfeledkezett szokott szórakozottságairól, megfeledkezett szokott elkalandozásairól, fecsegéseiről, *félre* tartott beszédeiről, képzeletbeli társalgó feléhez intézni szokott kérdezgetéseiről, emennek feleleteiről s ezekre adott viszonzválaszairól; így aztán egész figyelmét hősére összpontosította; így aztán ezúttal nemcsak a festő szemével rendelkezett, mint mindig, hanem a mit máshol sohasem találni nála, odaadólag alárendelte magát a tárgynak, mely így páratlan eleven-séggel domborodik ki az arczképfestő vásznán. Képzeljük el magunknak La Bruyère egy-egy alakját, a Saint-Simon széles kezelésű ecsetjével és teljességével megfestve. Itt sem szoros értelemben vett képzelettel van azonban dolgunk; csak arczkép az, de mindenesetre genálisan alkotott arczkép. Ezt az egy véletlent kivéve, Diderot nem egyéb, mint szellemes és terjengős „heti krónikás“ vagy *ujdonságíró*, de a kiből az ily ujdonságoknak éppen fővonzóereje hiányzik, a rövid velős, tömörített előadásmód. Az egy *Rameau unokaöcsésének* leszámításával oly regényíró ő, kire később mint olyanra gondolunk vissza, kit élvezettel olvastunk, de ki sem gondolatot nem keltett, sem emlékeket nem hagyott hátra lelkünkben. Sem olvasás közben nem éljük át egy-egy alakjával ennek élete folyását, sem pedig, ha a könyvet letettük, nem merengünk el egy-egy nagyobb-szerű vagy messzemenő általános gondolaton elmélkedve. Mindössze azt mondhatjuk, hogy élvezetes elbeszélő és

majdnem utánozhatlan dramatizáló tehetség, mint a kiben volt élet, s mint a kinek szeme nem könnyen mondott le zsákmányáról; ez az, a mit részemről nem győzők eléggé hangoztatni.

Diderot a színiköltés terén is megpróbálkozott s itt aratott legkevesebbé sikert. Jóformán majd mindaz hiányzott belőle, a mire szüksége lett volna, hogy e foglalkozásnak átadhassa magát, tájékozódhassék benne s tehetségeit érvényesíthesse. Gondoljunk legelsőben is arra, hogy ő sokat elmélkedett a drámaírás művészetéről s egyáltalán sokat meg-meghányta-vetette a színpad kérdéseit. Ez már rossz jel! Megeshetik ugyan, s akadt is rá példa, hogy valaki annyira sokoldalú s tökéletes lény, hogy egyfelől képes a színiköltészet theoretikusa lenni, másfelől pedig képes minden teoriát feledni, mikor színiköltéshez fog, a mi az alkotás sikerének szükségképi feltétele. Csakhogy ez bizony ritkán fordul elő. Rendszeren úgy szokott történni, hogy mikor a kritikus színdarab írásához fog, akkor az ő rendes és kedvencz elméletei közül egynéhány teljesen elmosódik, cserben hagyja, a mi különben csak hasznára válik; de egy pár még mindig megmarad ez elméletek közül, azok, melyekhez leginkább ragaszkodik; s még ennyi is túlságos sok, mert ennyitől is meghidegül, megbénul a teremő képzelet, ha ugyan nem az az eset fordul elő, mely már sokkal komolyabb jellegű, t. i. hogy a theoria marad uralkodónak, a képzelet ihletése nem következőn be. Ez utóbbi eset történt meg Diderotval is.

Egész sereg határozatlan eszméje volt a színiköltésre vonatkozólag, mely határozatlan eszméket még zavarosabbakká tette az az összefüggéstelen, kábító szóáradat, mely nála rendes, valahányszor nagy hangon dogmákat

állít fel, az olvasó rémületére. Bár tartok tőle, hogy sok az üresség ebben a chaosban, megkísérlem, hogy a mennyire bírom, levonjam azt a három-négy tant, melyeket még leginkább egybe lehet állítani.

Mint mindenki, ő is több természetességet akart a színiköltésben. Tudvalevő ugyanis, hogy koronként az, a mit az előbbi időben természetesnek tartottak az emberek, az utána következett időben a leghazugabb conventióvá alakul át, és pedig szükségképen, minthogy a végből, hogy bárcsak ugyanazon fokán maradhasson az emberiség a conventiónak, minden ötven évben új visszahatásra van szükség a conventio ellen, mert máskülönben három nemzedék alatt merő mesterkéeltségbe süllyednénk. Tehát ő is több természetességet akart, a mi az ő felfogása szerint ezt jelentette: a versforma teljes mellőzése, kevesebb *tiráda* és kevesebb szó, prózaforma, több kitörése a szenvedélynek és több taglejtés. Képzeljük el, hogy egy vadember lép be a Comédie Française nézőterére; ez teljességgel nem fogja érthetni ezeket az embereket, kik rhythmikus nyelven beszélnek, egy húsz sorból álló kérdésre harmincz soros választ adnak, kik ildomos magatartással inzultálják egymást és ünnepélyes szertartásossággal ölik meg egymást. Ne feledjük azonban azt se, hogy ha ez a vad ember szobrot szemlélne, épp oly kevésbé értené, mint lehetséges egy ilyen egészen fehér, ólomfehér nő, ki merev mozdulatlan áll s még nem is pislant: valamint ha ez a vad valami festményt szemlélne, szintűgy nem értené, mint lehetségesek oly alakok, kiknek nem lehet a hátuk mögé kerülni, kik csak egyik oldalt s itt is csak egy bizonyos helyről láthatók. Mert a művészetnek éppen az a lényege, hogy művészet, hogy művészetnek kell maradnia, mint

a mely határozottan elkülönződik a természettől, korántsem iparkodik ennek illúzióját kelteni, hanem csak *egy bizonyos hasonlóságot* akar nyújtani, minden többi más hasonlóság kizárásával, úgy hogy még gondolatnak is hajmeresztő volna az olyan viaszszobor, mely bókolva hajlongani tudna s valami elmés készülék segítségével Arvers¹ sonnetjét elszavalná előttünk. Már pedig különösen a színiköltészet, mint a mely a legcomplexebb természetű művészet, s mely már nem is egy-két, de nyolcz-tíz szempontból nyújt hasonlóságot az élettől s utánozza az életet, nehogy mégis holmi szemfényvesztésbe, gyerekes s a művészettel egyenesen ellenkező csalódás-keltésbe találjon sülyedni, *okvetlen köteles* gondosan megtartani bizonyos mennyiségben oly mozzanatokat, melyek az igazság ellentétei, a valóságnak ellenlábasai s melyek üdvösek, veszedelemhárítók, szóval művészi jellegűek. Ilyen mozzanatok például a vers vagy a fenkölt *tiráda*, vagy a nemes magatartás, vagy az, hogy a rómaiak és görögök, a Cidek és paladinek vagy istenségek ott járnak-kelnek s beszélnek a színpadon az 1750-iki francziák előtt: ezek mind megannyi realitás-ellenességek, éppen olyanok, melyekből ugyan nem éppen magukból áll a művészet, de melyek mindenestre szükségképi *feltételei* a művészetnek.

Mindazonáltal minden nemzedéknek arra kell iparkodnia, hogy némi újabb valószerűséget vigyen be a művészetbe, vagyis jóval helyesebben szólva, hogy valószerűségekre törekvésből módosítsa a megelőző kornak

¹ *Felix Arvers* (1806—1851.) színműíró és versköltő, ki *Un secret* című, sokat csépeelt précieux sonnet-jével szerepel az anthologiákban.

conventióját, kikerülendő egy még rosszabb conventióba való beleesést, mely csak az előbbi conventiónak volna folytatódása, utánzata, ismétlődése: magam is ezen a nézetem vagyok, mint már nem mulasztottam el érinteni, s csak elyeselni tudom Diderotnak, hanem is éppen ebbeli theoriáját, de ebbeli irányát.¹ Majd látni fogjuk, mennyire maradt hű hozzá a gyakorlatban.

Ezen fölül moralizáló irányúvá is akarta tenni a színpadot, a miben a francia színiköltészeknek, kiváltképen a francia színikritikának hagyományait folytatta. E pontban a független szellemű Diderot csak azon az úton jár, melyen Dacier, D'Aubignac, Marmontel és Voltaire. A XVII. századtól a XIX-ig alig akad a színiköltésnek oly theoretikusa, a ki mindegyre élénken ne hangoztatta volna annak szükségességét, hogy a színpadot erkölcsössé kell tenni s a színpadról erkölcsösséget kell hirdetni. A XVIII. században azonban ez az irány erősebb volt, mint bármikor; s mint a legtöbb irány, ez is jó és rossz elemeknek volt vegyülete. Egyfelől az a gondolat, hogy így helyettesíthetik az egyházi szónokokat, hizelgett a philosophusok önszeretetének; másfelől, a mi tiszteletükre válik, jól érezték, hogy azon erkölcsi irányítás helyett, melyet azelőtt a vallás nyújtott s mely most ernyedőben, kétségkívül egy másikra van szükség, s hogy jóformán csak a szépirodalom az, mely ez örökséget sajátjaként felveheti vagy felvenni megkísértheti.

¹ Így például folyton hangoztatja annak szükségességét, hogy szűnjék meg végre a vigjátékiró az inasok és szolgálók kezébe adni a cselekvény irányítását, vagy oly jeleneteket alkotni, melyekben az inas és a szolgáló ismétlik az úr és úrnő közt lefolyt jelenetet: ez valóban az az elavult és élettelen név, melyet meg kell újítani tudni.

Bármint vélekedjünk is, Diderot e pontban a maga korának nézetét vallja. Csak annyiban különbözik a maga korától, a mennyiben még tovább megy mint ez, szokása lévén már neki mindenben tovább menni mint bárki más. Ő nemcsak azt akarja, hogy prédikáció legyen a színdarab, hanem, hogy úgy mondjam, egy bizonyos tételnek tudományos megvitatása. „Én mindig gondoltam, hogy majd eljön az az idő, a mikor a színpadon a morál legfontosabb pontjait fogják tárgyalni, még pedig a nélkül, hogy ez heveség és gyorsaság tekintetében ártalmára lenne a színi cselekvény menetének. . . Milyen nagyszerű eszköz lenne (a színpad), ha a kormány fel tudná használni; ha például arról volna szó, hogy valamely törvény megváltoztatását vagy valamely szokás eltörlését a közvéleményben előkészítsük!”

Végül Diderot az által véli e színiköltészetet megújíthatónak, ha a *jellemek* festése helyébe a *társadalmi helyzet* festését teszi a költő. *Társadalmi helyzet* alatt pedig azon állapot értendő, a melyet az ember a családban, „apa“, „fiú“, „vő“ minőségben, vagy pedig a társadalomban mint hivatalbeli tisztviselő, katona stb. elfoglal.

A kritika sokat vitatta Diderotnak ezt a nézetét, mely nem kárhoztatható. Abban, a hogyan a színiköltés a *jellemek* festését régente felfogta, az volt avult, hogy a *jellemek* mind elvontságokká lettek. A költő úgy tanulmányozta a szórakozottat, az állhatatost, az ellenmondót, a dicsekvőt, mintha léteznék olyan ember a világon, ki teljes kizárólagossággal csak dicsekvő, csak ellentmondó, csak szórakozott volna. Az ember pusztán magában tekintve, sőt még így is csak főszenvedélyére szorítkoztatva, s feltétlen figyelmen kívül hagyásával

azoknak a hatásoknak, melyeket környezete okvetlenül gyakorol reája, valamint annak a bélyegnek is, melyet a hatások okvetlen reája nyomnak: ime állítólag ezt igyekeztek a szinköltők szemük előtt tartani, holott igazában véve nem egyebet tartottak szemük előtt, mint egy-egy szavát a francia nyelvnek, melyet aztán módszeresen végig elemeztek jelentésében. Diderot úgy gondolkozott, hogy egy ember kétségkívül születhetik ugyan ellentmondónak, s következésképp lehet is ez; de még jóval inkább lesz az, a mivé a megszokásnak, a rendes társadalmi foglalkozásnak, az átvett s megőrzött osztálybeli előítéleteknek hosszantartó és szakadatlan nyomása teszi. Egy olyan ember, a ki harmincz év óta apa, már csakis apa; a ki viszont tiz év óta tisztviselő, már csak tisztviselő, és így tovább. Más szavakkal: az úgy szerzett jellem felváltja bennünk a velünk született jellemet. Bocsánat, ha sokkal világosabban iparkodom a Diderot elméletét itt kifejtteni, mintsem ő maga tette; azért még korántsem másítom talán meg; lényegében véve csakugyan ez foglaltatik az ő tanában.

Nincs minden helyes felfogás híján ez az elmélet s a mi fő, új utat nyit a „jellemvigjáték“ számára, melyet aztán ennek lesz kötelessége kipróbálni. De talán abban hibáz Diderot, mikor azt hiszi, hogy a jellemeket egész egyszerűen helyettesíteni kell a társadalmi helyzetekkel, mintha e helyzet minden volna, a jellem pedig annyi mint semmi. Mert ne tévesztessük meg magunkat: a társadalmi helyzet vagy a jellemből folyó vagy a jellemmel harczban álló tényező, úgy, hogy e két eset bármelyikében a jellem épp annyira megköveteli a vele való foglalkozást, mint maga a társadalmi helyzet. Én például férj és apa vagyok, mert családias hajlamú embernek

születtem, ez esetben a költő, mikor azt hiszi és állítja, hogy az én helyzetemet tanulmányozza, tulajdonképen az én jellememet tanulmányozza, szó sincs tehát az állítólagos *helyettesítésről*, s így a művészet megújításáról sem beszélhetni. Vagy pedig bizonyos körülmények folytán s *noha* nem születtem erre, vagyok férj és apa; ez esetben a dráma tárgya minden valószínűség szerint azon küzdelemben fog állni, mely jellemem és helyzetem közt támad majd, velem született jellemem és úgy szerzett jellemem közt, melynek hatalma immár mutatkozni kezd; és ez esetben a költőnek épp annyira kell ismernie jellememet mint helyzetemet, s a legnagyobb tévedés volna részéről, ha csakis az utóbbit akarná ismerni és festeni, minthogy e mellőzés vagy elhanyagolás azt eredményezné, hogy maga a dráma válnék semmivé.

Ezenfelül, ha valósággal jellemnek tekintjük is a társadalmi helyzetet s feltételezzük, hogy ennyire képes újra gyúrni, mintázni az embert, ki hatásának körébe került, azt még sem tagadhatni, hogy a társadalmi helyzet csak kölcsönzött jellem, mely a velünk született jellemnek sem mélységével, sem teljességével nem rendelkezik. Csak oly testállások és taglejtések összesége az, melyeket inkább úgy tanult el az illető ember, semmint benső és állandó rugók gépezete. Csak jellemmódosulás az, nem pedig jellem. Így aztán a mennyire érdekes e *helyzet* az általa módosított jellem kapcsán tüntetve fel, épp annyira üres és levegőben lebegő, ha e jellem nélkül, ettől elvonatkozva tüntetjük fel. S ebből egy igen különös dolog ered aztán: Diderot, nem hogy helyrehozni törekednék elődeinek abbeli tévedését, hogy elvontságokat szerepeltettek jellemek gyanánt, hanem még náluknál

is jobban belemerül e hibába. Annyi tény, hogy habár más irányban, egészen az ő eljárásuk módját követi. Emezeknél egy-egy gyarlóság van oda állítva, mint a melyből szerintük az egész ember áll; Diderotnál viszont egy-egy felvett szokásból vagy előítéletből vagy arcz-kifejezésből áll az egész ember. A ki az *Állhatatlan*-t festi, kétségkívül elvontságot alkot, de az sem különben, a ki a *vizsgálóbíró* festését kísértette meg. A *Fösvényt* írni meg, annyi mint abstrahálni; de a *Családapának* megírása szintén csak abstrahálás. A színiköltőnek az embert kell szemünk elé állítania, a maga fősjátóságával, úgy a mint ezt a társadalmi helyzete módosítja vagy fejleszti, és túlhajtja vagy éppen elnyomni iparkodik, vagyis az embert a maga lényegével kell elének állítania, valamint azzal a hatással, melyet rá körülményei gyakorolnak, azzal a letörülhetlen bélyeggel, melyet e körülmények nyomnak rá. Úgy, hogy például sem nem a *fösvényt*, sem nem a *családapát* kell festenie, hanem a *családapa fösvényt*, miként ezt maga Molière ténylegtette, mikor Harpagont megteremtette. A miből az következik tehát, hogy Diderot nem hogy előbbre haladt volna, de sőt inkább hátrább jutott azokkal szemben, kik habár főleg *jellemfestésre* törekedtek, azért nem kevésbbé a konkrét és teljes embert festették ösztönszerűleg, abban a keretben állítva elének e jellemet, melyet a „társadalmi helyzet“ von meg számára, azzal a pótlékkal, melylyel a „társadalmi helyzet“ járul a jellem kiegészítéséhez, s végül oly működésben, oly irányú mozgásban, milyenbe a „társadalmi helyzet“ juttatja szükségképen.

Íme ezt nem birta látni Diderot. Mindazonáltal tagadhatlan, hogy a ki az igazságnak legalább egy részét

észreveszi, s hozzá még éppen olyan részét, a melyet a kortások nem vettek észre, az az igazság bővítéséhez járult hozzá, s hogy habár elvontsággal helyettesítette Diderot az elvontságot, mégis helyesebb volt tőle azon elvontság felé hajolnia, a melyre senki sem gondolt akkortájt, mintsem amahhoz szegődnie, melyet mindenki makacsul követett. A Diderot elmélete tehát nem volt sem az igazságnak, sem a fontosságnak híjával.

Egyébiránt ez elmélet korántsem véletlen ötlet, esetleges jelenség Diderot gondolatvilágában. Úgy vélem, doktrínájának, vagy ha tetszik, hajlamainak egész összességével egybefügg. Mint csak középszerű, sőt rossz moralista, mint csak középszerű, sőt körülbelül semmitmondó psychologus, természetesen nem igen láthatott az emberben egyebet velünk született ösztönöknél, melyek fejlődnek, növekednek, érvényesülnek; mint „természetudós“ és az anyagi erők nagy imádója pedig, inkább csak úgy láthatta az embert, a mint a dolgok rengeteg, erőszakos és súlyos forgataga magával tova ragadja, s a mint e dolgok feltétlenül leigázzák; sokkal inkább csak okozatnak, semmint oknak, erők hatásának, semmint ható erőnek tekinthette az embert. E felfogásból kifolyólag aztán Diderot nem képzelhetett magának másféle embert, következőleg nem hihette, hogy másféle embert kelljen festenie, mint determinált s a társadalmi helyzettől alakított embert, olyant, a kire annyira módosítólag hat rendes foglalkozása, hogy ez mintegy megteremti, végelemzésben szabatosan meghatározza.

Mindez elméletek közül, midőn az elmélet teréről a gyakorlatéra lépett át, jóformán csak egyet tartott meg Diderot, azt a gondolatot, hogy moralizálni kell a szinpadon. Kevéssé találta meg s kevéssé is iparkodott el-

érni a természetességet, melyet úgy ajánlt, s ha nem igen festett jellemeket, szintoly kevésbé festett igazában véve „társadalmi helyzeteket“. A Diderot *természetessége* mindössze arra szorítkozik, hogy kerülje a hosszú lélekzetű tirádákat s a párbeszédek szövegébe *több rendbeli pont* gyakori alkalmazásával elaprózza. Hozzá még nem is használja többször a pontot, mint La Chaussé teszi. De az igaz természetességtől a lehető legtávolabb marad s az ő tirádái épp oly dagályos szónoklások mint akár a Balzac¹ *ad familiares* levelei. Az irodalom-történetírás már mindent elmondott ezekről a deklamációkról, melyek túllépik a nevetségesség jogos és hagyományos határait; nem akarok bővebben is foglalkozni velük.

A mi a Diderot moralizálási mániáját illeti, ez a legtapintatlanabbul és egyszersmind a legkellemetlenebbül jelentkezik szinköltésében. Érthetni, miért és miben hitte magát Diderot újitónak, mikor úgy hangsúlyozta azt a tanát, mely szerint a színpadnak moralizálni kötelessége. Ez a tan nem volt új, de abban a modorban, a hogyan Diderot kívánta alkalmazni, volt valami új. Voltairenál kétféle módon *moralizál* és *dogmatizál* a színmű: *maximákkal* mint a XVI. század költőinél, továbbá a végkövetkeztetések s irányzatosságok által, melyek a darab befejezésében foglaltatnak, s tőle sugalmaztatnak. Habár *Alzire*-ban szép leczkéket hallunk a türelmességről, ritkább eset, hogy a morál tirádákkal dolgozzék Voltaire színpadján, holott a Diderot szinköltészetének ez állandó módszere. Diderotnál a színdarab határozottan

¹ *Guez de Balzac* (1597—1654.), a francia szónoki prózának megteremtője. Ford.

csak ürügy laikus prédikációk tartására, az ő szinklétészete csak prédikációknak drámákba való összefoglalása. Az ő újfajtájú szinklétése csakis az „ókori szinklétészetnek“ olyan kiadása, mely mindössze parabasisokat¹ tartalmaz.

Bizony ez mindenekelőtt unalmas; aztán teljesen céltévesztett dolog. Ha egy írónak az az elhatározott szándéka valamely szépirodalmi alkotásával, hogy bizonyos erkölcsi tant terjeszsen vele, úgy ez az eljárás (vagy mondjuk: ez az eljárás is, mert, fájdalom több ily eljárás lehetséges), tapasztalás szerint, biztos kudarczhoz vezet. Hogy mi ennek az oka, eddig még senki se tudta egész igazában megmagyarázni, de a tények mind határozottan azt bizonyítják. Meglehet, hogy egész egyszerűen csak az az oka, hogy az efféle vállalkozás magában az életben sem igen szokott másképen kiütni. Az erkölcsös cselekedet mindig dicséretes dolog, mely iránt tisztelettel viseltetünk; de hogy ránk is átáradhasson heve, hogy átható és elevenítő erőt tanusíthasson, hogy szeretetreméltónak mutakozzék s következőleg teljes hatást érhessen el, erre az szükséges, hogy ne legyen előre kiszámított, ne tűnjék úgy fel, hogy nagyon is tudatosan csinálja, de sőt bizonyos hanyagságot, önfeledést tanusítson. Máskülönben nem annyira cselekedetnek fog látszani, mintsem cselekedet leple alá rejtező leczkének. Jóval inkább sikerül tiszteletet, semmint rokonszenvet és követőket támasztania. Ugyanilyen a hatás az irodalom terén is. Azt szívesen tesszük, hogy a szemünk elé állított tényekből levonjuk az erkölcsi leczkét; de azt már

¹ A *parabasis* az ó-kori vigjátéknak az a része, hol a költő maga beszélt a közönséghez a *kar* közvetítésével. Ford.

nem szeretjük, hogy e leczkét a szerző maga papolja el nekünk.

Íme az okok egyike, miért oly unalmas darabok a *Családapa* és a *Törvénytelen fiú*. Szerencsétlenségre azonban vannak más okok is még. Két oly dolgot lényegesen nélkülöz Diderot, melyek rendkívül fontosak a drámairóra nézve: nem rendelkezik emberismerettel s nincs meg benne a párbeszéd művészete. Teljességgel nem volt észlelő tehetsége. Az embert sohasem tekintette tanulmánytárgynak, mert az ember előtte sohasem volt egyéb mint céltábla az ő szónoklási kedvének. A ki hozzá belépett, az azonnal belesodródott beszédeinek hullámozó árába. Már pedig az ár közepes észlelő s rossz tükör. Éppen ez okból nem ismerte a párbeszéd művészetét sem. Ez állításom mégis tán ellenmondásra talál. Hiszen a Diderot regényeiben és Salon-jaiban elszórt párbeszédek telve vannak vervevel?! Igen. Csakhogy ezek nem dialógok, hanem mindössze élénkitett formájú monológok. Mindig csak Diderot-t halljuk, a mint önmagával folytat társalgást. Sok ügyességgel s csapongó hévvel sikerül ugyan magát megtöbbszöröznie, de egy percze sem vetközi le énjét. Azon emberek közé tartozik, kik monologizálva egymagukra egész vitatkozást tudnak rendezni („Persze Ön azt fogja mondani. . . . A felől természetesen tisztában vagyok, hogy erre azt válaszolja Ön. . . Csak lassan, kérem! vág közbe valaki. . .), de kik azért mégsem vitatnak meg semmit sem valójában. Mert az ilyen embereknek az által, hogy saját maguk halmoznak maguknak ellenvetést ellenvetésre, sem türelmük, sem érkezésük nincs arra, hogy másnak ellenvetésére is figyeljenek. Így cselekszik Diderot is párbeszédeiben. Egy helyt azt mondja: „Meghallgatni az embereket és

gyakran társalogni önmagával, ezek azon eszközök, melyek a párbeszéd művészetében kiképeznek“. A második ez eszközök közül mit sem ér, Diderot pedig egész életében ezt gyakorolta; az első az igazi eszköz, csakhogy Diderot sohasem élt vele, miután minden idejét az előbbinek szentelte. Épp ezért drámáiban is aztán mindig csak őt magát, Diderot-t halljuk. Alig tesz annyit, hogy éppen elváltoztassa hangját. Az egész csak magánbeszéd, mely különféle közbeszóló személyek neve szerint van feldarabolva. Minthogy Diderot azt hitte, abban áll a természetesség, ha *nyugvó pontokat* tesz a mondatok közepébe, azt is hitte, abban áll a dialóg, ha új kikezdést jelző *gondolatjelt* szúr bele az értekezésbe.

Egyetlenegy vígjátéka nyújt némi érdeket. Az, a melyikben egyetlen egy elméletére sem jutott eszébe gondolni, s a melyikben azt az egyetlenegy jellemet festette, melyet annyira-mennyire még ismert, tudniillik a saját magáét. Ez a *Jó-e? Rossz-e?* Ebben a műben már semmi erkölcsapólatási praetensio; se hire, se hamva a „társadalmi helyzetnek“; ellenkezőleg olyan jellem állítva elénk, melyet semmiféle sajátlagos társadalmi helyzet nem módosított; hozzá meg az, a mi rendes gyöngéje Diderotnak, itt majdnem érdemmé változik át, minthogy ez a gyöngéje abban áll, hogy nem képes önmagán felül emelkedni, itt pedig mintegy önmagának kellős közepén üt tanyát. Bármit mondjanak is, pedig nem keveset mondhatni, e mű bizarr szerkezetéről, fölösleges részeiről, hosszadalmasságairól, valamint arról, hogy e szindarab nem hozható színre, én mindent elhiszek; de a központul szolgáló alak rendkívül életeleven s hatalmasan kidomborodik. Ez a Scapin, ki egyszersmind derék, tisztességes ember, — ez

a Rameau unokaöcsese, ki itt nagylelkű és jótékony — ez az emberbarát philosophus köpenyét viselő Sbrigani¹, — ez a kétes erkölcsiségű egyén, kiben folyton éber a nemes lélek, ki jeles czélokra tör, azokat el is éri, még pedig akasztófát érdemlő eszközökkel, kinek jósága tréfát űz a célból, melyre tör, kinek minden emberrel közös romlottsága titkos gyönyört talál a használt eszközökben: ez az alak eredeti, pikáns, zavarba ejtő és merész, többféleképen magyarázható, sőt czélzatosan kétértelmű, mint maga a cím, mely igen találón foglalja magában az egészet. És érezzük, hogy igaz, s hogy valóban mindenünkben megtalálható egy olyan lény, ki óhajtja azt a gyönyört, mit a végrehajtott jótettek tudata nyújt a lelkiismeretnek, de nem veti meg a jól kiesztelt mystificationnak s az ügyesen végrehajtott csalásszerű csalárdságoknak fűszerét sem. Bizonyára túlságosan is szellemes ez az ember, de mikor olyan jó ember! Túlságosan is jó ez az ember, de annyira gyanús utak-módok keresgélésével az, hogy egy perczre sem mosódik el színtelenné az alakja.

Sőt én nekem még e vigjáték szerkezetének különösége sincs ellenemre, legalább olvasás közben. Ez a vigjáték úgy van megalkotva, mint a *Fatalista Jakab*. Öt-hat történet kereszteződik benne, egymást félbeszakítgatva. Ez a szökdécselés igen kellemesen hat, de csakhamar bántóan zavaróvá, sőt kétségbeejtővé fokozódhatnék, ha a főszemély nem emelkednék középponttá s nem vonatkoznék minden elég világosan reája. De ez ott

¹ Ez is, valamint Scapin, Molière alakja. Scapin az agyafűrt szolga típusa; Sbrigani (*Pourceaugnac* úr-ban) még kétesebb erkölcsiségű ravasz kalandor.

áll, s hogy öt-hat egyént megmentsen, öt-hat különálló intrikának bonyodalmát szövi-bontja. Ez intrikákhoz aztán sorban vissza-visszatér és sorban mindegyiknek újabb lendítést ad a tovább szövődéshez. „Úgy most lássuk a Pál dolgát! Nos ez most jól halad. Tegyük hozzá ezt meg azt, hogy oda terelődjék, a hová kell. . . . Hát ez még mi is? A Jakab dolga. Ez már gyöngén halad. Nos segítsünk rajta ezzel meg ezzel. . . És ez meg mi? . . . De ugyan az ördögbe is kikért avatkozom én bele mindebbe? Olyanokért, a kik nekem sem ingem sem gallérom, s kik utóvégre is azt fogják mondani rólam, hogy pimasz módon cselekedtem. Már legyen a mi lesz, folytassuk. . . . Lássuk a Bertrand dolgát“. . . . Ha annyi ügyességgel volna megírva mint a mennyi mozgalmasság, verve, lendület van benne különben, ha itt-ott diskrétül a Beaumarchais keze volna érezhető, úgy a *Jó-e? Rossz-e?* igen kiváló alkotás lenne. De így is, a mint van, igen eredeti alkotás.

IV.

Diderot mint műkritikus.

Az a műve, melyben tulajdonképen remekelt Diderot, minden valószínűség szerint az ő társalgása volt: ezért a *Rameau unokaöcscse* mellett a *Salonok*¹ és a *Meghitt levelezés* alkotják az ő főremekeit. Nem volt meg benne az igazi írói képzelet, de — mint mondtam — megvolt

¹ Vagyis *műtárlatok*, az e műtárlatokra vonatkozó bírálatok gyűjteménye.

benne ez a fél-képzelőtehetség, mely abban áll, hogy attól, a mit látunk, felindulásba jöjjünk, elragadtatva leírjuk a látottakat, még pedig a magunkéból is hozzátéve valamit. Diderot képtelen alkotni, de képes újra teremteni. A művészeti alkotás vagy a látott dolog, miután megragadta szemét, elméjét ragadja meg és rendkívüli működésbe hozza. Akár az előbbi, akár az utóbbi nélkül semmit sem, vagy nagyon csekély dolgot volna képes kitalálni, míg ellenben, ha valamely látvány meg találja kapni, hevületbe jön, elbeszél, leír, el-szétrak, megint összerak, kiképzél, egyes részleteket újraalkot. Megvan benne az a fél-képzelő tehetség, mely másodlagos, alsóbb rendű, mely azonban még mindig igen becses s korántsem áll minden embernek hatalmában, — mely emlékezetében megőrzi, teljessé egészíti és újra szervezi a dolgokat. A Volland kisasszonyhoz szóló levelek ¹ csak úgy duzzadnak, hemzsegnek az élénken elbeszélt anekdotáktól, ügyesen leírt jelenetektől, vázlatoktól, silhouettektől és rézkarczoktól. És ezeken a kis képeken valami olyas észlelhető, a mit a XVII. században még nem igen ismertek, t. i. a szín. Nemcsak látjuk őket, de bizonyos meleg fényben, rezegő s élőnek tetsző légkörtől övezve látjuk. Semmi ür, semmi holt tér az egyes

¹ *Mlle de Volland* egy hivatalnok leánya, kivel Diderot 42 éves korában ismerkedett meg egy champagnei tartózkodása alkalmával: a nőnek ugyanis ott volt birtoka s a nyári félét ott szokta tölteni. Hű, nemes barátság fűzte Diderot-t e nőhöz, kihez még a halálban is hű maradt, (mert csak pár hónappal élte túl), s ki szellemével mindenesetre méltó volt hozzá. Levelezésük, mely másfél évtizedig tartott, még a Falconnet-félénél is becsesebb adalékok tárháza a Diderot jellemének megértéséhez s egyáltalán az egész kor történetéhez.

Ford.

alakok közt; az egész kép reális és rezgő levegőben fürdik; az életteljesség érzéklése tökéletes. Csak ves-sük össze az ifjú Crébillon vagy Voltaire egy-egy anek-dotájával: olvasóm jobban fogja megérteni, mit akarok mondani, mintsem szóval kifejezni bírnám.

Ezzela szemmel, ezzel az újra éltető hevű emlékező-tehet-séggel, ezzel a külső behatások nyomán *utólag* működő képzelettel, melynek mindig valami rajta kívül állótól fele segítséget kell előbb nyernie, elsőrangú színi kriti-kus vagy még inkább: színházi reporter lehetett volna Diderotból. De ő képekre irányította a figyelmét s ezek világában még inkább helyén találta magát. *Salon*-jai igen gyakran bámulatra méltók. Itt először leír, az-tán újraalkot: ez rendes eljárása. Így nyer kielégi-tést nála a szem s aztán az a sajátságos képzelet, melyet fentebb jellemeztem. Mikor a formákkal és szí-nekkel oly kéjesen töltözött szeme, ügyszólván, kiürült már tartalmától, akkor a felizgatott képzelet nyer szabad folyást. A képzelet átveszi a festő szolgáltatatta anya-got s más módon rendezi el. És e korlátolt hatá-rok közt végtelen hajlékonysággal, elevenességgel és kel-lemmel működik; majd pedig felszabadítja magát; mind a festő képének, mind pedig a tőle újraalkotott kép-nek túllépi kissé a keretét s oly ábrándozásnak adja át magát, mely itt még tartózkodó levén, igen kedves. A képzelet-csapongás e koronkénti szabadosságai kel-lemesebbek itt és kevésbbé aggasztók mint máshol, mert tudjuk, hogy itt nem fognak majd túlságos mértéket ölteni, hogy némi ellenőrzés alatt állnak a teljesen el nem szenderülhető kritikus részéről, s hogy egyáltalán egy kissé mégis dominálja, következésképen egy kissé féken is tartja a műalkotás emléke, melytől ihletődtek.

Ilyen körülmények közt a Diderot verve-e teljes bájával érvényesül s mindama veszélyektől ment marad, melyek különben környeznék. Valamint képzeletének szüksége van arra, hogy kívülről lendületet nyerjen, épp úgy mindig szüksége van verveének arra, hogy megadják neki a hangot, melytől rezgésbe jöjjön.

Nem feledem, mi mindent hánytak szemére Diderot eme képzőművészeti kritikájának. Ez a képzőművészeti kritika, mondják, egészen irodalmi jellegű kritika. Egy irodalmi ember elmefuttatásai festmények alkalmából. Ez állításban van valami igaz. S itt van helyén arra rámutatnunk, mi a lényege a Diderot kritikájának s általában az ő egész művészet-felfogásának . . . Ez nem egyéb, mint a művészet nemeinek összezavarása. A szinköltészettel szemben festőre valló eszmékkel állt elő, míg a képirást illetőleg az író eszméit táplálja. A színpadon ő *képeket* akart látni, a vásznon pedig egy színdarab ötödik felvonásának jeleneteit akarta. Oly szinköltés mellett foglalt állást, mely a szemekhez, s oly képirás mellett, mely a szívekhez szóljon, s a ki gonoszkodni akarna, azt mondhatná, hogy ő jó színi bíráló a *Salon*-jaiban, s jó képzőművészeti kritikus a szinköltészetben. Ez mindenesetre baj, de megvan ennek a maga jó oldala is. A művészet nemeit nem szabad egymásba belevegyitni, de annyira sem szabad őket szétválasztani, hogy feltétlenül ellenséges területeknek tekintsük egyiket a másikkal szemben. A művészetek testvériségi viszonyban állnak egymással. Bizonyára tagadhatatlan, hogy ha őket egymásba belevegyítjük, akkor valami bábeli közös nyelven fogjuk valamennyiüket beszéltetni. De az is igaz, hogyha valamelyikük művelése közben akár természetszerűleg, akár célzatos igyekvésből teljesen ide-

genek és érzéketlenek maradunk a többivel szemben, akkor azt kockáztatjuk, hogy csak a mesterség ismeretét szerezzük meg magunknak s nem bírunk följebb emelkedni. A szinköltő ne *törekedjék* képek előállítására, de azért ismerje a festészetet, a mi hitem szerint nem lesz éppen hiábavaló az ő művészete szempontjából sem. A festő ne tűzze ki maga elé egyenes célul az elérzékenyítést, de azért nem lesz fölösleges ismernie az embert az elérzékenyülés és a fájdalom perceiben. A kritikus pedig óvakodjék tévedni emótiók tekintetében s ne alkalmazzon festményekkel szemben oly gondolkozásmódot, milyet szindarabokkal szemben szokott alkalmazni: ebbe a hibába esett néha Diderot. Ha azonban mégis csak egyféle fajtájú emótiót ismerne, ezzel talán annak tenné ki magát, hogy egyetlenegyféle fajtát sem fogna valójában ismerni; tán csakhamar odajutna, ha ugyan nem éppen onnan indult tényleg ki, hogy mindössze annyit tudjon valamely szindarabról, vajjon jól van-e csinálva vagy sem, s valamely festményről vajjon ez meg az a tonus helyes-e rajta, vagy kétes. Diderot inkább művészeti mint „technikai“ kritikus volt, s éppen a „mesterség“ az, a mit kevésbé látszik ismerni a szinköltés és festészet terén egyaránt; de általános benyomásai helyesek és sem Greuze, sem Sedaine¹ tehetségét ille-

¹ *Sedaine, a Tudtán kívül philosophus* szerzője (1719—1797), a polgári drámának, ennek a Diderot hirdette műfajnak tulajdonképeni megteremtője. *Greuze*, kit némelyek a festészet Sedainejének neveznek, a XVIII. század egyik legkiválóbb művésze, a *Paraszt menyasszony*, *Eltört korsó*, *Atyai átok* stb. festője, főleg a genrekép terén válik ki; a kortársak hamis idyllieskedésével szemben realistikus és erősen moralistikus irányú; tud naiv is lenni, de nem mindig ment az álpathostól sem. Rokon szellem Diderot-val.

tőleg nem csalódott. Jegyezzük meg ezen fölül, hogy ha annyira irodalmi jellegű a kritikája, ennek az a magyarázata, hogy a korabeli festészet is kiválóan irodalmi jellegű volt. Neki oly képekkel van dolga, melyek néha, sőt gyakran ily czimeket viselnek: Az *Egyház vagy az Igazság beszélgetése a Vallással*; — a *Harmadik Rend*, vagy a *Kereskedelem és a Földművelés, a mint a Bőséget élénk vezetik*; a *Szerelem és a Természet érzelme ideiglenesen enged a Szükségnek*; a *Tanulmány fel akarja tartóztatni az Időt*; az *Ártatlanság lefegyverzi az Igazságot, kinek magatartását az Okosság helyesli*. „Szeretném látni azt a festőt, kinek ecsete képes volna rá!” mondja Molière. A Diderot-korabeli festőknek elég bátorságuk volt efféle tárgyakat dolgozni fel ecsetükkal. Szerfölött irodalmi emberek voltak ők. Voltak köztük pathetikus természetek, minő Greuze, szellemes elmék, minő Boucher. Ha jól meggondoljuk a dolgot, tulajdonképen nem is azon kell csodálkoznunk, hogy Diderot irodalmi jellegű a képzőművészeti kritikában, hanem azon, hogy annyi mérséklettel az. Úgy hogy én inkább is az igazi művészeti érzékhez visszatérést volnék hajlandó látni a Diderot *Salon*-jaiban, semmint az „irodalmi szempont” túlnyomó és káros befolyását.

Mert, a mit nem szoktak igazán eléggé hangsúlyozni, végtelenül biztos érzéke van Diderotnak mindenekelőtt a szín, azután a világítás iránt; már pedig ez olyan két pont, melyet nem kiesinyelhetni. Mindenütt, a hol alkalmunk lehet magunknak, a megbírált képek szemlélése segélyével, ellenőrizni a Diderot kritikáját, azt látjuk nézetem szerint, hogy egészen helyes, tisztult érzéke volt a tónusok és színezések iránt; kevés szemmondható az övénel szakértőbbnek s gyakorlottabbnak, a mi

annak tudását illeti, merről jön a világítás, merre kell vetődnie, mily megfelelő mértékben kell a tárgyaknak általa megelevenülniök vagy lágyan fürösztetniök, esetleg csak futólag érintetniök.

A mi pedig azokat a jelességeket illeti, melyek félig festőre, félig íróra valló tulajdonságok s melyek a festőnek bizonyára szükségesek, jegyezzük meg magunknak, hogy ezek terén ő határozottan mester. Azt az ösztönt értem, mely a szerkezet megalkotásában s a kellő *pillanat* helyes megválasztásában vezérli. Ez az ember, ki oly rosszul szerkeszti írott műveit, bámulatosan szerkeszt meg vagy szerkeszt újra egy-egy képet. A mely festményre ő azt mondja, hogy jól van megszerkesztve, biztosra vehetjük, hogy úgy is van. Neki mindenekelőtt az ötlük szemébe, miként működik minden szerencsésen közre az összhatás tekintetében. S mikor szétszed egy-egy képet, hogy aztán megint összerakja, a legtöbbször jól érezni, ha nem is azt, hogy az ő képe jobb volna, de mindenesetre azt, hogy a bírált képben tényleg megvannak a tőle kiemelt hibák.

Szintúgy gyakran bámulatos, mily jól fogja fel s mennyire helyesen emeli ki Diderot a cselekvény ama kellő pillanatát, melyet a festőnek meg kell ragadnia mint olyat, mely legvilágosabban tájékoztat, leginkább érvényesülni engedi az alakok szépségét, a vonalak harmoniáját, és legtöbb érdeket nyújt. A Lessing egész *Laokoon*-ja a festőtől vagy a szobrásztól választandó „pillanatnak“ ebből a biztos ismeretéből jött létre. Diderotban teljesen megvolt ez az adomány: az, hogy valamely cselekvényt az aesthetikai hatásnak megfelelően csoportosulva tudjon látni, s hogy e cselekvényt éppen abban a perczen tudja megállítani, melyben csoporto-

sulása a legszerencsésebb arra, hogy megértesse a nézővel, mily előzménynek folyománya, és megsejtse vele, mi lesz majd végkifejlése; valamint arra, hogy önmagában véve is szép legyen, és hogy a legnagyobb világossággal sokat jelentő legyen. „Chardin, La Grenée, Greuze és mások (pedig a művészek nem igen szoktak bókolgatni az íróknak) azt állitgatták előttem, hogy jóformán egyesegyedül csak én vagyok olyan író, kinek a mint fejében egybealakul a festmény, majdnem egyenesen úgy tehető a vászonra.“ Én ezt nagyon elhiszem s ez sokkal mélyebbre ható dolog, semmint gondolná olvasóm. Egyenesen a mellett szóló tanúbizonyság, hogy az írónak természettől fogva érzéke van a művészet megértéséhez. Egy képzőművészeti kritikus maga is festő tartozik lenni, olyan, a kiben csak éppen a mesterség tudása hiányzik. Körülbelül ilyen volt Diderot is.

De maga a *mesterség*, vagy választékosabban szólva, a technika lényeges része a művészetnek, elannyira, hogy a ki erről nem ad számot, az írhat elmefuttatást valamely műalkotásról, de nem fog igazi kritikát írni róla. Értsük meg egymást s ne legyünk túlkövetelők. Minden művészetnek megvan a maga sajátos szépsége, melyet nem érthet meg, ismétlem, nem érthet meg, következőleg nem élvezhet teljesen és apró részletekig más, mint csak az, a ki tökéletesen ismeri az illető művészet technikáját. Így például annak sok verset kellett már csinálnia, a ki igazán ismerni akarja Lamartine valamelyik versének vagy Hugo valamely strófájának szépsége titkát. De másfelől a művészetek oly kifejezésbeli szépséggel rendelkeznek, mely valamennyiökkel közös, vagyis képesek bizonyos általános érzékléseket kelteni a lelkekben, melyek egy kissé ugyan homályosak,

de erősek s melyek iránt a tömeg fogékony, sőt melyeket meg is tud ítélni. Hogy a Sully-Prudhomme¹ szellemes apologiáját idézzem, a festészet, szobrászat és zene például olyanok, mintha egy angol, egy német és egy olasz, ugyanazt a dolgot mindenik a maga nyelvén beszélné el egy olyan ember előtt, a ki csak francziául tud. Ez a franczia nem érti beszédjüket, de a mimikájukból igen jól megérti, hogy az elbeszélt dolog szomorú-e vagy vidám, drámai-e vagy bohózatos vagy bájos, s teljességgel nem veszett kárba az idő, a mit hallgatásukra és nézésükre fordított. Sőt ha az illető nagyon fogékony lélek, ha nő, gyermek vagy délvidéki ember, még nevet-het is, sírhat vagy mosolyoghat elbeszélésükön. Épp ennyit ért a tömeg is a művészeti alkotásokból. Mind-egyik művészetnek megvan a maga külön nyelve s egyszerűs mind valamennyiüknek van egy közös kifejezési eszközük.

Nos képzeljünk most már e helyzethez egy tolmácsot. Minő szolgálatot tehet ez a francziának, ki azokat az elbeszéléseket hallgatja? Olyasmire nem gondolhat e tolmács, hogy egészen beavassa ezt annak az angolnak vagy olasznak elbeszélő művészetébe. Hiszen akkor azon kellene kezdenie, hogy az olasz vagy az angol nyelvet tanítsa, e nyelvek összes árnyalataiba belemélyedvén. De igenis megtehet annyit, hogy ráirányítsa a hallgató figyelmét ilyen vagy olyan taglejtésre, erre vagy arra az intonatióra, futtában lefordítson egy-két szükségesebb s némileg útbaigazító szót, általánosságban tartott s épp ezért még mindig homályos, de már mégis érthetőbb tájékoztatást nyújtson az elbeszélt dologról. Ugyanezt

¹ A kifejezés a szépművészetekben. I. 2.

Szerző.

kell a műkritikusnak is czélul tűzni ki maga elé. Pár lépésnyire behatol ugyan a technika körébe is, de a nélkül, hogy azért megszűnnék rendszerint magával a kifejezéssel foglalkozni; s azzal a technikára vonatkozó pár észrevétellel egy kissé még szabatosabbá teszi az összbenyomást, azt az általános hatást, melynek a tömeg immár meghódolt.

A fődolog eltalálni a megfelelő mértéket. Egy Fromentinnek, ki a XIX. században s oly közönség számára ír, mely már közelebbről van tájékozódva a festészeti dolgokról, meg van engedve már valamivel több technikai fejtegetés is, tolmács szerepében egy kissé behatóbb „nyelvi magyarázatba“ is bocsátkozhatik. Diderot beérte azzal s neki be is kellett érnie azzal, hogy a legtöbbször mindössze fényes tolmácsolását adja a kép általános hatásának, és a napjainkbeli kritikusok közül is a legszakértőbbek szintén rendesen arra vannak egyenesen kényszerítve, hogy körülbelül e határok közt maradjanak meg. A műkritikus leginkább olyan író marad mindig, kiben elég tehetség van arra, hogy valamely festmény leírásával kedvet tudjon kelteni a közönségben e festmény megnézésére; s ha a műkritika, mely főleg ebben áll, szorosan csakis ebben állna, úgy Diderot bizonyára kétségbe nem vonható nagymestere lenne a műkritikának. Mindenesetre ragyogó, elbűvölő és ékesszóló meghonosítója.

V.

A z í r ó.

Diderot nagy író — véletlen alkalomadtán s mintegy ötletszerűen, és valamint egy-egy nagy eszmét, épp úgy egy-egy szép lapot a véletlen bizonyos közrejátszása folytán talál el. A hangulat embere, következőleg egyenlőtlen író. „Az egyenlőtlen ember nem egy ember — mondja La Bruyère — hanem több ember.“ Éppen így Diderotban is több író lakozik. Van benne egy világos fejű, hideg és nehézkes író, a ki az *Encyklopaedia* cikkeit írja. Van benne egy rideg és homályos író, ki egy-egy oly philosophiai elméletet fejteget, melyet maga sem ért eléggé. Van benne egy tizenhárompróbás rhetor, ki Rousseaunak kedvet adott a felkiáltó-jelek sűrű alkalmazásához, melyek kedvelését viszont át is veszi tőle; aztán egy olyan rhetor, ki valamely egészen higgadt fejtegetés vagy valamely teljesen nyugodt hangú levél folyamán egyszerre csak oly apostrophékban és prosopopoeiákban tör ki, melyeken lehetetlenség nem érezni, mennyire mesterkéltek. Íme például így ír Falconethoz: „Mit mondjak még? Hogy van egy barátném?... Lássa Falconet, én felindulás nélkül tudnám szemlélni, mint hamvad el házam, mint fenyegetik szabadságomat, mint veszélyeztetik életemet, csak barátnőm maradjon meg számomra. Ha ő így szólna hozzám: „Adj nekem véredből, inni akarok belőle! Az utolsó cseppig kiüríteném ereimet, csakhogy őt kielégíthessem vele“. S mindezt csak azért, hogy kimentse magát Falconnet előtt, a miért nem megy utána Oroszországba. Már pedig magának

e barátnénak, Volland kisasszonynak ugyanazon időtájt a legtökéletesebb nyugalommal beszél Oroszországba utazása tervéről és közeledtéről.

Egyszersmind van Diderotban még egy szilaj hévtől lángoló író is, kinek elméje hirtelen és élénken szökken, ki úgy állít eléink egy-egy jelenetet, úgy beszél el egy-egy esetet, hogy minden csupa mozgalmasság, lendület, és a mi különösen megérdemli figyelmünket, formailag annyira tökéletes, hogy már eszünkbe se jut a forma, nem is vesszük már észre létezését, azt véljük, mi magunk látunk, érzünk és gondolkozunk, eltűnt az, ki a dolog közt és köztünk közvetítőül, tolmácsul szolgált, tudniillik az író; már pedig ez a legnagyobb diadal, melye író arathat. Ebben a pontban bizonyulnak kiváló tehetségeknek Terentius, Racine, az a szegény Prévost egy ízben, a véletlen kegyéből,¹ és igen gyakran Mérimée. Diderotnál is akad vagy száz lap, a melyeknél álmélkodva tapasztalhatjuk, hogy ő is ebbe az írócsaládba tartozik.

Sőt olykor még, habár nagyon ritkán, költő is tud lenni Diderot. Megtalálja a hathatós és szabatos kifejezést, mely rövid, pompás s annyira teljes, hogy mintegy rögtönösen behatol lelkünkbe, azonnal végigárad benne, betölti és egészen lefoglalja magának: „Minden megsemmisül, minden elpusztul; csak a világ marad fenn, csak az idő nem szűnik meg“. Megtalálja a pontosan illő symbolumot, mely egyszersmind gazdag, nagyszabású és a képzeletre erővel hat; tudja, mint foglalja ezt oly harmonikus körmondatba, melynek zengő hullámai sokáig utánhangozzanak emlékezetünkben. „Óvakod-

¹ T. i. *Manon Lescaut*-ban.

jakok az olyan emberektől, kiknek minden zsebük telve szellemességgel és úton-útfélen szórják azt. Hiányzik belőlük a *daimon*; ők sohasem tudnak ügyetlenek vagy ostobák lenni. A pinty, pacsirta, kenderike, csiz folyton csicseregnek-csipognak, míg tart a napvilág. Ha leáldozott a nap, szárnyuk alá dugják fejüket s azzal elalszanak. Ekkor veszi elő és gyújtja meg a genius lámpáját; az a magányos, vad, szelidíthetlen kis madár barna, szomorú tollazatával szintén ekkor nyitja ki száját, gyújt énekre, bezengi a ligetet dallamosan, megtörve az éjnek némaságát és sötétjét“. Nemde meglepő, hogy a *Bijoux indiscrets*¹ szerzőjénél egy Chateaubriandnak gondolataira, érzelmeire, valósággal „strófáira“ bukkanunk! A minek abban keresendő a megfejtése, hogy a stil az ember, bármit mondjon is Buffon; a stil a mi gondolatunk benső melodiája, már pedig a Diderot gondolatainak megvan egyebek közt az a sajátságuk, hogy váratlanok, még ő maga előtt is. Ő, ki oly egyenlőtlen, oly állhatatlan, oly sokoldalú, változékony, oly ingatag — saját szavai szerint — mint a szélkakas a langresi² torony tetején, s a szerint, a mint a szele fordul, hol alacsonyán közönséges, lapos, szennyesszájú, majd meggyöngéd, szeretetreméltó, elbájoló, olykor fenséges is; és stilje, mely nem mesterségesen elsajátított, úgy szerzett valami, s mely semmi ellenőrzésben nem részesül, nem semmi csiszolásban, javítgatásban sem, éppen úgy, mi-

¹ Diderotnak legrágárabb s egyáltalán az egész századnak egyik leghirhedtebb regénye. Ford.

² „Egy langresinek a feje úgy áll a vállán, mint a kakas a torony tetején; sohasem marad egyazon ponton“ — írja Diderot, ki maga is langresi születésű volt. Ford.

ként gondolkozása is, egyaránt képes alacsonyságokra, homályosságokra, szabálytalanságokra, ügyetlenségekre, bájra, könnyed és ragyogó elevenségekre, néha magaslatokat enged megpillantanunk, sőt derült fenséggel hat.

VI.

Néhány lángelmére valló sugallat, néhány verve-vel telt elbeszélés, néhány jól kidomborított silhouette, néhány új elmélet, melyekbe felette sok homály vegyül, sok trágár szabadosság, sok bárgyú sületlenség, végtelen sok fecsegés, kábitó szóáradat: ime ez azon irodalmi munkásság, melyet Diderot hátrahagyott. Nincs itt semmi teljes, semmi befejezett, akár philosophiai rendszer, akár pedig műalkotás szempontjából. Diderotnak nagyobb volt a szerepe, mintsem irodalmi munkássága. Fáradhatatlan tevékenysége, jellem- és szívbeli nagybecsű, sőt majdnem megbecsülhetetlen jelességei folytán, igen kiváló helyet foglalt el a maga idejében; összekötő kapcsul szolgált az oly szellemek és jellemek közt, melyek nem igen bírtak egymással megférni, s melyek néha egyenesen nem voltak egymás megértésére teremtvé: nálánál senki nem volt inkább arra hivatva, hogy lapszerkesztő legyen. Mindössze csak az igazi lángelme hiányzott belőle, vagy tán csak a következetes egységesség hiányzott eszméiből, hogy vezére lehessen századának, melyet senki sem vezérelt, a mint ez különben majdnem valamennyi századdal megesett. A vakmerőségeknek, botrányoknak és papirforgatásnak nagy zajával töltötte ő be a korát. Úgy élt ennek a gyárműhelynek forrósága, lármája közepett, mint igazi elemében. Rendkívül meg-

nagyobbitotta atyjának csöndes műhelyét és atyjánál jóval több és jóval kevésbbé ártalmatlan késeket gyártott.¹ Kemény munkás volt, kit a munka megittasított, miként meg a szórakozás, meg a történetek elbeszélése, a viták és a retorika. Nyugodt gondolatnak s reflexióknak, merengő elmélkedésnek s szemlélődésnek így aztán jóformán egy pillanat sem jut Diderotnál. Igazi typusa a középosztálybeli francziának, kiben nincs szellemesség, előkelőség, de ki telve értelmességgel, áthasonító képességgel, könnyen birja a munkát s a beszédet, eszménye kevésbé fenkölt, erkölcs tekintetében nem igen aggályoskodik és nagyon jószívű. S ő ennek a jóból-rosszból úgy vegyült természetnek egész hévvel, egész féktelenséggel átadta magát, mint a ki képtelen volt önmagával szemben ellenőrzést gyakorolni, miként általában minden reflexióra képtelen volt. Ő jónak hitte ezt a természetet; gyarlóságunk, nyomorunk s jobbulási képességünk miatt teljességgel nem bántotta gond, sőt érzéke sem volt irántuk. Már pedig, mikor ez a gond, ez az érzék hiányzik valakiből, az olyan ember nem lehet egyéb, mint természeti erő, mely nagyon érdekes. Diderot is az volt, a mi nem csekélység.

Az irodalom történetében sajátságos egy sors az övé. A maga idejében mint új eszmék felvetőjét és „philosophust“, és pedig jóval inkább, semmint művészt ismerték, széles körben nagyrabecsülték; halála után viszont az a szerencse jutott osztályrészeül s tette hosszabb életüvé dicsőségét, hogy legsikerültebb, legpikánosabb és legéletteljesebb alkotásai egymásután, hosszú

¹. Atyja ugyanis, hiven a családi hagyományhoz, késes mester volt Langresben. (Champagne) Ford.

időközökben, némelyikük éppen az imént¹ kerültek elő oly magánkönyvtárakból vagy kézíratszekrényekből, melyek messze estek s hozzáférhetetlenek voltak. Minden ily felfedezés nagy csodálkozást és nagy örömet keltett az irodalmi világban. Minden egyes ily alkalommal még nagyobbnak tapasztalták, semmint azelőtt vélték. Így aztán koronként ismét és ismét rája irányult a figyelem, meg-megújuló bámulatnak tárgya lett a véletlen kegyéből, mely vele szemben így egy épp annyira ügyes, értelmes, mint a mennyire jóakaró barátnak szerepét játszta. A minek következtetéseken folyton erősödő és meg-megújuló hódolat odaadással övezte emlékét.

Egy más fajtájú hódolat, melynek már nincs semm irodalmi jellege, szintén nagy hévvel iparkodott őt dicsőíteni. Századunk közepe táján sokan végtelenül hálával teltek el iránta azért, a miért ő másoknál botrányosabban volt vallástalan és a leghatározottabb durvaságot állította az „egészséges philosophia“ szolgálatába. Ennek révén is csak szaporodott tisztelőinek serege.

Ma már úgy véljük, teljes egészében ismerjük és sokkal távolabb állunk a vallási viszálykodásoktól, melyek immár a nemzetnek legalacsonyabb rétegeire szorítkoznak, semhogy ne teljes higgadtsággal mondhatnánk róla ítéletet. Úgy tapasztaljuk tehát, hogy nagygyá teszi kifejtett munkássága; hogy philosophusi minőségében tekintve, tudásvágyról, értelmességről tesz tanúságot, olykor mélyreható, de gyakran zavaros, bonyolódott;

¹ Faguet e sorai még mindig nem veszítették el aktuális jelentőségüket. Így pl. a *Rameau unokaöcscsének* eredeti kéziratát évekkel e sorok írása után 1895-ben fedezték fel, úgy hogy ez a kézirat sincs még felvéve az Assézat-Tourneux-féle húszkötetes (1875—1879.) kiadásba. Ford.

hogy erős verveű, de igazi képzelet híján levő regény-író; hogy mint képzőművészeti kritikus kiváló ízlést s valósággal ritka és magasabb fajtájú művészi érzékenységet árul el; egyenlőtlen író, kinek néhány lapja remekmű, de kinek tulajdonképen rendes modora a véget nem érő, értelmetlen zagyvaságba vesző fecsegés. Legyen bátorságunk kimondani, hogy ő határozottan másodrendű jelenség. De azért bárki másnál igazábban képvisel egy bizonyos dolgot: a XVIII. század individualismusát, a mint az végül minden téren egész nyíltan és nyeglénvakmerőn érvényesülni törekszik, hogy, tán akaratlanul bár, mindent romba döntsen: így a társadalom, a vallás és erkölcs terén, semminek sem kegyelmezve e rombolás közepett, csak éppen az emberi ösztönöknek, melyeket jóknak tart, fel- és szétbontva az emberi társadalom közösségét, úgy térbelileg véve, közös gondolkozásmód gyanánt nyilvánuló alakjában, mint időbelileg véve, hagyományos gondolkozásmód gyanánt nyilvánuló alakjában. Bárkinél inkább, inkább mint Rabelais és Montaigne, végtelenül inkább mint Voltaire, sőt akár Rousseau, képviseli a „természet“ jogának visszakövetelését annak ellenében, a mit az emberek létezésük óta kötelességüknek vélték cselekedni, hogy a természettől különböző lényekké váljanak. Engedelmisség és odaadó ragaszkodás a természeti ösztönnel szemben, ez az ő alaplényege. A mi talán annyit is jelent, hogy ő teljességgel nem fogja fel ezt a természeti ösztönt. Mert szintén az *emberi* természetben gyökerezik, s ennek tán főigazságát és főajátságát alkotja az, hogy az egyéni ösztönt egy közös szabálynak, közös törvénynek áldozzuk fel a végből, hogy élhessünk és fentmaradhassunk, a mi, nézetünk szerint, még mindig legparancsolóbb szükséglete természetünknek.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU.

I.

J e l l e m e.

Jean-Jacques Rousseau, francia regényíró, született Genfben, 1712. június 28-ikán. — Élete a negyvenedik évig, sőt egész életének folyása valóságos regény. Már gyermekkorában elzüllik, kóbor életet él, minden esz-közt-módot végigpróbál, a legtisztességesebbektől kezdve a legkevesébbé tisztességesekig, vésnök és lakáj, zenész és vásárookra járó iparos, majdnem követségi titkárságig emelkedik s több ízben előkelő hölgyek kitarzott kegyencze, nem áll be ugyan koldusnak, de olykor némi tolvajlásra vetemedik, s mind e közben merengő, művészi lélek, végtelenül fogékony a természeti szépségek s az egyszerű örömek iránt, egy szemernyi nagyravágás sem bántja, nem ír, nem versel, koronként szilaj hévvel merül az olvasásba, mindig gyönyörűséggel szemléli az eget, a zöldtet, a vizet, vagy rajongva ápol lelke mélyén egy-egy ábrándot: így éri el érett korát. Egy fogékonnyabb érzékenységgű, termékeny képzeletű és szenvedélyes Gil Blas ifjúkora és nevelése ez, a minnek eredménye könnyen egy „Rameau unokaöccse“ lehetett volna,

még pedig a legrosszabb fajtából való. Így is egy lelki egyensúlyában meghibbant, de azért még korántsem hitvány ember lett az eredménye. Rousseau jó volt alapjában, nem ugyan erkölcsi alapot értve, mely egyáltalán hiányzott nála, hanem érzelmi alapot. Rousseau-nak nagyon jó szive volt. Bár gyöngé volt és semmiféle erkölcsi energiával nem rendelkezett, jó ember, szánakozó, könnyörületes szív; valósággal és nemcsak hangzatos szavakkal „felebaráti“ lélek. Ez első főjellemvonása, melyet sohasem szabad szem elől tévesztenünk. Rousseau jámbor őszinte-szívűség. Még cynismusa is csak naivságának egyik nyilvánulása, már a mikor nem dölyfének folyománya. Az első indulat, melyet Rousseauban mindenki ellenállhatatlanul kelt, természetes és ösztönszerű vonzódás, csupa bizalom, túláradó barátság.

Ő mindig azon kezdte, hogy imádásig rajongott bárkiért, a ki szívesnek mutatkozott hozzá. E tekintetben oly naivságot árul el, mely egyaránt szánalomra s tiszteletre méltó és megható. Ennek köszönhette az erős baráti vonzalmakat, melyeket másokban ébreszteni tudott s melyeket nem sikerült mindig tönkre tennie; épp úgy a szenvedélyes tiszteletet, melyet halála után is kelteni tudott maga iránt. Száz meg száz olvasója elmondta magában, a mit Staëlné mondott: „Én meg tudtam volna őt szelidíteni, vissza tudtam volna hozni s meg tudtam volna tartani“. Ily illúziót keltett ő s fog mindig kelteni, mert az ember, természet szerint, a dolgok alapjába hajlandó hatolni; már pedig nála az alap valóban nem más, mint szelid jóság és naiv gyöngédség.

Csak hogy ha ő jó volt, érezte is, hogy jó, a mi igen veszedelmes, ha hiányzik az alázatosság correctivuma. Már pedig ugyan honnan vette volna az aláza-

tosságot ő, ki hijával volt az igazi vallásosságnak, a primitív erkölcsi érzéknek, s oly erkölcsrontó ifjúkort élt át? A szerénység a józanságnak következménye, feltéve, hogy ezt a józanságot vallásos vagy legalább is erkölcsös nevelés nagyon hathatósan támogatja. Rousseauban árnya se volt a szerénységnek, s minthogy érezte, hogy ő jó, tehát az emberek legjobbjának tartotta magát, és ha egész szívéből merő jóság volt, viszont tetőtől talpig merő dölyf volt. Mint minden egyében, úgy dölyfösségében is naivságot, szenvedélyességet, exaltatiót tanúsít Ifjúkorában merengései közepett, midőn a madarak énekét hallgatta, arra gondolt, hogy az egész emberiséget keblére ölelje, de egyszersmind az öntetszelgés hevült elragadtatásával gondolt önmagára is, a maga jóságára, szelidségére, szívének gyöngéd és túláradó voltára, úgy hogy észrevétlenül aztán valóságos talapzatot alkotott magának, melyet később mindig lábai alatt érez, s melyen majd, egész ártatlanul, szinpadias állásokat vesz föl.

Vegyük ehhez a való iránti érzék teljes hiányát s a regényes képzeletet, melynek táplálásához minden hozzájárult, de melyet semmi sem fékezett. Az a regény, mely ugyan alacsony és picaro jellegű, de mégis csak regény, s melyet ő negyvenéves koráig, sőt azon túl is átélt, elméjébe s egész lényébe belevette magát, mélyreható s örökre szóló bélyeget nyomott reája. Ő soha semmit sem látott úgy, a milyen az tényleg volt. Egész negyvenedik éveig minden dolgot szebbnek látott, semmint az igazában volt; ez életkortól kezdve viszont meg rútabbnak látta, és ez mind fokozódott nála, a mint öregedett. S miként érett korunkban mindig vissza-vissza szokott térni egy-egy perczre előbbi lényünk, ő is gyakran, még érett

korában is fiatal korának szemével látott eleinte nem egy új dolgot, el volt tőle ragadtatva, hogy aztán egész hirtelen, minden átmenet nélkül öreg korának szemével lássa s borzongjon a rémülettől. De akár feketének, akár égszínkének láttatta a dolgokat, az ábrándozás szemüvege mindig ott maradt közte és a valóság közt, elváltította a dolgok körvonalait, megmásította színét.

Jó és őszinte szívű, döllyfös és regényes: ilyen volt ő, midőn elvégre az emberi társadalom körébe belekerült. Egész negyvenedik éveig kívül tartózkodott rajta. A kóborlás ugyanis éppen úgy hat az egyén fejlődésére, mint akár a magány. A ki utazgat, több embert lát mint más, de egyszersmind kevésbbé ismeri az embert mint más; mert a ki folyton változtat, mibe se hatol be mélyebben. Rousseau negyvenéves koráig különféle kalandokon és megpróbáltatásokon ment át, a nélkül azonban, hogy ezek révén tapasztalatra tett volna szert. A világ úgy vonúlt el röptében a szeme előtt s végtelenül mulattatta, de teljességgel nem ismerte a világot. Annak a Rousseau-nak, kit ismerünk, a társadalommal való érintkezéséből s az erre következő rettentő összeütközésből jött létre az a negyvenéven fölüli Rousseau, a ki gondolkozott és írt. Rousseau azzal a neveléssel érkezett Párisba, melyben az erdők s mezők ölen, gyalog kóborlásai, ábrándos merengései, könnyű szeretkezései közepett, még hatalmas és elbűvölő képzelete révén, részesülhetett. Olyan volt mint egy immár komorabb kiadású Lafontaine, mert beteg volt már, s már nyakába vette azt az ostoba, zsarnok és álnok élettársat, kiről én csak egy dolgot akarok megjegyezni, de ezt aztán egész biztos állítom, t. i. hogy Rousseau minden nagyobb hibáját ennek a nőszemélynek kell felrónunk; Lafontaine volt, kevésbbé könnyed természettel és már

aggodalmaktól zaklatva, de azért Lafontaine volt. Mindkettőnél ugyanegy életkor, ugyanegy helyen, vidéken s természet ölen nyert nevelés, ugyanoly őszinte-szívűség, ugyanoly dédelgető gyöngédség, ugyanoly regényes képzelet, ugyanoly szabados és csapongó olvasmányok, s a mit szintén ne feledjünk, mindkettőnél egyaránt hiánya az írói munkásság nyomainak egész a negyvenedik évig. — Őt is úgy fogadták mint Lafountainet, nagy előzékenységgel és rajongással. Ő pedig egész őszinteséggel és szenvedélylyel adta át magát az embereknek. Nem volt tapasztalata, hogy óvakodjék. Naivsága és jósága, valamint dolyfe is arra készítették, hogy ilyen jó barátokat, merő jó barátokat lásson mindama főrangú hölgyekben és főurakban, kik szívesen látták. Elfogadta vendégszeretetüket, nem sejtve, hogy ez szükségképen némi rabsággal fog járni. Nem is maradt el aztán a rabság, vagy legalább is bizonyos követelések nyüge. D'Epinayné¹ egy kis házikójában telepedett le, ebben úgy-e semmi különös nincs? Csakhogy aztán D'Epinayné kastélyába kellett futkosnia, mikor ez az asszonyság unatkozott, vagyis folyton-folyvást: már pedig ilyen viszontszolgálatról Rousseau nem is álmodott s tulságosan kemény feladatnak találta. — Azt meg sem álmodta, hogy majd efféle pont is akad a vele való szerződésben, melynek értelmében köteles lesz mintegy parancsszóra útitársként elkísérni D'Epinayné

¹ *Mme D'Epinay*, egy főadóbérlő neje, az akkori társadalomnak egyik legérdekesebb nőalakja, az encyklopaedisták barátnéja s némelyiknek kedvese, a ki úgy ebbeli minőségében, mint emlékirataival helyet követel magának a francia irodalomtörténetben. — Rousseau életében különösen nagy szerepet játszik. — La Chevrette-i kastélyának parkjában, egy kertilakban, az ú. n. Ermitageban helyezte el Rousseaut, ki tíz évig élt ott. *Ford.*

asszonyt télviz idején, egy fárasztó, szomorú és terhes útjában, minden munkáját abba hagyva, minden tanulmányát félbeszakítva érte. Megrökönyödik, — nem tudja mit tevő legyen, így aztán ügyetlenkedik, kibúvókat keres, s e közben kissé kétszínű viseletet tanúsít, miként majdnem mindig, valahányszor visszas helyzetbe jut, a minek végezetéül aztán sikerül magát megutáltatnia s elkergettetnie: ime így üt ki első érintkezése a nagy világgal. — Szerelmes egy különben igen kedves grófnéba, a ki nem viseltetik iránta ellenszenvvel, de a kinek korántsem szakmája a szerelmes *hősnő*, csak műkedvelő az érzelem terén, s a ki szintén magára hagyja, hogy saját erejéből huzza ki magát a bajból úgy, a hogy tudja, mikor a háztáj körében akadt árulkodónak vagy pusztán csak az embereknek szóbeszéde mindkettőjüket pellengérre állította; és Rousseau aztán igen gyarlón tesz eleget e feladatnak, meglehetősen lealázó lépések és levelek révén: ime egyike azon iskoláknak, melyeket ő legeleinte jár. — Keblére öleli az *Encyclopaedia* embereinek egész csapatát, — azt hiszi, hogy ezek az írók, kik úgy telve vannak szép érzelmekkel, nem kívánnak tőle szeretetnél egyebet; aztán mikor már késő, észreveszi, hogy nem kevesebbet követelnek tőle, mint feltétlen engedelmességet tanaikkal szemben, fegyelmükkel szemben pedig feltétlen alávetést, s hogy nagyon durván bánnak el mindazokkal, kik tőlük függetlenül mernek élni és gondolkozni: ime ilyen az egyik legelső élettapasztalata.

Így aztán, döllyfének és regényes képzeletének segélyével csakhamar odajutott, hogy megutálta az emberi társadalmat, melyre részemről nem mondom, hogy nem volt teremtvé, de sőt inkább, a mi még jóval nagyobb baj, melyre egyenesen rá volt teremtvé gyöngéd érzelmeivel,

csak hogy az a negyvenévi kóbor élet teljességgel nem készítette el reá. A ki misanthropnak született, annak nem okozhatnak szenvedést a társadalmi apró mizériák, míg ő, az őszinte szívű, gyöngéd s hozzá döllyfős ember épp annyit szenvedhetett azon szeretet miatt, melylyel természet-szerűleg viseltetett az emberek iránt, mint a mennyit ama sebektől szenvedett, melyeket az emberek rajta ejtettek, s ez a kétrendbeli fájdalom így egyesülve a kétségbeesésig gyötörte. Vegyük ehhez betegségét, mely olyan fajtájú baj volt, a mitől ingerlékenység és melancholia fejlődik ki az emberben; vegyük családi életét, melytől annyit szenvedett, noha gögje nem engedte, hogy e szenvedéseket beismerje, miként jósága nem, hogy miattuk panaszkodjék, sem gyöngesége, hogy megszabadítsa magát tőlük; s így aztán meg fogjuk érthetni azt az elmezavart, a mi Rousseaunak egyetlen egy barátja előtt sem volt titok, s a mit az orvosok határozottan üldözési mániának és nagyzási hóbortnak minősítenek, mely két baj mindig együtt szokott járni, s egymást táplálja; ime ilyen végső stadiumában Rousseau lelki állapota.

Ne feledjük különben, hogy eredeti complexiónk annyira erős szokott lenni, hogy az élet minden viszontagságai közt is megmarad bennünk; így Rousseauban is annyira erős volt az előszeretet az előkelő jóbarátok iránt, a pártfogók és jóltevők iránt, hogy ez a hajlam, mindennek daczára is és mindvégig, megmaradt benne, — hogy ő egészen élete végéig folyton kereste azokat az isszonytató s mégis bálványozott alárendeltségi viszonyokat, melyekbe mindig beleundorodott, s melyekért mindig újra meg újra rajongott, — hogy az a folytonos hányattatás a bizalom elragadtatásai meg a csalódás és harag rohamai közt annyira megrázta, hogy össze is törte gyöngé szervezetét,

s mind sötétebb kedélyállapotba, mind bosszúsabb elkese-
redésbe sülyesztette. Ha ezt elgondoltuk, nem fogunk
többé álmélnokodni azon, mint vegyülhet e különös philo-
sophusnak műveibe annyi édes illusio és annyi keserű
kiábrándultság.

Műveiben valóban az ő egyénisége testesült meg, s a
mi még ritkább eset, semmi más egyéb ezen kívül.
Ő mindenekelőtt a képzelet embere: minden műve meg-
annyi regény. Megírta az emberiség regényét, az *Egyen-
lőtlenység*-ről szóló értekezésben; meg a sociologia regé-
nyét, mely *Társadalmi Szerződés* címet visel; a nevelés
regényét, az *Emilt*; az érzelmek regényét, az *Új Heloiz*-t;
saját életének regényét, a *Vallomások*-at. És e regények
mindegyikébe teljes egészében beletette a maga egyéni-
ségét, gyöngédségét és dölýfét, gyöngédségének illusióit
és dölýfének illusióit, az egyszerű boldogság, a könnyű
erény, a testvéri ömlengés és ölelkezés eszményképét,
melyet gyöngédsége képzelt el, — valamint azt a heves,
engesztelhetetlen harczot, mibe dölýfe keverte a reális
társadalommal, melynek részéről — úgy érezte — rossz
fogadtatásban részesült, s melynek — e dölýf ösztöké-
lése folytán — lángoló satiráját alkotta meg, s mindig
ellenlábasa iparkodott lenni, lerombolására törekedett
hogy aztán újjáalkossa: a minek eredménye, végül
egy misanthrop optimista lett, egy satirikus kiadású
Sedaine, egy juvenális lelkű Szalézi Szent Ferencz, egy
béke és szeretet szellemétől áthatott forradalmár, —
mindez egy lángelméjű regényíróba foglaltan.

II.

„Értekezés az Egyenlőtlenségről.“

Az egész Rousseau bentfoglaltatik az *Emberek közti egyenlőtlenségről* szóló értekezésben. Ez az állítás oly köz-hely, melyet megadással ismétlek, mert magam is helyesnek tartom. Pedig némelyek kétségbevonták helyességét. Én mégis e felfogás mellett maradok, mint a melyet személyes meggyőződéselem alapján igaznak kell elfogadnom. Rousseau rossznak találja a társadalmat. Mondtam, miért. Ő plebejus, ki az előkelő körök embere vágyott lenni, az is volt, de úgy hitte, nem lehet az; e köröktől megvetettnek hitte magát s azzal állt bosszút, hogy kigyót-békát kiáltott reájuk, pedig nem szünt meg rajongani értük. (Ügyeljünk arra, hogy később az *Új Heloiz*-ban egy plebejust szerepeltet, ki egy patricius nőbe szerelmes, s kit emez viszonzszeret, elárul, visszasovárog és mindvégig szívébe zár. Az *Új Heloiz* egy házi-tanítónak Nyáréji Álma.) Ez időszerint még csak ott áll, hogy összeségében tekintse a társadalmat s mint ilyet borzasztónak találja. *S mégis az ember maga jó!* Rousseau érzi ezt, mert érzi önbecsét, a nélkül azonban, hogy ismerné is magát. Az ember jó, a társadalom gonosz; az ember jó, az emberek rosszak; az ember jónak született s úgy lesz hitványnya: ez a kettős eszme, bármily formába öltöztetve fejezzük is ki és fejezze ő ki, a Rousseau örökös gondolata. S ezt annál könnyebben elhihetjük, mert ebben egyenesen az ő lelke foglaltatik. „Az ember jó“, így gyöngédsége beszél: „az emberek rosszak“, ezt meg döllyfe mondja. Egész életén át ismé-

telgette ezt a két állítást, mert egész életén át nem szünt meg gyöngédsége és döllye szót emelni.

De mégis hogyan történhetett az a dolog? Hogyan válhatott a jó ember gonoszszá? Ki oldhatja meg ezt az ellentmondást? Itt aztán közbelép a reflexio s apránként, noha különben elég gyorsan, felépül a rendszer. Rousseau, a nélkül, hogy erről számot adna magának, saját magából indul ki okoskodásával, tehát így okoskodik: „Én magam is jó voltam. Negyven évet töltöttem el jóságban, mely jóság nekem könnyű és igen kellemes vala. Mióta találhatok én magamban gyűlölködő és gonoszkodó gerjedelmeket? A mióta beléptem az emberek társadalmába. Ha valóban olyan vagyok, úgy ők rontottak el engemet. S az egész emberiségnek ugyanilyen átváltozáson kellett keresztülmennie. Az ember jónak született (mert e felől már biztos vagyok); gonoszszá társadalmi lénynek alakultával változott. Ez a morális baj tévedés szülötte. Az emberiség tévedésbe esett rendeltetése felől, csalódott hivatását illetőleg. Azt hitte, arra van teremtvé, hogy társadalmi állapotban éljen. Természeti állapotban kellett volna maradnia. Ennek a természeti állapotnak egykor léteznie kellett. Létezett is. Újra meg kell találnunk s vissza kell térnünk hozzá. Századok választanak el tőle? Mitsem tesz! Különben sem igaz ez állítás, mert ugyan mi az a tán hat- vagy hétezer év az idők végtelenében? Minden valószínűség szerint nem több, mint egy rövidke pillanat. Csak tegnap óta, egy napig tartó megtévelyedés következtében történt az, hogy magunk dugtuk be kezünket abba a bilincsbe, mely most úgy szorít, s mely ingerlésével oly rosszakká tesz bennünket. Térjünk vissza a természeti állapothoz. Töröljük le az emlékezet táb-

lájáról a történetet, e rövid megtévedést, az emberiségnek ez egy éjszakai rossz álmát!

Ez egészen új eszme volt, s egyszersmind nagyon régi; csak új alakba öltöztetése oly gondolatnak, mely réges-régóta élt az emberek közt. Az őseredeti paradicsomnak és a bünbeesésnek eszméje ez. Az ember jónak és boldognak született. Csak ilyennek alkothatta a természet. De az ember aztán *valami újat akart kitálatni*, egy más, új állapot után vágyott. Vesztére tette, mert elbukott. Ettől kezdve örökösen arra irányul törekvése, hogy felemelkedhessék bukásából s visszatérhessen eredeti állapotába. Ez az eszme, mely majdnem ösztönszerű az embernél, egyaránt támaszra lel eszünkben s érzelmünkben. Azon érzelem, mely mindenünkben ez eszmének táplálására szolgál, kétségkívül nem más, mint a boldog, a gondtalan és ártatlan gyermekkor emléke (noha meg kellene gondolnunk, hogy a boldog gyermekkor a társadalomnak egyik, és pedig legnagyobb jótéteménye, drágán szerzett vívmánya századok hosszú sorának, melyek a gyöngé számára némi biztonságot tudtak teremteni). Az a racionális eszme pedig, mely e conceptio alapján rejlik, az ember örökös nyugtalanságának eszméje. Mindegyikünk érzi a bajokat, melyeket a változás utáni vágy vont fejünkre, a nélkül azonban, hogy azt is fel bírná fogni, mily rettentő baj háramolhatnék ránk az örökös mozdulatlan-ságból. Rendesen arra a végkövetkeztetésre jutunk, hogy bizony jobb lett volna mindegyikünkre nézve, ha szépen nyugton maradunk helyünkön, s aztán ebbeli gondolatainkat általánosítva, arra a meggyőződésre jutunk, hogy az emberiség azért küszködik s gyötrődik úgy, mert egy napon nem volt már maradása, jobb után tört,

kimozdult helyéből és nekiindult. Miért nem maradt veszteg?

Bármint vélekedjünk felőle, ez az eszme valóban a Rousseau eszméje. Találkozik a bűnbeesés theologiai eszméjével, vagy, a mit nagyon hajlandó volnék hinni, emennek éppen valamelyes homályos reminiscentiája a Rousseau felfogása. Kezdetben, Isten kezéből kikerültekor ártatlannak látja az embert, a ki aztán saját hibájából, de mégsem, hisz akkor nem lett volna egészen jó, tehát: elméjének megtévedése folytán rossz útra lép, melyen sokáig megmarad, úgy hogy immár megváltóra van szüksége, s ez a megváltó nem más lesz, mint Rousseau maga.

Ügyeljük csak meg, mennyivel közelebb áll ő a theologiai felfogáshoz, semmint kétségkívül hitte. Mert az ő rendszere értelmében az ember bűnbeesése nem más, mint társadalmi állattá változása, de a mivel egyszersmind a tudománynak meghódítása is járt, a mire oktalanság volt az embernek vállalkoznia. Az *irodalomról, tudományról és művészetről* szóló értekezés, mely sokkal kevésbbé jelentékeny, mint az *Egyenlőtlenségről* szóló s majdnem gyerekes, mindazonáltal emennek egyik fejezete. Helytelen cselekedet volt az emberektől, hogy társadalomban akartak élni; de nem kevésbbé volt helytelen tőlük az sem, hogy *tudni akartak*, hogy gondolkozni akartak. „Az olyan ember, a ki gondolkozik, megromlott állat.“ Egyszerűség, tudatlanság, ártatlanság és nem társulékony szellem: ezek az emberi boldogság igazi feltételei.

Az ember nagyon sokáig megvolt ebben az állapotban; de aztán kiszakította magát belőle, mint mondám, megtévelyedésből, s egyszersmind félhibából is, a mi alatt bizonyos igen rosszul értelmezett restséget és nem-

bánomságot tessék érteni. Az ember azt hitte, hogy a társadalmi állapotban nyugalomra és üres időre tehet szert. A természeti élet nehéz sor: ott mindenki közvetlen tartozik utána látni a maga és gyermekei fenntartásának. A társadalmi állapot pedig munkafelosztás, mely mindenkinek lehetővé teszi, hogy a maga kötelességének teljesítése után a községre bízva magát, egyet pihenjen s lélekzetet vegyen. Ez mind nagyon igaz; csak hogy a társadalmi állapot oly szenvedélyeket fejleszt ki, vagy jobban mondva teremt az emberben, melyeket emez nem látott előre, s melyek aztán teljesen megfosztják mindama nyugalomtól. A nagyravágyás, kapzsiság, féltékenység, a puszta verseny, az önszeretet, mik az imént még mind nem léteztek s most már léteznek, több erőfeszítést követelnek az embertől, mint a mennyitől a társadalmi biztonság és a kifogástalan társadalmi rend megkiméli. Éppen úgy a tudomány, művészet s irodalom mind az emberi restség találmányai, de melyekkel ez csak kudarczot vall, mert ellene fordulnak. Az első tudományok kitalálásának az volt a végcélja, hogy az ember jobban birjon e földön egyet s mást előrelátni, kimérni, kiszámítani, kényelmesebben tudjon berendezkedni, s következőleg egy-egy pillanatnyi szünetet élvezhessen; az első mesterségek, mint az utazás, hajózás, bányászat, földművelés kitalálásának az volt a végcélja, hogy legyen valami a padláson és a csűrben, ne kelljen mindennap vadászni menni; az irodalom s a művészetek ¹ kitalálásának pedig az, hogy legyen

¹ A legtágabb értelemben véve e kifejezést, Faguethnál ugyanis *arts d'agrément* áll, a mi alatt a franczia nemcsak a nagy művészeteket (festészet, zene stb.), sőt nemcsak a táncz, de a lovaglás, vivás stb. *művészetét* is érti.

mivel élvezetessé tennie az így nyert fegyverszünet per-
ceit. De az ember azt már nem is álmodta, hogy ezek
az ő szabaddá tételére szánt eszközök elnyomó és ab-
sorbeáló hatalmakká, valóságos zsarnokká fognak át-
változni vele szemben, azon varázserő folytán, melyet
szükségképen gyakorolniok kellett, — hogy a *civilisatio*
jön létre általuk, ez az őrzöngő rohanás-fajta egy oly
eszmény után, mely folyton hátrább vonul az őt el-
elérni akaró elől, s mely *civilisatio* attól, ki vele bár
csak lépést akar tartani, már roppant erőfeszítést és oly
önmegeőrltetést kíván, mi szakadatlan beteges állapotot
eredményez, mindig teljesebbé, tökéletesebbé iparkodik
válni s önkívületben magával ragadja az embert, ennek
mind gyötrőbb fáradaimakkal kell küzdenie s rajongása
mind aránytalanabb lesz erejéhez képest. Rengeteg téve-
dés rejlik ebben az emberiség részéről, melynek tehát ez
útról vissza kell térnie.

De vajjon visszaszerezheti-e őseredeti állapotát? Bi-
zonyos tekintetben nem, bizonyos tekintetben pedig igen.
sőt még jobb állapotba is juthat. Az emberiség tudat-
lanságból volt erényes s boldog volt a nélkül, hogy erről
tudomása lett volna. Hosszas tévedéséből, melynek em-
lékét korántsem kellene elfelednie, azt a hasznot merit-
heti, hogy most már saját választásából térhet vissza az
őseredeti állapothoz, mint olyanhoz, melynek így más egyéb
felett előnyt ad s melyet kellő értéke szerint becsül. Már
nem fogja pusztán csak elviselni ezt az állapotot, de
ragaszkodni is fog hozzá; nem fogja pusztán csak végig-
élni, de gondolkozni is fog végig élése közben; s ez az
állapot már nem pusztán csak állapot lesz, hanem ezen-
fölül még egy eszme, egy akarat megtestesülése is. S
azon őskorszaknak valamennyi becses jó oldala meg

lesz található, melyek épp oly becsesek lesznek, azonfölül még nemesebbek is, a mennyiben az emberiség érezni fogja értéküket. Az egyszerűség egyszersmind a dölýfnek megvetése lesz, a tudományosság a tudás megvetése, a társulni nem akarás a hiúságok és nagyra-vágyás megvetése, és az ártatlanság erény lesz. Ebbe a harmadik állapotba kell eljutnunk, mint a mely előbbre-haladás, még pedig nemcsak a másodikkal, de sőt az elsővel szemben is.

Így esik az, hogy Rousseau, noha hátat látszik fordítani saját korának, inkább saját korának embere, mint bárki más; mert az ő visszafordulása előbbre haladás, még pedig a legnagyobb, melyet az emberiség tehet, s ő képesnek is hiszi rá az emberiséget; mert az ő tőle képviselt visszahatas ugyan heves erőfeszítéssel vissza akarja menni a már megtett utat, de oly szándékkal, hogy aztán ismét előre haladjon, ha az igazi utat megtalálta, s ő lehetségesnek tartja az ilyen utazást; mert az ő irtózása az állítólagos tökéletesbülhetésünktől nem egyéb, mint szeretet a mi tökéletesbülhetésünk iránt, melyet ő igaznak vélt; ő nem úgy tesz mint a többiek, kik az embert jónak s még jobbá válónak tartják, ő az embert jónak, aztán megromlottnak és megjavúlhatónak tartja; jónak, elbukott-nak, de fölemelkedni bírónak; a mi annyi mint megkét-szerezett hittel s raffinált biztossággal hinni tökéletes-bülhetésünkben.

Az aztán nem lehetetlen, hogy e kerülő út választásában szintén része volt a Rousseau misanthropiájának s abbeli törekvésének, hogy a maga korát mennél jobban befeke-títse; sőt valószínű, hogy tán éppen ezek a mozzanatok sugalmazták kissé ezt a rendszerét. De azért nem kevésbbé tény, hogy ez Rousseaunak alapvető, eredeti, mély eszméje;

az egész Rousseau benne foglaltatik; csudálom, hogy akadnak, kik ebben még kétkednek. Hagyján, ha csak az *Irodalom- és tudományról* szóló értekezésben volna található, meg az *Egyenlőtlenségről* szólóban; de (*Emil* után) a *Monseigneur de Beaumont*-hoz intézett *Levélben* is újra tárgyalja, még pedig mesteri egybefoglalással; s midőn így újra tárgyalja Rousseau, formálisan utalja olvasóját az *Egyenlőtlenségről* szóló értekezésre, melynek — saját állítása szerint — csak folytatása *Emil*. Különben is Rousseau valamennyi művében benne rejlik ez eszme (az egy *Társadalmi Szerződés* kivételével) s valamennyinek, úgyszólván, alapja és középpontja.

Ez eszme merő hypothesis, merő regény. Mindazt feltételezi, a mi még csak bebizonyítandó. Csakis azért számol a tényekkel, hogy mindazokat tagadhassa, melyeket ismerünk. Rousseau határozott szavakkal mondja: „Én a tényeket mind mellőzöm.“ Nos hát akkor mi marad? Oly *antinomia*, melynél az egymásnak ellentmondó két tétel közül az egyik pusztán a képzelet találmánya. Rousseau így szól: „Az ember jónak született és mindenütt rossz. Oldjuk meg ezt az ellentmondást!“ Miként később még így szól: „Az ember szabadnak született és mindenütt bilincset hord.“ Ép oly jogosan szólhatna akár így is: „Az ürü húsevőnek született és mindenütt füvel él. Magyarázzuk meg e csudás változást.“ Azt az egyet nem lehet tagadnunk, hogy semmiféle történeti ismereteink nincsenek a természeti állapotban élt emberről, s ennél fogva tehát, a nélkül hogy tagadni akarnók ez állapotot, egyszerűen nincs mit foglalkoznunk vele. Mint okoskodási érv, nem létezik számunkra. Arra buzdítani, hogy mint valamely, a jövőben megvalósulandó eszmény után törekedjünk utána, az tán még megengedhető; de úgy buz-

ditni az elérésére, mint valami visszatérésre, a múlt visszaállítására, ez annyi mint oly hibát követni el az érvelés principiumában, mely azt eleve tönkre teszi. A hangyákról mindössze azt tudjuk, hogy csak bolyokban élnek; a méhekről, hogy csak kasban élnek, az emberekről pedig, hogy csak társadalomban élnek. Miként Rossi¹ mondá: „az ember úgy él a társadalomban mint a hal a vízben.“ Azt tételezni fel róla, hogy másképen is élhet, ez lehet különben igen érdekes gondolat, de csak regényíróhoz illő. Az *Értekezés az egyenlőtlenségről*, mely egyébiránt Rousseaunak az a műve, melyben legtöbb a még ujdonat-új, üde és természetes eredetiség, a verve és a képzelet, mindössze csak egy oly Swift-féle történet, melyben maga a szerző is valóban hisz. A sociologia *Astrée*-je ez.

Tessék elolvasni, nagyon ajánlom; nem fogom itten tartalmát részletezni. Az emberiségnek az a története, mely benne vázolja van, nagy költőre vall, de a kiben nem lakik kiváló psychologus. Itt-ott az emberi természetről nagyon helyes eszmék cikáznak át e szakadatlan képzelgéseken, de aztán egész eredménytelenül ismét eltűnnek. A szerző semmit sem von le belőlük. Például megmondja, hogy a primitiv ember egoismus és altruismus, de ennél egy szóval se mond többet; pedig erre a felfogásra egy egész rendszert lehetne felépíteni. Hanem aztán teljesen elhagyja az altruismust és egyedül a tömegek rosszúl felfogott egoismusának meg néhány körmönfont ember csalásának tulajdonítja a társadalom kitalálását. Mindebben kevés az összefüggés, mindez kevés logikával van fejlesztve s rosszúl van egy egészsze összeforrasztva.

¹ Rossi (1787—1848) olasz jogtudós s államférfi, egy ideig tanár a párisi egyetemen. Ford.

Nem marad tehát egyéb mint a mű általános iránya. Ez pedig nem más, mint a melyet már jeleztem: az a meggyőződés, hogy az ember legalább is *túlságosan* társadalmi lény; hogy a társadalmi állapotot legalább is a minimumra kellene szorítani; vissza kellene térni, ha nem is a családok szerinti elszigeteltséghez, de legalább is a törzs, a *clan*, a kis község rendszeréhez; hogy ez által kevesbednék mind a feladat terhessége, az erőfeszítés intensitása, mind az emberek közti egyenlőtlenség rengeteg volta; hogy így gyöngülni fognának a mesterséges szükségletek, dicsőség, fényűzés, nagyvilági élet, művészeti élvezetek; hogy így az ember egy oly félállatiság állapotához vezetődne vissza, mely még mindig intelligentiával rendelkezne, mindenek felett pedig egészséges, békés, nyugalmas, jóságos indulatú volna, s mely az ember természeti állapota, mindenesetre boldogsági állapota. — A többi művek olvasását, akár el is lehetne hagyni. Kivéve a *Társadalmi Szerződést* (bár még ez sem feltétlen kivétel), Rousseau egész életén át nem tanított egyebet, mint a mit most hallottunk tőle.

III.

A „Levél a Színházakról.”

Ugyanezt tanította és hirdette a *Színházakról* szóló *Levelében* is, oly megvesztegető, az igazság látszatával ható ékesszólással, mely nagy mesterre vall. A hivatásos vitázó író biztos szemével, melynek ő sohasem volt híjával, jól észre tudta venni azt a különösen érzékeny helyet, hová sujtania kellett. Ha az irodalom a civiliz-

záció legteljesebb kifejezője, úgy a színiköltészet leg-szélsőbb s mintegy legélesebb kifejezője az irodalomnak és az irodalmi állapotnak. A mesterkéeltség itt éri el legvégső határát. Az ember itt nem elégszik meg annyival, hogy művész legyen, hanem saját maga is a kifejezés eszközének áll be. Művészi alkotást hoz létre és maga végigjátsza. Egy szobrot gondol ki, megteremti; és ez a szobor ő maga, oly talapzatra állítva, melynek színpad a neve. Egy nagyszabású költeményt gondol ki, megírja és ezt a költeményt átéli mesterségesen, tetteteli magát, hogy átéli ott, a színpadi diszletek közt. Az ember, ha idáig jutott, a lehető legtávolabb esett a természeti állapottól, már fel-téve, hogy ez állapot létezik. Egészen merő művészet már, merő mesterkéeltség, merő játék. A civilizált embernek ez a legszélsőbb, legraffináltabb mulatsága; Rousseau szemében tehát okvetetlenül a legvégső elfajulás.

Csakugyan így is hiszi és egész szívvel-lélekkel hirdeti országnak-világnak. Az ő szemében a színház rossz erkölcsök iskolája, mely vagy könyekre fakadva, vagy nevetve erkölcsünk megrontására tör. Az embereket mindig erőszakos és szörnyűséges helyzetben állítja elénk, akár szenvedélyeiket, akár nevetségességeiket ábrázolja s a hozzászoktatás és az utánzás ösztöne révén arra tesz bennünket hajlandókká, hogy mi magunk is ilyenek legyünk a reális életben. Így csavarja el az emberi természetet, újjá gyúrja, hogy különösebbé, bizarrabbá tegye, semmint volt. Az ember, kit a társadalom már egy ízben depravált, most még egyszer átesik e bajon a színház révén, és az így megrontott emberekből alakul aztán a holnap társadalma, s az így alakult társadalom sugalmazza aztán a következő nemzedék színiköltészetét, és

így tovább a végtelenig. Íme ez a vezérgondolat a *Színházak*-ról szóló *Levél*-ben.

Még ha el is fogadjuk Rousseau elméletét a maga összességében, gondolata itt erősen kifogás alá eshetik. Nem azt kellett volna mondania: „rossz erkölcsök iskolája“, hanem: „mesterkelt erkölcsök iskolája.“ Ha így kiigazítjuk, nagy valószínűséget nyer gondolata. Az utánzási ösztön révén a színház okvetlen hozzá szoktatja az embereket, hogy oly érzelmeknek adjanak kifejezést, melyeket teljességgel nem éreznek. A színpad az életet utánozza, de az élet is utánozza a színpadot. A színpad bizonyos szenvelgést, a hypokrisisnak egy nemét idézi elő. Ennyit igaznak fogadhatunk el. Más kérdés aztán annak szabatos megállapítása, ha vajjon a színpad által így nyújtott mesterkelt erkölcsök valóban rosszak-e, és képesek-e arra, hogy, ha — a mint megesik — a szenvelgés fokától a megszokás fokáig erősülnek s a megszokás révén lényünk mélyéig hatolnak, emezt megrontsák. Csakhogy ezt nagyon nehéz ám bebizonyítani. A színpad oly módon ábrázolja a közönség elé tárt erkölcsöket, hogy könnyen megérthesse az a csomó ember, mely ott egybegyűlt, s hogy ennek helyeslésével találkozhasanak. A nélkül, hogy mint némelyek tették, odáig mennénk, hogy azt állítsuk, hogy az így egybegyűlt emberek csak az oly erkölcsöket fogadják el és helyeslik, a melyek jók, (ebben az állításban sok a csöndes naivság,) azt elhihetjük, hogy az így egybegyűlt emberek csak a közepes, átlagos erkölcsöket képesek könnyen felfogni. A színpadon előadott bűnök réttentősege és nevetségek túlsága hiában akar „felültetni“. S aztán az is áll, hogy ha azt akarja az író, hogy gyorsan felfogjuk az elénk állított személyeket, úgy ezeknek *alap-*

lényegükben nemcsak hozzánk hasonlóknak kell lenniök, a mi magától értetődik, hanem az emberi jellemvonások közül csak az oly általános természetűekkel szabad felruházva lenniök, melyek nagyon sok, végtelen sok egyénnel közösök. Ez szükségessége, sőt feltétele a drámaírás művészetének, oly létezési módja, mely nélkül nem érné el legelső célját, mi kétségkívül nem más, mint az, hogy rögtön megértsék a nézők. Ebből kifolyólag tehát, mindent összevéve, az erkölcsöknek bizonyos *át-laga* az, a mit a színpad nyújt. Már pedig ha tény, hogy a színpad a tőle ábrázolt erkölcsöket lassanként átoltja belénk, úgy ebből az következne, hogy tehát nem rontja meg az erkölcsöket, nem is tökéletesbiti, hanem bizonyos tekintetben egyenlősíti és egyszintűvé teszi. Az által, hogy az átlagos erkölcsök utánzásából származó mesterként erkölcsöket ültet át belénk, arra tehet hajlandókká, hogy oly erkölcsöket sajátítsunk el, melyek mindenkivel közös erkölcsök.

Nagyon valószínű, hogy így is áll a dolog. És Rousseau-nak igaza van: a színpad is úgy cselekszik, mint a társadalom, csak hogy sem a színház, sem a társadalom nem depraválja az embert; mind a kettő csak *emberiessé teszi*, a szó tulajdonképeni értelmében, embertársához hasonlóbbá teszi, mert ehhez közelebb hozza. Az úgy a jóban, mint a rosszban nyilvánuló eredetiség, kivételesség az, a mit a társadalom elnyomni iparkodik az embereknél, és pedig azáltal, hogy őket — úgy szólván — egymáshoz hozzáköszörüli. Az eredetiség, a kivételesség az, a mit a színház azáltal, hogy teljesen mellőzi ábrázolásukat, feledtetni iparkodik s tán idő folyta-val el is enyésztet. Azt a kérdést kellene tehát most már tisztáznunk, vajjon az emberiségnek ez az egyszintűvé

tétele nem hanyatlása-e tulajdonképen, s vajjon károsabb vagy előnyösebb volna-e az emberre nézve a jóban, illetőleg a rosszban való erős kivételek meghagyása, s vajjon ebben az esetben az előbbi vagy az utóbbi fajtájúaknak uralomra vergődésére lehetne-e kilátás. De Rousseau nem ebbe az eszmekörbe helyezkedett s nekem nincs miért vele foglalkoznom. Csak arra kellett rámutatnom, miért ítéli Rousseau a színpadot kártékonynak, s azt érintenem, miért kell inkább semleges természetűnek tartanunk.

Egy másik szempontból véve, Rousseau oly elméletet állít fel, mely teljességgel eredménytelen marad, mint-hogy nem egyéb circulus vitiosusnál. A színiköltészet védőit azzal kívánja megczáfolni, hogy figyelmezteti őket, hogy a drámaíró „a helyett, hogy maga szabna törvényt a közönségnek, ettől kap maga is“, hogy „a szerző a nézők érzés- és gondolkozásmódjához, kora erkölcsiéhez alkalmazkodik“, hogy „egy sikerült szindarab sohasem botránkoztatja meg korának erkölcsiét“, s ebből azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy a színiköltés korántsem javíthatja az izlést, melyhez alkalmazkodnia az első és főszabály reája nézve. S erre mindjárt hozzáteszi, hogy a jó szeretete benne van szívünkben, hogy benső meggyőződésből kifolyólag hiszszük és valljuk szeretetreméltónak az erényt, és hogy valóban a színiköltés nem kelthetne fel bennünk oly érzelmeket, melyek nem volnának meg bennünk. Mindez nagyon helyes; de ha az emberek természetből fogva jók, s ha a színiköltés nem nyújt nekik egyebet, mint a mit éppen ők sugalmaznak a színiköltésnek, miként adhatna ez nekik rossz leczkékét s honnan szedhetné a mérget, melyet beléjük csepegtessen? Itt tehát nem egyébbel van dolgunk, mint

egyik különleges példájával annak a nagy ellentmondásnak, melyet Rousseau képvisel. Ő mindig két dolog mellett kardoskodott: egyfelől a mellett, hogy az ember jó, másfelől pedig, hogy a művészet megrontja. De vajjon honnan ered a művészet, ha nem az embertől? Rousseau sohase magyarázta meg világosan, miként találhatta ki a magában véve annyira tökéletes ember azt a sok mindent, a mi őt oly borzasztóvá silányította, miként sohase magyarázta meg azt sem, hogy a természeti állapotban született ember miként hagyhatta oda ez állapotot; ez utóbbi kérdés egyébiránt az előbbivel teljesen azonos.

Részemről korántsem akarom kicsinyleni a Rousseau skepticismusát a színpad állítólagos erkölcsjavító hatásával szemben, ha elgondolom, mennyire naiv hittel — hogy rosszabbat ne mondjak — viseltettek vagy szenvedtek viseltetni egy Voltaire és egy Diderot a színpadnak az erkölcsökre gyakorlott üdvös és bámulatos hatásai iránt. Mindazonáltal, ha nem is megyek odáig, hogy az erkölcs iskolájának tartsam a színiköltést, mégsem tagadhatok meg tőle teljesen némi üdvös hatást, bármennyire könnyed, bizonytalan, majdnem észrevehetetlen is az. Felettébb könnyű ellenérv az ily beszéd lényege: a színpad még senkit sem javított meg. Hogyha a színpad nem javította meg éppen ezt meg ezt a romlott vagy nevetséges, vagy bamba embert, az az oka, mert az illetők nyilván nem ismertek azokban az alakokban önmagukra. De azért nem kevésbbé tény, hogy a színiköltés valamiféle egyetemes légkört, oly közvéleményhangulatot teremt, oly *milieu*-t, mint tudományos nyelven mondani szokás, mely talán még sincs minden hatás nélkül, ha nem is a veséig romlott vagy egészen tök-

fejű emberekre, de legalább azokra, kik félúton vannak, hogy ilyenekké váljanak, vagyis *mindenkire*. Rousseau elismeri, hogy a színpadnak a divatos felfogás szab törvényt. Nos ezt a „divatos felfogást“ a színpad vissza-szolgáltatja a közönségnek, még pedig „fejlesztve,“ mint ugyancsak Rousseau mondja, fokozva, élénkebbé téve, ragyogó ötletek vagy megkapó típusok és jellemek alakjában. Közmondásokat teremt és tulajdonnevekké kereszteli el a bűnöket. Tartuffenek nevezni el a képmutatást, feltéve különben, hogy az illetőnek elég tehetsége van arra, hogy ez alakját halhatatlanná is tegye, készségesen megengedem, hogy elvégre nem valami nagy dolog; de tessék elhinni, hogy azért mégis több a semminél.

Így aztán ebből a divatos felfogásból, midőn ez így a színpad által megerősítve, megélénkítve s mintegy megvilágítva a közönséghez visszatér, oly közvélemény képződik, mely legalább némi nyomást gyakorol az emberek viselkedésére. Az emberek ezután már kissé erősebb alakban gondolják azt, a mit addig is gondoltak, s tán egy kissé inkább cselekszenek úgy, a hogyan gondolkoznak. Már pedig némileg összhangzóbbakká tenni az emberek cselekedeteit gondolkozásuk módjával s így némileg elütőbbé tenni szenvedélyeiktől, ez, ha — megengedem — nem is valami felette nagy morális haszon, de mindenesetre morális haszon. A színpad pedig ezt cselekszi. Engem magamat ugyan nem javít meg, de némileg közreműködik abban, hogy az emberek gondolkozás-módja józanabbá váljék, a mi aztán reám is visszahatással van. „Azt mondjátok, hogy még senkit sem javított meg; ám legyen, *de hiszen nem is az a végcélja, hogy egy valakit, hanem hogy mindenkit megjavítson.*“ Augier Emil-

nek ez a mondása¹ igen helyes. Ennél okosabbat nem mondhatni a színpad érdekében, ha egyaránt távol akarunk maradni a túlságos bizalom, miként a túlságos megvetés szélsőségétől.

Végül még csak egy szót. Az embereknek szórakozásra van szükségük. Abban én nem igen kételkedem, hogy az elme efféle időtöltései nem sokkal emelkedettebb jellegűek és nem sokkal üdvösebb hatásúak, mint az érzékek időtöltései; de annyit mindenesetre elismerhetünk, hogy valami kevéssel mégis nemesebb természetűek. Irodalom és művészet mégis majdnem több valamivel mint merő mulatság, már a contemplatio körébe kezd emelkedni; a tőle nyújtott élvezetek már mintegy félig önzetlen jellegűek. Ha ennyit nekem megenged az olvasó (az *Irodalomról és Művészetekről* szóló értekezés szerzője, jól tudom, ennyit sem fog megengedni, de én már csak végigfejem eszmémet, s aztán majd visszatérek), akkor arra figyelmeztetem, hogy a művészet valamennyi formája közül a színpad már természeténél fogva az, a melynek legtöbb eshetősége van mentnek maradni attól, hogy demoralizáló legyen. A színpad egybegyűlt emberek tömegéhez szól. Igaz, túllőnénk a célon, ha azt állítanók, hogy az így egybegyűlt emberek mind nemesen fenkölt szelleműek; de annyi bizonyos, hogy az így egybegyűlt embertömegben több a szeméremérzet, mint a mennyi az egyesekben külön-külön volna; bizonyos, hogy az így egybegyűlt emberek megkívánják, hogy az író tiszteletet tanúsítson velük szemben. A nyilvános helyen megjelenő embernek arczába kergeti a vért az, a mi rosszat ő magában la-

¹ A *Szegény Arszlánnok* előszavában.

Szerző.

kozni érez, s nem tűri meg, hogy a művész éppen erre a rosszra iparkodjék hatni, vagy legalább nem tűri, hogy cynikusan tegye. A miből következik, hogy minden művészetnek van valami gyanús hátsó kamarája, valami szégyenletes rejtékmuzeuma, mindegyiknek, festészetnek, metszésnek, szobrászatnak, költészetnek, régényirodalomnak, mindegyiknek, csak éppen az építészetnek és a szinköltésnek nem, mert ezek mindketten oly művészetek, hogy nem létezhetnek nyilvánosság és teljes világosság nélkül.

Ha tehát valaki, mint ezt Rousseau meg is teszi, az irodalmi és művészeti szórakozásnak mindenféle fajtáját visszautasítja, ez ellen semmi kifogásunk nem lehet, ha csak az nem, hogy az így unatkozó embertől joggal félhetünk; de ha egyszer megengedjük az embernek az efféle mulatságokat, úgy ezek valamennyie közül a szinpad a legjobb, vagy ha tetszik, a legkevésbé rossz. Tehát éppen az volna rendjén, hogy az a rideg moralista, mikor valamennyi művészettel szemben bizalmatlansággal viseltetik s valamennyit kárhoztatja, majdnem kivételt tegyen a szinpaddal szemben. Rousseau éppen ellenkezőleg jár el, mert, mint mindjárt eleinte mondtam, ha a szinköltés tán valamennyi művészet közt a legkevésbé kártékony, egyszersmind legragyogóbb, legmegvesztegetőbb és legélénkebb kifejezője mindannak, a mi művészet és irodalom, civilizált és nagyvilági élet; éppen a művészet, a civilizált és a nagyvilági élet az, a mit benne Rousseau bizonyos haraggal és nyugtalankodással üldöz.

IV.

E m i l.

Ugyanezeket üldözi *Emil*-jében is, ha nem erősebben, de mindenesetre még közelebbről szorítva, ostromolva őket. *Emil* paedagogiai regény, mely annak kimutatására és bizonyítására van szánva, hogy nem kell oktatni: ez egészen következetes, tekintve a Rousseau egyetemes rendszerét. A társadalom megrontja az embert, következőleg a nevelés csak depraválhat, mert a nevelés nem egyéb, mint annak mestersége, hogy a gyermeket azon társadalom színvonalára emeljük, azon társadalommal érintkezésbe juttassuk, a melyben született. Nos éppen erre a színvonalra nem szabad őt *lealacsonyítanunk*, és éppen ettől az érintkezéstől kell őt megkimélnünk, legalább addig a perczig, a melyben ennek káros hatásai ellen immár fel lesz fegyverezve. Főteendők tehát elszigetelni a gyermeket, elkülöníteni az emberek társaságától, a gyermekek társaságától, *sőt még a családtól is*. Azok a kifogások, melyeket akár egy Rabelais, akár egy Montaigne vagy Fénelon ellen rendesen emelni szoktak, itt többé már nem volnának helyükön. Ez íróknak joggal vethetni ellenük, hogy a náluk szereplő nem nyilvános nevelési mód, az oly teljhatalmú házi nevelő által való nevelés, minő a Ponocratesé vagy a Mentoré,¹ már természeténél fogva annyira kivételes dolog, hogy sem mintául, sem például,

¹ Ponocrates a Gargantua nevelője Rabelaisnél, Mentor a Télémaqueé Fénelonnál.

sőt még hasznos útmutatásul sem szolgálhat, hogy ez a nevelés olyan, milyenben csak a mágnások vagy uralkodók gyermekei szoktak részesülhetni, s hogy ezek az írók a kérdés megoldásánál nem kevesebbet mellőztek, mint magát az egész kérdést. A kritika törvényszékének szintén ily elutasító végzését olvashatjuk rá a Rousseau fejére is, bármennyire tiltakozzék; csakhogy ő aztán joggal felelbezzhet ellene. Ő mindenestre igen logikusan, elveihez hiven jár el, midőn elveti a nyilvános nevelést. Az ő nevelője mindenek felett határőr, egészségügyi kordon-felügyelő, ki megakadályozza, hogy a társadalom fertőző mételye növendékéig elhatolhasson. A Rousseau házi oktatójának abban áll tulajdonképeni feladata, hogy megakadályozza, hogy a gyermek oktatásban részesüljön. Ezért van azután ebben a családi regényben oly féltékeny gonddal eltávolítva a növendék köréből a társadalom, a nagyvilág, az iskola, az Emillel egykorú gyermekek társasága; sőt mi több, még magának a családnak sem jut osztályrész Emil nevelésében. Az anyától, úgy látszik, csakugyan, nem kíván Rousseau többet, mint hogy szoptassa gyermekét. Ha ezzel elkészült, úgy tetszik, mintha már semmi köze se volna többé a gyermekhez, eltűnik szemünk elől. Az apa egyetlenegyszer lép fel s akkor is egészen jelentéktelen módon; mikor Emil tizenötéves, akkor már nem él atyja, úgy vélem. És ez mind egészen helyes, összeségükben tekintve Rousseau eszméit. A család még mindig a társadalom képviselője, melynek köréből minden áron el kell távolítani a gyermeket; a család képviselője egyszersmind a *hagyománynak*, a mi ugyanaz a dolog más elnevezéssel, vagyis azon előítéletek és *rendeltetésünket tévesen felfogó* eszmék százados halmazának képviselője, melyet

az emberiség a következő nemzedékeknek hátrahagyott és hagy, még pedig mind rengetegebbé és nyomasztóbbá válva. A természet szerinti ember volt a jó, tehát azon kellene lennünk, hogy ezt a természet szerinti embert újra megtaláljuk.

— Hanem akkor tessék ám a házitanítót is eltávolítani onnan! — Korántsem, hiszen a társadalom létezik! Ott van a társadalom s nem semmisíthető meg. Kell tehát valaki, a ki közte és a gyermek közt álljon és ezt megvédje. Szerencsétlenségünkre, egy mesterséges eljárásmódhoz kell folyamodnunk, hogy lehetségessé tephessük a természet szerinti ember újjászületését. A házi nevelő az az ember, ki ezt az eljárásmódot ismeri és gyakorlatilag megvalósítja. Ő elhárítja majd a gyermekről azt a veszélyt, hogy oktatásban részesüljön, s ez lesz az ő szerepe. Oly nevelést fog adni növendékének, melyet Rousseau igen találón „negatív nevelésnek” nevez.

Ez abban áll, hogy engedjük saját magára fejlődni a gyermeket, engedjük, hogy mindenre saját magától jöjjön rá. A tanító mindössze tanú és észlelő gyanánt áll mellette. Nem afféle ember, a ki tanít is. A gyermek fejlődik, ő fölügyel rá, csak éppen kíváncsi kérdezősködéseire szolgál feleletekkel, de ezekkel sem mindig s minden kérdésre. Engedi, hogy a gyermek maga próbálkozzék, tapogatozzék, kutasson, találjon; mert a nevelés az elme erőinek tanuló-ideje, nem pedig teher, melyet rá kelljen erőltetnünk egy olyan elmére, mely szemmel láthatólag még igen gyöngé annak elbírására.

— De mégis, ha engedjük, hogy a gyermek egymagára találja meg a dolgokat, úgy azt kockáztatjuk, hogy

egész életét igénybe fogja venni az önkéntes, sőt még egy élet sem lesz reá elegendő; hiszen a mit tud az emberiség, bizony századokon át szerezte meg, már pedig az a gyermek, ki önmagától tanul mindent, nem tesz egyebet mint újra kezdi az emberiség munkáját. — Ez ellenvetésekre Rousseau rendszerének második részével felel. Első pontja a „negatív nevelés“; a második pontját részemről így nevezném: *közvetett pozitív nevelés*. A tanítónak legelőbb is kötelessége meggátolni, hogy a társadalom oktassa a gyermeket, aztán pedig kötelessége nem ugyan tanítani a gyermeket, ezt soha, hanem oly viszonyok közé helyezni, melyben képes lesz önmagát oktatni, s kellően hajlandó lesz erre, ösztönzést nyer erre. Oktatásunkra szolgálnak pedig a dolgok s azok a reflexiók, melyeket az ember e dologban tesz, — a világ, mely bennünket környez s ennek apránként szerzett megértése. A subjectív nevelés megrövidítése céljából tehát annyit tehet a tanító, hogy közelebb hozva a dolgokat a gyermekhez, egy egész világot teremtsen körülötte kicsinyített, megfelelően módosított, de igaz kiadásban. Innen *Emil*-ben az a folytonos *machinatio*, mi annyira szemet szúrt némelyeknek, innen ezek a „paedagogiai coup de théâtre-ek“,¹ melyek oly sűrűen vannak itt alkalmazva. Igaz, a Rousseau regényes szelleme is tetszését leli ezekben; de módszere szinte megköveteli őket, mert különben teljesen hiú és hatástalan maradna. — Sohse beszéljünk a gyermek előtt tulajdonjogról. — E szerint tehát ne ismerkedjék meg e fogalommal? — De igen; beszéljünk össze a kertészszel, a ki aztán a jogaiban sértett tulajdonos szerepét játszsza a gyermek előtt s éreztesse

¹ Edmond Scherer kifejezése.

a gyermekkel, mi a jog. — Sohse szóljunk így a gyermekhez: „Te gyöngé vagy, néked nem szabad egyedül távoznod hazulról,“ de beszéljünk össze az egész városrészszel, úgy hogy az emberek, mikor aztán egyedül hagyjuk távozni, annyi apró-cseprő kellemetlenséget zúdítsanak rája, hogy végleg elvegyék kedvét a dolog megismétlésétől. És így tovább.

És ez nem egyéb mint csak különös alkalmazása az erkölcsi nevelés ama valóságos rendszerének, melynek eszméje zavartan bár, de jóval *Emil* írása előtt élt már Rousseauban. Meg levén győződve arról a nagy befolyásról, melyet a külső tárgyak kedélyünkre, érzelmeinkre és eszméinkre gyakorolnak, valami nehezen meghatározható szándékkal arra kívánta oktatni az embereket, iparkodjanak a külvilág által kormányoztatni magukat Ezeket a dolgokat, melyek így irányítanak bennünket, nekünk is meg kellene irányítani tanulnunk (miként? nem látom tisztán), úgy hogy aztán ezek végeredményben a mi javunkra kormányozzanak bennünket. Tegyük fel például, mert nem vagyok bizonyos benne, jól értem-e, hogy a jól fel-fogott egészségügyi kívánalmak, a jó helyen álló lakás, a kifogástalan társaságokkal érintkezés, a testgyakorlatok stb. azok a külső dolgok, melyektől függünk, de melyek egyszersmind viszont tőlünk függnek, s melyeket mi úgy rendezhetünk, oszthatunk be, úgy intézhetünk el, hogy biztosíthatjuk magunkat a felől, hogy majd jótékony hatással lesznek lelkünkre. Így aztán sikerült magunkat a bennünket kormányzó dolgok közvetítésével kormányoznunk; rajtunk kívül álló emelőrudat vettünk igénybe mozgásunk előidézéséhez, s így közvetve urai maradtunk saját magunknak. — Ilyen az a „sensitiv moral“ vagy az a „bölcseknek materialismusa“ elmés és nem mindenben

helytelen nézet, melyről Rousseau ábrándozott, de mely csak tervnek maradt.¹

Ugyanily módon kormányozza és irányítja ő Emilt is. Teremt számára oly talajt, mely formázza, — légkört, mely éleszsze, — hőmérséket, mely módosítsa, — együttesen ható erőket, melyek szép szerével jármukba hajlit-sák. — Ez a közvetett nevelési rendszer egyfelől azt árulja el Rousseaunál, hogy neki homályos tudata volt arról, hogy nincs benne akaraterő, másfelől meg az ő függetlenségi szellemére és minden vezettetéstől való iszonyodására vall. Sem azzal nem számol, hogy a gyermek, ha egy nagy s erős eszmét öntünk beléje, önmaga fogja magát kormányozni, sem azt nem akarja, hogy a tanító közvetetlenül s egyenesen nyomasztólag hasson a gyermekekre. Tehát nem marad egyéb hátra mint hogy abban legyen a gyermek segítségére a tanító, hogy a dolgok maguk oktassák.

Noha ez a rendszer távolról sem oly megvetendő, s majd visszatérünk arra, a mi benne végtelenül helyes és okos foglaltatik, mégis szembeszökőek a hibái. Így mindjárt, a mit nem hangsúlyozhatni eléggé, noha ez a kifogás egyfelől banális, másfelől meg annak bizonyítására irányul, mennyire következetes marad Rousseau önmagához minden oly nevelési terv, mely nem nyilvános nevelésre vonatkozik, mindössze paedagogiai regény lesz. Csak egy kivételes lélek teremtésére szolgál, melynél ugyan érdekes aztán szemlélnünk, mivé fejlődik majd, s mivé lesz Sophievel találkozása után; de jóformán semmi tanulságot se

¹ Vallomások. II. rész. IX. könyv.

Szerző.

[„*La Morale sensitive ou le Matérialisme du Sage*“ : Rousseau-nak el nem készült műve, melyről a *Vallomások*-ban emlékezik, s mely a fentebbi elvek fejtegetését tartalmazta volna. Ford.]

merithetünk belőle. Ha már az oly egészen családi jellegű paedagogia, mely mellőzi a nyilvános iskolázást s a ház falai közé zárja a gyermeket, rendkívül nehezen alkalmazható és kivételes jellegű: mit szóljunk az olyan paedagogiáról, mely még a családban is bizalmatlankodik, félretolja útjából vagy semlegesíti, és minden egyes gyermek számára minden családban egy oly nőtlen nevelőt követel, ki a maga életéből huszonöt egész évet szenteljen növendékének?

Rousseau, ki gőgösen lenézi az efféle ellenvetéseket, bizonyára ezt felelné: „Ez az én egész rendszerem. Biztos vagyok benne, hogy a nyilvános tanítás erkölcsrontó, még pedig azért, mert a társadalom képét vagy inkább formáját viseli, — én tehát egyenesen kivételes lényt akarok teremteni, legalább egyetlen egyet; meg akarok menteni egy gyermeket, a természeti életre akarom idomítani, a melynek aztán, ő legalább majd később, példaképeül és mintájául fog szolgálni“.

Ám legyen; de mivel bizonyos, hogy egy-egy nemzet keblében alig ezer gyermek nevelhető fel így, ez erőfeszítés hiábavalósága éppen akkora, mint a mekkora a reája fordított rengeteg fáradság. — Mindegy; Rousseau ragaszkodik a maga rendszeréhez, mert nézete szerint ez az egyedül helyes; hogy majdnem megvalósíthatatlan, ez nem igen bántja; tán éppen azért is ragaszkodik úgy hozzá, mert érzi, hogy egyedül ő vagy majdnem egyedül ő képes azt alkalmazni. Alapjában véve éppen ez csábítja. Valamint Rousseau-nak, nézetem szerint, sok theologiai szellem van az intelligentiájában, éppen úgy vérmérsékletében is van valami főpapszerű. Rousseau olyan mint valami pap, ha úgy tetszik, mondjuk: mint valami nagyon rossz pap, de a ki mégis csak pap. Megvan

benne a papi büszkeség, uralkodási hajlam és gyöngéd-ség. Gondoljon olvasóm Joadra.¹ A gyermeket elkülönözve akarja tartani a világtól, a többi gyermekektől, a családtól, teljesen átszolgáltatja egy olyan bölcshember szakadatlan és körülövező befolyásának, a ki nőtlen, szüzies életű, ájtatos, tanult ember és mindenkinek felett merengő lélek, inkább moralista mint humanista és megvetője a világnak és a kornak. Emil valóban oly nevelésben részesül mint valami fiatal levita.² Én nem igen csudálkoznám rajta, ha az világlanék ki, hogy Rousseaunak, a ki sokkal aristokratább semmint hinni szokás, valóban az lebegett hátsó gondolatként lelke előtt, a mit az imént feltevésként érintettem, t. i. az az ezer gyermek, kiket egy-egy nemzet kebelében ezer szerzetes nevel fel. Ügyeljünk arra is, hogy Rousseau, bármennyire tisztelje becsülje is tanítványában az *értelem* spontán fejlődését, az *akaratot* illetőleg semmiféle tréfát nem ért, semmiféle türelmes elnézést nem tanúsít a gyermeknél. Megtöri az akaratot; nem engedi nyilvánuláshoz jutni; tudni sem akar arról, hogy vele szemben érvelgessünk, s hogy rábeszéléssel meggyőzni iparkodjunk; azt követeli, hogy az akarat ne is tilalommal találja magát szemben — mert hisz ez még mindig vitatkozáshoz hasonlíthatna, — hanem egyszerű, rideg s hajthatatlan *nem*-mel álljon szemben, — egy oly ellen-akaratral álljon szemben, mely annyira tömör, néma és rendíthetetlen legyen, mint valami materiális akadály. „Ne tiltsátok el őt attól, a mitől tartózkodnia kell; minden magyarázat, okoskodás nélkül gátol-

¹ Racine *Athalie*-jében a főpap neve. V. ö. fentebb a Voltaire tragédiáiról szóló fejezetet. Ford.

² T. i. épp úgy miként Joas *Athalie*-ben. Ford.

játok meg, hogy azt cselekedhesse Az egyszer ki-mondott *nem* érczfalként álljon“.¹

Én tehát hajlandó vagyok hinni, hogy az a szemrehányás, mely abban a vádban foglaltatik, hogy az *Emil*-féle nevelés ultra-aristokratikus nevelés, vajmi kevésbé hatna Rousseaura, sőt ő tényleg gondolt is erre. Csak-hogy én óhajtottam volna, jelezze, hogy legalább mivel lett volna hajlandó kiegészíteni. Mert hát mit tevék legyünk az *à la Rousseau* nevelendő osztálynak alatta álló nagy tömeg érdekében, mely nem tarthat magának házi nevelőt, s mely akarva nem akarva mindig *társaság*-ban, *társadalom*-ban fogja nyerni oktatását? Én nem fogadhatok el olyan állítólagos nevelési rendszert, mely az ilyen fontos kérdést még meg sem érinti.

Hogy visszatérjek magához az ifjú Emilhez, még azt is kifogásolják nála, hogy ő először is teljességgel semmit sem tanul; másodszor, hogy az a természet szerinti nevelése a természet szerinti embernek, ki arra van hivatva, hogy a természet embere maradjon, a lehető legmesterkétebb.

Az első e két ellenvetés közül gyöngge; Rousseau-nak nagy örömet szerezne, engem pedig cseppet sem hoz ki sodromból. Kétséggkívül, ha táblázatos kimutatást készítenénk az Emillel „átvétetett anyagból“, hogy iskolai kifejezéssel éljünk, az bizony vajmi kevésre szorulna össze. Emil nem volt „túlterheléssel“ elcsigázva. Egy kis történelem, egy kis földrajz, egy kis csillagászat-tan, egy kis növénytan, valamelyes kézimesterség (a mi igen kitűnő, kivált Sophiera nézve), sok erkölctan, leg-végül pedig a természeti vallás, a mit csak helyeselni

¹ *Emil*. II. könyv elején.

lehet ily magánjellegű és magányos nevelésnél: ime mindaz, vagy legfőlebb igen kevés híján mindaz, a mit Emil tanult.

De e pontnál semmi okunk sem lehet Rousseau ellen mennydörögni. Először is abból nem kovácsolhatunk vádat ellene, a miért e tananyag köréből jóformán kizárta az irodalmat és művészetet, hisz — tudjuk — ezeket erkölcsrontó tényezőknek tekinti; különben még akkor is, ha nem maradunk az ő rendszerének körén belül s a rendes, közönséges, józan ész szerint okoskodunk, akkor is be kell vallanunk, hogy nem éppen túlságosan tévedt. Mikor a nevelés valamely kenyérkereseti eszköznek sietős és türelmetlen megszerzését célozza, mint szükségkép és végzetszerűleg a magunkféle emberek túlnyomó többségénél, akkor e nevelésnek mindenesetre gyakorlatibb, hogy úgy mondjam, anyagiasabb irányt kell követnie; de a mi még teljességgel nem annyit jelent, hogy ez a nevelés az igazi, sem pedig hogy ez a nevelés a jó. Sőt ellenkezőleg, nagyon is rossz. Nem is nevelés, csak az inas-évek időszaka. Jó munkást képezhet, de nem embert. Azon különleges, kivételes és kedvező viszonyok közt, melyeket Rousseau magának felállít, mikor t. i. olyan gyermekkel van dolgunk, kinek nem lesz szüksége rá, hogy maga keresse meg a kenyerét, bizonyos kézi mesterség tanítása mindössze elővigyázatul szolgál, hogy ha netán sorsa változik, megélhetési eszköz álljon a gyermek rendelkezésére; de máskülönben ez általános nevelés nem lesz egyéb mint kizárólag az elmének művelése, az okoskodásnak gyakorlása, a józan észnek fejlesztése s a szívnek felemelése, hosszas, komoly és okos társalgás lesz egy bölcs emberrel, mely húsz éven át fog tartani, s melynek kiegészítésére egy pár, de igen kevés könyv

szolgál, — és az említett viszonyok közt ez az igazán helyén levő nevelés. Ne gondoljuk, hogy Maintenon aszszony másféléről ábrándozott talán. Nem arra van itt a törekvés irányítva, hogy az illető tudós, hanem hogy intelligens legyen. Azt a tudást, a mire később szüksége lesz, vagy kedve támad, majd megszerzi magának, és pedig így idomított intelligentiája révén igen könnyen igen gyorsan. Igaz, hogy nem a kenyérharczra készít elő az ily nevelés, de még egyszer hangoztatom, Rousseau nem is azokra gondol, a kiknek ily harczt kell majd vívniok az életben.

A másik kifogás viszont arra a mesterkéeltségre vonatkozik, mi a Rousseau eljárás módjaiban tapasztalható. S ez a kifogás már jogos. Semmi sem helyesebb, mint az olyan nevelés, mely a dolgoknak, valamint mind annak révén történik, a mit e dolgok egy helyes intelligentiában keltenek, mely e végből némi külső segélyben is részesült; de azok a tanulságok, melyeket a kiszámítva elrendezett, némi cselszövénynyel kifőzött dolgokból vonhatni le, teljesen túllőnek a czélon, mert nem egyebek, mint elleplezve fellépő közvetlen tanítás, még pedig oly közvetlen tanítás, melyhez ráadásul még képmutatás társul. Valamely erényt oly esemény közvetítésével kötni a gyermek lelkére, melyből annak szükségessége vagy hasznossága nyilvánvalóvá válik, ez ellen nem lehet szó; hanem úgy találni ki s idézni elő ezt az eseményt, ez csak annyi, mint azzal a szenvedéssel tanítani ezt az erényt, mintha teljességgel nem akarnók tanítani; és ebben egyszersmind bizonyos rászedés rejlik, melynek sohasem fog felülni a gyermek, mert ha kevesebb is az esze mint nekünk, de oly éles eszü, ravasz, mint egy vadember, — valamint gyöngeség s némi gyávaság is

rejlík benne, melyért csak megvetését fogjuk magunkra vonni. Sokkal jobb az ily esetben az egészen nyílt és bátor közvetlen tanítás. Nem tudom, vajjon nem annak tulajdonítandó-e mindez, mert Rousseau maga nem volt nagyon bátor természet; az a könnyed fajtájú s megbocsátandó, de tényleg meglevő kétszínűség, mit jellemében észlelhettünk, jelentkezik tán itt is.

Végül, a mit eddig nem emeltek ki eléggé, éppen az hiányzik e nevelésből, a mi tán alapja a nevelésnek: a kötelesség fogalma. A nevelésnek az a feladata, hogy emberré képezzen. Már pedig az embert így határozhatni meg valójában: állat, mely érzi, hogy kötelességei vannak. Érzi, hogy kötelességei vannak, és szükségét érzi annak, hogy oly dolgokat alkosson magának, melyekből kötelességek háramoljanak rá. A törvényeken fölül, melyek magukban elegendők volnának arra, hogy fentartsák a társadalom állapotát, megteremti magának a vallásokat, philosophiákat, mysteriumokat, épületes-ségre, kiengesztelésre és erőfeszítésre irányuló különleges társulatokat alkot, hogy kötelességeket találjon ki a maga számára. Azzal ne törődjünk most, vajjon ebben rejlik-e az ember alaplényege vagy legfőbb kifejezése; tény, hogy ez különbözteti meg leginkább s legjobban a többi lényektől. Ez tehát alapja a nevelésnek is, a *humanitás*-nak, mint a régiek mondták. És ezt nem találni meg Rousseaunál. Az mondták, hogy Kant Rousseautól ered. Lehetséges, sőt valószínű is. Mind a két philosophusnál közös a benső meggyőződés kultusza, az emberben és az ember jó ösztöneiben való bizalom, valamint a magányos, félrevonuló és elmélkedő életmód kedvelése. De ne menjünk még tovább, sőt tán már ennyi is sok. Rousseau mindenesetre még nagyon sensualista

egy Kant. Az ő morálja egy kissé határozatlan sentimentalismusból, természet vallása a természet nagyszerű látványainak csodálásából alakult. Minthogy ő is, mint Kant, szükségkép a valláshoz jutott el végül, minthogy nála is minden egyéb Isten eszméjéhez vezetett szükségkép, miért nem kezdte ő is Kant módjára az erkölcsi kötelezettség törvényének elemzésén és bebizonyításán? Valamint szép philosophiai tanfolyam az, mely a szükséges rendezési előmunkálatok után, az erkölcsi kötelezettség eszméjénél kezdi s az Istenségnél végzi, szintúgy szép és minden — folyton hangsúlyozandó — kivételes jellege mellett is, hatalmas, nagyszerű tervezetű nevelési tanfolyam lett volna az, mely a kötelesegen kezdte volna s úgy jutott volna el Isten eszméjéhez.

Az a nevelés, melyet Rousseau ad, inkább vonzó, semmint szigorú; már pedig a vonzó nevelés kizárja az akarat nevelését, és az akarat nevelése teljesen bentfoglaltatik a kötelesség törvényének folytonos, szóban és főleg példában való tanításában. Emilből jó ember lesz, kivált ha már születésétől fogva az volt, a mihez egyébiránt Rousseau előtt a kétségnek árnyéka sem férhet; mindennek felett pedig „érzékeny lélek“, kissé hajlandó a deklamálásra; ömlengésekben áradozó ember lesz. Annak nem látom jelét, hogy erélyes ember is válnék belőle; már pedig még az aristokrata nevelésnél is, sőt mondhatom, éppen főleg az oly ember nevelésénél, a ki nem holmi egyszerű keréknek van szánva abban a rengeteg gépezetben, de intéző vagy legalább is oly független lény akar lenni, ki felmentve a közös járom hordásától: az egyéni energiát kell, nem mondom tanítani, mert hiszen az effélét nem taníthatni, hanem sugalmazni,

felkelteni, ébren tartani, figyelmeztetni, hivatására emlékeztetni, a hogyan s a mennyire csak tehetjük, vagy legalább meg kell emlékeznünk róla.

Ennek elmulasztása feledékenység Rousseautól. *Emil*-ben sok ily feledékenység fordul elő, mert Rousseau ezt a művét is, mint valamennyit, épp annyira, sőt ezt tán még inkább, érzelmeivel és kedélyével írta, semmint az eszével. Mint a többi műveit, *Emil*-t is, a gögje és regényes szelleme mondta neki tollba. Ismétlem, számos dologról megfeledkezett benne, csak egyet nem felejtett el: önmagát. Ez az érzelmi nevelés,¹ ez a szabad, vagy tőle szabadnak hitt nevelés, mely szerteszét csapong, váratlan eseményekben, epizódokban gazdag, ez a semmiképen sem didaktikai irányú, egészen egyéni s mintegy spon-tán nevelés: az ő nevelése, melyre most visszaemlékezik s melyre büszke. Büszke arra, hogy nem tanították, hogy maga tanult (a legnagyobb össze-visszasággal különben), minden kényszerítés nélkül, a mint szeszélye sugalta; büszke arra, hogy ő, ki e szerint — mint hiszi — mitsem kapott másoktól, mindent saját erejéből talált ki. Őt bizonyára nem fogta akolba a társadalom, nem nyűgözte le kötelekeivel a család, nem torzította el a hagyományos nevelés, s nemde tudjuk, milyen nagy ember került ki mégis ebből a minden tanítást mellőzött nevelésből? Ifjúkori életéből, — melyet minden tréfa nélkül termékenynek nevezhetünk, de azért, mert Rousseau lángelme volt, — alkotta meg kedvelt Emiljének is ifjúságát; mindössze némi rövidítésre, tömörítésre szorítkozik Emil érdekében. Húsz év alatt folytatja le

Éducation sentimentale: tulajdonképen Flaubert egyik regényének czime.

Ford.

negyven év helyett; de az ő saját élete ez, s önmaga az, kit Emilben csodál. Aztán oly házi oktatót ad melléje, ki megint csak Rousseau. Megkétszerezi magát, egy kissé azért is, hogy kétszeresen bámulhassa magát; ebből magyarázható aztán nem egy ellentmondás *Emil*-ben, valamint részben az a zavart bonyolultság, a mit benne észlelhetünk. A tizenötéves Rousseaunak, vagyis Emilnek, mennél szebb szerepet iparkodott adni a szerző s úgy akarná elének állítani, a mint mindenre saját erejéből jön rá; a negyvenéves Rousseaunak pedig, ki a nevelő minőségében fungál, szintén nem kevésbbé szép részt szánt, úgy hogy aztán meglátni rajta, mennyire feszélyezi abbeli igyekezete, hogy mind a két félnek eleget tegyen.

Aztán lassanként, e hosszú munka folyamán mindjobban elhatalmasodott Rousseau lelkén a regényes szellem, mely a mű első részeiben még elég erősen meg volt fékezve. A vége felé már nem is egyéb e könyv, mint határozottan regény, még pedig — bocsánat a megjegyzésért — egy kissé durva hangú regény. Mikor egy fiatal ember azon a ponton áll, hogy élettársat készül magának választani, ilyenkor talán csakis abban az esetben kell neki tanácsainkkal szolgálnunk, ha erre az illető felkért bennünket; de mindenestre csak tanácsokkal szolgálhatunk neki. Gyöngéd viszonyának fejleményeiben lépésről lépésre nyomon követni, folyton közbelépni, egészen a házasság előestéjeig, sőt annak másodnapjáig, harmadnapjáig, ez inkább tapintatlan kíváncsiságra, semmint bölcs odaadásra vall. De Rousseauban egy házi gyóntató pap rejtőzik, még pedig regényes hajlamú, ki nem vonakodik attól, hogy beleavatkozzék a szív és érzékek titkaiba, s kinek semmiben sem telt

annyira kedve egész életében, mint ha komoly magatartással és vizsga szemekkel oldaloghatott szerelmi viszonyt folytató párok körül; és a könyv úgy végződik, mint egy szerencsés befejezésű *Új Heloiz*. Valóban már kezdettől fogva egy kissé regény volt ez, erkölcsi értekezésekkel átszőtt regény, melyek maguk is egy kissé a képzelet termékei.

De hát semmi okulást sem merithetünk *Emil*-ből? Egyetlen egy leczkét, de a mely fontos, annyira fontos, s a melyről természetesen mindig annyira megfélemedzenek az emberek, hogy jó, ha minden században akad egy-egy nagy férfiú, ki arra a maga korát figyelmeztesse. A nevelésnek legmélyén, mint talán minden emberi dolognak a legmélyén, egy lényeges, a tárgy természetéből folyó ellentmondás rejlik, melytől, nem tudjuk, mi módon lehetne megmenekülni. Mi tanítjuk az írás művészetét s mégis nem tekintjük stílnak az olyan stílt, mely nem eredeti; mi tanítjuk, miként kell gondolkozni, s mégis minden oly gondolat, melyet mástól nyertünk, nem gondolat a mi szemünkben, csak formula, valamint minden oly gondolkozási módszert, melyet mástól nyertünk, nem tekintünk módszernek, hanem csak mechanizmusnak; mi tanítunk érezni is, s mégis a kölcsönzött érzést szenvelgésnek, képmutatásnak vagy deklamálásnak vesszük; mi tanítunk akarni, már pedig engedelmességből akarni annyi, mint lemondani az akaratról. A tanítás tehát, már definitíójánál fogva, mindazok a célok ellen irányul, melyeket elérni törekszik. Azok a bajok, melyeket gyógyítani akar, az ő orvoslásától még rosszabbodnak, úgy hogy mennél inkább sikert arat, annál inkább vall kudarcot. A tanítás tökélyének a tanítvány nullává tétele lenne mintegy a teljes sikere. És ez állí-

tás korántsem paradoxon, vagy holmi elméleti igazság. Történelmi példák igazolják. A bourgognei herceg¹ nagyon valószínűleg mintája a tökéletes tanítványnak, az absolut tanítványnak. A világ láthatta az eredményt. És mégis tanítanunk kell, mert ha a tanítás a tökély fokán sem kevesebbhez, sem többhöz nem vezet, mint a nullává tevéshez, a tanításnak hiánya viszont benne hagy bennünket nulla voltunkban. Mint jól láttuk, akarva, nem akarva Rousseau szintén tanít, legalább a sugalmazásnak, sőt még valami többnek a segítségével. Szükségét érzi annak, hogy tanítson. Ily természetes és szükségképi ellentmondás hinárijában vergődünk itt, s mint minden más egyéb dolognál, úgy ennél is, egy középút választásával próbálunk segíteni magunkon, melyről biztosak lehetünk, hogy nem elégít ki, hogy mind a két szélsőségnek hibáiból lesz benne valami, s ha nem kétszeresen rossz is, de mindenesetre kétféle módon rossz, azonban mégis rá kell szálni magunkat. Milyen lesz ez a középút? Természetesen hol erre, hol arra fog ingadozni, kanyarogni a két véglet közt, a szerint, a milyen a kor, a hely, az általános életfelfogás és az egyéni kedély. De a mi egyszer immár megszerveződött és immár hagyományos, annak lényegében rejlik, hogy alapelvének fejlesztésére és túlhajtására törekedjék. A művelt népeknél a nevelés oly intézmény, mint az állam vagy az egyház; arra törekszik, a mit tökéletességének vél, az az, hogy korlátlanná tegye hatás-

¹ Louis, duc de Bourgogne, XIV. Lajos unokája s XV. Lajos atyja, Fénelonnak volt növendéke, ki a rakonezátlan vad gyermeket nagyon is szelid fiatalemberré alakította át, nemcsak meghajlitotta, de — egy szellemes megjegyzés szerint — *eltörte* benne minden erély *rúgóját*. Ford.

körét, s hogy mindent magába absorbeáljon, mert nem képes elgondolni, hogy fejlődésének a legszélső pontja, melyen túl már semmi sem származhatnék tőle, éppen az a pont volna, hol az ő hatása már annyira teljes eredményű lenne, hogy nullává válnék, s hol következésképp a maga terhe alatt összeroskadna.

Üdvös, hogy e természetes irányzat ellenében koronként egy-egy igen erőteljes, sőt brutális visszahatás támadjon, hogy akadjon valaki, a ki így szóljon: „Vigyázzatok! Jobb volna egy cseppet sem tanítani, mintsem oly túlságba vinni a tanítást! Ti körben forogtok s ahhoz a ponthoz tértek vissza, melytől távolodni akartok!“ Rousseau valóban így szólt. Túlságosan sokat tanították az akkori embereket: ő azt hangoztatja fenn, hogy az embernek saját magának kell magát tanítania. Olyasmi ez, a mit nem lehet igaznak elfogadnunk, de mégsem szabad soha megfélelkezniünk róla. Ő kitalálta az „intuitív nevelést“, mely kifejezést ugyan nem használja, de igenis használjuk mi az ő nyomán. Olyasmi ez, a miben semmiképen nem szabad bízunk, de a minek szem elől tévesztése rengeteg veszélylyel jár. Tanítanunk kell, de egyszersmind fel kell használnunk mindazokat a velleitásokat is, melyek a gyermeknél arra vonatkozólag mutatkoznak, hogy saját maga tanítsa magát; tisztelettel kell fogadnunk kíváncsi tudásvágyát, egyéni erőfeszítéseit, kikalandozásait az általunk megvont körből, kedvünket kell találunk ellenvetéseiben, ha ezek naivok, sőt útmutatást kell adnunk neki arra nézve, meddig mehet el az ellenvetésekben, melyekért így tehát némi elismerésben részesítsük a helyett, hogy el akarjuk azokat tiltani; mindössze érzük be annyival, hogy aztán így szóljunk: „Én részemről in-

kább így és így vélekedem“. Mint Renan szellemesen mondá, ne viseltessünk ellenszenvvel az oly növendék irányában, a ki a mi gondolkozásmódunkkal ellenkezőleg gondolkodik, kivéve, ha ezzel *ugratni* kívánna bennünket, mert ez utóbbi eshetőség leszámításával, éppen az ilyen gyermek a mi igazi tanítványunk, ő az, a ki figyelmére méltatta szavainkat, míg szomszédja talán nem egyéb, mint egy rest fiú, a ki mindössze végighallgatta beszédünket. Egy szóval, a gyermeket oly lénynak kell tartanunk, ki egy kissé gondolkozni bír, s már ennek pusztá feltételezésével is arra kell őt szép szerével és érezhetően rávezetnünk, hogy csakugyan olyanná légyen.

Íme, ez a Rousseau nagy eszméje, mely tulajdonképen nem is tőle ered, mert már Montaignenél megtalálni bámulatos szépen kifejezve; de Rousseaunál ez eszme igen erőteljessé s igen fényessé vált. Azon eszmék közé tartozik, melyek szükséges aggályokat keltenek s üdvös óvoszerül szolgálnak.

Valamint azok közé is tartozik, melyek igen messze-
menő következményűek. Mert figyeljük csak meg: ha a gyermekkel szemben mindig csak magunkat veszszük számba s őt nem; ha mitsem adunk az ő eredetiségére, hanem csak a paedagogiai hagyomány és szabványok előttünk minden: úgy ez lassanként bizonyos dogmatismushoz vezet a tanításban, egyetlenség, egyforma és rideg typushoz vezet a nevelésben, — fontos hiba, mely a XVIII. században hibája volt a francia oktatásnak, s melybe visszaesni mindvégig megmarad bennünk a majdnem legyőzhetetlen hajlam. Mindenképen számításba venni a gyermek egyéni képességeit, hinni, legalább egy kissé, hogy képes volna egyedül is oktatni magát, in-

kább abban találni kedvünket, hogy kövessük, semmint magunk után vonszoljuk, egyén számba venni őt is, s a nélkül, hogy ezt tudtára adnók, megadni neki a gyermeket megillethető „emberi jogokat”: ez a paedagogiai individualismusnak oly módja, mely arról győz meg, hogy egy nemzetnek nem okvetlen csak egy formára, egy mintára van szüksége az elmék alakításánál, de éppen többrendbelire van szüksége; hogy nagyon különböző tanítási és nevelési rendszerekre van szükség, melyek sokoldalúságuknál és rugalmasságuknál fogva, s mert tetszés szerint válogathatni közülök, és a hol egyikük nem válik be, mindjárt egy másik kínálkozik szolgáltatunkra, képesek legyenek a temperamentumok különféleségéhez és a tehetségek egyenlőtlenségéhez alkalmazkodni, czélszerűen hozzásimulni, a kívánalmaknak megfelelni.

S Rousseau ezen eszme felé terel bennünket. Sőt egyenesen el is vezet ez eszméhez, mert ő maga is eljutott hozzá, ha nem épp az *Emil*-ben, de mindenestre az *Új Heloiz*-ban (V. rész, III. levél), s ez a felfogása annyira új ezúttal, annyira váratlan, valamint annyira termékeny és a problémának legalább igazi alapjait oly helyesen veti meg, hogy valósággal vívmánynak mondható.

V.

Az „Új Heloiz.“

Az *Új Heloiz* Rousseau szíve a maga teljességében. Mint a *Vallomások*-ból s leveleiből tudjuk, soha senkire nem lehetett oly találóan alkalmazni azt a szólásmódot, hogy „szeretettel írta“ egy-egy művét, mint Rousseaura, a *Julie*¹ írójára. Julie az a nő, kit ő igazán szeretett. Saint-Preux az a férfi, minő ő óhajtott volna lenni; Claire az a barátnő, a milyent birni óhajtott volna, lord Boston pedig az a jó barát, kit egész életén át keregett és mindig megtalálni vélt; nem is szólva arról, hogy Wolmar olyan Saint-Lambert, a milyennek Saint-Lambert-t² szerette volna, hogy lenni sziveskedjék.

Milyen különös egy regény ez! Valamennyi szereplőnek visszás a helyzete s bár nem állítom, hogy teljességgel nem érzik hátrányait, de azért mégis gyönyörűségükre szolgál, hogy ily helyzetben tudhatják magukat. Úgy élnek ebben a visszásságban, mint szellemüknek természetes légkörében és táplálójában. Valósággal úgy látszik, mintha fogadásból húznának ujjat a mindennapi józan észszel, s valami különös élvezetet találnának abban, hogy e fogadás mellett kitartsanak. Egy férj, ki különben kiválóan okos elme minden egyébben, házá-

¹ E regény teljes czime ugyanis: *Julie vagy az új Heloiz*. Két szerelmes levelezése. Összegyűjtötte s kiadta R. J. J.“

Ford.

² Saint-Lambert (1716—1803.), a kor egyik híres leíró-költője, kinek viszonya volt D'Houdetot grófnéval, *Julie* mintaképével, mikor Rousseau e nőbe beleszeretett.

Ford.

hoz hívja nejének egykori szeretőjét, kit a nő még mindig imád, hogy így aztán mindkettejüket kigyógyítsa; a nő, kiből tisztességes és erényes feleség lett, beleegyezését adja ehhez a tervhez; a becsületes és loyális imádó szintén rááll; mindnyájan közmegegyezéssel, megfontoltan, komolyan és ünnepélyesen a lehető legnagyobb bolondságba mennek bele. Mit is akarnak? Az erényben akarják tán gyakorolni magukat? Nem éppen, hisz tudják, mennyire gyarló lények ők. Szenvedélyeiket akarják-e tán tanulmányozni, oly viszonyok közé juttatva azokat, melyekben teljesen szabadon működhetnek s teljesen érvényesülhetnek, és tán kísérleteket akarnak végezni saját szívéükön? Alkalmasint, mert rettentőn elemző hajlamúak. De legfőképen azt akarják, hogy kivételes szerepet játszanak. Részint gögből, részint raffinált képzeletükből kifolyólag, rendkívül ügyelnek arra, hogy ne legyenek olyanok, mint más ember fia, hogy oly lények legyenek, minőket nem láthatni az életben s oly helyzetekben legyenek, melyek rendkívüliek, már legalább annyiban, a mennyiben készakarva keresik azok, kiknek szenvedést okoznak. Szóval ezek az emberek eszeveszetten regényesek. Nem úgy bonyolódnak ők bele valamiféle regénybe, a hogyan ez mindeinkünkkel megeshetik, hanem ők maguk bonyolítják bele magukat; nem tán akaratlanul élük át e regényt, hanem készakarva; ők maguk csinálják a regényt, mely nekik kint s gyötrelmet okoz.

Nos, eléggé Rousseaura vall-e ez? Mennyire képes volt ő maga is így cselekedni! Valóban meg is tette. Hisz oly csiklandozó a „közrenden kívül“ érezhetni magunkat, nem ugyan a Corneille hőseinek módjára, az akarat exaltációja és erőszakos megfeszítése által, hanem

különczködésre törekvésből, a hétköznapi józanság lenézéséből és, miként a physikai élet terén, épp úgy a szellemi, erkölcsi élet terén is, a kóbor züllöttség kedveléséből, a nyugtalanul tovább vándorolgatni vágyásból, a kétes jellegű pihenő helyek előszeretetéből. Ezek az *Új Heloiz*-beli emberek mindannyian kalandorai az érzelemnek, s az *Új Heloiz* a szív picaro-regénye.

Nézzük csak, miként fejeződik is be. Szintén kalandos véletlenszerűen s korántsem logikai módon, korántsem oly megoldással, mely az előzményeknek szükségképi vagy valószínű következménye volna. Mi lesz ugyanis ezekkel az emberekkel, kik önkéntesen helyezkedtek bele egy bizarr állapotba, s elég gyöngék arra, hogy szenvedjenek, de elég erősek arra, hogy el ne bukjanak? Megeshetnék, hogy beleőrüljenek, mert nagy szenvedélyekkel nem lehet büntetlenül játékot űzni; azonban az ily megőrülés csak hosszabb idő lefolytával következhetnék be, s ez esetben a regénynek a végtelenségig el kellene húzódnia. Megeshetnék továbbá, hogy lassanként szenvedélyük ereje teljesen felhasználódjék, hogy eltompuljanak, elszibbadjanak, elszenderedjenek a lelki kimerültségtől, s végül immár más szemmel nézzék egymást, mint azelőtt. Csakhogy ebben az esetben *közönséges lényekké válnának*, már pedig éppen ez az, a mit teljességgel nem akar Rousseau, ki sokkal jobban szereti őket, semhogy ezt megengedhetné. Tehát meghalattja a főszereplőt, és pedig véletlen baleset következtében.¹ A helyzettel nem fért meg a logikai megoldás lehetősége; tehát egy vak, véletlenszerű befejezést eszelt ki

¹ Julie ugyanis vízbeesett gyermeke után ugrik s ettől halálos betegséget kap. *Ford.*

a szerző. A szereplők úgyszólván egész társulatát alkották a különczködőknek. Ők tehát továbbra is megmaradtak volna különczködő és furesa mivoltukban, tovább vizsgálgatták s tárgyalták volna esetük rendkívüliségét a nélkül, hogy ebből akár ki akarnának, akár ki tudnának jutni, és a nélkül, hogy valami észszerű ok forogna fent arra, hogy ők akár katasztrófával, akár szerencsésen kijuthassanak a bajból, mert hiszen az a rájuk nehezedő végzet nem egyéb, mint egyenesen az ő akaratuk, ők teremtték s ők újítyák fel mindegyre akkor, mikor végigszenvedik. Valami váratlan fordulat volt tehát az egyetlen dolog, mely véget vethetett annak, a mire ők, minden józan észszel daczolva, vállalkoztak.

Íme, ilyenek Rousseau e regényének alakjai, kikbe egészen beleöntötte a maga szeretetét az ál és visszaíránt, erényesek s mégis erkölcstelenek, gyerekességig naivok és deklamálók, kiváló okos észszel páratlan bolondságokat elkövetők. Vagyis Rousseaunak épp oly paradoxonok alakjai, mint a minők eszméi.

És a mi szintén paradoxonszerű, e regényben mély hajlam jelentkezik az egyszerűség, a természetesség iránt, a lehető legregényesebb regényesség közé vegyítve. Ezek az emberek egyetértének abban, hogy természetellenes érzelmi életet mesterkéljenek ki maguk közt; de nem kevésbbé egyetértének abban is, hogy szeressék az egyszerű örömeket, a jól berendezett, a nyugodt, a csöndes, a komoly és bölcs gyakorlati életet. Julie-nak és Wolmarnak egyaránt bámulatos tehetsége van a képtelen erkölcsi életre és az észszerű családi életre, s épp annyira bölcsen kormányozzák házuk táját, mint a mennyire örülten a szívüket. Rousseau az ő atyjuk, Rousseau a maga egyszerű hajlamaival, mértékletességével,

takarékosságával, az a Rousseau, ki a kortársak szavai szerint „nem sok ruhát koptatott“, s ki különben szolgálatkész és könyörületes szív is tudott lenni; az a Rousseau, ki mégis száz meg száz ábrándot üzött szenvedélyesen, s képes volt bármely pillanatban egy-egy különös, sőt esztelen regényt rázúditani a maga nyugodt, félénk és tanulmányoknak szentelt nyárspolgári életére. Egyszerűség a regényességben: ebből áll Rousseau. Mind a kettőt egyforma szeretettel szereti, s azért van aztán bizonyos hivalkodó pompázás az ő egyszerűségének nyilvánulásmódjában, s ezért rendelkeznek az ő fictiói is azzal a veszélyes bűbájjal, melyet a bennük érezhető meggyőződés, őszinteség és a nyíltszívűség kölcsönöz nekik.

És végül mint utolsó paradoxonra, hadd utalok arra hogy ezek az ált és visszást annyira kedvelő s az egyszerűért és naivért úgy rajongó alakok nincsenek mindannyian hijával az igazságnak. Wolmar mindenesetre fantasztikus és semmi valóságosság sincs benne; de Saint-Preux, Julie és Claire alakjaiban már van valami igaz. A gyöngye s ingatag, az érzékies és lyrikusan ömlengő Saint-Preux, kinek egész lénye képzeletből és sensibilitásból áll, ki arra van teremtve, hogy szeressen s a szerelemtől ékesszólóan, gyöngéden és subtilisan áradozzék, ez a sophistája a szerelemnek és rhetora az erénynek, kibe a nők mint egy mámorító, langyos és madárénekekkel teli tavaszba szerelmesek: ez a Saint-Preux nagyon igaz alak s akkor meg új is volt. Eddigelé a szerelem nem volt egyéb a férfi részéről mint hatalom, melylyel uralkodott. A gyöngye férfi, kit egy kissé, sőt tán nagyrészt éppen gyöngeségeért szeret a nő, kissé lágy bájáért és behizelgő panaszaíért; s továbbá azért szeret,

mert kicsinynyé alázza s alantabb állónak vallja magát, mint a nő, a férj, lord Edward, mint mindenki: ez az alak igaz volt, mert hiszen a húsz éves Rousseauból volt benne valami s körülbelül ismeretlen volt az *Új Heloiz* előtt, sőt oly ujdonság ingerével hatott, melyből a regénynek egész megújhdását érezték ki, tudjuk, mennyire alapos joggal.

Claire az első részben kissé el van hibázva, mert ott vidámnak s tréfás kedvűnek akarta rajzolni a szerző, ki maga, Isten a megmondhatója, mily kevésbé tudott vidám és tréfás kedvű lenni; de a második részben igen találó s jól rajzolt szerepe van. Nem szabad túlságosan kedvünket lelnünk mások szerelmi viszonyának szemlélésében, sem e viszony előmozdításában, mert az oly meghitt barátnők, kik ezt teszik, félig már szerelmesek, s csakhamar egész határozottan szerelmesekké válnak. Így jár a szegény Claire is és igen finom észleletre vall annak részletezése, mint ragad rája az a szerelem, melynek túlságosan a közelében mozgott, melyet túlsokáig szemlélt, és pedig főleg gyötrelmeiben szemlélt, a mi még veszedelmesebb, minthogy a szerelem kinjainak még a szerelem gyönyöreinél is csábítóbb az erejük.

Végül Julie, habár bizonyára szerfölött sokat okoskodik és prédikál, azért nem kevésbé egyike a legteljesebb, legszilárdabb és legelőbb alakoknak, a milyeket a regényirodalom felmutat.

Egy Shakespeare Juliájának dajkájára emlékeztető cseléd neveli fel rosszul: ezt a vonást Rousseau nemcsak nem feledi megemlíteni, de sőt lehetőleg kiemeli. Tizennyolcz éves korában egy kissé erős oktalanság folytán meghitt érintkezésbe jut egy fiatal emberrel, a ki irodalmi ember, a mi veszedelmes; szenvedé-

lyes temperamentum, a mi komoly baj; és melancholikus, a mi már éppen vészthozó: így aztán a lány enged szíve első fellobbbanásának s ballépést követ el. Később, mint a ki sokkal gyöngébb, sokkal homályosabb öntudattal rendelkezik, és sokkal tapasztalatlanabb, semhogy ellen tudna szegülni annak a végzetnek, melyet mások az ő számára készítenek, férjhez engedi magát erőltetni egy másik férfihez, és ettől kezdve, ha jól értem, mint hitves, anya, a ház úrnője újjá, egy más lény nyé születik. Hivatásának gyakorlása közben, mint a nőknél rendes, átalakul. A fiatal lány gyöngé volt; a hitves, ki *jól ment férjhez*, méltó és erős lélek, erényekre képes, nagy feladatának magaslatán álló hölgy. Ha nem is némi felindulás nélkül, de legalább minden gyöngeség elárulása nélkül tudja viszontlátni azt a férfit, kit egykor szeretett. Egész őszintén gondol arra, hogy más nővel egyesítse. De ime egyszerre lecsap a balsors világa. A halál küszöbén ismét hatalmába ejti a múlt. Összes egykori szerelme lánggra lobban s elborítja, és ekkor *azt hiszi, hogy mindig oly erősen és legyőzhetlenül élt benne* ez a szerelem, mint hajdan és most. Elgyöngült, lefegyverzett lényét újból meghódítja az a roppant hatalom, melyet az első érzéklések gyakorolnak az emberi lelken, s haldokolva áldja a halált, mint megváltóját oly szerelemtől, melyet legyőzhetlennek hisz, és melyet ép lélekkel és testtel tényleg le tudott volt győzni.

Így megtalálható itt a nő kettős jelleme: első érzelmeinek szívós fentmaradása s az a könnyűség, melylyel egy új sorsba bele tud törödni; nem is szólva egyebekről, minők: gyöngeség és megfontolatlan vakmerőség, naiv és ügyetlen kétszínűség, a mihez hozzá vehetjük

az erkölcsi prédikálásra való hajlandóságot, az anyaság által való felemelkedést, valamint a szerelemnek félig igaz és félig őszinte átalakulását anyai jóindulattá és pártfogássá. Mindez annyit tesz, hogy réges régóta most először nyújtja megint a regény egy nő teljes életrajzát. A kortársak, akarom mondani a kortársnők egy perczig sem voltak e felől csalódásban. A nők beléuntak, vagy legalább hinnünk kell, hogy bizonyára beleuntak az eddigi regényekbe, melyekben a nő csak könnyed szenvedélyeknek vagy kegyetlen hiúságoknak játékszereként szerepelt, s melyek az ő életének csak egy mozzanatával foglalkoztak, azzal, a mikor tetszik és a mikor elcsábítják. Most végre ez olvasók egy egész női életet szemlélhettek teljes összefüggésében, vagy legalább mint olyat, a miben van bizonyos összefüggés. Oly nőt szemlélhettek, kinek megvannak gyöngeségei, megvannak jó tulajdonságai, van jelleme. Ez a regény hízelt némely hibáiknak, némely jó hajlamaiknak, különösen pedig s egész határozottan büszkeségüknek hízelt. De ne feledkezzem meg a könnyező hajlamról sem, melynek szükségérzetét Racine óta senki sem elégítette ki igazában. Most végre akadt, a ki sirásra mert fakasztani, és pedig korántsem a rettenetes szerencsétlenségek halmozásával, mint Prévost az ő hosszú regényeiben, hanem „a szeretőknek gyöngéd és drága fájdalmával“, hogy Saint-Evremond szavaival szóljak, egy alapjában véve egyszerű és egyszersmind borzasztóan hamis történettel, melynek főszereplői természetes hajlandósággal viseltetnek a fájdalom iránt, sőt mintegy vágynak utána.

S a mi több és mindenek felett való, ez a regény lehetett hamis, de őszinte volt. Oly szerző volt benne érezhető, ki épp annyira érzékenyen meg van hatva sze-

mélyeinek sorsától, mint bármelyik olvasója, — ki épp úgy imádja Juliet, Clairet, Saint-Preuxt, sőt Wolmart. Oly szerző regénye volt ez, ki maga is egy szomorú regény hőse kellett hogy legyen; csak az emberek legregényesebbike írhatott ily regényes regényt. Ez a dolog megfejtése. Ezért ritka az ilyen siker. Az ember utánzásra hajló állat, de csak azt utánozza, a mit őszintének lát. Rousseaut tehát utánozták; az *Új Heloiz* mintájának megfelelő érzelmekre iparkodtak az emberek szert tenni. Így aztán deklamáló érzelmekre tettek szert, de melyek mégis hasonlítottak az élethez, mert legalább ott a kút-főnél, a honnan eredtek, életteljesek és mélyek voltak. Túlzás volna azt mondani, hogy ettől átalakult a század jellege, de bizonyos, hogy szelidebb, sőt mintegy lágyabb lett. A philanthropia, mely azelőtt is megvolt, most testvériség, ömlengés, áradozás lett, az emberek szükségét érezték, hogy meghitt vallomásokat tegyenek s a szívekre appelláljanak. A sensibilitás, mely azelőtt is megvolt s megtalálható Marivauban, meg La Chausséban, meg Prévostban, most egyszerre intimebb és hivalkodóbb lett. Intimebbé válása alatt azt értem, hogy immár kevésbé törődött a váratlan eseményekkel, rendkívüli helyzetekkel, a balsors nagy és kemény csapásaival, mint a melyekre nem volt többé szüksége, hogy nyilvánulhasson; önmagából szülemlett és úgy fakadt fel a szívből, a szív egyszerű dobbanásától megreszkett, belevegyült az ember egész életébe, a mindennapi élet folyásába. Hivalkodóbbá válását pedig úgy értem, hogy immár nem kevesebbet igényelt magának, mint az élet erkölcsi irányításának jogát, törvényes uralkodóvá iparkodott felerőszakolni magát az emberilét felett; erénynek képzelte magát, elhitte magáról, hogy kötelesség; azt

vélte, hogy ő a lelkiismeret; következésképp sentimentalis és elérzékenyült önzéssel helyettesítette a morált, melynek helye különben már csakugyan régóta üresen állt.

Mennyi minden, nemde, egy regényben! És ez mind benne volt, még pedig azért, mert Rousseau magát tette bele egészen az *Új Heloiz*-ba, egy kis részével hibáinak, nagy részével hiúságainak, jóságának és gyöngédségének, nagy részével annak a nála örökké élő hitnek, hogy minden csak a jó szívtől függ, a nélkül, hogy tudta volna, mi az tulajdonképen, a miről a szív jónak ismerhető fel: szóval azért, mert ez a nagy regényíró ebben a regényében festette le magát legnyiltabban, itt mutatta be magát a legteljesebben.

VI.

A „Vallomások“.

Vallomásai tulajdonkép csak kiegészítő része e regénynek. Annyiban pikánsabbak, megkapóbbak, jobban megragadnak s lebilincselnek, mert a szerző első személyben beszél bennük; egyszersmind kellemesebb olvasmány számunkra, mert stíljük már jóformán nem deklamáló, sem nem feszes. Máskülönben majd semmi új adatot sem meríthetünk belőlük Rousseauról, érzelmeiről, sem általános philosophiájáról. Itt látni jól — a mi különben csak olyasmi mellett szóló újabb bizonyíték, a mit már tudtunk — mennyire erős volt az a bélyeg, melyet ifjúkori élete nyomott Rousseaura, s mennyi részük van, Rousseau tehetségének eredetiségében,

az ő kóborlás közt gondtalan könnyelműségben, vidám lustálkodásban, társaság-kerülésben, és ne rettegjünk kimondani, erkölcstelenségben töltött éveinek.

A mi egyéniségünk ebből is, abból is áll; sok különféle dologból van összetéve; de mindenekfelett abból áll, a mit magunkban szeretünk. Rousseaunak a 20—30 éves Rousseau volt az, a mit ő magában úgy imádott, s a mi mindig is maradt a hatalmas éltető erő folytán, melyet a visszaemlékezés önt belénk, mikor e visszaemlékezéshez elragadtatás is társul. Úgy gondolom, abban a keserű haragban keresik misanthropiájának okait, melylyel megáláztatásának és megpróbáltatásának évei töltötték volna el. Csakhogy ez évek korántsem voltak reája nézve a megpróbáltatás évei és sohasem alázták őt meg. Ellenkezőleg, gyönyörrel élvezte azokat s még büszke is volt rájuk. Nem maradt utánuk keserű utóíz a szájában, sőt édességüket s illatukat még érzi az ajkán. Nemhogy elodázná magától emlékeiket, közéjük menekül s valóságos mámortól ittasultan lakozik közöttük. A genfi tó, Savoya, Charmettes,¹ a saônei partok, a cseresznyefa, a montpellieri kocsi megannyi menedékei Rousseaunak: itt csillapul le, itt derül mosolyra, itt pihen meg s üdül, kéjjel időz, mert itt talál rá önmagára. Ne képzeljünk magunknak tán olyan plebejust, ki sokat fáradt s gyötrődött és most büszkén veti a világ szeme közé: Lássátok, mi mindenben kellett keresztülmennie egy magamfajta embernek, míg zöld ágra vergődhetett! E helyett

¹ *Charmettes* az a hely, hová Mme de Warens, ifjúkori pártfogója, majd szeretője több éven át üdülni vitte Rousseaut. — A *montpellier*i utazás egy szerelmi kaland emlékével függ össze, mely a *Vallomások* I. részének VI. könyvében olvasható.

inkább egy afféle vadembert képzeljünk magunknak, a ki nem egészen saját jószántából civilizálódott, s a ki nem utálja ugyan feltétlenül azt az új világot, melynek körébe lépett, sőt hizeleg is kissé a hiúságának, hogy ott őt intelligensnek találják, de azért egy kissé mégis megveti e környezetét, nagyon feszélyezve érzi magát körében s lelke titkos vágygyal gondol a messze távolba, arra a rengeteg, szabad pusztára, a hűvös kunyhóra, a forráshoz vezető ösvényre, a bokrokon nyíló virágokra, a tiszta és mély égboltozatra, melynek nézése közben néha úgy el lehet szenderedni, s mindig úgy el lehet ábrándozni...

Így aztán nem az a gondolat foglalkoztatja, mennyire bűnösök lehetnek a civilizált emberek; hanem inkább s még többször ez: mennyire ostobáknak kell lenniök s mire való annyi fáradságuk? Mire valók a művészet, a tudomány, az a sok erőfeszítés, az életnek ez a bonyolulttá tévése, s ez a roppant munkakifejtés, mi csak mind eltávolít a céltól? Miért nem maradtam én mindig fiatal? Oly sokáig voltam az, boldogan, és semmi nehézségembe nem került! Miért nem maradt az emberiség mindig gyermeknek? Oly sokáig volt az s kétségkívül, lelki nyugalomban tétlenül, álmodozva, naiv szívvél, csöndes örömben. S felmerül az elvesztett Árkádiának ábrándképe, melyet megvetettek, elfeledtek az emberek, s mely talán oly könnyen visszaszerezhető!

Íme ezért van a Rousseau misanthropiájában majdnem mindig valami szeretetreméltó, vagy legalább is ezért nem sikerül neki, hogy annyira bántó és bosszantó legyen, mint a hogyan maga óhajtaná. E misanthropia legmélyén, sőt még nem is éppen annyira a mélyén, hanem egész közel hozzánk, a melancholia könnyed fátyolán, vagy a deklamáló frázisoknak feszessé keményi-

tett, de meglehetősen ritkaszövetű redőin keresztül egy oly gyermek naiv ábrándvilága tetszik át, a ki egy kissé elkényeztetett, egy kissé romlott, nagyon hiú, de telve van nemes érzésekkel, gyöngéd és szelid. Jegyezzük meg, hogy az ilyen fajtajú emberekből kerülnek ki az emberiségnek legrosszabb vezetői, de egyszersmind ismerjük el azt is, hogy ők a legmegvesztegetőbb varázsú művészek s iparkodjunk megérteni hatásukat, a nélkül azonban, hogy magunk is e hatás alá kerüljünk.

S íme egyszersmind ezért lett a *Vallomások* Rousseau-nak az a műve, melyet még mindig legszivesebben olvasnak, leszámítván azt a pár lapot, hol a szerző durvasága a kor durvaságától ösztönöztetve, szégyenletes mocsokfoltokat ejtett. Mert Rousseau többi műveiben az érzelem eszmévé váltan jelentkezik s az eszme nála mindig annyi kifogás alá esik, hogy kihoz sodrunkból s felingerel, még akkor is, a mikor mély. A *Vallomások*-ban egész tisztán az érzelmvilágát öntötte ki Rousseau, naiv tetszelgéssel, s nem bánom, tegyük még hozzá Voltaire-ral, hogy némi hosszadalmassággal is. Mert Rousseau abbeli erőfeszítése közben, melylyel a társadalomtól, a civilizációtól, a szervezett világtól magát elszakítani iparkodott, oda jutott e művében, hogy még azoktól az elméletektől is elszakadt, melyeket annyi fáradsággal állított fel a most említett dolgok leverésére, sőt feledi még azt az erőszakosságot és haragot is, a mivel ezek máskor eltöltötték. Itt már nem nyújt magából egyebet, mint önmagát, tehát mindent összevéve a legjobbat, a mivel csak rendelkezett. Immár nem igen szól így hozzánk: „Lám, milyen rosszul van alkotva a világ!“ hanem mindenek felett így szól: „Íme, ilyen voltam én! Lám, milyen jó voltam én!“ S minthogy van ebben

valami igaz, nehéz volna annak megállapítása, hogy ez a meghitt vallomástétel mennyiben mondható inkább nevetségesnek, mintsem meghatónak, vagy inkább meghatónak, mintsem nevetségesnek.

És innen ered továbbá az az eredetiség is, mely ez emlékiratot oly megragadóvá teszi a többi hasonló fajtájú művel szemben. Az emlékiratokban mindig van valami, a mi kellemetlenül érint, s a Rousseau műve sem kerüli el ezt a közös sorsot. Mindig valami rendkívüli impertinentia rejlik bennük, minthogy az író saját személyével kívánja foglalkoztatni a világot s így magát mint valami kivételes lényt állítja oda. De mikor az illető *mémoire*-író valóban kivételes lény, és pedig nemcsak azért, mert lángelme, hanem mert az ő fejlődésének más volt a törvénye, mint a többi emberének, akkor, habár az által, hogy maga-magát beszéli el az illető, még mindig vét az alázatosság ellen, de legalább a józan ész ellen nem vét már. Az ilyenfajta emlékiratok bizonyos nézeteknek és elméleteknek magyarázatául szolgálnak, mely magyarázat nélkül ugyan utóljára el is lehetnének, de melynek azért megvan a maga értelme, haszna és értéke. Voltairenak fölösleges volt *mémoire*okat írni, mert senkit nem idomított jobban a maga képére az a világ, melyben az ő ifjúsága eltelt, s melyet eléggé ismerünk. De annak a csavargónak emlékiratai, a ki negyven éves korára lett párisi emberré s a ki lángelmével volt megáldva, igenis már szükséges volt, hogy megíródjanak. Nagyon szeretném, ha bírhatnám a Lafontaine emlékiratait is; igaz, hogy nincs rájuk mulhatalan szükségem, de mégis nagy kedvem telnék bennük, annál is inkább, mert naiv szerénység nyilatkoznék meg bennük, nem pedig naiv gőg.

Végül ne feledjünk még egy, utolsó különbséget a Rousseau mémoiresai és a legtöbb ilyenfajtajú mű közt. A többiekben, legnagyobb részükben, megvan az a tán eléggé fontos hiba, hogy hamisak. Mi hatvanéves korunkban írjuk meg annak a fiatal embernek történetét, a ki egykor mi voltunk s a kit mi már nem ismerünk, már nem ismerhetünk. Közte és köztünk áll azóta átélt életünk s mindent ködösen láttat. Tehát csak úgy rekonstruáljuk azt magunknak, még pedig ugyan mivel? Hiúságunk sugalmazásával, úgy hogy aztán a mit hatvanéves eszünk gondolkozásával óhajtanánk, hogy húszéves korunkban lettünk volna, arról azt állítjuk, hogy tényleg az is voltunk. Ezért vannak az emlékiratok telides teli megannyi fiatal bölcsessel. Rousseaunál ugyancsak a hiúság, de mily más fajtajú, egészen ellenkező eredményt szül. Ő korántsem, vagy nem igen szereti magában az ötvenéves Rousseaut. Ezt ő megmételvezettnek, elfajzottnak, gyökerében megromlottnak találja a társadalom hatása folytán, melynek körébe magát csábíttatni engedte, s nagyon kevéssé tartja rehabilitáltnak a fél-magány által, melybe magát újból elszigetelni sikerült. A harminczéves Rousseau az, a kit ő nem szünt meg szeretni, s a kitől úgyszólván egy perczre sem távozott, annyira kedvelte szakadatlanul. Mindig elhalmozta szeretetével s mint ilyet, élő elevenen és szívéhez egész közel őrizte meg. Itt áll mellette ez a harminczéves Rousseau, semmit, vagy majdnem semmit sem változott, mert teljes épségben tartotta fenn az a kultusz, melylyel kitüntetik. Mihelyt magányába hazatér Rousseau, azonnal ismét eléje áll ez egykori énje. Mily eleven is aztán az alakja e lapokon, mily igazán fiatal, nincs elfonnyasztva az időtől, sem pedig fáradságos vissza-

alkotás tehetetlen erőlködéseivel nincs kendőzve. A majdnem szörnyűségig menő dölyf művészi tekintetben bámulatosan bevált: a régi embert halottaiból életre támasztotta fel.

Valóban, ez a *Vallomások* szintén regény. Regény oly művészi mesterfogásai folytán, minők a finom tapintatú elrendezés, a várakozást kelteni tudás, a fordulatoknak előkészítése és kifejlesztése, a lélek életében felmerülő fontos mozzanatoknak, döntő eseményeknek teljes és élénk fénynyel megvilágítása. Azonban egyszersmind oly regény, mely telve igazsággal, őszinteséggel, szemtelen-ségig menő őszinteséggel, de a mi mégis őszinteség, naiv nyíltszívűséggel, cynismusig menő naiv nyíltszívűséggel, de a mi mégis naiv nyíltszívűség, s a legbiztosabb és legteljesebb információk egyike, minők rendelkezésünkre állanak az emberi lélekről, ennek szomorú örömeiről, erőszakos és határozatlan vágyairól, küszködéseinek pihenő perczeiről, nyomorairól, tehetetlenségeiről s arról, mint halad, már kora kezdettől fogva, a nélkül, hogy sejtené, a kétségbeesés és az örültség sötét ösvényei felé

VII.

Philosophiai és vallási eszmék.

A temperamentum eredetisége, az érzésmód eredetisége, valamint bizonyos eredetiség még az élet felfogásában is elegendő arra, hogy valakit nagy regényíróvá s bizonyos tekintetben kiváló költővé tegyen; de arra korántsem elegendő, hogy nagy philosophussá is tegye:

nem is volt Rousseau nagy philosophus. Az ő philosophiai eszméi, valamint politikai eszméi, inkább csak figyelemre, mintsem bámulatra méltók s jóval alul állanak szerzőjük hírnevének, sőt még a saját hírnevüknek színvonalán is. Az ő philosophiája nagyon elemi dolog s azok a „tanulói jegyzetek“ — mint Diderot mondja — a *Savoyai vikárius vallástételéről*¹ szoltában, inkább formájukkal tündökölnék, inkább szónoki lendületükkel ragadnak meg és inkább a meggyőződés hevével kötnek le, semhogy az elmét, az észet kielégitenék. Természetes volt, hogy Rousseau egy kissé határozatlan, egészen érzelmi morálból, továbbá bizonyos ösztönszerű jóakaratból indult ki, s mivel eleinte arra gondolt, mint láttuk, hogy a jóra vonatkozó zavaros érzékléseit rendszerre alakítsa át, bizonyos elemi jellegű dogmánál állapodott meg, mely Istennek s a lélek halhatatlanságának hitéből áll, és mely dogmához erősen ragaszkodott a nélkül, hogy újabb okait tudta volna adni a beléje vetett hitnek. Másképen szólva, a mi az ő korában még körülbelül fentmaradt a régi theologiai hitből, azt megtartja, kedvét leli benne s a szerint, a mint korban előbbre halad, mind nagyobb szeretettel ragaszkodik hozzá, velünk is megszeretteti² a természetes és fenkölt ékesszólás révén, melylyel kifejezést ad neki.

Úgy vélem, mindössze ennyi az egész, s a Rousseau

¹ Az *Emil*-ben. Ez a híres *Profession de foi du vicaire savoyard* a Rousseau vallástétele. A Diderot materialista, atheista szellemének különösen visszatetszhetett e spiritualista hitvallás, a szívnek heves esenkedése Isten és a vallásosság után. *Ford.*

² Az összes kiadásokban mind „et il le faut aimer“ áll Faguet szövegében. Sajtóhiba „fait“ helyett. *Ford.*

természetvallásában igazában véve csakis annyi az eredetiség, csakis azért gyakorolt varázst a kortársakra, hogy nem pap prédikálta ezt a vallást, hanem laikus és olyan ember, ki egy kissé méltatlan volt rá, hogy e vallás apostola legyen. Ez a vallás korántsem rossz. Részemről hiába keresem, miben támaszkodik valami új principiumra, miből iparkodik magának tekintélyt szerezni; úgy találom, sem több, sem kevesebb, mint a Voltaire vallása, tán annyi különbséggel, hogy a Voltaireé határozottan olyasmi, a mire Voltairenak csak cselédjei számára van szüksége, míg a Rousseaué bizonyára olyasmi, a mire neki egyenesen saját maga számára van szüksége. Ez kétségkívül különbözővé teszi egymástól a kettőt, kivált hang tekintetében, s bizonyára a Rousseau hangjában érezhető inkább a benső meggyőződés és meghatottság; de mélység tekintetében mind a kettő egyforma s mind a kettő egyenlő hatalmat tanúsít, ha nem is a rábeszélésben, de bizonyára az elmék meghódításában.

A kiben megizmosodott a skepticismus, annak nincs mit tartania sem az egyiktől, sem a másiktól. A gazdag farizeus, a rend embere s a „társadalmi tisztesség“ párthive Voltaire elveihez csatlakozik, még mielőtt olvasta volna Voltaireret; az érzelmes nő pedig, ha Rousseaut olvassa, ez író nézeteinek fog könnyen megnyeretni: ennél lényegesebb különbséget én nem igen látok a két író közt. Noha utaik nagyon különbözők, mindketten ugyanazon egy ponthoz jutnak el rajtuk. Az egyiknek a vallás minimumára van szüksége a végből, hogy biztonságban érezhesse magát; a másiknak sem különben, jóllehet a végből, hogy általa a vigasznak és reménynek némi maradványát őrizhesse meg: ugyanaz a minimum

szolgál Voltairenak arra, hogy a többi emberek számára féket találjon benne, a nélkül, hogy ezért magát is korlátok közé kellene szorítania, valamint Rousseaunak arra, hogy minden rettegéstől ment enyhét, minden nyugtalanságtól ment csillapulást és semminemű kötelességekkel nem járó biztonságérzetet merítsen belőle. Ez a vallásphilosophia igazán nagyon olcsó, nagyon jutányos egy vásár. A ki elfogadja, mitsem veszít, mitsem kockáztat s még azt hiheti, nyer is vele valamit, a mi már egymaga bizonyos nyereség. Ez a vallásphilosophia említett kettős kiadásában az egész akkori világot hatalmába ejtette: a Voltaire-féle kiadása a gyakorlati embereket, míg a Rousseau-féle az érzelmi s a szónokias hajlamúakat hódította meg. Meglehet, hogy a kortársak még egyebet is láttak benne és okoskodtak beléje, mint a mennyit én bírok látni és kiokoskodni; de bármennyire iparkodjam is nem bánni el könnyedén ezzel a két, mindenestre nagy gondolkodóval, nem igen tudnék jobbat vagy éppen többet mondani vallásukról, mint a mennyit mondtam.

Mégis egy megjegyzést! Minthogy a Voltaire „vallása” és a Rousseau „vallása”, habár lényegükben véve azonosak, nagyon különböző felfogásból indulnak ki, s így az következik ebből, hogy Rousseaunak a „vallási kérdésre” vonatkozó eszméi eltérnek a Voltaire eszméitől. Rousseauban megvan a szívnek bizonyos nemessége, van — mint már megjegyeztük — valami oly irány, oly hajlam, sőt még külső modor is, a mi a házi lelkiatyára emlékeztet s a minek következményeképen aztán hiányzik belőle az a dühös gyűlölet a papsággal szemben, a mi a *Philosophiai Ismerettár* szerzőjének részben visszataszító, részben nevetséges sajátsága. Rousseau

sohasem akarta „eltiporni a gyalázatost“; ő csak meg akarta javítani. Ő philosophusabbnak, *felvilágosodottabbnak* és kevésbbé hívőnek óhajtotta a papságot; azt akarta, hogy mindössze holmi „erkölcsügyi felügyelő“ szerepére szorítkozzék, de tartsa meg befolyását a társadalomra, mely befolyás ne legyen ugyan többé rideg, követelődő és rettenetes, de ez új, üdvös és szelid alakjában is befolyás maradjon. Ez azon ábrándok egyike, a melyeket Rousseau legodaadóbban ápolt, s ha egy kissé bővebben foglalkoztam vele, azért tettem, mert ő az egyetlen, ki ez ábrándot ápolta.

Rousseaunak s Voltairenak egyazon vallása volt; mindazonáltal e két embertől olyan két iskola származott, melyek a vallási kérdés szempontjából nagyon különböznek. Voltairehoz csatlakoznak azok, kik különben még nálánál is tovább menve, csak ledönteni és „eltiporni“ törekedtek; Rousseauhoz pedig azok a félénkebbek vagy szelidebbek, kik a régi vallást az új eszmékkel összetársítani próbálták, egy hazafias, egy polgári szellemű papságot iparkodtak teremteni s kiket valósággal folyton üldözött a savoyai vikáriusnak kedves és határozatlan látománya. Ez a kétiskola átélte a nagy forradalom egész korszakát, s át a mi korszakunkat; folyton egymással szemben találjuk őket a XIX. század eszméinek történetében, mint egyébiránt a franczia szellem két oly különböző irányának megtestesítőit, melyek mindegyikének határozottan állandó jellege van.

Rousseau keveset foglalkozott általános philosophiával. Neki nincs összefüggő, szilárd rendszere, mint ezt maga is többször készségesen elismeri leveleiben. Jóformán csak egyetlenegy oly eszméje van, melyhez nagyon ragaszkodik, s melyet mi már jól ismerünk, mert a mo-

rálra vonatkozó nézetei is mind ezzel függnék össze, erre támaszkodnak. Ő mélységesen optimista. Misanthrop optimismus: valóban így határozhatjuk meg legjobban Rousseaut. A világ jó, mert Isten jó: ez azon érv-erősség, mely mögé Rousseau magát elsánczolja, s honnan nem volna könnyű az ostromlónak őt kiverni. A világ jó, csakhogy — nemde, előre tudja olvasóm? — az ember rosszra tette. A physikai rossz és a morális rossz tehát nem ejtik Rousseaut felettébb zavarba. Ebbeli nézetét Voltairehoz intézett híres levelében fejti ki, mely a lissaboni földrengésről szól, s melyre aztán *Candide* lett a válasz; kifejti pedig a meggyőződésnek egész biztosságával és rettenthetlenségével. A morális rossz ellen panaszkodni vajmi helytelen dolog volna az embertől, mert hisz ő idézte elő. A bűn tőle ered. Ezt a szörnyűséget az ember hozta a földre. Tehát távolítsa is el innen, tisztítsa meg tőle a világot. Hátra volna még azt megmagyarázni, miként és miért teremtette Isten az embert, ha nem is rossznak — mert Rousseau ez állítás ellen tiltakoznék — de legalább oly könnyen rosszra válhatónak; azonban e kérdés megfejtésével, magától értetődik, Rousseau semmivel sem maradt kevésbbé adós mindvégig, mint bárki más. Mint mi mindannyian, ő is azzal segít magán, hogy a tökéletes és tökéletlen lény eszméjéhez folyamodik s azt fejtegeti, hogy az ember, ha tökéletes volna, Isten lenne, vagyis más szóval, megszűnnék létezni; minthogy pedig létezik, tehát nem lehet más, mint korlátolt, véges, tökéletlen lény... Csakhogy a tökéletlenség még korántsem azonos a gonosszszággal, és ha a tökéletlenül jó ember még érthető, a rossznak megteremtőjeként szereplő ember mindig megoldatlan rejtély marad. Ennek az ellen-

vetésnek megczáfolását kikerülte Rousseau, vagy tán nem is gondolt rá.

A mi pedig a physikai rosszhat illeti, ezt is körülbelől az ember találta ki, sőt teljesen ő találta ki, elannyira, hogy ha kiirthatnók az ember által teremtetett physikai rosszhat, az ember bizonyára nem is sejtené a physikai rosszhat létezését. Csak azt érzi, a mit saját maga hozott létre. Oktalanságaival, kicsapongásaival megteremtette a betegségeket. Kalandos hajlamai s abbeli szilaj vágyai által, hogy nyereszkedésből vagy nagyravágyásból szembeszálljon az elemekkel, megteremtette a véletlen baleseteket. Megteremtette a társadalmi mizériákat abból az ostobaságából kifolyólag, melyet a társas életre vállalkozásával elkövetett. Hogy tovább ne menjünk, a lissaboni szerencsétlenség nem a földrengésnek tudandó be, hanem annak, hogy az emberek Lissabont építették. Bezzeg a jámbor vadembereknek, kik elszigetelt kunyhókban élnek, vajmi kevés okuk van a földrengéstől félni! Marad a halál kérdése még, de az oly halál, melyet nem előz meg betegség, véletlen baleset, véték, s mely egy egészségben s ép erőben eltöltött hosszú élet végén ér el, korántsem rossz. Az ily halál végelgyengülés, végső álmom, teljes zsibbadásba merülés, egyszerűen az örökké létezés lehetetlensége, s olyas valami, a mit nem érzünk. Íme az egész rendszer, melyet én éppen nem gyöngítettem, sőt tán ellenkezőleg.

Igyekeztem megerőltetni magam, hogy ne tekintsem gyerekesnek. Pedig mily korlátolt felfogása ez a világnak! Hiszen ebben a világban nemcsak az emberek léteznek! S aztán az a rossz, melytől az állatok szenvednek, vajjon nem létezik-e? Mittevők legyünk e rendszer mellett az ő betegségeikkel, baleseteikkel, szenvedéseikkel? S

mit azzal az egyetemes törvénnyel, melynél fogva az élő lények kizárólag a többi lényeknek korai és fájdalmas halálából élnek, elannyira, hogy ha ma megszűnnék a szenvedés, holnap az élet is kipusztulna, elannyira, hogy a rossz korántsem kivétel talán e világban, hanem éppen az, a mi által ¹ a világ fennáll s a mi nélkül nem léteznék, elannyira, hogy az egyetemes élet nem egyéb, mint a szervezett rossz, elannyira, hogy az élet és a rossz egész egyszerűen egyazon dolog. És Rousseau erre nem gondolt! Nemde, különös? Úgy látszik, hogy a gondolat néha, kivált az oly embereknél, kik azt érzelmeiknek kész eszközévé teszik, megbénítja az agy egy részét, az értelmi hemiplegiának ² egy nemét idézi elő, s mennél élénkebben halad elő egy bizonyos irányban, annál könnyebben hagyja az általa buvárolt dolognak egy egész régióját a maga hatáskörén kívül, annál könnyebben feledkezik meg ennek átbuvárlásáról, sőt még létezésének sejtéséről is.

A tiszta optimizmus, melyet a misanthropia nem mond, hogy megjavít, ellenkezőleg megerősít, sőt fokoz, és melyet Rousseau annál inkább dédelget, mint-hogy gátolja az emberek gonoszsága, — a világ jónak tartása, a miben nemcsak a rossz daczára is hisz, hanem éppen annál inkább hisz, minthogy a rossz, e merő emberi találmány, ideiglenesen elhomályosította s nyilvánvalóan elrútította: ime ez azon kör, melyben Rousseau makacsul megmarad, s melynek határát nem akarja átlépni. A maga nyomorúságai is már visszakényszerítik

¹ Faguet összes kiadásaiban „pour quoi“ áll; sajtóhiba „par quoi“ helyett. Ford.

² Féloldali szélütés. Ford.

oda, s e pontot illetőleg egy mindenesetre igen helyes gondolata van, t. i., hogy a pessimismus a szerencsés emberek betegsége. Furcsa dolog, mondja, hogy éppen a százezer livre jövedelemmel rendelkező Voltaire az, a ki panaszkodik a világ szervezete ellen, s éppen a nyomorult, üldözött Rousseau az, a ki ezt áldja. Korántsem mondhatni, hogy ne volna igaza, s az az alsó fajtájú pessimismus, melynek nem szolgál végcélul, sem támaszul az arra irányuló erélyes akarat, hogy a tőle annyit hangoztatott rosszat megszüntesse vagy kevesbitse, bizonyára nem egyéb, mint a panaszkodásnak szükségérzete, mely természetes az emberben, s mely ha az egyéni szerencsétlenség szemlélésében nem találhat kielégítést, az egész mindenségben keres magának létjogot. De ha a rendes pessimismus abbeli szükségérzetünk, hogy elkeseredjünk, viszont a közönséges optimismus meg abbeli szükségérzetünk, hogy megvigasztalódjunk és megnyugodjunk, és ha nincs a kötelesség fogalmára, arra az eszmére alapítva, hogy csak a morális jó számít, a melynek gyakorlása pedig tőlünk függ, akkor mint rendszer, nem ér többet a vele ellentétes rendszernél, s ha aztán az emberek végtelen megvetésével van még bonyolódottabbá téve, úgy már a dölyfnek meglehetősen egészségtelen formája csak, már nem is egyéb, mint az a, talán mégis gyanús vélekedés, hogy mindössze csak két tiszteletre méltó lény létezik a világegyetemben: Isten, ki ezt jónak teremtette, és Rousseau, ki hivatva van ezt jóvá visszaalakítani.

Azt, a mit a Rousseau bölcsességének nevezhetnénk, nem az ő, különben is gyér és rövid lélekzetű philozophiai értekezéseiben kell keresnünk (milyenek a *Levél Voltairehoz a lissaboni szerencsétlenségről*, *Levelek De* ***

abbé úrhoz 1764.), hanem a barátaihoz (Milord Maréchal, ¹ Mirabeau) s főleg a barátnőihez (Mme de Boufflers, Mme de Luxembourg, Mme de Verdelin) intézett félig bizalmas leveleiben. Ezek gyakran olyanok, mint valami *lelkiatyi oktató levelek*, ² vagyis oly moralistának levelei, a ki finom elme, élesen látó, jó tanácsadó, könyörületes szív, s ki másokat meg tud vigasztalni. E levelek igen gyakran remek dolgok. A *Julie* „beszédei“ és a Rousseau *lelkiatyi oktató levelei*, meg egy pár a Diderot tollából véletlenül kikerült lap a legbölcsebb, legfenköltebb, *legspiritualisabb*, a mit az egész XVIII. század felmutathat. Itt található meg a XVIII. század vallása. Meglehetősen szűkkörű, vegyült jellegű és lényegében egy kissé mindig alacsonyabb fajtájú. Ritka eset, hogy ne tévelyedjen beléje vagy valami sensibilitás, mely annyira gyorsan, könnyen működő s oly konventionális, hogy épp ezért együgyűséggel határos, vagy valami félérzékiesség, mely semmiesetre sem tagadja meg durvaságát. A XVIII. század bölcseinek nem volt ahhoz való kezük, hogy a lelkekkel bánni tudjanak, vagy pedig azoknak a lelkeknek, melyek az ő kezükre voltak bízva, ideértve a legfinomabbakat s legtisztábbakat is, nem volt ellenükre bizonyos esetlen, a nyers bánásmód. Hogy ne bocsátkozzunk bővebb összehasonlításba, habár ez csak dicsőségükre válnék, a szálézi szent Ferenczekkel, Bossuettkel és Fénelonokkal, annyi bizonyos, hogy a

¹ *Milord Keith*, Neufchatel grófság angol származású porosz kormányzója, ki az *Emil* miatt bujdosó Rousseaut annak idején nagy jóindulattal fogadta védelmébe Ford.

² *Lettres de direction*, a milyeneket pl. Bossuet irt, főleg apácákhoz. Ford.

XVIII. századbeli „Seneca Luciliushoz“¹ Rousseauban található meg, részben *Emil*-ben, részben *Heloiz*-ben, részben pedig — s e tekintetben is itt legjobb ő — levelezésében. Ha kevésbbé lett volna beteg és misanthrop, ha kevesebb üldözésben lett volna része, úgy Rousseauból mindenekelőtt az vált volna, a mi így is tényleg volt, nagy regényíró, nagy költő, szerelmes és megható festője a természet szépségeinek, aztán közep-szerű philosophus, végül pedig beható, majdnem mély és nagy moralista, a szíveknek jóságos és üdvös barátja, szakértő ismerője, ügyes elbűvölője, a ki nem volt egészen hijával bizonyos édes, behizelgő tehetségnek, hogy azokat meggyógyítsa.

VIII.

A „Társadalmi Szerződés“.

Nyiltan kimondom, a Rousseau politikai eszméi, nézetem szerint, nem függnék egybe többi eszméinek összességével.

Lehet-e kétség az iránt, hogy a társulás-elleni szellem az alapja Rousseau érzelmeinek és eszméinek; hogy felszabadítsa magát, felszabadítsa az embert, ha lehetséges, ama kemény, lealjasító és erkölcsileg meg-rontó iga alól, melyet a társadalom kitalálói kovácsol-

¹ Szerző itt *Senecának* Luciliushoz intézett „morális leveleire“ czéloz, melyekben az ó-kori böles, ki a görög philosophia fejlődése révén a kereszténység tanainak határaihoz közel jutott, a maga életphilosophiai nézeteit s a vallási kérdésekre vonatkozó eszméit fejtegeti.

tak számunkra: ez az a vezérgondolat, melynek Rousseau annyiszor és annyiszor adott kifejezést? Nos, politikai eszméi éppenséggel nem ebben az irányban mozognak, és belőlem aligha, sőt teljességgel nem a polemistának túlzása szól, midőn azt állítom, hogy Rousseau politikai eszméi inkább odairányultak, hogy a társadalmi igát még erősebbé, még tartósabbá tegyék, megszorítsák és megsúlyosbítsák.

Ez az irányeltérés annyira szemmel látható, hogy némelyek ebből kiindulva, éppen ellenkezőjét akarták bebizonyítani annak, a mit most én itt előrebocsátottam.¹ Az ilyenek azt tanítják: ne higgyük, hogy Rousseau annyira iszonyodnék a társadalmi állapottól, s a vele járó állítólagos erkölcsi sülyedéstől. Igaz, hogy az *Egyenlőtlenség*-ről szóló értekezés ebben a szellemben mozog; de olvassuk a *Társadalmi Szerződés*-t, melynek egészen más a szelleme, s ne tekintsük egyébnek azt az *Egyenlőtlenség*-et, mint Rousseau ifjúkori ötletének, ki akkor erősen a Diderot sugalmazása alatt állott.

Ha csak az *Egyenlőtlenség*-gel egyfelől, másfelől meg csak a *Társadalmi Szerződés*-sel volna dolgunk, úgy azt mondanám, hogy Rousseau-nak két általános főeszméje volt, melyek annyira különböznek egymástól, hogy ellentmondanak egymásnak, s itt megállapodnám. De az *Egyenlőtlenség* alapeszméje, ez a társadalomellenes eszme, mely szerint az emberek túlságos szorosra húzták a köteléket, mely őket egybefűzi s így aztán oly mesterséges erőt teremtettek maguknak, melytől szenvednek, oly

¹ Így különösen Champion a *Forradalom Szelleméről* szóló nagyon szép könyvében, valamint a *Revue Bleue* egy cikkében. (1889. febr.) Szerző.

mesterséges közös lelket, melytől elromlanak, oly mesterséges életet, melytől meghalnak: ez az eszme korántsem csak az *Egyenlőtlenség*-ben található meg. A nélkül, hogy oda is bele akarnám olvasni, a hol nincs meg, tényleg megvan az *Irodalom*-ról szóló értekezésben, az *Egyenlőtlenség*-ben, a *Színházak*-ról szóló levélben, az *Emil*-ben, az *Új Heloiz*-ben, a *Monseigneur de Beaumont*-hoz intézett levélben, és kimutattam, hogy ez utóbbiban (*Emil* után) az *Egyenlőtlenség*-hez utasít bennünket Rousseau, ennek alapelveit összegezi, ennek végkövetkeztetéseit ismétli és erősíti meg, ennek szellemét fogadja el, vitatja és hirdeti inkább mint valaha. Igen, ez az eszme mindenütt föllelhető Rousseaunál és majdnem benne foglaltatik az egész Rousseau, úgy hogy most már én egyenesen ellenfeleim okoskodási módját, de ellenkező irányban követve, bátorkodom azt mondani, hogy a Rousseau *Társadalmi Szerződés*-e ellentétben áll az ő általános eszméivel, vagy ha jobban tetszik valakinek azt állítani, hogy Rousseau összes iratai ellentétben állanak a *Társadalmi Szerződés*-sel, ám legyen, ez ellen sincs semmi kifogásom.

Igen, a *Társadalmi Szerződés* mintegy elszigetelt jelenség a Rousseau irodalmi munkásságában. Mindössze egy mondat fűzi ehhez, a legelső, s mely tévedésbe ejtheti azokat, kik az első sor után szoktak itélni az egész könyvről. „Az ember szabadnak született és mindenütt bilincsben görnyed”: nos, ez a mondat arra a Rousseaura vall, a kit ismerünk; az ember jónak született, és mindenütt rossz; a világ jónak teremtetett, és nem lehet benne lakni; az ember szabadnak született és mindenütt rabszolga: íme az ő szokott okoskodási modora. Azt várhatnók tehát, hogy a folytatás is az ő rendes

módszerének, vagy inkább szelleme természetes hajlamanak megfelelő lesz s így fog hangzani: „Tehát forduljunk visszafelé utunkon, tehát térjünk vissza oly társadalmi állapothoz, mely a lehető legközelebb álljon az őseredeti szabadsághoz, oly állapothoz, melyben az egyén lehetőleg kénye-kedve szerint érezhesse magát és szabadon fejthesse ki a maga erejét, s melyben a társadalom hatása lehetőleg meg legyen szorítva és fékezve“. A társadalomellenes irány annyi, mint individualismus; a politikában pedig radikális liberalismus alakjában nyilvánul a korlátlan individualismus. Ezt várhatja tehát, sőt szükségképen csak ezt a Rousseau buzgó olvasója, hogy itt fogja találni, mikor felnyitja a *Társadalmi Szerződés*-t és elolvassa az első sort; vagyis annak szemléltetésére lehet elkészülve, miként alakul át, akarom mondani: miként marad meg Rousseau intransigens liberálisnak. Nem tehetek róla, de ő ennek éppen ellenkezője volt.

Én sem meglepetéseket nem akarok tartogatni olvasóim számára, sem túlozni nem kívánok, tehát előre figyelmeztetek arra, hogy mivel a *Társadalmi Szerződés*-ben némi határozatlan ingadozás van s mivel nem függ benne minden eléggé logikailag össze, tehát liberalismus is található benne, valamint megtalálható benne egy kissé sok olyan más egyéb is, a mi ellen Rousseau harczolni akart; de a műnek alaplényege világosan és formálisan antiliberális. Rousseau egész életén át azt vitatta, hogy a társadalom jogtalanság, jogtalanul követeli, hogy az emberek saját maguknak egy részét neki feláldozzák: most pedig azt vitatja, hogy az embernek kötelessége magát egészen feláldozni a társadalom számára, következőleg nem létezik más jog a társadalom jogán kívül.

Az „összes“ a mi souverainünk, még pedig korlátlan hatalommal: ez a *Társadalmi Szerződés* vezérgondolata. Ennek az *összesnek*, az egyes ember e megrontójának (nemde, Rousseau?), teljes joga van mindegyikünkkel rendelkezni. Ez az *összes*, a ki engem rabszolgává alázott (nemde, Rousseau?), törvényes joggal rendelkezhetik velem, kénye-kedve szerint, és még szorosabbra fűzheti rablánczaimat. Ennek az *összesnek*, a ki engem rosszá tett (nemde, Rousseau?), semmi se álljon útjában, a mi abban gátolhatná, hogy a maga kárhozatos befolyásának teljes súlyával mind jobban és jobban rám nehezedjék. Ez fogja megalkotni számunkra a polgári törvényt, a politikai törvényt és a vallási törvényt, más szóval az ő tulajdona leszek mint ember, mint polgár, mint gondolkozó lény, testemmel, lelkemmel, elmémmel. A maga eszméi szerint fog engem felnevelni, cselekedeteimet az ő törvénye, „a közakarat kifejezése“ szerint fogja irányítani, gondolataimat a maga vallása szerint idomítja, mely szintén állami dolog lesz, mint minden egyéb, s melyet el kell fogadnom, mert ha visszautasítom, száműznek, s ha elfogadván, megfedkezem követéséről, „halállal bűnhődöm“. Ilyen a *Társadalmi Szerződés* általános alapvonalaiban.

Részleteiben pedig a legtöbbször még nyomasztóbb, még szigorúbb. A gépezet kerekeinek könnyed működése még mindig a szabadság egy neme s így Rousseauban csak bizalmatlankodást kelt. A képviseleti rendszerrel bíró demokratia már pusztán az által, hogy képviseleti rendszerű, szabadabb és szabadelvűbb, mint egy más fajtájú. A népnek, vagyis inkább a többségnek van akarat, parancsoló és brutális akarata, melyből a nép minden egyes emberre nézve kötelező törvényt iparkodik alkotni.

De ha e törvénynek alkotását törvényhozókra bizza, kiket maga választ, úgy e törvényhozók majd megvitatják, meghányják-vetik, számba veszik a kisebbségnek vagy éppen az egyéneknek, ha nem is jogait, legalább tekinteteit, méltányos érdekeit. Rousseau nagyon jól látja, hogy ez az állapot már nem a tiszta demokratia többé, hanem az aristokrátiának egyik faja s igazi nevén is nevezi: „választási rendszerű aristokratia“. Már pedig ez nem jó dolog. Igaz, úgy odavetve, „legjobb kormányformának“ mondja, csak hogy aztán úgy intézkedik, hogy ez a legjobb kormányforma ne működhessék. Ezeknek a törvényhozóknak, kiknek vitázásai egy kis észszerűséggel ruháznák fel, vagy legalább enyhitenék s temperamentumossá tennék a rideg társadalmi szervezetet, ezt az *egyest a valamennyinek* nyomása alá helyező rendszert; ezeknek a törvényhozóknak nem is lesz min vitakozniok: mandátumuk szavazatuk megkötésével fog járni, határozataik pedig érvénytelenek lesznek, legalább addig, míg a nép maga helyben nem hagyta. Mert a souverain hatalmat nem lehet mással képviseltetni, mint hogy át sem ruházható. „A nép küldötte követek, nem *képviselői* a népnek, hanem csak megbízottjai. Minden oly törvény, melyet a nép nem hagyott helyben, semmis . . . Az angol nép szabadnak hiszi magát; erősen esalatkozik; csakis a képviselőválasztás idejének tartama alatt szabad; mihelyt a parlament tagjait egyszer megválasztotta, ismét semmivé süllyedt“. Így tehát a tisztán közvetlen kormányzás formájához tértünk vissza, vagyis oda, hol a tisztán zsarnok tömeg uralkodik, a szó legerősebb értelmében véve a zsarnok jelzőt, vagyis mint szeszélyes és minden felelősségtől ment despota.

Sőt jegyezzük meg, hogy még szeszélyesebb, a fele-

lősségtől még mentebb és despotább e tömeg, mint a korlátlan hatalmú király, mert soktagú és névtelen. A korlátlan hatalmú király sohasem korlátlan, mert sohasem ment minden felelősségtől. Az elszigetelt helyzet már maga is felelősséggel jár. Az oly ember, ki egyedül uralkodik, ritkán mer magának mindent megengedni, éppen azért, mert egyedül áll, mert neve van, mert ismerik. Tudja, hogy ha hibát követ el, ki felé fordul az emberek tekintete, kire háramlik a kárhoztatás, ki ellen irányul a panasz. Ellenben a névtelen tömeg mindent megenged magának, mert feltétlenül ment minden felelősségtől. Még annak az eshetőségnek sincs kitéve, hogy megvetést vonjon magára. És mégis ennek a fékezetlen despotának engedi át magát az a gyanakvó lelkű Rousseau, ki oly féltékeny a maga függetlenségére. Az ő rendszerében sem egy szemernyi szabadság, sem egy szemernyi biztonság nem található.

Szintoly kevésbé található benne a helyes igazságszolgáltatás eshetősége. Vajjon ez a souverain nép, a ki engem felnevel, gondolataimat és cselekedeteimet irányítja, a ki engem így egészen át meg átgyúr, formál, ez fog-e felettem itélni is? Bizonyára, ne kételkedjünk benne. A Rousseau államában az igazságszolgáltatás a képviselőjelöltek kezébe lesz letéve.¹ „A birói hivatal oly próbául szolgáló átmeneti állás legyen, melynek alapján az illető polgár tehetségét és erkölcsi értékét a nemzet megismerhessé, hogy aztán felemelhesse azokra a magasabb állásokra, melyekre alkalmasnak bizonyult. Az a körülmény, hogy a birák maguk is így fogják fel hivatásukat, nem egyébre fogja őket ösztö-

¹ Lengyelország kormányzása.

Szerző.

nözni, mint arra . . .“ Ugyan mi egyébre, mint arra, hogy minél jobban megnyerjék azoknak a tetszését, kiktől ki-neveztetésük függ s hogy hajlékony eszközei legyenek valamely pártnak? Minden az általános szavazatjognak kénye-kedvére bízva, ennek nyugtalan, kapzsi és szélszélyes hatásköre alól semmi sincs kivonva, alkotmány, kiváltságok és szerzett jogok, vagy az egyén jogának elismerése révén, s e mellett utasítással megkötött mandátum; a törvény érvényességének népszavazattól függése,¹ választott, tehát egy-egy párt szolgálatában álló bíróság: ime ilyen a Rousseau teljes rendszere. A tiszta demokratia ez, egész ridegségében s egész veszélyességében.

Fentebb kimutattam, hogy már Montesquieu, noha nem volt demokrata, némi illúziókban ringatta magát a népet illetőleg, midőn ezt nemcsak arra tartotta képesnek, hogy ellenőrizze a módot, a hogyan őt kormányozzák, de arra is, hogy maga válaszssa meg kormányzóit. Montesquieu ugyan feltétlenül visszautasítja a népszavazatot és egyáltalán semmiféle törvényhozói tehetséget nem tulajdonít a tömegnek; de azt hiszi, igen okosan meg tudja válogatni a maga embereit. „A nép kitünően meg tudja válogatni a maga tisztviselőit“ — úgymond Montesquieu; s ha ő nem lett volna parlamenti bíró, bizonyára épp úgy értett volna a tisztviselő szó alatt bírót, mint politikai képviselőt. Ez a gondolkozásmód, melyet — mint látni — korántsem tekintek kizárólag csak a Rousseau tévedésének, mindenekelőtt bizonyos fenkölt ter-

¹ „Le plébiscite nécessaire à chaque loi *peut* être valable“: így Faguet valamennyi kiadásában. Sajtóhiba „*pour* être valable“ helyett.

mészetű optimismusból ered, aztán némely ó-kori remniscenciákból, melyek különben helyesebb megértés mellett más következtetésekre vezetnének, végül és mindegyikfelett a tapasztalat hiányából és az észlelni nem tudásból. A XVIII. század embereinek sok mindenféle dolgról volt eszméjük, de a nemzetről nem bírtak maguknak eszmét alkotni. Mindnyájan azt hitték többé-kevésbbé, hogy valamely nemzet nézeteiben sok egység található, s hogy legalább a maga érdekeit — a mi felületes pillantásra csakugyan valószínűnek látszik — csakis jól foghatja fel. A gondolkodó mindig olyan ember, kiben kevés szenvedély lakozik, mindenesetre kevesebb mint másban s kit a szenvedély semmi esetre sem ostromol oly szakadatlanul, mint mást, úgy hogy éppen ebből kifolyólag képes gondolkozni, és egyzersmind éppen ez teszi őt jóformán hajlandóvá arra, hogy több észszerűséget és kevesebb szenvedélyt lásson a világban, mint a mennyi ebben tényleg van. Rousseau teljesen, Montesquieu némileg oly családnak tekintik a nemzetet, melynek valami póre van s mely csak arra gondol, hogy mennél jobb ügyvédet válasszon magának. Pedig valamely nemzet korántsem ilyen, hanem végzete szerint az osztályoknak, csoportoknak, pártoknak bizonyos mennyisége, melyeket mind ösztönszerű harczvággy éleszt; mindegyiknek az a főtörekvése, hogy legyőzze a többieket, vagy hogy másodmagával legyőzzön egy harmadikat, még pedig a nélkül, hogy ebben heves gyűlölködés vagy sötét szándék vezérelné. Soha senki sem látott még oly választást, mely ne harcz lett volna, még pedig pusztán harcz kedvéért vívott harcz s nem több, vagy körülbelül nem sokkal több. Úgy hogy aztán a választás eredménye nemesak nem a nemzeti akaratnak,

de még nem is a legerősebbik párt akaratának kifejezése; csakis azt jelzi, mi van ellenére ennek a pártnak. A többség minden egyes ily határozata *veto* jellegével bír. Becses újjmutatás, melyet nem szabad elhanyagolnunk, sőt inkább arra kell törekednünk, hogy előidézzük: de azért még nem szolgálhat sem a törvényhozásnak, sem a politikának alapjául. Pedig Rousseau szerint minden törvényhozásnak, minden politikának egyedül erre az alapra kell támaszkodnia. Ebben rejlik az ő tévedése, mely — mint vélem — a tömegnek hamis vagy tökéletlen pszichológiájából indul ki.

Lehet különben, hogy — a miről egyébiránt én mitsem tudok — az a néhány politikai író, ki a XVIII. században a „nép-állam“ eszméjéhez hajolt, sohasem gondolt az általános szavazatjogra. Ez sokkal távolabb esett tőlük, sokkal hallatlanabb volt, sokkal idegenebb volt e földön, sőt még az ó-kor előtt is sokkal ismeretlenebb volt (hisz az ó-korban a rabszolgákból állt a nép s a polgár már aristokrata számba ment), semhogy felmerülhetett volna már előttük, szabatos alakban legalább, a kormányzó tömeg eszméje. A mikor ez írók demokratiát emlegetnek, kétségkívül a szabad városok bourgeoisie-jára gondolnak, vagyis eléggé tág körű aristokratiára, de mely még mindig nagyon messze áll a modern demokratiától.

Bármint álljon is a dolog, a Rousseau rendszere, a maga rendkívül egyszerű (nem összetett) voltában, a mire nagyon büszke (mert ő megvet minden *vegyes*, minden *összetett* kormányformát s e pontnál ugyancsak lóhátról leczkérteti Montesquieut), bizonyára a lehető legszabatosabb és legpontosabb szervezete a zsarnokságnak.

De hát hogyan jutott ő ehhez a rendszerhez, ha az ő

általános eszméi korántsem vezettek oda? Úgy gondolom, protestáns nevelésében kell keresni kútforrását, ha ugyan egyáltalán mondhatnók, hogy Rousseau nevelésben részesült: különben eléggé tudjuk, hogy szellemünkre mindig nevelésszerű hatással vannak azok a helyek, hol ifjúságunkat töltjük, legalább is annyira, sőt még jobban, mint bármi egyéb. Rousseau protestáns városban lakott szelleme első fejledezésének idején, s tudvalevő, hogy egész életén át szünös-szüntelen Genf felé fordította tekintetét. Már pedig a protestáns iskoláknak hajdani (és korántsem mostani) politikai elmélete nem egyéb, mint a nép souverainitásának dogmája. Ha a Fénelon politikai iratait olvassuk, csodálkozva tapasztalhatjuk, hogy azok pontról-pontra, úgyszólván a szöveggel kezükben, czáfolják a *Társadalmi Szerződés*-t.¹ Ennek az a megfejtése, hogy tulajdonképen nem is Rousseau írta a *Társadalmi Szerződés*-t. Jurieu² annak szerzője, még pedig nem is legelső szerzője: Jurieut iparkodik Fénelon (s kétségkívül Bossuet szintén) megczáfolni és levérni.

Jurieu maga egész határozottan így szolt: „A nép az egyetlen tekintély, melynek ahhoz, hogy jogosságot szerezzen tetteinek, nincs szüksége arra, hogy igaza legyen“. Ő előtte Grotius, bár jóval kevésbbé merész, sokkal eszélyesebb és körültekintőbb, ugyancsak elvül s mintegy minden okoskodásának alapjául állította oda a Rousseau „társadalmi szerződését“, egy oly con-

¹ V. ö. szerzőnek a *Tizenhetedik Század*-ról írt művében a Fénelonról szóló cikket. Szerző.

² *Jurieure* vonatkozólag v. ö. a *Bayler*ől szóló fejezet illető jegyzetét. Ford.

ventiót, melynek folytán az emberek jogaikat, biztosítás végett, bizonyos meghatalmazottakra ruházzák, a miből tehát az következnek (ámbar Grotius e pontnál kissé himez-hámoz), hogy e jogok törvényesen vissza is vehetők, ha az emberek úgy ítélik, hogy azokon megbizottaik sérelmet ejtettek. Ugyanezt a tant találjuk Pufendorfnál, a ki Grotius tanítványa és Barbeyracnál, a ki Pufendorf tanítványa, A protestáns iskolát képviselik ők, a mint szerveződik, fentartja magát és ismétlődik. Végül ugyanezt a tant találjuk Burlamaquinál, a ki nézetem szerint megérdemli figyelmünket, mint protestáns és genfi ember, s a kinek műve „A politikai jog alapelvei“ 1751-ből való, míg a *Társadalmi Szerződés* 1762-ből kelt. Nos a Burlamaqui elvei szóról-szóra a következők: Az emberi társadalom önmagánál fogva és eredetében véve egyenlőségen és függetlenségen alapuló társadalom. A souverainitás intézménye megsemmisíti ezt a függetlenséget. Ez az intézmény nem teszi tönkre s nem is szabad hogy tönkre tegye a természeti társadalmat. Hangsúlyozom, hogy nem Rousseau az, a kit most ide kiírtam, hanem Burlamaqui. Ugyancsak Burlamaquitól való az az eszme is, mely különben csak Grotiusból másolva, némi erősbitéssel, s melynek értelmében „a vallás berendezése felett való souverain hatalom szükségképen a souveraint illeti“, „a souverainitás természete nem engedheti meg, hogy abból, a mi egyszer az emberi igazgatás hatáskörébe tartozhatik, bármi is a souverainitás hatalma alól kivonassék“; mert ha ellenkező irányban haladunk, úgy vagy az „anarchiához“, vagy a „két hatalomhoz“ jutunk s ez esetben minden elveszett, mert „nem lehet két úrnak szolgálni, s minden megoszlott birodalom elvész“. Burlamaquitól való

az az eszme¹ is, hogy a demokratia megkívánja, hogy az állam csekélyebb terjedelmű legyen stb.

Rousseau tehát mintegy legújabb tagja a protestáns iskolának. Valóban, úgy tetszik nekem, ő nem tett egyebet, mint hogy igen fényesen összegezte ez iskola valamennyi tanát; egész közvetlenül állt hatásuk alatt s még általános vezéreszméinek se sikerült elszakítani őt e tanoktól, melyektől pedig, hitem szerint, el kellett volna, hogy szakítsák. Sokkal tekintélyesebb, sokkal hírnevesebb volt ez iskola, és ő sokkal több oldalról hozzá volt fűzve a vallási önszeretetnek és a nemzeti önszeretetnek kötelékeivel. (Gondoljunk arra, hogy maga is valahol atyja kedvencz könyvei sorában említi Grotiust.) Ez az egész iskola a nép souverainitását szabadságnak tekintette. A liberális eszme nagyon lassan volt megszületendő Európában. Egészen modern dolog az, csak tegnapi keletű. Annak hívében áll, hogy *nem létezik souverainitás*; hogy létezik egy társadalmi berendezkedés, mely oly *tekintélyt* állít fel, mely épp úgy csakis társadalmi hivatal, mint bármely más s melyet éppen a végből, hogy hivatalnál többre ne növekedjék, korlátozni, ellenőrizni, megosztani szükséges, a mi különben mind épp annyira nehezen megvalósítható, mint a mennyire szükséges dolgok, s a miket sikerül is néha megvalósítani sok jóakarattal egybekötött sok próbálgatás árán. Ezt a liberális eszmét a XVIII. század jó-

¹ Nem ugyan egész formálisan, de csirájában. Vigyázzunk különben, hogy össze ne téveszszük a Burlamaqui szövegét a B. de Félice kommentárjával. Szerző.

[Burlamaqui genfi tanár, publicista, philosophus és moralista (1694—1748.) Ford.]

formán nem is ismerte s tudjuk, mennyire zavarosan fogták fel még a nagy forradalom emberei is.

— De hát Montesquieu? Éppen reája térek. Montesquieunek is igen nagy befolyása van a *Társadalmi Szerződés*-re. Rousseau ugyan sokkal gögösebb, semhogy ezt beismerné s azon kezdi, hogy keményen gúnyolgatja Montesquieut. Arra figyelmeztet,¹ a mi egyébiránt igaz, de inkább szól Rousseau ellen, mint a *Törvények Szellemé*-nek szerzője ellen, hogy Montesquieu inkább sociologus-kritikus, semmint rendszeres theoretikus: „... attól tartózkodott, hogy a politikai jog elveit tárgyalja; beérte azzal, hogy a fennálló kormányformák pozitív jogát tárgyalja“. Kissé esetlenül élczelődik a hatalmak megosztásának elméletén: „A mi politikusaink nem lévén képesek a souverainitást elvében megosztani, tárgyában osztják meg: így aztán erőre s akaratra, törvényhozó hatalomra s végrehajtó hatalomra osztják ... Majd megint összevegyítik mind e részeket, majd pedig ismét különválasztják. Oly fantasztikus lényt csinálnak a souverainból, mely mozaikszerűleg van összeillesztve ... A japán szemfényvesztők, mint mesélik, a nézők szemeláttára feldarabolnak egy-egy gyermeket, aztán valamennyi darabját feldobálják a levegőbe s íme a gyermek egészben és élve esik vissza“.² Mily lenéző hang! Mindazonáltal tény, hogy Rousseau, miután így elhárította magáról az utánczás vagy átkölcsönzés gyanúját, hasznát veszi Montesquieunek s ennek némely eszméjét a maga hasznára fordítja s alkalmazza. S ezzel oda jutottunk, hogy mi magunk emeljük ki a mi liberalis-

¹ *Emil*, V. könyv.

Szerző.

² *Társadalmi Szerződés*, II. 2.

Szerző.

mus a *Társadalmi Szerződés*-ben van, mert tényleg van benne.

Bár oly lenézőn gúnyolja Rousseau a hatalmaknak ezt a megosztását, egy kerülő fordulattal maga állítja fel ismét. A souverainitásnak megosztatlanul kell maradnia, de a souverainitásnak delegációit igenis külön kell választani egymástól, az így delegált hatalmaknak egymástól külön kell állaniok; azonban, miután ezt elővigyázatul előrebocsátotta, egész egyszerűen a Montesquieu eszméjéhez, sőt szavaihoz tér vissza, melyeken az imént úgy elmulatott s így ír: „A politikai testületben megkülönböztetendő az erő és az akarat, emez a végrehajtó hatalom neve alatt . . .¹ Nem helyes, hogy az hajtsa végre a törvényeket, a ki hozza“.²

Még pedig oly okból, mely egyszerre kissé subtilis és nagyon helyes s melyet Rousseau egyenesen abból az eszméből von le, melyet a souverainitásról alkot magának. A törvény a souverainitás szava; az általános akarat kifejezése. Ezért a souverainitás csakis a törvény által szólhat, nem pedig egyes esetekre vonatkozó határozat által. Az általános akarat csak a törvényben leli a maga kifejezését, a mit nem lelhet meg egy részletes kérdést tárgyaló, értelmező jellegű vagy gyakorlati alkalmazásra szánt határozatban. Mert akkor megszűnnék általános akarat lenni. „Az általános akarat *megváltozik természetben, ha valami külön tárgyra irányul*, s nem az ő hatáskörébe tartozik egy bizonyos emberről, egy bizonyos esetről ítéletet nyilvánítani“.³ A nép tehát nem lehet

¹ Társadalmi Szerződés III. 1.

² U. o. III. 2.

³ U. o. II. 4.

Szerző.

Szerző.

Szerző.

sem kormány, sem bíró, mert különben mintegy a maga saját természetéről lemondana. Egyes, külön személyekké oldódnék fel. Ez által elvesztené abbeli jogát (s hozzá kellene tennünk: képességét), hogy *általánosságban gondolkozzék*, hogy az összességek felett határozzon, hogy a rendet és a szabályt concipálja. Így tehát sem a nép nem lehet, mihelyt egyszer törvényhozó lett, sem *kormány*, sem *bíró*, sem pedig a törvény nem válhatik egyes, külön vonatkozásúvá, nem tarthat egy személyt szeme előtt, nem készülhet egy alkalom számára. Az oly törvény, mely egy személy ellen lenne hozva, vagy az oly törvény, mely pusztán alkalmi volna, nemcsak annak a teljesen bizonyos veszélynek volna kitéve, hogy igazságtalan lesz, de egyenesen szörnyűség volna; az ilyen nem törvény; az ilyen kormányi önkénykedés, mit csak a közvélemény megtévesztése végett neveznek törvénynek. Minden politikai morál felforgatása az.

Mily kár, hogy ez eszmék egyfelől homályosak maradnak a Rousseau szövegében, másfelől pedig úgy elszórva vannak, szerteszét folynak a szövegben, hogy a szerző ez eszméket hol abbanhagyja, hol újra kezdi s megint abbanhagyja, úgy hogy azok távolról sem pontosulnak össze egy tömör egészszé. Nekem úgy tetszik, mintha Rousseaunak nem is lett volna valami határozott tudata róluk, vagy tán félt a határozottság legvégső fokáig fejleszteni őket, sejtve, hogy ebben az esetben Montesquieuvel teljesen egy úton kellene járnia, a mitől pedig talán visszariadt a hiúsága.

Annyi tény, hogy ezek az oly liberális és oly helyes eszmék, melyek nem kevesebbre irányulnak, mint a nép souverainitásának végtelenig menő megszorítására s a *Társadalmi Szerződés* tönkre tevésére, bentfoglaltatnak

a *Társadalmi Szerződés*-ben. És ez ellentmondást csak felette szerencsésnek tarthatjuk. Mert azt bizonyítja, hogy Rousseau, ki nem gondolkozott eleget a politikai kérdéseken, korántsem jutott el odáig, hármít higgyen is ő maga erről, hogy valami megállapodott, végleges és szigorú rendszert alkotni tudott volna; valamint bizonyítja azt is, hogy Rousseau megtalálta előbbi énjét és az egyéni szabadságért való mély szenvedélyével, a nép souverainitásáról való ábrándozásának kellős közepette egész theoriát csempészett bele, vagy engedett belopózni, mely odáig fejlesztve, a hová irányul, a modern jogtudósok liberális tanához vezetne. Így aztán a protestáns politikai iskolának legutolsó képviselője s mint olyan áll előttünk, a ki ez iskola zsarnokiasan demokrata elveit nem hogy a legszorosabbra húzta volna össze, hanem már tágitott-lazított rajtuk s legalább is feltűnően enyhített ridegségükön.

Csakhogy Rousseau nem ezeknél az első pillantásnyi, habár különben eléggé mélyreható liberális nézeteknél időzik tulajdonképen; a nép souverainitásának dogmája, annak a souverainitásnak, mely az ő felfogása szerint mindig létezett, s a művelt társadalmakban jogairól soha le nem mondott, hanem csak erőteljesen szerveződött, dogmája volt az, a mit ő szabatosan felállított, erélyesen védett, ékesszólóan és szenvedélyesen hirdetett. És éppen ez az, a mi részben magának Rousseau-nak érdekéből, részben a tárgy természetéből kifolyólag, az ő könyvében legvilágosabb, leginkább megkapó, leginkább lebilincselő, leggyorsabban és legkönnyebben megérthető. S kötelességem végül azt is elismerni, hogy ugyan csak ez az, a mi művéből fentmarad, s hogy ennek a tannak, bár nem az ő sajátja, bár kevésbé egyezett meg

az ő vezéreszméivel, és bár még a *Társadalmi Szerződés*-ben is el-eltér tőle, Rousseau maradt legnagyobb, sőt egyedül nagy, dicsőséges és hatalmas apostola, elannyira, hogy e tan ma már kizárólag az ő nevéhez fűződik a köztudatban. Ez a tan sok rosszat okozott, vagy — a mit hajlandóbb vagyok hinni — sok rosszat szentesített, a miért nehéz volna, legalább jó részben, nem Rousseaut tenni felelőssé.

IX.

Rousseau mint író.

Ilyen ez a rendkívüli ember, ez a hatalmas és gyöngé ember, ki szívével volt gyöngé, hatalmas pedig gondolatvilágával és képzeletével volt, a melyek révén elég hatalmas tudott lenni arra, hogy még gyöngeségeiből is félelmetes erőt szerezzen a szívek elbűvölésére, hajlítására.

Rousseau azon megvesztegető varázsú és veszedelmes emberek egyike, kiknél a képzelet és az érzékenység dominálják és el is fojtják az észet, a mindennapi józan-ságot, a reflexió, elemzés és észlelés tehetségeit. Más szóval ez annyit jelent, hogy ő tehát költő: valóban fajunk egyik legnagyobb költője. Csakhogy oly költő, ki az elméletek, rendszerek s az okoskodás századában született s ki kortársainak hatása alatt rendszerekbe és elméletekbe vitte bele a maga költészetét, — ebben rejlik az ő eredetisége, valamint mindannak, a mit ő irt és gondolt, örökös veszedelmessége, úgy reája magára, mint olvasóira nézve.

Mint valamennyi költőt, őt is egy eszményi élet tökéletességének ábrándja csábította; mint valamennyi költőt, őt is bántották a reális életnek s a környező reális társadalomnak hitványságai; de ő aztán, eltérően a többi költők rendes szokásától, nem merengések, szemlélődések és látományok közé menekült, hanem politikai elméletek és társadalmi tanok közé, a hová nem a tények észleletét és tanulmányozását vitte magával, hanem a *priori* felállított constructiókat, s egy „magányos sétálótól“¹ kitelhető elvontságokat.

És ezek a rendszerek az igazság látszatával hatottak, először azért, mert mindaz igaznak látszik lenni, a mi a lángelme bélyegét hordja magán, továbbá azért, mert Rousseau az okoskodásnak és logikának kiváló erejével volt felruházva. A logika embere nem mindig a nyugodt, hideg ész embere. Gyakran megesik, hogy a képzeletnek s a szenvedélynek egyik nyilvánulási formája a túlhajtott deductio-kedvelés. Nem ittasulhatunk meg *okoktól*, vagyis olyasmitől, a mi a tanulmány, figyelmezés, kutatás és gondolkozás eredménye; de igenis megittasulhatunk az *okoskodástól*, vagyis attól, hogy a végtelenig üldözzünk lépten-nyomon, folytatólagos átalakulásaiban, egy-egy általános eszmét, a mint politikai rendszerre, vallási rendszerre, társadalmi rendszerre változik át.

Egy költő, kit a környező dolgoktól való megundorodás a megvalósíthatatlan tökéletességért esengő ábránd karjaiba vet, mely ábrándot aztán tovább fűz a logika embere, erősen logikus, erősen összefüggő, erősen meg-

¹ Célzás Rousseau-nak egyik legérdekesebb művére: *Rêveries d'un promeneur solitaire.* Ford.

szerkesztett, erősen rendszeres és erősen csábító társadalmi elméletet alkotva belőle: íme ez Rousseau.

S mint mindig megesik, ha ily geniális ábrándozókkal van dolgunk, némely *intuitio*, melyet maga szerzője vajmi kevésbé vezetett vissza a gyakorlati igazság térére, de mely mintegy csirájában bizonyos rész igazságot tartalmaz, más kevésbbé nagy, de higgadtabban gondolkozó, figyelmesebb embereknek arra ad ösztönt, hogy egy-egy oly kiváló részlet-jellegű tannal foglalkozzanak, mely nagyon megvalósítható, nagyon hasznos és eredményeiben nagyon termékeny. Éppen azért az ilyen embereket nemcsak művészet szempontjából, mint dicső költőket s az emberi képzelet megújítóit kell tanulmányozni, noha ez már magában véve is megérdemli, hogy behatóan foglalkozzunk velük; hanem egyszersmind mint gyakorlati embereket, mint eszmék bevívőit, elősegítőit, mint egy kissé obscurus, de ihletőleg és sugalmazólag ható prófétákat, a kezdődő virradat lesőit, kik az első, megpillantani sikerült sugaraktól elkápráztak; szóval majdnem mint megannyi alchimistát, kik előfutárai a chemiának, mely tudományról ők már ábrándoznak, melyet megszületni segitenek, de melynek megismerése nem adatott meg nekik.

Rousseau a legnagyobb francia prózairók egyike. A stil és nyelv egyik megújítója. Ő ismét divatba hozta Franciaországban a szónoki stilt, melyet Fénelon óta, sőt majdnem Bossuet óta teljesen elfeledett a francia irodalom.

Arra a bő és izmos, numerosos és harmoniás prózára, azokra a szépen fejlődő és hajlékony evolutiójú körmondatokra, minőket a XVIII. század nagy stilmestereinél találunk, lassanként, sőt meglehetősen erőszakos-hirtelen, a nél-

kül, hogy egészen tisztán tudnók miért, oly próza következett, mely szintén kiváló ugyan, de már lényegesen más fajtájú, egy felaprózott, rövid lélekzetű stíl, mely inkább ideges, mint izmos, mely rövid, eleven, majdnem metsző-szűrő természetű mondatokkal dolgozik, ötletekben, maximákban s epigrammákban van irva.

Fontenelle, Montesquieu, Voltaire, bármekkora is egyéb-iránt köztük a különbség, mind ezt a közös jelleget tanúsítja; kortársaik pedig a szélsőségig viszik ezt a modort, mint a tanítványok mindig teszik. Rousseau, ki ha nem is eszméit illetőleg, de abban, a mi maga az ember, vagyis stíl tekintetében senkinek sem tanítványa, új stílt hoz magával; s minthogy ő szenvedélylyel telt lélek, stílje is szónoki.

Mily ékesszóló ő ömlengésében, meghitt közlékenységében, a mit minden iratába belevegyít, mily ékesszóló észbeli érvelésében, okoskodásában, sophismaiban, valamint visszaemlékezéseiben is, s a hogyan ezeket mély megindultsággal, érzékenyülten és lángoló hévvel elbeszéli. A „beszéd“ szövése nála összefüggően folyamatos, gördülékeny és könnyen tovább fonódó, tulajdonképeni *rend* helyett inkább az a megkapó élénkség található benne, mely a folyton felindultságban levő szívnek hevületéből ered, s melyet joggal tüntet fel Buffon azon két lényeges jelesség egyikéül, melyekkel a stílnak bírnia kell, de melyről maga Buffon, miután így felemlítette, teljesen megfeledkezik, mellőzi, minthogy önmaga nem volt megáldva e jelesség adományával.

Rousseaunak pedig éppen ez tulajdonképeni sajátos adománya. Több, mint egy félszázad óta most először, az ő felleptével, lehetett ismét úgy olvasni egy könyvet,

mint oly beszédet, mely megkapja a hallgatót, lebilincseli, magával ragadja, vele száguld s egy percznyi pihenőt sem engedve, a folyton űzött célpont felé viszi. Vegyük ehhez a színezés ragyogását és gazdagságát, a szó itt már nem pusztán a gondolatnak jele, hanem az érzéklésnek is visszhangja, a szó itt él, lélegzik és tündököl.

Ezen adományoknak köszönhető, ha Rousseau nemcsak megragadó, elbűvölő szónoki író, de egyszersmind a reális dolgok festője, a mire már régóta nem vállalkozott senki. Ezért tudta irataiban oly élettellejesen olvasói elé varázsolni a festői természetet s felébreszteni a francziákban a természeti szépségek iránt az érzéket; ezért tudott az utána következett írónemzedékben egész csapat nagy természetfestőt teremteni, minők a Bernardin de Saint-Pierre-ek, a Chateaubriandok, a Sénancourok, s legkivált az ő rajongó tanítványa, Georges Sand.

E jogcímek alapján, értem: mint a természetnek hervult szívű festője és mint ékesszóló író, Rousseau nagy előfutára egy későbbi kornak. A jelen század elején az irodalmi forradalom terén a mi legőszintébb, legigazabb, legszolidabb és legmaradandóbb található, az nagyrészt ő tőle származik. Szerette a természet nagyszerű harmoniáit s megtalálta a mondat nagyszerű harmoniáit. Ez két felfedezés volt, két útnyitás a nagy tehetségek számára, de egyszersmind a közepszerűségek számára is. Hanem elvégre mit törődni emezek utócsapatával, ha amaz úton az előbbiek is áthaladtak?

X.

Rousseau a maga idejében a legellenállhatatlanabb varázsú mester és kalauz volt, olyan „subtilis vezető”,¹ a milyenről Bossuet beszél. És ő ez részint azért volt, mert csakugyan a maga korának embere, részint azért, mert a kortól annyira elkülönözte magát, a mennyi éppen elégséges volt arra, hogy kortársait megdöbbentse, kiváncsiakká tegye és végleg elbűvölje.

Saját korának volt embere abban, hogy inkább mint bárki más, visszautasította a tekintélyt és a hagyományt; minden tekintélyt, minden hagyományt visszautasított. Ő már nemcsak a vallási hagyománynyal s a nemzeti hagyománynyal szakított erőszakosan. E százados tekintélyek mögött, túl a századokon, sőt majdnem túl az időn, az egész emberiség tekintélyét, az egész emberi nem hagyományát támadta meg. Szerinte nem csupán egy vallás, egy nemzet tévedt nagyot, de maga az egész emberiség. Az egész emberiség volt az, melynek példáját helyteleníteni kellett s melyet meg kellett győznie tévedéséről; az egész emberi bölcsesség volt az, a mit most örültségnek kellett kijelenteni. Semmi váratlanabul nem hathatott az emberekre, mint ez állítás, pedig

¹ „Subtil conducteur“ : így nevezi Bossuet az angol királyné felett tartott gyászbeszédében Cromwellt, a ki szerinte dogmatizáló egyháztudós, próféta és hadvezér volt egy személyben s rabszolgaságba csalta bele az elámitott, szabadság után esenkedő népet. Bossuet kifejezésében a *subtil* szónak oly *ravasz s álnok* árnyalata van, mely bizonyára távol állt a Rousseau egyéniségétől. Így tehát Rousseaura alkalmazva e kifejezés jelentése inkább: veszedelmes lelki vezér.

semmire se lehettek inkább elkészülve. Mert ha ez a kor egyszer megszokta azt, hogy valamely tan régi voltát és sokáig tartását elegendő oknak tekintse arra, hogy ezután ne higgyen benne, úgy el kellett készülnie arra is, hogy majd támad egy oly vakmerő elme, ki az emberi nem legrégibb hitét is kétségbe vonja, s egyenesen annak az ösztönnek csalóka voltáról akar majd meggyőzni, a melynek erejénél fogva az emberi nem saját fenmaradását biztosítani gondolja. A legtisztább, leghatározottabb és legradikálisabb forradalmi eszme volt ez, bűvös édes ábránd mezébe öltöztetve. Burke¹ így szólt a francia forradalom embereihez: „Inkább úgy kíváncsiak cselekedni, mintha sohasem lettetek volna civilizált emberek;” Rousseau pedig így szólt az 1760 tájt élő francziákhoz: „Cselekedjünk úgy, mintha sohasem lettünk volna civilizált emberek!” Rousseau a par excellence forradalmár, éppen ezért utálja őt annyira Voltaire, ki e pontban nem ítél felőle tévesen. Rousseau egyenesen a sajátlagos politikai nihilismus felé tör, melynek napjainkban Tolsztoj káprázatos képviselője, a kinek egyáltalán sok közös gondolata van Rousseauval a politika, erkölcs és nevelés terén. Mert az okok amott Oroszországban és itt nálunk azonosak. A civilisatio hajlik meg, bizonyos tekintetben, itt is a saját súlya alatt, *nec se Roma ferens*, a civilisatio merül ki itt is a tovább fejlődhetésért folytatott küzdelemben s jut el végül oda, hogy önmagában kételkedjék.

¹ Burke kiváló angol államférfi és szónok (1720—1797.) Fox-szal szemben a francia forradalom nagy ellenlábasa úgy parlamenti beszédeiben, mint egyéb műveiben (pl. *Reflections on the Revolution in France*. London, 1790.).

És ezzel Rousseau elsőben is kortársainak egy titkos vágyát elégítette ki, mely arra ösztönözte ez embereket, hogy a szélső határig menjenek el a tagadásban; aztán pedig valóban nagy gondolkozónak bizonyította magát, habár végkövetkeztetései semmire se vezettek s habár ő maga hátrált meg ezek levonása elől. Ő felfogta azt a benső, azt a lényeges ellentmondást, mely a civilizációnak épp úgy, mint minden emberi dolognak mélyén rejlik. Ő megértette, hogy a civilizatio a maga tökéletesebbülésével csak romlását sietteti, s éppen azért, hogy annyira tör célja felé, túllő e célon; hogy a civilizatio, mely tulajdonkép az ember sorsának enyhítésére lett kitalálva, végre túlságosan nyomasztó terhévé válik, s hogy noha a végből lett kitalálva, hogy kevesbedjék általa az egyéni erőfeszítés, mindinkább és inkább újabbakat követel az egyéntől, úgy hogy itt megint egy nagy és fájdalmas hiábavalósággal, egy nagy és csalárd előítélettel állunk szemben. Igaz ugyan, hogy tisztába kellett volna jönnie azzal is, vajjon nem szükséges valami-e, tán éppen a mi természetünk létfeltétele-e ez az előítélet; de már az a tény, hogy ez előítéletet Rousseau meg tudta látni s reája világot árasztott, erős és beható elmére vall; s ez a gondolatnak oly erőfeszítése és működésmódja, a mi nagyon helyén volt ebben a században, mely lerombolta az átvett eszméket, s mintegy megrostálta az emberi szellemet.

Ha mind e negatív természetű oldalai révén a maga korának volt embere, már kevésbbé volt az gyöngédsége, lágysága, *nemszárazsága* és érzelmes ábrándozása révén, a mit ő vitt be az irodalomba s a mi csak még jobban tetszett korának. Regényíró és költő volt oly időben, a mikor az emberek már bizonyára epedve eseng-

tek igazi költészet, igazán regényes regény után. A XVIII. század oly korszak, mely az exact tudományokért, geometriáért, physikáért és természetrajzért rajongott. Ezekkel a fegyverekkel döntögette romba immár fél-század óta a hagyományokat. Rousseau más fegyverekkel kísérelte meg e hagyományok támadását. Szándék tekintetében teljesen egyezett századával, de eszközeiben egészen eltért tőle. Nem szerette az encyclopædistákat, sem ezek őt. Ennek egyik okát abban kell keresnünk, hogy ezek mindenekfelett az exact tudományok emberei voltak, míg ő egészen ellenkező fajta. Ő új harczterre vitte át a harczot s mi sem lehetett érdekesebb a kortársakra, mint a küzdelemnek ez új harczmodor szerinti folytatása. Ő már nem az észre s az okoskodásra hivatkozott, melyekbe talán úgysis beleuntak már az emberek, hanem az érzelemre, a szív ösztönére, az egyszerű és *természeti* indulatokra, a miket mind erénynek állított oda, sőt mi több, tehetségével oda tudta vinni kortársait, hogy ezeket is választékos szépségeknek tekintsék. Költő, de mint mondám, olyan, a ki egyszersmind a logika embere, a mivel még inkább elragadta hallgatóit. Az ő költői conceptiója a boldog emberiségről vagy az eszményi nevelésről, vagy a természeti állapothoz visszavezetett társadalomról táplált ábrándja, a helyett, hogy az ő lelkében szövődött volna tovább s álmodozások vagy képek sorozatává alakultán nyert volna kifejezést: rendszerek, logikai constructiók, érvek lánczolata alakjában fejlődött ki. Rousseau egy-egy gyöngéd ábrándból indul ki, aztán dialektikába csap át; s nem tudnám megmondani, mit szeretnek nála jobban olvasói, a kiindulópontot-e, vagy magát az utat, melyen halad.

Érzelmes ömlengéseivel is igen szerencsés időpontban lépett fel, akár visszahatásnak tekintsük azokat, akár pedig az előzményektől már eléggé előkészített dolognak. La Chaussée, Prévost, maga Marivaux is már sok édes könyvet hullattattak olvasóikkal.

A XVIII. század „érzelmessége“ egészen ez írókig megy vissza, s erről szólva, méltányos meg nem feledkezni róluk. Csakhogy, ha ők könyvekre fakasztottak, nekik nem volt még akkora hatalmuk az elmékre, hogy olvasóik az ontott könyveken benső megelégedést érezzenek, sőt büszkélkedjenek. Lángelméjű ember kellett ehhez, ki a szív gyöngeségeiből érdemet kovácsoljon a lelkiismeret számára, ki remekműveivel jogosultságot és szentesítést szerezzen azoknak, és ki ne csak felszabadítsa az érzelmességet, de úgyszólván trónra ültesse. Rousseau ezzel azt cselekedte meg, a mit ő valahol a szinköltőről mond, hogy ez cselekszi.¹ A költő, szerinte, „a közizlést továbbfejlesztve követi“ s nincsenek más gondolatai, mint a miket maga a közönség is gondolni fog, „mihelyt az író elég merész erre példát adni“. Rousseau oly érzelmességre adott példát, mely megszentelő erejűnek mutatja magát, olyanfajta elérzékenyülésre adott példát, mely mintegy papi jellegű ünnepélyességet s kenetességet szenved, és az egyházi hivatás egy nemévé emelte fel a könyfakasztás adományát. Ebben a korban hiányzott a pap, a lelkeket vezérlő lelkiatya, a szívek tanácsadója; pedig e nélkül sohasem lehettek el az emberek. Az exact tudományok embere megpróbálta ugyan helyettesíteni, de csak félig sikerült neki.

¹ Levél D'Alemberthez a Színházakról.

Szerző.

Az érzelmek embere volt erre hivatva. Rousseaunak sikerült aztán, hogy a nemzet egy jelentékeny részénél regényírókkal helyettesítse a papokat: ebbeli munkásságának hatása még mindig tart.

Ezáltal meg inkább, mint bármely más oknál fogva, lett ő annyira forradalmi ember. S ha ő forradalmi ember volt, mint láttuk, eszméinél és szellemének egész minémiségénél fogva, még inkább annak bizonyult azon változás folytán, melyet az erkölcsök terén előidézett vagy elősegített, vagy szentesített. Montesquieu megmondta, hogy „despotikus államban sohasem kell megváltoztatni az erkölcsöket és szokásokat. Semmi sem idézne oly gyorsan forradalmat elő“. Montesquieu mintegy előrelátta Rousseaut, vagy szabatosabban szólva, a *Rousseau-féle társadalmat*, — azt a már bomladozásnak indult társadalmat, mely összeelegyíti rangosztályait, mintegy tréfából összezavarja eszméit, kételkedik magában s gúnyt űz ebből, mesterkélte erkölcsöket alkot magának, — azt a tántorgó, zavarodott társadalmat, melynek össze-rogyásához Rousseau mintegy az utolsó lökést adta, a midőn a visszás gondolkozásnak mintegy utolsó formáját teremtette meg számára.

A visszás gondolkozás terén ő valóban mester volt; már mindjárt azért is mesternek kellett ebben lennie, mert mindig visszás helyzetet foglalt el a világban. Ez a rangján alul züllött plebejus, ki már lángelméjével annyira idegenben érezhette magát, s ki mégis a művelt társadalomnak központjába, sőt bizonyos tekintetekben élére helyeződött, valósággal mintegy jelképe fog maradni annak a demokráciának, mely oly hirtelen sodródott a nemzet élére s ennek vezetésével bizatott meg, vagy saját szántából vállalkozott rá. Ez új helyén aztán,

a hol érintkezésbe jut a régi vezető osztályok maradványaival, oly légkörben mozog ez a demokratia, melyhez teljességgel nincs hozzá szokva; ez új levegőtől megittasul, elfajul, elcseneyeszedik. Gögös, majd nagyralátó lesz, vágyak gyötrik, majd bizalmatlankodóvá, ingerlékenységű válik. S egyszersmind nem lévén öröklés révén ahhoz hozzászoktatva, hogy kitartó erővel vagy legalább is zavarba nem jöve tudja hordani egy bonyolult civilizációnak százados súlyát, csak azt érzi benne, a mi nyomasztó és feszélyező, s csakhamar arra gondol, miként dobja el magától e terhet. Aztán erénye is, hajlamainak egyszerűsége, szükségleteinek egyszerűsége egyszerűségekre készítetik eszméiben is, a kérdések világos és rövided megoldására készítetik, a mit könnyűnek hisz s úgy fog elbánni egy nagy állam szervezetével, mintha valami kis háztartás megalapításáról s berendezéséről volna szó.

Ezt a képet s ezt az arczképet nyújtja maga Rousseau. Ő előlegesen képviseli és jelképezi egy egész társadalmi osztálynak evolúcióját a hatalom felé, és azt a módot, a hogyan ez osztály a maga hatalmát majd gyakorolni fogja.

Mindez annyit tesz, hogy Rousseau igen nagy, hogy eredeti és gazdag szellem; azon egyéniségek közé tartozik, kik egy egész történelmi korszakot foglalnak magukban, vagy legalább is jelképeznek fentmaradó hatásokkal.

Intentiói magasabb rangú szellemre, ábrándozásai egy sebzett, szelid, nagy lélekre vallanak. Mellette Voltaire nem egyszer olyannak tűnik fel, mint valami elmés *diák*, Buffon pedig mint a retorikának valami kiváló tanára. Egyedül Montesquieu, noha képzelet tekintetében szín-

tén alatta áll, éri utól hatalmas tekintetével, s fölül is mulja tisztán látásával. Vannak nagyobb lángelmék, főképen vannak jobb lángelmék, de olyan nem igen akad, a ki abban a században, a mikor pedig útszéli dolog volt merésznek lenni, váratlanabbul és szilajabban tudta volna felrázni az emberek elméjét és szívét.

B U F F O N.

I.

J e l l e m e.

Nem tudom, melyik nagyobb a két ember közül: az-e, a ki saját korának életét éli s azt koczkáztatja, hogy szét-szórja egyéniségét, de úgy, hogy nevét és emlékét rajta hagyja mindazokon az utakon, melyeket kortársai befutottak vagy megkiséreltek; vagy az-e, ki annyira elkülöníti magát a saját korától, hogy teljesen elszigetelve él benne, úgy, hogy még ellenfél, ellenlábas minőségben sem függ vele össze s azt koczkáztatja, hogy sem párt-hive, sem szövetséges társa, sőt még ellensége sem akad, s mindezt egy nagyszabású, páratlan és magában álló munkáért teszi, melyre egész életét rászenteli, hogy az ebben emelt emlékmű, még befejezetlenül maradtában is, a legimpozánsabb, melyet e század létrehozott. Mindazonáltal úgy tetszik nekem, ez az utóbbi ember legalább erősebb, izmosabb tehetséggel van megáldva, energikusabb egyéniség és mindenesetre eredetibb szellem.

Nagyon különös egy ember ez a Buffon. Ő, a Voltaire, Diderot és Rousseau kortársa, a XVIII. századnak, még pedig e század kellős közepének embere, nem foglal-

kozott sem a politikával, s a politikai oekonomiával, sem a színiköltéssel, sem a regénynyel, sem a theológiával. Nem tartozott az Encyklopaediához, nem tartozott ehhez vagy ahhoz a politikai vagy philosophiai körhöz, klubhoz, sőt még semmiféle szalónnal sem állt összeköttetésben, még világfi sem volt, még szellemes ember sem volt s nem is akart lenni. Kortársai közül a legnagyobbaknál is megtalálhatók bizonyos írói tréfák és időtöltések, meg Montesquieunél is s emezéi, noha kevésbbé alacsony fajtájúak mint egy Voltaireéi vagy Diderotéi, azért még mindig eléggé szabadosak, laza erkölcsűek. Buffonnak sohasem jutott volna eszébe, hogy egy *Haiti level-et*, egy *Lesbosi templom-ot* írjon, valamint hihetőleg az sem, hogy bár egy lapot elolvasson az ilyen fajtájú munkákból, melyeket körülötte írtak. A XVIII. század közepén ő két kertben töltötte el életét, a montbard-i kertben s a *Király kertjé*-ben.¹ Nehezen volna megvalósítható, hogy valaki még kevésbbé éljen a maga korában, mint a mennyire ő tette. Neki nem adhatunk bizonyos dátumot. Az általa tanulmányozott természet jelleméből kölcsönzött át valamit Buffon; az idők végtelenségében él ő. Az ő intellectuális élete attól a perctől kezdődik, melyben a föld a napból kibontakozott, s addig a perczig terjed, melyben az ember megjelent a földön, vagy tán addig az időpontig, a mikor az ember társadalomba szerveződött, de semmi esetre sem ezen túl, s a mi azóta történt, abból ő mitsem látszik tudni, vagyis inkább nagyon jól tudja, hogy azóta teljességgel semmi sem tör-

¹ Buffon Montbard-ban született, ott állt az ő családi kastélya is, hol rendszeren tartózkodott. A *Jardin du Roi*, mint már említve volt, a mai *Jardin des Plantes*. Ford.

tént. Ő a századokat ezrével csoportosítva számítja, mindössze egy fajnak feltünésétől egy másiknak megalakulásáig számít. Az ily ember szeme előtt afféle esemény, minő pl. a római birodalom megdőlése fel sem tűnő barázda a korok oczeánján, s a XVIII. század annyira teljesen összevegyül a XIII. vagy XIV. századdal, hogy sohasem tudta megkülönböztetni s nem vette észre létezését.

Mégis azt mondhatná valaki, hogy hiszen éppen a természetrajz szeretete már ehhez a századhoz fűzi, mert e tudomány kedvelése tudvalevően a XVIII. századnak egyik uralkodó s tán legerősebb hajlama. A dolog nem éppen így áll. A természetrajzhoz Buffont teljességgel nem az a „philosophusi“ mohó tudásvágy s nem az a függetlenségi viszketegség vonzotta, a mi Diderot-t. Ő eleinte nem is gondolt a természetrajzra, csak általában a tudás érdekelte. Fiatal korában inkább mennyiségtudománynyal és geometriával foglalkozott. Mikor a *Király kertjé*-nek igazgatójává nevezték ki, Linné tanulmányozásába merül, rászánja magát egészen s a természetrajz sánczai közé vonul, vagyis oda, a hol az egész világ van, a világi apró-cseprőségeket leszámítva, s itt jól érzi magát s többé nem mozdul ki innen. Oda kötötte minden, és sem magában, sem magán kívül sem ismert soha semmit, a mi onnan távozásra bírhatta volna.

Mert ha ő kívül állt a maga századán, éppen úgy kívül állt a történelmen is, és őt semmivel se tudta jobban lekötni a hagyomány, mint a mennyire nem tudtak rá vonzóerőt gyakorolni az újdonságok; igazában mondván: *a szentesített dolgok vagy új dolgok* előtte semmiféle jelentéssel nem bíró szavak voltak. Egy pár előzékeny,

udvarias frázis, mintegy elővigyázatból, a Sorbonne-nal és az egyházzal szemben, mindössze ennyi az, a mivel ő a mult hatalmasságainak hódolni tudott; a mi pedig az új hatalmasságokat illeti, melyek épp oly követelőzőn léptek fel, sőt még nagyobb garral parancsoltak hódolatot, ezekkel szemben beérte annyival, hogy egyszerűen nem vett róluk tudomást. Ő nem akart egyéb lenni és ez majdnem sikerült is neki, mint örökkévaló dolgokkal foglalkozó tiszta értelem, mely azokat szemléli, azokat felfogni iparkodik. Ötven éven át dolgozott így, kora reggeltől kezdve, mitsem törődve az emberek lármájával, kifogásaival, sőt dicséreteivel sem; mert egyszer s mindenkorra nyíltan elismerte azt, a mi dicséret hite szerint őt méltán megillette s ebből elvenni vagy ehhez hozzátenni egyaránt célja tévesztett dolog lett volna vele szemben.

Ennek a temperamentumnak alaplényege a nyugodt energia, a türelem, a világos látás, az aggodalmasságtól vagyis hiúságtól ment büszkeség. „Meglehetős adag tehetség, sok tanulmány és egy kevés szabad gondolkozás”: így határozta meg egy alkalommal azokat a tulajdonságokat, melyek szerinte a természetbúvárnak szükségesek s e szavakkal önmagát határozta meg Buffon. Mindössze erősbitenünk kell egy kissé a kifejezéseken s így kell mondanunk: egy igen nagy, lángelméjű tehetség és oly szabad gondolkozás, melynél — nézetem szerint — sohasem létezett teljesebb, zavartalanabb és állandóbb.

Buffonnak kitünő egészség a lényeges sajátása. Senki sem rendelkezett pompásabb, hatalmas testi szervezetre támaszkodó morális egészséggel. Ő valósággal nem ismerte, mi a szenvedély. A mit élete folyásában elvégre ezen a néven nevezhetni, nem egyéb, mint egy

duzzadó temperamentumnak szeszélye, mulatozása, vagy inkább szórakozása. Ő soha semmi után nem tört, nem futott-fáradott, nem kért, nem követelt semmit. Talán még óhajtani sem igen óhajtott. Soha nem ingerlődött fel, sohasem volt féltékeny. Valami bámulatos az az igazi megvetés, a mit a kritikával szemben tanúsít, az a teljes szótlanság, melylyel azokat fogadja s melyen a megvetésnek árnyéka is alig érezhető. Egy emberi dolog egészen ismeretlen látszik lenni ez ember előtt: a nyugtalanság. E jellemvonásával majdnem kívül és fölül-emelkedik emberi mivoltunkon; a mi pedig korát illeti, e jellemvonása oly módon különíti el ettől, a mi egyenesen a csodával határos.

Nagyon érdekes őt megfigyelnünk, mikor ebből a szempontból szemléli az embereket. Ilyenkor már teljességgel nem érti őket; elképedésig menő bámulatba esik miattok. De hát mi lelheti őket? — így látszik olyankor magában tünődni. Az emberek élvezeteket hajhásznak, és kezük közt a boldogság. „A boldogság mi bennünk magunkban van; *meg van adva nekünk*; a boldogtalanság rajtunk kívül létezik, s mi igyekszünk azt felkeresni“. A boldogság saját magunknak bírása és mi csak arra gondolunk, hogy magunkból kijuthassunk. „Mi a lelkünknek még természetét is meg szeretnők változtatni; mert *a lélek csak azért adatott nekünk, hogy általa megismerjünk, mi pedig csak arra akarnók használni, hogy általa érezzünk*“. És ennek az az eredménye, hogy az emberek majdnem folyton eszelősség állapotában leledzenek. „Csak időközönként nyerik vissza ép elméjüket s éppen ez időközöket akarnák megsemmisíteni“. Így telik el életük, mely ő általuk mintegy a maga rendjéből kikökkentve, a maga természetéből kiforgatva lévén, szük-

ségkép szerencsétlen és megrövidül. *„Az emberek legnagyobb része búbánatban pusztul el!”*

Buffonnak sem élete nem volt ilyen folyású, sem a halálát nem ilyen ok idézte elő. Nem volt nyugtalan lélek, nem bántotta bánat, bosszúság. Bámulatos jónak találta az életet, miután neki volt „lelke, hogy általa megismerjen“, s miután több a megismerni való, semmint a mennyit egy élet tartama alatt megtanulhatni. Nem érezte annak szükségét, hogy érezzen, míg a tudás szükségének érzete egy perczre sem hagyta el egész földi léte alatt. Az ő számára feltárult az ember természeti életének titka s jó szerencséje megengedte neki, hogy ez életet a legszebb és legelőkelőbb viszonyok között megvalósíthassa.

Az ellentétek segélyével igen világosan meg lehet őt határozni. Gondoljanak tehát olvasóim Pascalra, hogy Buffont megérthessék. Ők ketten ellenlábások Amaz beteg, szenvedélyes, örökös nyugtalanság és örökös rettegés rabja. Emez meg a teljes szellemi egyensúly, a higgadt erő, a nyugodt tekintet, könnyű és szabályos munkálkodás; az elme és lélek tökéletes derűje. Buffon szintén hallgatta „a végtelen térségek örök némaságát“, de nem szállta meg miatta rémület. „Egész életét egy szobában“ töltötte el s nem érezte magát ott rosszul; csak az az egy dolog lepte meg, hogy lehetnek emberek, kiknek kinos az ilyen életmód s kik azt „elviselhetlen gyötrelmeknek“ tekintik.

1730-tól 1788-ig szolgált Buffon a világnak látványul a maga különös egyéniségével, melyet perczre sem tagadt meg. Oly kortársak közé vetette a sors, kik mindannyian hevültek, izgatottak voltak s ezek nem győztek csodálkozni rajta, valamint ő maga sem rajtuk, noha

máskülönben csöppet sem nyugtalankodott e miatt sem. Ez az ember, ki majdnem sohasem engedett meg magának egy tréfás szót, egy ötletet sem, olyan volt maga egész századán át, mint egy hosszas, rideg és sodrából ki nem hozható paradoxon.

II.

A t u d ó s.

Buffon igen nagy tudós. A tudósok kiváló tulajdonságai közül egyik sem hiányzik belőle: sem az észlelő hajlam s a kitartás az észlelésben, sem a roppant fokú, folytonos és nyugodt munkásság; sem a rendszeretet, sem a világosság, sem a szenvedély és elfogultság hiánya, sem a tudományos képzelet vagyis az általánosító és a hypothesis-felállító képesség; sem az a hidegvér, mely arra készítette, hogy az általánosításokat csak hypothesiseknek tekintse, a hypothesiseket pedig munkakönnyítés eszközeinek vegye, melyek mindig csak ideiglenes jellegűek s arra rendeltetvék, hogy előbb-utóbb szakítsunk velük; sem a rendszereket alkotni tudó erő, sem a megvetés a rendszerekkel szemben, mihelyt ezek megdönthetetlen dogmákként akarnak szerepelni s bilincsekbe akarják szorítani az emberi szellemet, melynek létüket köszönik.

Kitartó, szerény, odaadó észlelő volt, bármit fogtak is rá némelyek. Minthogy a közfigyelem főleg az *Állatok történeté*-re és két nagy általánosítására, a *Föld theoriájá*-ra és a *Természet korszakai*-ra irányult, sokszor elmondták róla, hogy gyakran írt le a nélkül, hogy maga

észlelt volna, a mi egy kissé igaz is az állatokat illetőleg s hogy ő főleg a nagyszerű, általános eszmék embere, a mi két *Értekezéséről* tényleg áll. De az ő bámulatos mineralogiáját, az ő érdekes, éleselméjű s a kort tekintve csodaszerűnek mondható embryologiáját kell olvasnunk, ha azt akarjuk látni, mennyire a laboratorium embere ő, ki százszor és százszor újra kezdi észleleteit, százszor és százszor ismétli kísérleteit. Van oly lapja, melynek ezt a czímet lehetne fölébe írni: „Miként használandó a mikroszkop?” mások meg az erős tűzű kemenczékről, a lassú, de hatékony tűzű kemenczékről és a gyújtó-tükrökről szólnak: mindezek igen rokonszenvesse teszik előttünk ezt a szorgalmas és gyakorlati szellemű nagy embert, mint olyant tüntetve őt elénk, ki érti a maga mesterségét és közvetlen közelből gyakorolja is azt a megkívántató aprólékos türelemmel. A rövidlátó szeméhez nagyító lencsét tartó s meggörnyedt Buffon olyan arczképe Buffonnak, melyet megležitosten elhanyagoltak eddig; olyan testállása, melyben vajmiritkán szokták őt látni; pedig ez az arczkép érdekesebb s legalább is van annyira igaz, mint az, mely üres dolgozó-szobában, kézelővel karján írva tünteti fel.¹ Voltak bizonyos órái, melyeket a mikroskopnak, a kemenczének, az olvasztótégelynek szentelt; és voltak viszont arra szánt órái, hogy csöndben, nyugodtan papírra tegye kutatásai eredményét magas boltozatú, tiszta levegővel telt, pusztá toronyszobájában. Az az igazság, hogy

¹ E hagyományos arczkép ugyanis olyan Buffont állit elénk, ki diszbe öltözötten ült íróasztalához, csipkés mellfodorral és himzett kézelővel. *Les manchettes de Buffon* és *mettre des manchettes* szólásmódok, ennek megfelelően, bizonyos feszesen pompázó modort jelentenek, kivált az írók stíljében.

ő végtelen sokat észlelt és kísérletezett, s hogy munkáságának fele része, földtan, ásványtan, generatio-tan szorosán eredeti és kétszeresen az ő keze munkája, mint a mely kéz a laboratoriumban, valamint az íróasztalnál alkotta meg őket.

Vegyük ehhez azt a rendet, melyet mindenütt érvényesített, magánéletében, idejének beosztásában, munkájának felosztásában, jószágának kormányzásában, levelezésében, miként a Király kertjében. Buffon olyan, mint egy pontosan vezetett minisztérium. Buffon a tudomány államférfia. Humeot egy maréchal de France-ra emlékeztette. Ilyen volt az ő külső megjelenése. Mig viszont Montbardban, a mint olvas, kutat, útbaigazításokat és tanulságokat csikar ki s mindent osztályoz, rendbe szed, igazol, összefoglal és éltet egy uralkodó és vezérlő és főgondolat által, inkább úgy tűnik fel mint Richelieuje, Colbert-e vagy Carnotja a természetrajzi tudománynak.

És mindezen végigvonul a tudósnak nagy és megbecsülhetetlen erénye: a szellem feltétlen szabadsága. Ő csak egynek rabszolgája: az igazságnak. Változtak nézetei, ellentmondott magának. Mert mindegyre újabb és újabb, mindegyre tágabb és tágabbkörű eszméi támadtak, s mert egészséges büszkesége, melybe semmi dölly sem vegyült, sohasem hitette el vele, hogy becsületbeli kötelességnek kellene tartania a régi eszmék ismétlését, mikor az újabbakat helyesebbeknek véli. A *Föld elméleté*-vel kezdte, melyben majdnem kizárólag a vizek mozgására vezette vissza bolygónknak egész configuratióját. Harmincz évvel később megírta a *Természet korszakai*-t, melyben bolygónk majdnem egészen az őseredeti tűz hatásából van kimagyarázva. Mert a *Föld*

elmélete és a Természet korszakai közt az ő mészkövekkel és „csigahéjakkal“ foglalkozó tudományához mely ásványtani tanulmányok s a megüvegesedő sziklák tudománya járult. Hogy a *Természet korszakai* ellent látszik mondani a *Föld elméleté-nek*, az mitsem tesz, ha valóságban amaz emennek kiegészítésére szolgál. Nem az eszmék szoros összefüggése, mi még gyakrabban az elme korlátoltságának a jele, mint egyébnek, az igazi jogczím a dicsőségre az utókor szemében, hanem az oly eszmék bősége, melyek mindegyike széles utat nyit az ember szellemének s melyek közt a jövőendő korok tudománya, különben valamennyiből hasznót húzva, majd választani fog. Így Buffon, mint majdnem minden tudós az ő idejében, a minek a műszerek viszonylagos tökéletlensége volt az oka, hisz az anyag spontán szervezetében. Hiszi, hogy a rothadásból, az erjedésből, minden csira nélkül, bizonyos állatfajok születnek. De ne ítéljünk hamarkodva, ne tekintsünk felettébb szánakozóan erre az úgy elavult tudományra. Ritka dolog, hogy Buffonnak ne két eszméje legyen egy helyett, s hogy ha ő valamely föltevés álláspontjára helyezkedik és ott ideiglenesen megmarad, ugyanekkor, már jóval mások előtt észre ne vegye az ellenkező föltevést is. „Ezek az állatnővényfajták szétbomladoznak, alakjukat megváltoztatják és kisebbekké lesznek, s a szerint a mint térfogatban kisebbednek, növekedik mozgásuk gyorsasága. Mikor ezen kis testeknek mozgása nagyon gyors s ők maguk igen nagy számmal találtnak valamely folyadékban, ez igen érezhető hőfokig is felhevül; a mi bennem azt a gondolatot keltette, hogy az állatok és növények ez organikus részeinek mozgása és működése *oka bizony tán annak, a mit erjedésnek nevezünk*. Arra gondoltam, hogy

azt is feltételezhetni, hogy a vipera mérge, valamint a többi hatékony mérgek,¹ sőt még az is, mely valamely veszett állat marásából keletkezik, tán ugyanez a tevékeny, túlságos izgultságban levő anyag“. Íme Buffonnak, habár nem volt érkezése bővebben foglalkozni vele, egész világos fogalma van arról, hogy a rothadás és erjedés állatoktól jönnek létre, a helyett, hogy belőlük származnának ez állatok; hogy az erjedés mikroszkopikus lények nyüzsgése lehet, és hogy a fertőző anyag állatoknak behatolása lehet; úgy hogy a mikróba-elmélet sejtelve, mely pedig teljesen megfordította a spontán generatio-tanának, pillanatra felvillámlott lelke előtt.

Az ilyen eset gyakori Buffonnál. Az eszmék csak úgy hemzsegnek nála, s az ő intelligenciája a lehető legkevesebbé kizárólagos jellegű, a lehető legkevesebbé ridegen elzárkózó. Lényegénél fogva nagy feltaláló tehetőség; azon lángelmék közül való, kik hatalmas impulzust adnak, eszméket keltenek s tanítványokat teremtenek. A mennyire én megítélhetem, legalább is három pontban bizonyult nagy feltalálónak és a tudomány előbbre vivőjének. A geológiában, mert ne felejtjük, hogy ez a hírneves állatleíró mindenekfelett geologus, ez az ő igazi jogcíme a dicsőségre; a geológiában, mint a ki — Cuvier tekintélyére támaszkodva mondom — megértette és megértettette, hogy a földgömb jelenlegi állapota oly változások hosszú egymásutánjának eredménye, melyeknek nyomait tényleg meg is találhatni;²

¹ Értsd: növényi és vegyi mérgek. Venin és poison közt magyarban csak körülírással adható vissza a különbség. Ford.

² L. Magdeleine de Saint-Agy: *A természettudományok története. Cuvier előadásai nyomán.* Szerző.

más szóval, ő írta meg legelőször bolygónk történetét. A zoologiában egy valóban újdonság tudomány megteremtője, melyet a fajok geographiájának nevezhetünk, s azon határvonalakra vonatkozó eszméi, melyeket az éghajlatok, a hegyek és tengerek jelölnek ki minden egyes fajnak, határozottan új dolog, épp annyira igazán új, mint a mennyire termékeny dolog, a mit ő vitt be a tudományba. Végül a physiologia terén az a magyarázat, melyet az állatok értelmi képességéről nyújtott, habár tán még felettébb cartesianus szellemű, mégis a Descartes felfogásának már nagyon megújított, megifjított kiadása, legalább is olyan, mely amannál sokkal geniálisabb s melyet körülbelül így határozhatni meg: a reflex mozgások mechanikai rendszere. Buffon magyarázata ugyan egy kissé még határozatlannak és bizonytalannak tetszik előttem, de valóban egészen új, sokkal közelebb áll hozzánk, mint a cartesianusokhoz, s a legmodernebb elméletek nem igen egyebek, mint ennek a nézetnek alkalmazásai vagy ha úgy tetszik, kiterjesztései.

Annyit mindenesetre meg kell adnunk, hogy nincs a látható dolgok tudományának olyan tájéka, hová el ne hatolt volna az ő éber, kitartó és fáradhatlanul genialis tudásvágya, és hogy az ő tudásvágya mindenütt ihletőnek, serkentőnek bizonyult, eszmekeltő erővel rendelkezett, tudott kérdéseket teremteni, mindenütt új utakat nyitott, vagy határpontokat állított fel. E tudásvágy a legtalálékonyabb jellegű, melyet valaha ismert az emberiség.

Ő, ki így telve eszmékkel, még jobb kalauz, mint a milyen ihlető, és még tanulságosabb elméjének módszerével, mint a milyen a maga elméje révén volt. Bámu-

latos biztossággal tudott rámutatni a tévedés forrásaira csak úgy, mint az igazság forrásaira, csodálandóan tudta felfejteni s elének tární azt, a mitől óvakodnunk tanácsos. Bizalmatlankodó óvakodásai lángelmére vallanak, ellenszenveiben kitünő tanácsok és nagybecsű útmutatások rejlenek. Három dolgot nem állhatott, úgymint az elvontságokat, az osztályozásokat és a végokokat. A hogyan ezek akkor az elméket foglalkoztatták, a tudomány három nagy ellenségét képviselték, három oly akadályt, melyeket le kellett győzni, vagy legalább is háttérbe kellett szorítani.

Az elvontság, vagyis az általános eszme, mely nem mint az elmének egyszerű nézete és okoskodó tehetőségünk rendes irányzata szerepelt, hanem mint igazság, sőt még nem is csak mint igazság, hanem mint valami magában létező dolog, mely erőssel és hatalmakkal rendelkezik s mely kormányozza és kényszere alá hajlitja az egész világot: az így rajongva tisztelt és istenített elvontság a tudomány terén divatos bálvány és egyszersmind valóságos csapás volt. Az ilyen beszéd: „*nulla fecundatio extra corpus, — minden élő tojásból ered, minden nemzés nemeket feltételez*“, egyszerűen annyi, mint az észlelt esetek többségének constatalása; olyan egyszerű általánosítás, melynek sem több, sem kevesebb az értéke, mint a mennyi a tett észleleteknek van, s mely előre el lehet készülve a jövőendő észleletek összes eshetőségeire. A régiek tudománya kiváló szeretettel állított fel efféle *axiomákat*, efféle „*physikai közmondásokat*“, hogy a Buffon szellemes elnevezésével szóljunk, efféle, minden észlelet és kutatás fölött álló principiumokat, melyek előtt az emberi elmének térdefejet kell hajtani. Valósággal isteni lényekké lettek az

emberi elmének abbeli hajlandósága folytán, mely a tőle kigondolt dolgoknak egyéni létet szeret adni, rendkívül zsarnokoskodtak azokon, kik őket kitalálták. Éppen úgy, mint a Leibniz *Elégséges ok*-a vagy a Plato *Tökéletesség*-e, afféle metaphysikai istenségek voltak, melyek kormányozták a teremtetett dolgokat s melyek szolgálatára és dicsőségére kellett szentelnie magát minden tudósnak. Az *Elégséges ok* vagy a *Tökéletesség* tartja fenn s szilárdítja meg folyton a világot, a világ csak azért áll fenn és marad továbbra is fenn, hogy ők is létezzenek; a tudósnak az a teendője, hogy ő rájuk vonatkoztatva és az ő bizonyításuk végett magyarázza a világot.

Ez bántja annyira Buffont. Mert hiszen ki ne látná, hogy *Elégséges ok* vagy *Tökéletesség* mindössze „tisztán emberi nézetek által teremtetett szellemi lények“ és oly „önkényes vonatkoztatások, melyeket mi általánosítottunk?“ Ki nem látja, vagy kinek nem kellene látnia, hogy a mi előbb elősegítőül szolgált, most akadálylává válik a kutatásban, mikor egy eszme, mely elvégre csak eszme, akármilyen nagyszabású legyen is, mégis csak egy eszme, holmi szent lény jellegét ölti magára, melynek érdekei kötelességeket, kötelezettségeket rónak a kutatóra, határokat szabnak neki? Ily felfogás mellett a tudomány gyorsan válik védírat-jellegűvé vagyis rhetorikává, oly értelemgyakorlattá, melynél a bebizonyítandó dolog mindjárt alaptételnek állítva oda, érdekeinek megfelelően irányítja, követeli és alakítja az érvelést, a helyett, hogy ennek lenne folyománya; az okoskodásnak kútfeje lesz a helyett, hogy eredménye lenne, következőleg majdnem egészen bizton megmásítja a kutatás őszinteségét, a gondolkozás egyenességét.

Éppen így áll a dolog a szerfölött babonás tiszteletben tartott osztályozásokkal is. Pusztán csakis a világosság kedvéért kell osztályoznunk, sohasem azért, mintha az osztályozás realitásában hinnénk. Osztályozzunk, de még a legcsábítóbb természeti osztályozásokat se tartjuk többnek, mint mindössze jó *tárgymutatóknak*. Sohasem egyebek. Sohase gondoljunk olyasmit, hogy tán a természet eljárásának tervét sikerült fölfedeznünk, mert nem biztos, hogy a természet ezt a tervet tényleg leírta számunkra valahol. Itt megint csak azt mondhatjuk, a mit az imént mondtunk, t. i., hogy ezek az osztályozások csak a mi eszméink. A mi eszméink, melyek a természeti lényeket oly analogiák szerint csoportosítják, mely analogiák egyszerűen a mi elménk megszokott és kedvelt irányai. E csoportosítások tehát okvetlenül mesterkélt természetűek. Mindig is azok maradnak; nem mondhatni, hogy egyikük kevésbbé, másikuk meg inkább az, hanem mindannyian egyformán azok, már definitiójuknál fogva; mindössze világosság, szigorúság, egyszerűség és logika, vagyis tehát észszerűség szempontjából, vagy megint másképen szólva, abban a tekintetben különbözhetnek egymástól, hogy némelyikük *emberibb*, de azért korántsem *természetesebb* is talán. Óvakodjunk tehát attól, hogy aggodalmasskodó bálványozással ragaszkodjunk hozzájuk. E bálványozás nem egyéb, alapjában véve, mint önzés és gög; mert a természet természet, az osztályozás pedig maga az ember; s azt tartanunk egyik-másik, általunk imént felállított osztályozásról, hogy a természet titkának ellesése, ez annyi, mint jobban szeretni magunkat a természetnél s még a természetben is minmagunkat keresni; annyi, mint megfedkezni arról, a mi minden észlelet, minden kutatás

alapelve, t. i. arról, hogy teljesen alárendeljük magunkat tárgyunknak.

Osztályozzunk tehát, de a végből, hogy segítsünk gyöngeségünkön, nem pedig a végből, hogy ezzel a világegyetemet megfejtsük; vagy még inkább, hogy megfejtsük a nélkül, hogy azt igényelnők, mintha mi ezzel a maga valóságában mutatnók be a világegyetemet; mert hiszen ez maga korántsem osztályoz. „A természetben nincs sem *osztály*, sem *nem*; csak egyedek vannak“. A természet nem specifikál, a természet synthetikus. Igaz, úgy tetszik nekünk, mintha specifikálna, s annyi volna, mint lemondani megismerési módjainkról, vagyis saját elménkről, ha nem vennők úgy a természetet, mint a minőnek lenni látszik. Vegyük tehát úgy, de oly feltétellel, hogy ne feledjük, hogy mi csak látszatokat sorozunk így egymás mellé, melyek mögött ott áll az igazi természet a maga egységében, szakadatlan voltában. Az osztályozónak szükséges és érdemes munkáján kívül és fölül megtartani, fentartani és megóvni a természet egységének és szakadatlanságának eszméjét, ime ez a tudós kötelessége.

Végül a végokok előitélete a tévedések legvégzetesebb kútfeje a természetrajzi tudomány terén. A végokok megölik a tudományt, mert teljesen késznek, befejezettnek, betetőzöttnek tételezik fel. Pedig a tudomány folyton alakulóban van. Mindaddig, míg egyetlenegy nem ismert tény fog létezni, ebbeli tudatlanságunk mindig meg fog gátolni a döntő végkövetkeztetés levonásában, már pedig a végokok azt tételezik fel, hogy már minden véglegesen el van döntve. Hogy azt mondhasuk: ez s ez a tünetény a *végből* létezik, hogy ez s ez a másik létezhesék, ahhoz nem kevesebb kívántatik, mint

az, hogy az egyetemes és általános intentiót, a világ-egyetem intentióját már felfogtuk legyen, a mivel pedig csakis az fogja kecsegtethetni magát, a ki mindent szabatosan megismert már. A végokok mintegy visszatérés a szerző (efficiens) okokra, emezek helyes és jogos voltának igazolása céljából. A végokok így szólnak: ez és ez a dolog valóban ezt és ezt a dolgot idézi elő, mert emez amannak volt a célja. De ez a visszatérés csak azután eszközölhető, ha már egyszer mindennek végére jutottunk, máskülönben merő föltevés, önkényesség, időtöltés. Már pedig a természetben mindennek mindenfelé irányul a vége; a természet kör, melynek központja és kerülete mindenütt megvan; tehát nem az okok és okozatok egy első sorozatának végpontja az, honnan a végokok szempontjára helyezkedve visszatérhetni ezen első ok- és okozatsorozat helyes és jogos voltának igazolása végett; hanem csakis a mindenfelé irányuló valamennyi sorozatnak végpontjáról, a mindenütt létező kerület valamennyi sugarának végpontjáról, vagyis egyszerűbben szólva, csak a mikor már pontosan ismernénk minden dolgot, csakis ekkor lehetnénk elég erősek arra, hogy jogosan vállalkozhassunk a végokokkal való igazolásra. Ezek mindent ismertnek tételeznek fel, tehát lényegükből következik, hogy nem szolgálhatnak megismerési eszközül. Semmi tudományos jellegük nincs mostantól kezdve egészen a tudomány betetőzéseig, vagyis mostantól kezdve egészen a korok betetőzéseig.

Sohase éljünk tehát velük. „A tenyészet *a végből* történik, *hogy* a föld mindig egyformán borítva legyen növényekkel s be legyen népesítve állatokkal *a végből*, *hogy* az ember bőségesen megtalálhassa a maga táplá-

lékát . . .“: az ilyen állítások teljesen üres formulák és veszedelmesek is mint mindaz, a mi valamit bizonyítani látszik. Az imént metaphysikai elvontságokkal volt dolgunk; most viszont „morális elvontságokkal“ állunk szemben, vagyis oly elvontságokkal, melyek „morális convenientiákon“ alapulnak. Mi pusztán csak azért állítjuk a most idézett dolgokat, mert azok nekünk így tetszenek. Az ok, mely velünk elfogadtatja őket, nem más, mint az a gyönyör, melyet bennünk keltenek. Nekünk „conveniál“, hogy a világegyetem mi érettünk legyen teremtvé, ennél egyéb érv nem található az idézett közmondásszerű szólamokban, melyek igazságokként akarnak szerepelni. A tudós szemében tehát semmis értékűek.

Ily szellemben folytatta Buffon tanulmányait s ily fantomokat üzött el útjából. Alapjában véve ez az ellenszenv az elvontságokkal szemben, ez a bizalmatlanság az osztályozásokban s a végokok e száműzése mind nem egyéb, mint három formában nyilvánulása az anthropomorphismus elleni harcznak és a tudományból az anthropomorphismust kiirtani törekvő eltökélt szándéknak. Az ember mindent arra az eszmére szabva fog fel, melylyel önmagáról rendelkezik, mindenüvé belehelyezi magát a természetbe, és vagy a maga saját öltözékébe kényszeríti bele a természetet, vagy pedig magát csempészi a természet helyébe s csak magát tekinti benne. Az elvontság oly emberi eszme, melyet csakhamar a világegyetemre kötelező törvénynek leszünk hajlandók tartani, mintegy oly lénynek, mely parancsol neki. Az osztályozás oly megszokása az emberi elmének, melyhez, úgy hiszi, a természet hozzáilleszkedik, alkalmazkodik. A végok pedig nem egyéb végül, mint

vagy maga az ember a világegyetem központja és vég-célja gyanánt tekintve, vagy pedig a világegyetem olyan-nak tekintve, mely nem cselekedhetik másképen, mint az ember a hogyan cselekszik, tehát bizonyos szándék-kal, bizonyos célért, bizonyos vágytól vezérelve, és ha másképen cselekszik, úgy kénytelen absurdum voltát bevallani. Elménknek e három eljárás módjában természetünknek oly szükségessége nyilvánul, mely alól nem valószínű, hogy teljesen ki lehessen magunkat vonnunk. De az bizonyos, hogy mind a három igen veszedelmes, hogy korlátolttá és meddővé teszik a kutató elméjét, és hogy ha ügyelünk rájuk, elkerülhetjük legalább túlzá-saikat. A természet dolgaira az ember ráveti a maga saját árnyékát, a mi aztán zavarja a dolgok látásá-ban. Ezt az árnyékot ugyan magától el nem odázhatja, de ha folyton eszében tartja, hogy ez csak árnyék, az ő saját árnyéka, úgy helyrehozhatja belső érzékének ezt a tévedését, miként segíteni szokott többi érzékeinek té-vedésein, s ez által ugyanannyival biztosabbá teheti gyöngé-látását. Erre buzdít folyton Buffon szigorú és éleselméjű, genialis és állhatatos figyelmeztetéssel, a miből magának is törvényt alkotott s a minek ő vette legelőször hasznát.

A szabadság e szellemében és a szellem e szabad-ságban szemlélgette Buffon a természetet nyugodt, biz-tos és odaadó tekintettel. Nem lépett fel afféle igény-nyel, hogy cél, rendet vagy határozatot akarjon szabni. Neki nem volt egyéb igénye, mint hogy lefesse a természetet. Ehhez nagyon ragaszkodott s csakis erre iparkodott szoritkozni. „Jobb leírni, mint osztályozni! Csak nézni és festeni!“ : ezek az ő rendes mondásai, melyeket lépten-nyomon ismételt. Ha ő annyit leírt és pedig nézetem szerint nem minden hosszadalmasság nél-

kül s túlságosan ismételve, mondhatni, hogy azért tette ezt, mert mentől jobban meg akart erősödni s másokat is erősíteni abban a felfogásban, hogy a természetbúvárnak valóban nincs más hivatása mint az, hogy jól szemünk elé tárja e világot, és hogy a természetnek történetírójára csak úgy ráillik, mint az emberek történetírójára a *scribitur ad narrandum* elve. S minthogy ő egyszersmind eszmék embere s végtelenül genialis és termékeny az elméletek kitalálásában, nagyon otthonosan fogja magát érezni, ez elvek révén, a theoretikus hivatásának gyakorlása közben; mert az ő teoriáinak egyike sem lesz valójában egyéb, mint egy-egy *nézet*, egy-egy *észrevétel*, egy-egy módja annak, hogy bizonyos tények sorát vagy összeségét valamiféle világításban tüntessen fel, vagyis ezeknek inkább megvilágítására, semmint megmagyarázására irányuló mód. Ennél többre ő nem formált igényt, sem nem törekedett többre.

És ha ez elme rendszeralkotó erejének méltathatása végett rövid átnézetet kíván tőlem az olvasó Buffon azon nézetéről, mely a világegyetemre vonatkozó nézetei közt a legrengetegbebb és legáltalánosabb, körülbelül a következőkben foglalhatom össze.

Az anyag létezik; hogy örökkévalóság óta-e, erről mitsem tudunk, s minthogy ennek csakis metaphysikai bizonyítékairól lehetne szó, nincs mit foglalkoznunk e kérdéssel; de az anyag létezik s ennek anyagi bizonyítékai már sok-sok ezer év óta kínálkoznak. Két egyetemes erő kormányozza: a vonzó erő és a terjeszkedő erő, mely utóbbi nagyon valószínűen maga is csak okozat, az előbbinek közvetett okozata, visszahatás folytán támadt okozata. Kétféle anyag van, az egyik, melyet holt anyagnak nevezhetni, csak a vonzó erőnek áll

a hatása alatt; a másik, melyet élő vagy szerves anyagnak nevezhetni, mind a vonzó, mind a terjeszkedő erőnek hatása alatt áll. A holt anyag körébe tartozók ásvány nevet viselnek, míg az élő anyagnak állat vagy növény a neve. A bolygó, melyen lakunk, üvegesedhető anyagból való gömb, részben élő állatoktól származó mészüledékek kérgével bevonva, mely üledékek maguk is majdnem mindenütt növényi hulladékokkal vannak borítva; ezekből táplálkoznak a jelenleg élő növények, melyek aztán részint közvetve, részint közvetlenül az állatokat táplálják, mert némely állatok magukat a növényeket eszik, míg más állatok viszont ezeket a növényevő állatokat eszik.

Ez a bolygó, mint a naprendszernek valamennyi más tagja, valószínűleg izzó és cseppfolyós állapotban vált ki a napból mint egy megolvasztott üvegcsépp, s úgy löködtött ki a nagy mindenség terére. Kiválása óta egyrészt a nap körül kering, másrészt pedig saját tengelye körül forog. Egészen cseppfolyós s izzó volt; még most is az, mert Buffon felfogása szerint hevének nagyobbik, hasonlíthatlanul nagyobbik részét saját magától nyeri, nem pedig a nap sugaraitól. Létrejötté után fokozatosan kihült; gömbalakját megtartotta, de mint minden tengelye körül forgásban levő lágy anyag, behorpadt tengelyének két végén, míg a tengelyére merőleges sík területén kiduzzadt. Lassanként megkeményedett, itt-ott megrepedezve, meghasadva, felhólyagozva, mint minden megolvadt anyag szokott, mikor kihül. Alkotó elemeinek némely könnyed részei mintegy habszerűen ott maradtak felületén lebegve; ezeket nevezzük folyadékoknak és gázoknak, vizeknek és légeknek. Minthogy még mindig nagyon meleg volt a föld, felforr-

tak felületén a vizek, úgy hogy mind megannyi forró gőzforgatagot képeztek, melyek felemelkedtek az ürbe, honnan aztán meghűlve visszahulltak, hogy ismét fel-forrjanak, ismét forgatagokként kerengjenek a magasban, a végtelenségig.

Majd, miután a kihülés már nagyobb arányokat öltött, a vizek állandóbbakká és súlyosabbakká lettek, megtöltötték a hasadékokat és mélyedéseket; betömték a nagy ürességeket az általuk tovahurczolt anyagoknak általuk letördelt törmelékeivel, megegyengették és elsimitgatták a föld területét elannyira, hogy a legmagasabb hegyek és a legtátongóbb örvények, a bolygó térfogatához viszonyítva, a talajnak immár fel sem tűnő egyenletlenségeivé módosultak; végül pedig a vizek mind egy-egy bizonyos helyen maradtak s néhány tócsává szorultak össze, melyeket mi oczeánoknak hívunk.

De ezt megelőzőleg mintegy elkészítették a föld felületét. A langyosság korszakában megjelent bennük az *élet*. Az anyagnak egy végtelen kicsiny része, néhány anyagszemer, mely a bolygó felületén van elszórva, sajtószerű szervezetű. *Terjeszkedő erő* lakozik bennük; apró különálló autonóm világocskákat képesek alakítani, megegyezhetnek, megnőhetnek, magukhoz vonhatják a növekedésükre alkalmas anyagot, s végül szaporodhatnak akár magánosan állva, akár pedig magukhoz hasonló társat találva. Ezeket a lényeket hívjuk mi növényeknek és állatoknak. Esetlegességek e rengeteg terjedelmű bolygón; nem egyebek a felületén, mint valami vékony penészfő. De fent tudnak maradni és szaporodni tudnak, s ebben rejlik erejük, úgy hogy végezetül mégis egy kissé módosítani bírják a föld alakját, felszínének ábrázatát. A meleg vizekben éltek, melyek a földgömb

egész felületén szét voltak áradva, kivéve az őseredeti hegyek csúcsait s így aztán e lények ezen az egész földfelületen, az említett csúcsok kivételével, otthagyták csontvázaikat, elborítva velük majdnem az egész földgömböt. Így rakódott le az az üledékhalmoz, melyet mészföld-anyagnak hívunk.

Ezen a sziklakövön, mely már valamivel omlósabb állományú volt mint az őseredeti szikla, lassanként lerakodtak nem ugyan mindenütt, de mégis sokhelyt, az ősnövények hulladékai, s ezekből egy oly vékony, lágy és ingékony hártýaréteg keletkezett, mely nemcsak élő volt mint a mészföld, hanem még most is az, telides telve szerves anyagú szemerekkel s teljesen kész a *terjeszkedés* különböző módjaira, teljesen kész újra teremteni azt az életet, melyből ered s mely úgyszólván benne alszik. Ezen a hártýarétegen s ebből a hártýarétegből élünk mi mindannyian, növények és állatok, kihasználva, kimerítve ezt, majd aztán újra megtermékenyítve tetemeinkkel.

A növényekben megvan az, a mit *életnek* hívunk: van terjeszkedő erejük, növekednek, magukhoz vonva a nekik megfelelő anyagot, szaporodnak. Csak nem éreznek és nincs akaratuk. Nem éreznek: vagyis teljességgel nem vehető észre, mintha lényüknek egy benső pontjában összefoglalnák és központosítanák a benyomásokat, melyeket a rajtuk kívül állók gyakorolnak rájuk; teljességgel nem vehető észre, mintha egész egyéniségük tudomást venne arról, a mi lényüknek ilyen vagy olyan részében történik; más szóval: nem élnek *összéletet*; nem élnek úgy, hogy náluk az egészért éljen minden egyes rész, viszont az egész minden egyes részért; másként szólva: nincs bennük egység; szorosan véve nem igazi egyének, csak gyűjtő jellegű összeségek; egy cserje kis cserjének a

gyűjteménye, egy fa egész erdő. Nincs akaratuk, vagyis teljességgel nem vehető észre, mintha volna saját elhatározásuk, melylyel valamely vágy célpontja felé törekedjenek; mintegy belenyugszanak abba, hogy éljenek, de ők maguk valójában nem törekszenek arra, hogy éljenek; nincs bennük határozott élni akarás, csak valami közönyös, homályos nembánomság létük tovább tengetésében. Ha fogalmat akarunk magunknak alkotni erről az életről, mely sem az érzéklés, sem az akarás révén nem ébred önmagának tudatára, gondoljunk arra az állapotra, melyet alvásnak szoktunk nevezni. „A növény oly állat, mely alszik“.

Az állatok mindenekelőtt olyan organismusok, melyek mozognak, egyik helyről a másikra járnak-kelnek. *Majdnem* valamennyi, tőlünk állatnak nevezett organismus ilyen jellegű. A növény a maga összegében egy függőleges cső, míg az állat egy vízszintes cső, mely zsákmányának keresésére helyéből kimozdul s megélhetés végett előre tör. Az állatok éreznek, mert hiszen a legalsóbb rendű állat is, ha valamely pontján megsértik, a maga egészében összevonaglik, a mi érzéklésbeli egyiségre valló jel, vagyis annak bizonyítéka, hogy tulajdonképeni értelemben vett érzéklés lakozik benne. Gondolkoznak, vagyis felhalmoznak s aztán kidolgoznak oly érzékléseket, melyek képesek ismét feléledni, továbbá kombinálni is tudnak bizonyos elemi eszméket, hogy valamely célhoz eljussanak vagy valamely akadályt kikerüljenek. Végül akarnak: vagyis az ő élni akarásuk határozott, erélyes és körülményesen megállapított, nem vak és süket, egyenes vonalban csak maga elé menő, de elmés, tudja magát kimélni, tud, ha kell, visszafordulni útjában, tud alkalmazkodni, még maga ellen küz-

deni is tud, hogy aztán annál jobban kielégíthesse magát; röviden szólva, már tud mérlegelni és válogatni.

Az állat érez, gondolkodik és akar; *összéletet* él; összeséget képező egész, van egysége, egyén. De nála az érzéklés, gondolkozás és akarat, a mienkhez viszonyítva, sajátos jelleget ölt; ezek nála úgyszólván félig anyagi jellegű érzéklések, gondolatok s akaratok. Az állat érez, gondolkodik és akar, de a nélkül, hogy ezen elmélkednék vagy legalább is hogy folytonosság volna elmélkedésében, a nélkül, hogy általánosításokra emelkednék, s következőleg a nélkül, hogy képes volna akár összes érzékléseiből egy érzelmet alkotni magának, akár összes gondolatait egy eszmévé fűzni össze, akár pedig összes akargatásaiból magának miheztartásul szolgáló tervet teremteni. Ennek folytán hajlandók lehetünk tehát azt hinni, hogy, ha szabad így szólunk, anyagiasabb természetű agya van, mint a minő az emberi agy, s hogy az ő benső érzéke egész egyszerűen csak *érzék*, raffináltabb és finomabb mint a többi más, de szintén csak érzék, mely mindössze annyira képes, hogy felhalmozza az érzékléseket s jó sokáig megőrizze az ezek okozta rezgéseket. Tudjuk, hogy az élénk fénynek igen világos benyomását őrzi meg a reczehártya jóval azután is még, ha ez a fény eltűnt. Az állatnak benső érzéke is ehhez hasonló valaminek látszik lenni. Megőriz oly rezgéseket, melyeknek előidéző oka már eltűnt s eme rezgések hatása alatt, mikor azokat bizonyos körülmény újra feléleszti, szorosan vett „akarat“ nélkül cselekszik, majdnem oly automataszerű mozgással, mely valami öntudatlan összerándulás jellegét tanúsítja.¹ A kutya, melyet

¹ Ma ezt így mondjuk: öntudatlan reflex-mozgások. Szerző.

arra tanítottak be, hogy a kívánta ételhez csakis bizonyos jelre nyuljon, s mely ellentáll az ételhez nyulás vágyának, mindaddig, míg a jelt meg nem adták, kétségkívül oly lény, mely gondolkozik és akar. De gondolkozása és akarása zavaros természetű. Két kutya lakozik benne: egyik, mely falánk s egy másik, melyet megverték. A kellemes íz érzéklése révén benne keltett rezgések még mindig tartanak nála, de a korbács érzéklése révén keltett rezgések sem különben; emezek ellensúlyozzák amazokat, mindaddig, a míg az adott jel egy oly harmadik sorozatát fel nem kelti a rezgéseknek, mely az első sorozattal egyező s ekkor a mérleg serpenyője lebillen. Ez a kutya, midőn nem akar a kívánt ételhez nyulni, valóban *akar* tehát, de csak úgy, mint az az alvó, kit álmában megcsiptek s ki fájdalmasan érintett tagját elrándítja onnan, elrejtí, a nélkül azonban, hogy felébredne. Az alvó egész általánosságban akarja, hogy ne legyen baja, de nem akarja szabatos határozottsággal, mert nem tudja, hogy ő ezt akarja. Az efféle akargatások ugyan akaratnyilvánítások, de melyek nem koordinálhatók, nem alkothatnak rendszert, nem szolgálhatnak miheztartásul és nagyszabású szándék alapjául. Az érzékléseknek, gondolatoknak és akaratoknak ezen a koordinálhatásán innen esik az állatvilág határának korlátja.

Vége az, a ki, minden valószínűség szerint, legutolsónak jelent meg a bolygón, az ember oly állat, mely érez, gondolkozik, akar, érzékléseit, gondolatait s akaratait koordinálja, megrögzíti s oly rövidített alakban foglalja össze, melyet eszmének nevezünk; oly jelekben rögzíti meg s összegezi eszméit, melyeket szavaknak hívunk, és e szavak által más emberekkel is közli eszméit, me-

lyek így aztán felhalmozódnak, conserválódnak, kiigazítódnak, megnagyobbodnak és combinálódnak egész a végtelenségig. Immár létezik tehát a bolygón az az állat, mely elszigetelten is képes általánosításra, képes kísérletezésre; ha pedig társadalomban él, úgy tudományra képes, hagyományt és előhaladást képes létesíteni; és ez az állat a rengeteg különbség folytán, mely így közte és a többi állat közt van, arra is erővel rendelkezik, hogy ezt a földet előbb hatalmába ejtse s később meg is értse.

Valóban létezők s igen jelentékenyek ezek a különbségek a növények, állatok és az emberek közt; de legyünk óvatosak s visszafelé haladva a megtett úton, enyhítsünk azon, a mi merevség a most érintett osztályozásokban és határelkülönítésekben rejlik. A természetbúvár szemében mélyreható különbség csak holt anyag és élő anyag közt létezik; azon anyag közt, mely egyedül a vonzó erőnek van alávetve, és azon anyag közt, mely mind a vonzó erőnek, mind a terjeszkedő erőnek egyszerre van alávetve; egyfelől az ásvány-, másfelől pedig a növény- és állatvilág közt, azon anyag közt, melyen a természet — hogy úgy mondjam — kívülről, ez anyagon kívül állva és külsőleg dolgozik, és azon anyag közt, melyen a természet belülről, belsőleg látszik dolgozni, mintegy „benső minta“ nyomán. A természet úgy formálja az ásványt, mintha rajta kívül állna; egybetömöríti, rétegesíti, kovácsolja; növeli is, de *toldozva*, úgy hogy felületére rárak egyetmást; a természet egész munkája külsőleges itt, teljesen olyan, minő az ember munkája, és éppen ezért az ásványokat illetőleg mi is azt cselekedjük kicsinyben, vagy legalább is egész bizton meg vagyunk győződve róla, hogy mindazt cseleked-

jük kicsinyben, a mit a természet cselekedett és fog cselekedni. A természet az ásványnak csak felületén dolgozik. A növényen ellenben *háromféle méretben* dolgozik, hosszaságban, szélességben és mélységben; a növény közepében bent látszik működni, sőt nemcsak ennek közepében, hanem minden egyes elem közepében, mely a növényt alkotja, a szerves anyag szemei mindegyikének közepében, melyek a növényt képző forgatagban rezegnek. A természet egy „belső minta” után idomítja a növényt s olvasóm most már érteni fogja, mit jelentsen ez a különös, de szükséges kifejezés, oly minta után, mely kitágul, meghosszabbodik, mélyebbé válik a nélkül, hogy elvesztené általános alakját, s mely valósággal minden irányban kiterjedő, szóval három méretű minta. A természet egyfelől nyers és holt anyag, mely gépiesen formálódik, mint a vas az ember pörölye alatt; másfelől meg egy oly terjeszkedő erő folytán organikusan formálódó anyag, mely minden irányban hat s mely önmagának legmélyéről növeli és fejleszti a lényt, minden pontban, minden oldalról, minden irányban, minden terjedelemben.

Ismétlem tehát, igazi különbség csak a szervetlen és a szerves világ közt létezik. A szerves világnak oly számos, egymástól különböző tartományai közt csak fokozatok, észrevehetetlen átmenetek vannak, csak ingadozó s mintegy szándékosan zavaros határvonalak észlelhetők. A növény gyűjtő lény és nem egyén. Ez igaz általánosságban véve; de van olyan növény, mely immár azon a ponton áll, hogy egyénné kezdjen válni, mintegy öntudattal és akarattal kezdjen birni. Mondám, hogy a növények nem éreznek; de mégis akadnak, melyek érezni látszanak. „Ha érzés alatt azt értjük, hogy a test

bizonyos mozdulatra összerándul valamely ütődés vagy ellenállás alkalmával, akkor azt találjuk, hogy a *mimosa sensitiva* épp úgy képes erre az érzésfajra, mint az állatok.“ Íme egy növény, mely bizonyos, meg nem határozható fokig már egyén. Tudvalevő, hogy a növényekben nincs igazi élni akarás, határozott és tevékeny formában, hogy ők nem törnek bizonyos vágy célpontja felé. Ez is igaz, általánosságban véve; de a him *vallisneria*, mely a víz fenekéhez van kötve, elszakítja kötelekeit és a víz felszínére úszik fel, hogy a nővirággal találkozassék. Elismert dolog, hogy a növény egész gyűjteménye a növényeknek, hogy egyes leszakított részek, dugványok révén szaporodik, hogy egy füzág, melyet a füzfáról levágok, oly füzfa, melyet több füzfától különíttem el. Ez igaz; de vannak állatok, a melyekről teljesen ugyanezt mondhatni. Ilyenek az édesvizi hydra s a többi polypok legnagyobb része; úgy hogy a természetbúvár habozásba esik és nem tudja, mikor a polypplal van dolga, vajjon állattal van-e dolga, vagy növénynyel; mert ezek valóban sem az egyik, sem a másik világhoz nem tartoznak, hanem titokzatos és homályos átmenetet alkotnak az állat- és a növényvilág közt.

És megfordítva vannak viszont állatok, kétségbe nem vonható állatok, érző tehetséggel felruházva, úgy hogy valamely sértésre teljes egészükben összevonaglanak, következőleg *egységes* egyének, de melyek mégis bizonyos sajátságaik révén igen sok növénynek alatta állanak, miként meg bizonyos más sajátságaik révén felettük állanak. Az osztriga még mozdulatlanabb, még szenvedőlegesebb mint a *vallisneria*, s még tehetetlenebb arra, hogy megragadja zsákmányát, mint egyik-másik húsevő

növény, mely legyeket fogdos; az ütéssel és szúrással szemben éppen annyira érzékeny, de sem többé, sem kevésbbé, sőt tán még kevésbbé érzékeny, mint a mimosa. És általánosságban véve szintén áll az, hogy az állat akar, czél után tör, elkerüli az akadályt; de a növény szintén megteszi ezt, habár kevésbbé elmésen: gyökereivel megkeresi a kedvező táplálékot, megkerüli a sziklákat s odakúszik zsákmányához; leveleivel szintén megkeresi azt a másik táplálékát, melyet a levegőből nyer: a szénsavat; megkerüli az akadályokat, odakúszik az élet forrásainak a közelébe.

Íme így görbülnek, így hajlanak el az általunk vont határvonalak a tények nyomásától. És pedig éppen azért, mert ezeket a határvonalakat mi magunk vontuk, nem pedig a természet, mely mitsem tud effélékről. Ezek csak oly általános eszmék, melyeket azért állítottunk fel, hogy segítsünk magunkon. „Ezeknek az a hibájuk, hogy sohasem ölelhetnek fel mindent. Sőt ellentétben állnak *a természet működésmódjával, mely mindig egyformasággal, észrevehetetlenül és elkülönözten működik.*“ Gondoljuk meg, hogy a természet valósággal gúnyt űz belőlünk. Mintha örömet lelné abban, hogy össze-visszakúsálja azt az eszmét, melyet róla magunknak alkotunk. Így például mindjárt azt a különöséget követi el, hogy megengedi a levéltetveknek, hogy nemi egyesülés nélkül is szaporodhassanak, s aztán nem éri be számunkra e meglepetéssel, hanem megkétszerezi a paradoxont azzal, hogy azt is megengedi nekik, hogy párosodás által szintén szaporodhassanak. Oly művész, a ki rendkívül s mintegy a végtelenig variálja a maga képzelményeit, kombinációit, megvalósított ábrándjait s majdnem azt szeretnők mondani: időtöltéseit és szeszélyeit.

Éppen így mindig lehetetlenség lesz feltétlen pontossággal megjelölni azt a határt, mely az embert az állatoktól elválasztja. Különbözik, de nincs elválasztva tőlük. A „perceptiók összehasonlításának“ képességét mi a legtöbb állattól megtagadjuk s mégis be kell vallanunk, hogy „valami efféle észlelhető az elefántnál és a kutyanál, s hogy az ő tetteiknek, úgy látszik, ugyanazok az okaik, mint a mi tetteinknek“. Habár elismerjük s habár jól ismerjük azon általános sajátságokat, melyek a növényeket, állatokat s az embert egymástól megkülönböztetik, ne feledkezzünk meg arról sem, a mi inkább tehetetlenségünknek, mintsem éleslátásunknak a jele, t. i. mennyi a mesterkéeltség a tőlünk felállított osztályozásokban, s hogy a legalsóbb növénytől fel az emberig sehol sem szakad félbe az összekötő vonal, habár ennek útja olykor visszafelé kanyarog, elkalandozik, kitér, váratlan elmés jelenségekkel lep meg s az átmenetek oly sorozatán vezet végig, mely gyakran észre sem vehető, és zavarba ejt. Nincs „hirtelen ugrás“ másutt, mint csak az élő és a nem élő közt. Az *élet* hiánytalan folytonosság.

— A miből azt lehetnénk hajlandók tehát feltételezni, hogy az élet egy, hogy ez az oly sok növény- és állatvilágbeli változat mindössze csak egyetlenegy, őseredeti *élő dolognak* az átmenete, mely az idők folyamán ezerféle alakban módosult, mely még mindig módosulhat, új egyéneket s ezek segélyével új fajokat hozhat létre.

— E kérdés két problémát foglal magában. Az első a fajok eredetének, a második a fajok változandóságának a problémája.¹

¹ A következőkben a mi Buffonnak, mint a transformismus előfutárának eszméit illeti, v. ö. Lanessan: Buffon teljes kiadását

A mi az elsőt illeti, ezzel szemben nagyon tartózkodók maradhatunk, mert ez a kérdés sokkal inkább a philosophiának, sőt majdnem a metaphysikának a dolga, semmint a természettudományé. Legfőlebb annyit jegyezhetünk meg, hogy az ész nem mond ellent annak, hogy úgy képzeljük, hogy „egyetlenegy lényből a természet idővel kifejthette a többi szerves lényt mind“, s hogy mikor az állatokat teremtette, „a legfelsőbb lény csak egyetlenegy eszmét akart alkalmazni s ezt egyszersmind minden lehető módon variálni akarta“. Habár utóvégre ez sem egyéb feltevésnél, sem az ész, sem a lények nem mondanak neki ellent; mert „noha a lények mindannyian a végtelenig fokozott különbségekkel variálódnak, mindazonáltal létezik egy őseredeti s általános *terv*, melyet igen messzire nyomozhatunk . . . Gondoljuk el például, hogy a ló patája, mely látszólag annyira különbözik az ember kezétől, eredetileg mégis ugyanazon csontokból volt megalkotva, s ítéljük meg aztán, vajjon ez a rejtett hasonlóság nem csodálatosabb-e, mint a szembeszökő különbségek, s vajjon nem kell-e főleg azt a folyton meglevő egyezést tennünk tanulmányunk tárgyává, azt a szakadatlan egységre valló *tervet*, mely az embertől a négylábúakig, a négylábúaktól a bálnafajokig, a bálnafajoktól a madarakig, a madaraktól a hüllőkig, a hüllőktől a halakig stb. megtalálható“. *Egyetlenegy organikus eszme*, mely fokozatosan fejlődve módosult az idő folyamán, végtelenig menő változatossággal s ezer meg ezer, rendkívül különböző, de mégis

jegyzetekkel és bevezetéssel; Edmond Perrier: *Az állattani philosophia Darwin előtt*; Brunetiere: tanulmánya a *Revue des deux Mondes*-ban 1888. szept. 15.

Szerző.

oly alakot öltve, melyek mindnyájan egy általános rendre, egy „őseredeti tervre emlékeztetnek: igen, ez lehetséges, ez megegyezik azzal az eszmével, melyet a természet fenségéről magunknak alkotnunk kell, megegyezik mindenekfelett azzal az egységre törekvő hajlammal és ösztönrel, mely az emberben él, és pedig annál erősebben működik benne, mennél intelligensebb az illető; és tán azt mondhatni, hogy ez a felfogás a monotheismus egyik formája; de még egyszer ismétlem, éppen mind ezen okokból kifolyólag ez mind nem egyéb, mint egy nagyszabású feltevés, legalább is félig metaphysikai jellegű feltevés, melyről, habár nem is akarjuk teljesen elodázni magunktól, itt csak röviden és tartózkodva beszélhetünk, és pedig mindig mint oly nagyon általános s valószínűleg kevésbé igazolható nézetről, melyről mi nem nyilatkozhatunk határozottan.

Már sokkal határozottabban mondhatunk véleményt arról, a mi a fajok változandóságát illeti. Mi meg vagyunk győződve a fajok változandóságáról s ha kevés tisztelettel viseltetünk a merev osztályozások iránt, ennek éppen az az egyik oka, hogy kezdetben előre sejtjük, aztán meg is győződünk róla, hogy a fajok változandók. Minden más egyébnek tekintetbe vétele előtt, egy nagy tény késztet bennünket annak hívására, hogy az állatfaj változik idővel. Ez a nagy tény a *faunák* különbözőése a különböző vidékek szerint. A fajok földrajzi beosztása, melyet mi emberek állítottunk fel, egyenesen a fajok változandóságának eszméjéhez vezet. Semmi sem üt el annyira egymástól, mint Dél-Amerika faunája és az ó-világi continensé, mindazáltal a legtöbb európai állatnak nem kevésbé található meg ott az új-világban a maga analóg társa, azzal a sajátossággal, hogy az

amerikai állatok mindig kisebbek, mint az ó-világban levő megfelelő társaik. Nem láthatni-e, nem látni-e ebben az őseredeti typus elfajulását, romlását, elkorcsosulását, vagy mivel a fokozódás és kevesbülés, a javulás és rosszabbodás nem tudományos fogalmak, hagyjuk ezeket s mondjuk: legalább is új alkalmazkodást, változást, mit a faj a maga szervezetében a végből fejtett ki, hogy az új viszonyokhoz alkalmazkodjék, a megváltozott környezethez illeszkedjék? Az állatok sok tekintetben olyanok, mint „a föld termékei“; az egyik continens termékei nem találhatók meg a másikon, a melyek megtalálhatók, meg vannak másítva, el vannak törpülve, a fel nem ismerhetőségig el vannak változva. *Kell-e még több, hogy meggyőzzön bennünket arról, hogy alakjuk le nyomata nem megmásíthatatlan?* hogy természetük módosulhat, sőt idővel tökéletesen meg is változhat?

Igen, a faj változandó, a faj átformálódható. Legalább is két befolyás alatt módosul: a környezet hatása alatt, valamint azon élet-halálharcz esélyeinek hatása alatt, melyet az élő lények örökké viselnek egymás ellen a maguk fentartása érdekében. Magának a földnek, mint a mely az általunk ismert összes élő lényeknek lakhelye, természetesen szintén visszahatással voltak változásai a fajokra. Egész fajok eltűntek és pedig nagy számmal. Óriási törmelékeiket álmélkodva s némi borzalommal szemléljük, midőn a geologiai ásatások napfényre hozzák őket.

Grandiaque effossis miraberis ossa sepulcris.

Az ammonit-csiga eltűnt, eltűnt a csodás mammoth. „Ez a faj volt bizonyára a legelső (?), a legnagyobb és a legerősebb valamennyi négylábú közt; s mivelhogy eltűnt, képzelhetni, hány kisebb, gyöngébb és jelentéktelenebb faj tűnhetett el a nélkül, hogy egy-

kori létezésükről bármi tanúságtételt, bármi nyomot hagytak volna hátra. Hány más faj viszont nem az többé, a mi hajdanta volt, miután természetéből kiforgatódott, azaz tökéletesbült vagy elkorcsosult, a földnek és a vizeknek hatalmas viszontagságai, a természettől eltávolodás vagy a természet cultiválása, egy ellenségesse vagy kedvezővé vált éghajlatnak hosszú befolyása következtében!”

Vegyük hozzá, hogy a fajok háborút viselnek egymás ellen s így idővel csak azok maradhatnak fent közülök, melyek egy vagy más szempontból a legjobban vannak felfegyverkezve; azok, melyek a leghatározottabban, legszabatosabban és a legerősebben vannak ellátva a nekik megfelelő védekezési eszközzel, a nekik megfelelő menekvési móddal; *azok, a melyek legjobban azok, a mik;* s hogy következőleg az átmeneti jellegűek eltűnnek, a fajok körülhatározódnak, úgyszólván összetömörülnek és összeszorulnak, nagy űrt hagyva egymás közt, mely hajdanában bizonyára szintén be volt töltve; s azok az erős különbségek, melyeket mi a fajok közt ma észreveszünk, csak a fajok változandó és formálódható voltának bizonyítékai. „A gyöngé fajokat elpusztították az erősebb fajok“, emezek egyedül maradtak fent s ez magyarázza meg, miért hasonlítanak ezek aránylag véve oly kevésbé egymáshoz. A szerves élet tehát, a mióta létezik, *processusban* van, oly evolúcióban van, mely a mi szemünknek lassú ugyan, de folytonos. „Valamennyi állatfaj az volt-e hajdanában, a mi ma?“ Kétségkívül nem az volt. „Nem növekedett-e, *vagy inkább nem apadt-e számuk?*“ Óh igen, biztosra vehető. És ez az evolúció tovább folytatódik; egy napon majd nem lesznek a fajok azok, a mik ma. „*Ki tudhatja, ha vajjon a korok egy-*

másutánjával, a mikor majd jobban kihül a föld, nem fognak-e fellépni új fajok, melyek temperamentuma épp annyira elütő lesz a rénszarvasétól, mint a mennyire elütő a rénszarvas természete az elefántétól?“ Azok a „belső minták“ állandó természetűek, de nem örökkévalók, nem a végtelenségig változhatatlanok; csak pillanatnyi szünetelése a természet találékony működésének, oly sikereit jelzik az ő teremő inventiójának, a melyeknél egy pillanatra megpihen; oly szerencsés dispositiók, oly sikerült combinatiók, a melyek közepett a szerves anyag kellően és esetleg huzamosabb időre is, el-berendezkedhetik. De ha egyszer megváltoztak az általános körülmények, akkor ezek a „belső minták“ is módosulni kénytelenek, elalaktalanulnak, olykor átalakulnak, gyakran pedig eltűnnek és másoknak engedik át a tért, a mi annyit tesz, hogy az életképes anyag tapogatózva talál, csinál, terem magának egy-egy újabb el-berendezkedést, hasznára fordít egy-egy újabb „sikert“, s ennek révén egy újabb stádiumba lép.

Így fognak folyni a dolgok, noha nem a végtelenig, már legalább itt a földön, hanem csak addig, míg e bolygó mind jobban és jobban kihülve, már nem lesz egyéb, mint jegestenger, összefagyott és megkövesült televény, őseredeti sziklatömb, beborítva oly üledékek rétegével, a melyek maguk jégcsapok vékony kérgével vannak bevonva. — Ilyen általános körvonalalaiban Buffonnak a világegyetemre vonatkozó felfogása, ez az ő világtörténetének össz foglalata.

Tudományos szempontból véve, a nélkül, hogy bármiben is túloznánk, s a nélkül, hogy a mi rendszereink számára akarnók elvitatni tolakodóan ezt a szabad elmét, melynél soha senki sem volt függetlenebb minden

merev és körülzárolt rendszertől, egész bizton mondhatjuk, hogy Descartes óta egészen Darwinig Buffon képviseli a legkiválóbb dátumot az egyetemes tudomány történetében. A mi nagy Lamarckunknak és egy Geoffroy Saint-Hilaire-nek,¹ mint ezek maguk is elismerték, ő a mestere, megteremtője, *auctora*. Ő az, a ki valósággal fölkelte mindazokat az eszméket, melyekből a modern tudomány a természet rendszereit és magyarázatait megalkotta. Ő mindent megértett, mindent előre megsejtett. A leghatalmasabb és legmélyebb modern elméletek korántsem ragadnák őt csodálkozásra, már abban az értelemben és azon oknál fogva, hogy azok teljességgel nem is ejthetnék ámulatba. Legalább csirában minden rendszert elméjében hordott ő, s ha olyanokat is befogadott elméje, melyek egymást ki látszanak zárni, vagy a melyeket összeegyeztetni tán egy messze jövőnek van fentartva, ez azért történt, mert mint olyan, a ki a legmagasabb fokig hatalmában tartotta az általánosítás szellemét a nélkül, hogy viszont ez is hatalmába ejtette volna őt, sorban egymásután maga elé állított egy egész csapat eszmét a nélkül, hogy bármelyiknek is közülök lekötve érezné magát, s úgy járt el, mint a természet, mely ideig-óráig ezzel vagy azzal a hypothesis-sal segít magán, de nem tartja magát arra kötelezettnek, hogy az illető mellett mindvégig meg is maradjon. A rendszerek és nem tán egy rendszer embere volt ő, a szép és nagy rendszerek embere, de egyszersmind a lehető legkevésebbé systematizáló ember, a milyen valaha létezett.

¹ *Geoffroy Saint-Hilaire* (1772—1844) a zoologiai felsőbb oktatás megindítója Franciaországban, az embryologia megteremtője, a legnagyobb francia természettudósok egyike. *Ford.*

Irodalmi szempontból véve pedig, a mit ő írt, az a legszebb poéma, melyet Franciaországban alkottak. Annyi bizonyos, hogy ő a XVIII. század legnagyobb költője; s a XVIII. századnak a költészeti dolgokban eléggé ismert ízlése kellett ahhoz, hogy a kortársak ezt teljességgel észre ne vegyék. Az ő nagy műve olyan fajtából való alkotás, a milyeket az ó-korban, mint szent költeményeket, versben írtak. Franciaországban, a mi nek egyébiránt bizonyos tekintetben csak örvendhetni, prózában írták meg, mert a kor hamis klasszikai ízlése mintegy felforgatta a dolgok rendjét s a versformát egy-egy nevetséges lakmározásnak elbeszélésére vagy valamely öleb betegségének megéneklésére foglalta le, s természetesen aztán a próza terére utasította a világ leírását s a genesis elbeszélését. De mitsem tesz. Buffon azért nem kevésbbé írt francia *De natura rerum*-ot. Ugyanazon szenvedélylyel a tudomány iránt írta meg mint Lucretius a magáét, de teljes híjával a szorosabb értelemben vett „szenvedélynek“ és annak a fájdalmas és tragikus sensibilitásnak, melynek kinyomatát a nagy latin költő könyvében találni. Mert Buffon a nélkül, hogy tudósabb volna — már a korhoz mérten — egy Lucretiusnál, egyéniségre sokkal inkább „tudós“ nálánál. Pártatlan, higgadt, szabad szellem és nyugodt mint olyan ember, kinek nincs más vágya, mint hogy tudjon, megértsen és megértessen, s ki azért szemléli a dolgokat, hogy felfogja, nem pedig hogy fellázadjon ellenük, még kevésbbé azért, hogy a maga egyéni felfogásából bármi és bárki ellen fegyvert kovácsoljon. Miként nem akarja, hogy végokokat keressünk a természetben, méltóan ehhez a nagy mintaképéhez s hozzáalkalmazkodva, épp úgy mondhatni, hogy ő szin-

tén óvakodik attól, hogy neki magának végokai legyenek; beéri a tudománynyal, mint önmagáért levővel s nem keres tárgyában más czélt, mint magát a tárgyat. Mintaképének zavarhatatlan nyugalmaából árad át rája valami; az a híres felírás:¹ „Majestati par ingenium“ még igazabb, mintsem tervezője vélte s a lucretiusi *Templa serena* Buffonnak volt igazi lakhelye.

III.

A moralista.

Csakugyan, noha ő maga nem törekedett a moralista dicsőségére, sőt nem is gondolt rá, oly moráltudományról tesz tanúságot, mely nagyon fenkölt, különösen pedig sokkal tisztább, mint a korabeli embereké. Nem voltak vallási meggyőződése, és joggal jegyezték meg (daczára bizonyos formuláknak, melyek illendőségszerűek s melyeknek ritkán előfordulása, valamint hideg hangja bizonyítja, hogy csakugyan nem egyebek, mint a művelt társaság bizonyos követelményei), hogy Isten hiányzik az ő művéből. De azért ő nem kevésbé igen szilárd, sőt eléggé makacs és eléggé heves spiritualista. Nem arra a helyére gondolok itt, hol az emberi lélek halhatatlan voltára tér ki. Ha tetszik, ezt is afféle elővigyázati rendszabálynak tekinthetni, mint D'Alembert mondá: „hivatalos stílus“-nak. De az anyag és az erő evolúcióról szóló könyvének általános szelleme spiritualista abban az értelemben, a mennyiben *emberi*, az ember

¹ A Buffonnak még életében emelt szobor felírása. *Ford.*

benne kiváló helyet, kiváló rangot foglal el, koránt sincs lealázva, lenyomva, belefúllasztva és elmerítve az anyagnak iszapos és nehézkes oczeánjában, koránt sincs összezavarva az anyaggal, koránt sincs úgy állítva oda, mint a ki csak az anyagnak egyik igen közönséges módosulása, olyan alakja, mint bármely többi más.

Egészen ellenkezőleg. Buffon tiszteli, becsüli az embert. Úgy tartja, hogy minden hasonlításon fölül áll a természet összes egyéb alkotásaival szemben. Ő is, mint más valaki,¹ a kinek pedig távolról sem osztozik nézeteiben, kész volna így szólni: „nem szabad megengedni az embernek, hogy teljesen megvesse magát“. Szó sincs róla, sokkal igazibb természettudós, semhogy ne az állatok osztályába sorolná az embert; de ő majdnem elképzelhetetlen távolságot lát és helyez az állatok legelseje és az ember közé. Ő sohasem mondta ki, de igazában véve százszor meg százszor kiérezttette beszédéből ezeket a kifejezéseket, melyeket annyszor ismételték ő utána s az ő nyomán: „ásványország, növényország, állatország, emberország“. Nos éppen ez az, a min mindenekelőtt megismerszik, a miről megkülönböztethető egy spiritualista szellem; ez sajátos bélyege. Két általános irány észlelhető a tudomány terén. Az egyiket az jellemzi, hogy szereti összevegyíteni az embert a természettel, — azt tární az ember elé, hogy teljességgel nem különbözik a természettől, hogy ugyanazon erők kormányzása alatt áll, hogy semmiféle saját törvénye nincsen, hogy azt tanácsolja neki többé-kevésbé és különböző módokon, hogy tényleg iparkodjék a természethez visszatérni, hozzá alkalmazkodni, azzá lenni, a mi a ter-

¹ Bossuet.

mészet, hogy úgy éljen, a miként ez viselkedik s ennél egyébire ne törekedjék. A másik irány pedig ellenkezőleg abban áll, hogy inkább arra van ügyelettel, a miben az ember a természet többi lényeitől különbözik, mintsem arra, a mi őt ezekhez fűzi, közójük sorolja; hogy ébren és előszeretettel tartja számon azokat a tehetségeket, melyekről világosan látszik, hogy az összes lények közt az embernek kizárólagos tulajdonai, ezekre irányítja az ember figyelmét s arra iparkodik őt rávenni, hogy a mennyire csak teheti, igyekezzék magát a természettől elszakítani, fel- és megszabadítani, azt kultiválni magában, a mi őt a természeten kívül állóvá különíti, igyekezzék hinni, hogy a mi őt a természettől megkülönbözteti, kétségkívül az, a mi egyszersmind emberré teszi, igyekezzék művelni a maga tisztán emberi tehetségeit, képességeit, adományait, hogy úgy mondjuk, a maga kiváltságait.

Ezen két irány közül a második az, mely kiválóan, minden ingadozás és idegen vegyíték nélkül a Buffon iránya. Íme ez az, a miben ő igazán, egész határozottan spiritualista. Jegyezzük meg itt, ámbár jó lesz itt is nagyon tartózkodóknak lennünk s óvakodnunk attól, hogy könnyelműen holmi *végokokat* tulajdonítsunk a Buffon gondolatának, mondom, jegyezzük meg itt, hogy az osztályozással szemben való bizalmatlankodása és bosszankodása, nem lehetetlen, hogy tán egy kissé abbeli féltelmére vezetendő vissza, nehogy felettébb közel találják helyezni ez osztályozók az embert az állatokhoz, valamint arra a visszatetszésre, mely annak láttára fogta el, mily túlságos határozottan az állatokkal „osztályozzák“ az embert. Edmond Perriertől¹ ered az az inkább elmés

¹ Idézett művében.

és szellemes, mintsem feltétlenül helyes észrevétel, mely elvégre nincs minden valószínűség híján s mely szerint Buffon az osztályozókban mindenekfelett oly embereket látott nagy bosszúsán, kik az embert felettébb közel helyezik a majomhoz. „Ha egyszer megengedjük azt, hogy a számár a ló családjából való és csakis annyiban különbözik ettől, a mennyiben elfajult, éppen úgy lehetséges majd azt is mondani, hogy a majom az ember családjából való, hogy elfajult ember . . .“, már pedig ez bizonyára teljességgel nem olyan felfogás, mely tetzésére lehetne Buffonnak.

Jegyezzük meg még azt is, hogy a fajok változandóságára vonatkozó eszméi, vagyis inkább sejtelmek nincsenek ellentmondásban azzal a magas ranggal, azzal a különálló helylyel, melyet ő az ember számára igényel; *ellenkezőleg*, megannyi támogató érvek s bizonyítékok akarnak lenni az ember páratlan méltóságáról táplált felfogása mellett. Ha a fajok maguk határozták meg magukat az egymás ellen folytatott harczban, ha mindegyikük maga összpontosult önmagának legtökéletesebb típusává, miután a hasonfajúak közül a legjobban megáldott elpusztította kevésbbé megáldott hasonfajú társait; ha így e fajok mindegyike a maga saját tökéletességévé tömörült, nagy ürességeket hagyva egymás közt, mely ürességek hajdanában telve voltak az egyik fajtól a másik szomszéd fajhoz vezető átmenetekkel, most pedig örökké tátongó szakadékok: gondoljuk meg, hogy a fajok közt a legerősebb, a legjobban megáldott, és pedig éppen abban a tekintetben legjobban megáldott, hogy az időt segítségére fordíthatja, eszközévé teheti, — az a faj, mely képes a segédforrások felhalmozni, mely öröklésszerű tapasztalattal rendelke-

hetik, fejlődni bír: hogy ez a faj a neki rendelkezésére álló idő huzamos folyása alatt nem teremtet-e szükségképen rengeteg űrt maga közt s a legközelebb álló faj közt; nem teremtet-e magának szükségképen annyira különálló helyet s annyira különleges szervezetet, hogy egyetlenegy élő lény sem hasonlítható össze vele még távolról sem?!

Ez lényegében véve Buffon eszméje. Az ember a természetnek annyira fölötte álló állat, hogy mintegy különleges erőt képvisel e bolygón. Megváltoztatja ezt. A nagy geológiai forrongások után egy másik következik, lassú és aprólékos, de szüntelen működő s ez az ember élete a földön, az ő szaporodása, munkálkodása, az ő intelligenciáról tanúskodó nyüzsgése, követelőző és szilaj-mohó egoismusa, élni akarása, mely ő nála erőszakosabb, hevesebb mint bármely más állatnál; a következetesség, melylyel tenyésztí a hasznára levő állat- és növényfajokat, elnyomja és kiirtja a neki ártalmas állat- és növényfajokat, szintúgy kiirtja vagy legalább kihasználja, eltünteti a rája nézve hasznos ásványfajokat, míg érintetlenül hagyja azokat, melyeknek nem veheti hasznát. Figyeljük meg, hogy ő az egyetlen állat, mely mindenütt él, a hol csak az állati élet lehetséges, föltéve, hogy egy kevés levegőt kaphat tüdejének. „Ő az egyetlen az élő lények közt, a kinek természete elég erős, elég széleskörű, elég hajlékony arra, hogy bárhol fennmaradhasson és szaporodhassék s a föld valamennyi éghajlata befolyásának alája vethesse magát. Az állatok közül egyetlenegy sem részesült ebben a nagy kiváltságban. A legtöbben távol attól, hogy mindenütt szaporodhassanak, bizonyos éghajlatok alá, sőt egyenesen bizonyos külön vidékekre vannak korlátozva, szorítva; az

állatok sok tekintetben a földnek termékei, az ember mindenben az égnek alkotása.“ Ily hangon beszél mindig Buffon a „föld uráról“, s nem akarom itt egész terjedelmében idézni ezt a jól ismert helyet: „Az emberben minden, még külsején is, az ő, valamennyi élőlény fölött álló fölébvalóságára vall; egyenesen jár, fent hordja fejét; magatartása a parancsolás megtestesülése . . .“¹

Az embernek ezt a megmérhetlen fölébvalóságát az állatok felett kétségbe vonhatják ugyan a misanthropok, a humoristák s az élczgyártók; de oly két különösen jelentős ismertető jele van, a melyekkel szemben minden okoskodás, minden ötlet kárba vesz: az ember képes előbbre haladni és képes egyéni tehetséget fejteni ki.

Képes előbbre haladni, vagyis képes változni, mely utóbbi kifejezésnek védőpaizsa alatt már minden kifogástól mentek maradhatunk. A mit az ember cselekszik, nem cselekszi kétszer egyazon módon; van leleménye, képzelete. Oly sajátság, mely az egész állatvilágban egyetlen a maga nemében. Nincs oly méh, mely ne úgy építené a maga sejtjeit, mint a Virgil méhei; nincs oly hód, mely ne úgy építené a maga töltését, mint a Plinius hódja. Meglehet, hogy igaza van annak, a ki azt mondja, hogy ez nem bizonyít egyebet, mint hogy az ember szeszélyes állat; de egyszersmind okvetlenül azt is bizonyítja, hogy az ember kutató állat s ez az ő igazi meghatározása. Mindig kutat valamit; nem engedi meg magának, hogy pihenésével félbeszakadjon a működése s a pihenésben találjon megelégedést; ő kiválóan evolutionista állat. Valaki azt fogja talán mondani, hogy annak

¹ Az ember. *Férfikor*. Az első lapokon.

Szerző.

a kivételesen erőteljes szervi evolúciónak, mely oly élesen elválasztotta s eltávolította az embert a többi állatoktól, mintegy folyománya, mintegy hátramaradt emléke s bevésődött nyoma az a még mindig meglevő szükségérzet, mely arra készti, hogy változzék, módosuljon, másképen rendezkedjék be, még pedig legalább is azzal a rendíthetlen és makacs hittel, hogy tökéletesbül. És legyünk őszinték, ismerjük el, hogy ha szabad azt mondanunk és hinnünk, hogy az előbbrehaladásnak megvan a maga határpontja s hogy a mi napjainkban immár nem létezik többé haladás, azért nem kevésbbé vagyunk kénytelenek megengedni, hogy azelőtt létezett; hogy az ember, ki arra született, hogy az oroszán s a tetvek megegyék s ki szerveinek gyöngesége, physikai fejlődésének lassúsága, gyermekkorának rendkívüli erőtlensége folytán egész határozottan erre a nyomorult és lealázó sorsra volt szánva: pusztán azáltal, hogy ész lakozott benne, pusztán azáltal, hogy leleménynyel rendelkezett, valóban meg tudta találni annak útját-módját, miként kerülje el ezt a balvégzetet, és immár valamivel több, semmint természeti, őseredeti állapotában a minő volt. Ha az emberi történelmet a maga összességében tekintjük, a haladás létezik; csakis úgy válhatik előttünk kétséggé, ha e történelemnek egy-egy rövidebb időszakát s olyan időszakát tekintjük, mely egész közel esik ahhoz, a melyben mi élünk.

Íme ez egy olyan pont, melyhez Buffonlényegesen ragaszkodik. Ő spiritualista, a mennyiben meg van arról győződve, hogy az embernek, távol attól, hogy a természethez vissza kellene térnie, meg lehet és meg kell majdnem vetnie a természetet, el lehet és el kell tőle távolodnia, belőle ki kell és ki lehet bontakoznia és mindig újabb fel-

szárnyalást próbálnia. Buffon progressista, a mennyiben meg van arról győződve, hogy az ember maga kovácsolja sorsát e földön s azt energiájának megfelelően esetleg igen alantassá, esetleg igen fenköltté alakítja, oly szabad tevékenység és fejlődés légkörében, mely annyira hasonlíthatlanul tágasabb, mint a többi lényeké, hogy tulajdonképen ez nyújt nekünk legjobban fogalmat a végtelenségről.

E felfogással, ügyeljük meg, Buffon nem mondom, hogy fölötte áll egész századának, ehhez én nem szólhatok, de a miben bizonyos vagyok, ellentétben áll egész századával. Ellentétben áll egyfelől Rousseauval, másfelől Diderotval. Ellentétben áll Rousseauval, a ki számos ellentmondásai daczára, melyek némelyike csak becsületére válik, mindig azt a nézetet vallotta, hogy az ember helytelenül cselekedett, midőn eltávozott a természettől, midőn bonyolult lényüvé változtatta magát azon ürügy alatt, hogy jobb lesz neki, midőn tudni akart, midőn megérteni akart, midőn cselekedni akart. Ellentétben áll Diderotval, a ki ugyan egészen más szempontból, mint Rousseau, de szintén vissza akar térni a természethez, nem azon ürügy alatt, mintha a természet jobb és erkölcsösebb volna, de sőt — mint nekem látszik — egy kissé éppen az ellenkező oknál fogva. Még a mi a XVIII. század általános szellemét illeti, ezzel sem bír megbarátkozni Buffon, habár ő progressista; éppen azon sajátos mód folytán nem, a hogyan ő ez irány embere. A XVIII. század hisz a haladásban, Buffon szintén; de a XVIII. század mint forradalmár, míg Buffon, mint természetbuvár, hisz benne, a mi teljességgel nem egyazon dolog. A XVIII. század hisz a gyorsan, pillanat alatt megvalósítható tökéletesbülésekben; hiszi, hogy a

megmászott hegy csúcsán hirtelen Eldorado bukkan elénk, hisz a transfigurációkban, melyek nemcsak transformatiók; hisz a robbanásszerűleg jelentkező haladásban. Buffon, ki megalakulni látta a csigahéjak halmozódásából a continenseket, de éppen azért, mert százezer évet élt, tudja, hogy a természet csak észrevehetetlenül s kétségbeejtő lassúsággal dolgozik s az ember sem másképen, noha fürgébb; hogy az ember nagyon valószínűleg egy évezredet fordított annak a haladásnak megvalósítására, hogy az oroszán őt többé fel ne falhassa; hogy következőleg teljes okunk van hinni, hogy minden oly haladás, a melyet mi észreveszünk, nem haladás; hogy minden oly általános haladás, melyet nem képes az ember fel fogni élete tartamának rövid pályája alatt, merő csalódás; hogy minden gyors változás, már értelmezése szerint, ellenkezője a haladásnak s azt követeli, hogy az igazi haladás újból neki induljon, hogy helyrehozhassa lassan azt a másik hamisat; hogy végre minden robbanásszerűleg jelentkező haladás olyan, mint a lissaboni földrengés.

Egyazon dolognak különbözőbb felfogása nem lehetséges; jobban mondva, két oly feltétlenül ellentétes eszmével van itt dolgunk, melyeknek ugyanaz a nevük s melyek közül az egyik tudományos eszme, a másik pedig sületlenség. A legellentétesebb gondolkozásmódbeli eljárásokhoz vezetnek. A ki e pontot illetőleg nyilatkozatra kényszerítené Buffont, annak így felelne: „Ha én észreveszem a haladást, melyet megvalósítok, annak a jele, hogy az nem létezik. Én magam oly haladásnak vagyok az eredménye, melynek eredete nagyon régi időkbe nyulik vissza és oly haladásnak előidézéséhez járulok hozzá, mely dédunokáinknál fog majd megvaló-

szulni. Azt a haladást, mely immár befejeződött, én meg tudom mérlegelni, de egy messze jövő van hivatva itélni azon haladás felől, melynek én bizonytalan munkása vagyok. Én csak egy dolgot tudok, azt, hogy az ember észlelve, tudva, kitalálva, munkálkodva haladt elő. Én észlelek, tudok, kitalálok és munkálkodom. Mindebből majd kikel valami egy napon. De én nem erőlködöm egy közeli nagy czél elérésére. Minden ember, ki egy közeli nagy czélt erőlködik elérni, sohasem éri el. Egy Cromwell, egy Nagy Sándor (hacsak nem pusztán önző nagyravágyó az illető, mely esetben munkálkodása csak időtöltő szórakozás és nem munka) csak csigahéj, mely egymaga akar egész hegyet alkotni“.

Az ember képes előbbrehaladni, ime egyike annak a két különösen jelentős sajátságnak, melyek őt oly világosan elkülönítik az állatvilágtól; az ember képes egyéni tehetséget ki fejteni, ime a második, a melyhez Buffon nem kevésbbé ragaszkodik. Az állatoknak, szorosan véve, nincsen személyes intelligentiájuk; egy-egy fajba tartozók közt ennek vagy annak nincs több esze, mint a többi másnak; úgyszólván egy faji lélek az, a mi náluk található, nem pedig egyéni lelkek. Nem egy bizonyos méh találta ki a sejtépitést, hanem *a méh* építi, mióta csak *a méh* létezik. „Nem látni az állatoknál, mintha némelyek a hatalmat magukhoz ragadnák a többiek felett s ezeket arra kényszerítenék, hogy keressék meg számukra a táplálékot, örködjének felettük, vigyázzanak rájuk, enyhítsenek rajtuk, mikor ők betegek vagy megsebesültek. Az összes állatok közt sehol sem található ennek az alárendeltségnek semmi jele, semmi nyoma annak, mintha valamelyik a maga természete fölebbvalóságának azonnal tudatára jutna a többiekével szem-

ben“. Az embernek abban nyilvánul rendkívüli fölebbvalósága, hogy a természet őt aristokratikus jellegűnek alkotta. Feltaláló és kutató, de ebbeli képessége a fajnak csak némely egyedeinél nyilvánul; míg utánzási és tanulékonyági képessége a faj valamennyi egyedének közös sajátsága. Ebből következik aztán úgy az, hogy néha akad valaki, a ki feltalál, valamint az, hogy elég, ha ez a valaki feltalált, hogy az egész faj előbbre haladhasson.

Éppen ez szokta megcsalni a felületes észlelőt. Ezer és ezer embert láthat, tanulmányozhat valaki a nélkül, hogy meggyőződne arról a rengeteg különbségről az emberek és állatok közt, s ily beszédre vetemedhetik: „Ezek az állatok is, mint a többiek, csak érzéki vágyaknak és szenvedélyeknek vannak alávetve, csak oly kezdetleges értelmiséggel bírnak, mely körülbelül elég arra, hogy szükségleteik kielégítésére képesítse őket, s egyenlően van felosztva az egész fajban, épp úgy, mint a hangyáknál, méheknél, hódoknál és fecskéknél“. Az a Swift vagy az a Micromegas,¹ a ki így beszélne, nem figyelte meg az ezeregyedik vagy a százezeregyedik embert se, vagy pedig nem olvasta a mi, bár még oly szerény, műveltségünk történetét.

Sajátságos dolog, de a ki a most említett módon szólna, egyszerre nagyon sokat és nagyon keveset mondana; innen is maradna az igazságon, meg túl is menne rajta; mert az ember, a segédeszközöket tekintve, melyekkel a faj legnagyobb része rendelkezik, nem áll egy színvonalon az állatokkal, hanem ezek alatt áll. Sokkal kevesebb physikai erővel rendelkezik abban a

¹ Voltaire hasonezímű philosophiai satirikus meséjének hőse.

körben, melyben az ő szükségletei kielégítésre törnek, mint bármelyik állat a maga szükségleteinek körében, ez kétséget nem szenved; de mi több, ösztöne is kevésbé biztos; szagló vagy izló érzéke nem figyelmezteti arra, a mi neki ártalmas lesz, sem hallása nem a fenyegető veszélyre, sem a levegőtől kapott benyomások nem értesítik a kellő perczről, mikor kell költözködni stb. Csakis utólag tud meg valamit, ha értelmének révén rábukkan, már pedig többségét véve, nem is nagyon értelmes. De néhány egyén a fajban valóban értelmes s az egész faj tanulékonyyságra képes. Ennyi elegendő. Egy ember feltalálja az ekét; ez elég: valamennyi ember igénybe veszi e találmányt. Egy ember azt a megfigyelést teszi, hogy az elegyesen felfalt növények nagy csoportjából valamelyik mérges hatású; másnap már jóformán senki se fog abból enni az egész törzsben s a törzs ezzel egy lépést előre haladt. Az emberfaj mindössze csak egynéhány ember értelmiségével rendelkezik; de szerencsére (leszámítva néhány szélyrohamát, melyek után azonban ismét magához tér, ha már megfojtotta a feltalálókat, úgy hogy tehát ebben mi veszedelem sincs) nagyon tanulékony a találmányokkal szemben, igen hajlandó utánozni az új eljárásmódokat s a nevelés által lényegesen és vég nélkül módosulhat.

A gondolat kormányozza tehát a világot, habár az emberek nem igen gondolkoznak s a tudás emeli az emberiséget az állatiság fölé. El lehattünk készülvé rá, hogy ez lesz a Buffon végkövetkeztetése s ezt el is fogadhatjuk.

A civilisationnak — melyet egyesek lángelméje, a többségnek gyors vagy lassúd tanulékonyysága, a népszerűsítés,

a megszokás s aztán a hagyomány ekként megalkotott — nincs rá oka, hogy határtalanul ne fejlődhessék. Mindazonáltal ne feledjük el, hogy neki is megvoltak elhomályosuló korszakai. Azok a hajdankori csillagászok, kik megtalálták Ázsia fensíkjain a hatszáz éves holdnapkört, „tudtak annyit a csillagászatból, mint egy Cassini“, ¹ így tehát ők is rendelkeztek oly általános tudománnyal, „mely csak akkor szerezhető meg, ha már mindent megszereztünk“ s mely „az emberi szellemnek két vagy három évezredes kulturáját tételezi fel“. Már pedig ezek a szép és fenkölt természettudományok hosszú időn át el voltak veszve az emberiségre nézve; „csak oly töredékekben jutottak el mi hozzánk, melyek sokkal alaktalanabbak, semhogy egyéb hasznunkra is szolgálhatnának, mint annak megállapítására, hogy a multban valóban léteztek“. Így áll ez a dolog. Lassan megalakul s kifejlődik a civilizáció; aztán a *föld meghül*, az éjszaki emberek elűzve lakóhelyeikről, „a gazdag vidékek felé özönlenek, melyek bővelkedők, a művészetek által kultiváltak, . . . és harmincz századnyi tudatlanság követi a harmincz századnyi felvilágosultságot“. Az emberi tudománynak oly módon való szétárasztása a föld egész felületén, hogy ha az egyik helyen megsemmisül, fentmaradjon a másik helyen s onnan terjedjen tovább, a nélkül hogy szüksége legyen újra kezdődnie, ez akadályozhatja meg az ily szerencsétlenségek visszatérését.

Higgyük el tehát, hogy az ember azért született, hogy

¹ Cassini a párisi Observatoire szervezője, híres francia csillagász s egy egész csillagász-dynastia megalapítója.

tudjon, hogy értelmét gyakorolja, ítélőtehetségét fejlesztse s hogy kétségkívül ebben áll az egész ember, minthogy ez e fajnak megkülönböztető jele, egyszersmind ennek köszönheti, hogy e faj nem veszett el. Tegyük hozzá — a mi magától értetődik, minthogy ez az ő igazi természete — hogy ez az ő szerencséje: „Tekintsük a bölcs embert, az *egyetlent*, ki *tekintetünkre érdemes*: ő, ki önmagának ura, ura az eseményeknek is; meg lévén elégedve a maga állapotával, nem akar egyebet, mint hogy úgy maradjon, a miként mindig volt; csak úgy akar továbbra is élni, mint eddig; elegendő önmagának s csak nagyon kevésbé szorul mások segítségére; nem lehet másoknak terhére; mint a ki folytonosan lelke tehetségeinek gyakorlásával van elfoglalva, tökéletesbíti ítélőerejét, műveli elméjét, új ismereteket szerez s minden pillanatban kielégítést szerez magának a nélkül, hogy ennek önvád és undor járna nyomában; az egész világegyetemet élvezi, önmagát élvezvén“. Másképen szólva: „Az ember egész méltósága a gondolatban áll. Iparkodjunk tehát jól gondolkozni, íme a morál alapelve“; és habár vajmi kevésbé mystikus Buffon s habár máskülönbben annyi tekintetben messze áll a Pascal szellemétől, itt mégis a nagy eszményi moralista mellé csatlakozik ő is.

Lesznek tán, kik azt óhajtanák, hogy bárcsak kimondta volna Buffon a Pascal gondolatának imént idéztem végzavát, hogy szorosán hozzáfűzte volna a morált az emberi gondolat méltóságához, hogy többet szólna a kötelességekről, melyeket természetünknek éppen különlegessége és kitünősége szabnak az emberre. És azt is óhajtanák talán némelyek, hogy a sok minden közt, a mi az embert az állattól megkülönbözteti, jobban fej-

tette volna ki Buffon, világosabban vette volna számba azt, a mi leginkább megkülönböztet bennünket az állattól, azon eszmének jelenlétét elménkben, hogy valamire *kötelezve* vagyunk. Buffonnak ebben áll morálja: az ember nagyon nemes és mindegyre nemesebbé kell válnia. Ez majdnem kielégítő egy morál, föltéve, hogy valóban levonjuk belőle mindazt, a mi benne foglaltatik. Ő maga ezt elmulasztotta megtenni, mindössze ennyit von le belőle: „Gondolkozatok, tudatok s tekintsétek vezéreitökül azokat, kik gondolkoznak és tudnak“. Hozzá tette volna még rövideden: „És legyetek igazságosak meg jók, mert ez is egyik módja annak, hogy magatokat végtelenül megkülönböztessétek az állatoktól“. Buffon morálja, habár nagyon fenkölt, mégis éppen úgy, mint egész gondolatvilága, mint egész élete, mint egész egyénisége, tisztán *értelmi jellegű*. Mitsem tesz, azért fenkölt marad. Mindenekelőtt tényleg létező morál ez, a mi abban a században már maga is valami; aztán teljes egészében azon az elven alapszik, hogy minden arra figyelmezteti az embert, ne válaszsza a természetet magának kalauzul, mintaképül, ne rajongjon érte, még azt se tegye, hogy kész engedelkenynek, hajlékonynak mutakozzék vele szemben; minden arra figyelmezteti az embert, hogy ő igen érezhetően felette áll a természetnek s oly képességekkel van teremtve, melyek őt fokozatos haladással mind feljebb és feljebbvalóvá teszik a természetnél. Az ember olyan állat, a ki értelme és az idő segítségével nem létezővé teheti magában az állatiságot, már pedig ha ezt tehetségében áll megtennie, úgy kötelessége is megtennie: ez a Buffon egész morálja. És ezzel határozottan spiritualistának tanúsítja magát, tán még sokkal inkább annak, mintsem maga gondolta volna,

és pedig oly spiritualismus hívének, mely minthogy semmi metaphysika sincs benne, semmi elvontságot sem tűr meg és teljességgel nem folyamodik a végokokhoz, hanem csak egy oly természetbúvár beszéd módja, a ki épp oly hidegen ad magának számot az ember természetéről, mint az állatok természetéről, tehát éppenséggel nem gyanús spiritualismus, sőt rendkívüli tekintélyt nyer a Buffon discretiója és rendkívüli szerénysége következtében. Buffon, a természetbúvár a nélkül, hogy ezt tenni látszanék, de nem a nélkül, hogy ezt észre ne vették volna mások, legkomolyabb, legfélelmetesebb és legilletékesebb ellenfele a XVIII. század materialismusának és *naturalismusának*.

IV.

Az író. — Irodalmi elméletei.

Nagy író. Mikor azt mondta akadémiai székfoglalójában, hogy egyedül a jól írt művek maradnak fent az utókorra, önmagára gondolt s joga volt így tennie. Buffon, ha nem is eszméinél, de természeténél, complexiójának alapjánál fogva a XVII. századhoz tartozik. Megvolt benne ennek a századnak méltóságösztöne, előszeretete a rend és az egyszerű, a hatalmas compositiók iránt, bizonyos hajlam a külső magatartásban a nemességre és a pompára. Ez meglátszik stíljén is, úgy hogy Buffon, mint író, inkább a XVII. század embere látszik lenni, semmint azé a századé, a melyben élt. Mindenekelőtt „ékesszóló“, „szép“ szavú, semmint eleven, csipős, szökellő, szellemes vagy mulattató. „Szónoki“ tehetség la-

kozik benne. Nagy történelmi műve fenségesen hömpölyög tova, nagy egységgel, biztos összefüggéssel, szigorúan kigondolt és elkészített rendben, mint egyetlenegy, folyamatos „beszéd“, mely az előrebocsátott előzményektől a végkövetkeztetéshez halad. Ő ilyen „beszéd“-et¹ írt a világegyetemről, mint a hogyan Bossuet is *beszédet* írt a világtörténelemről. Mindez annyit jelent, hogy a Buffon nagytehetsége, épp úgy mint minden szónoki tehetség, az összbenyomásra és hatásos befejezésre van különös gonddal. Az efféle fajtájú szellemekben van valami, a mi az építészetre emlékeztet; ők egy hatalmas műemléket, azon imponáló alkotások egyikét építik, melyek megkövetelik, hogy kissé távolabbra helyezkedve szemléljük, ha fel akarjuk fogni összhatásukat és egész nagyságukban akarjuk őket csodálni.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, mintha a részletek talán el volnának hanyagolva; sőt joggal állíthatták némelyek, hogy éppen nincsenek eléggé elhanyagolva. Buffon az állatok akkora sokféleségének ezerre menő leírásaiban rendkívül változatos eszközökkel tud festői lenni. Majd erő, majd báj nyilvánul nála, hol meg fényesen ragyogó. Szerény hősei iránt sohasem lan kadó rokonszenv lakozik benne, mely tudja a módját, miként emelje ki érdemeiket, miként juttassa érvényre szépségeiket, jól fogja fel és jól adja vissza mindegyiknek a maga saját jellemét s így oly egységet, oly megkülönböztető kifejezést kölcsönözzön a physionomiának, melyet nem lehet aztán elfeledni. Kétségkívül túlságosan

¹ *Discours*: e kifejezést az előbbi sorokkal való összefüggés tekintetéből nem fordíthatjuk itt is, mint máshol (pl. Rousseau és épen Bossuet művénél) tettük, *értekezésnek*; itt *szónoki beszéd, fejtegetés* értendő rajta.

diszeleg, túlságosan meglátszik rajta az igyekvés, túlságosan meglátszik rajta az az ember, ki Massillont¹ tartotta a legelső francia prózairónak; túlságos tetszelgéssel űzte írói mesterségét s ha jól ír, kelleténél nagyobb tudatával van ennek. Egyébiránt ez közös hibája majdnem valamennyi tudós embernek, mikor stilizál; az ilyenek folyton azt hiszik, hogy még mindig nem stilizáltak elég jól s folyton azon vannak, hogy meggyőzzék olvasóikat és meg önmagukat, hogy ők tudnak írni. Van valami ebben a felette különös és érdekes iparkodásban, a mi nem egyszer aggodásba ejthet. Úgy hiszem, eléggé igazolható az a magyarázat, melyet Buffon legfeltünőbb hibájáról most nyujtottam, mert művei közt éppen azokban található túlságos díszelgés és pompa, melyeket a *Francia Akadémia* számára írt (*Székfoglaló értekezés, Emlékbeszéd Lacondamine*² felett), valamint azokban a dolgozataiban, melyeket tudós tanítványaival közösen írt (*Négylábúak, Madarak*). Utóbbi munkáiban ő az átdolgozó, átíró, javító szerepét végzi és pedig mindig igen szerencsésen; de e közben mégis elragad rája s hatalmába ejti a tudomány embereinek általános betegsége: az írói kaczerkodás, a mennél szebb stilre való törekvés. Mig ellenben a mely könyveket egyesegyedül írt meg, minők geológiája, mineralogiája, embryologiája (melyet itt sem mulasztok el felemlíteni, mert tudom, hogy nem olvassák már, pedig bámulatos egy mű),

¹ Massillon (1643—1742.) még a XVII. század nagy egyházi szónokainak egyike, de már e szónoklat hanyatlási korából, a kinél moralizálássá módosul e műfaj hatalmas tárgyköre s tulajdonképen a sokszor *précieux*-jellegű formaművészet, a retorika a fő.

Ford.

² Francia természettudós (1701—1774.).

Ford.

anthropológiája, föld-theoriája, természet-korszakai, ott olyan a stíljé, hogy ennél nem ismerék egyszerűbbet, komolyabbat, szabatosabbat, világosabbat, sem mely impozánsabb volna, még pedig minden hivalkodó pompa nélkül, sőt tegyük hozzá: minden hév nélkül, a mint ez illik is az oly tudóshoz, ki mindent megért, mindent felölel, s kit legnagyobbyszerű eszméi sem ejtenek ámulatba; szóval nem ismerék stílt, mely jobb mintaképül szolgálhatna a tudományos előadáshoz illő stílnak.

Mindössze, úgy vélem, kelleténél kissé hosszadalmasabb Buffon s habár nem mondhatni éppen, hogy ismétli magát, mégis, hogy jobban megértesse egy-egy eszméjét, több rendbeli, teljesen azonos értékű alakban fejezi ki; több rendbeli, oly fordulatot ad neki, melyek mind egyazon ponthoz vezetnek, és pedig mindezt tán nagyobb számmal, semmint mulhatatlanul szükséges volna. Lehet, hogy annál, ki egészen új dolgokat tárgyal és pedig a nagy közönséget tartva szem előtt, oly szükségesség ez eljárás, melyről a későbbi század tudatlan gyermeke nem bír már magának számot adni . . .

És mindemellett perczre sem felejtődik el a tárgy egyszerűsége, mert az író maga egy perczre sem feledí. Condorcet¹ jól felfogta azt a két szempontot, melyeket nem kell egymástól elválasztani, mert Buffon maga sem választotta el őket soha: „Dicsérik fordulatainak változatoságát. A mint lefesti a természetet a maga fenséges vagy rettentő, szelíd vagy vidám ábrázatával, a mint leírja a tigris dühét, a ló méltóságát, a sas büszkeségét és gyorsaságát, a kolibri ragyogó színeit, a légy-madár könnyedségét, sorban mind e tárgyak jelle-

¹ Akadémiai emlékbeszédében.

mét magára ölti stíljé; de azért folyton megőrzi imponáló méltóságát; folyton a természetet festi Buffon tudja, hogy a természet mindenhatósága még a kis dolgokban is nyilvánul.

Hogy mily irodalmi eszméi lehetnek Buffonnak, azt már magukból, stíljének főtulajdonságaiból előre következtethetni. Ez a stíl a szónoki stíl, vagy pontosabban szólva a szónoki fejtegetés stíljé, nem a politikai vagy egyházi szónoknak, sem az ügyvédnek a stíljé, hanem oly tudományos előadás stíljé, melyet egy természettől fogva ékesszóló ember tart. Módszeres, komoly kimért, impozáns, méltóságos és telve *numerussal*. Nincs élesztve élénk szenvedélytől s nem is fürge és harcra fegyverzett, mint a vitázó írók stíljé. Egy oly professor stíljé, ki lángelméjű ember. Éppen az a stíl, melyet Buffon, úgyszólván szükségképen, mint tökéletest vagy a tökéletességhez közel állót ajánlt; mert valahányszor egy kiválóbb tehetségű író mások számára megkísérti felállítani az írásművészet szabályait, nem tesz egyebet, mint a maga írói fényoldalainak nyújtja elemzését és okadatolt fejtegetését. Így történt ez Buffonnal is, mikor *Értekezését a stílről* írta. Miként Villemain kitünően mondá, nem egyéb e mű, mint „egy kissé keresett formájú valamástétel“ Buffon részéről az ő saját írói tehetségéről, s tanácsos is lesz ennél többet nem látni benne, habár azért természetesen hasznunkra fordíthatjuk az aprólékos tanulságokat s mélyreható észrevételeket, melyeket magában foglal.

De nem szabad egy teljes értekezést keresnünk benne az írás művészetéről; annál kevésbbé, mert, a mit semmi esetre sem szabad felednünk, Buffonnak távolról sem volt szándéka egy teljes *Rhetorikát*, habár csak rövid foglalát-

ban is, nyújtani e művében. Az a bámulat, melynek e mű tárgya lett, ily *hamis* czímmel ruháztatta fel utólagosan: „Értekezés a stílről“, de ezt a czímet nem a szerző maga adta neki s mikor ezt a czímet így aztán rája erőltették, épp oly megtiszteltetést, mint a mily méltánytalanságot tanúsítottak vele szemben, mert így nevezve el s így fogva fel, ez *értekezés* megcsalja a várakozást, melyet keltett, de melyet keltetni nem volt szándékában, és oly kifogásokat hiv ki maga ellen, melyekkel nem illetnék különben, ha kevésbbé ünnepélyes czímet viselne. Ez a dolgozat egész egyszerűen nem egyéb, mint „Buffon székfoglalója a Francia Akadémiában“ vagy mint szerző maga meghatározza a bekezdő sorokban: „Néhány eszme a stílről“. Ez az igazi czíme, melyet nem szabad szem elől tévesztenünk.

Így határozva meg, e dolgozat maga védi meg magát az ellenvetésekkel szemben. Nem hányhatni többé szemére ennek az értekezésnek, mely oly buzgón ajánlja a szerkezet törvényeit, hogy némi bizonytalanságot árul el a tervben; mert a ki csak néhány eszmét akar előterjeszteni a stílről, annak szabadságában áll, hogy kissé szabadabb, fesztélenebb rendet kövessen az eszmék fejtegetése közben. Azt sem hányhatni szemére, hogy nem teljes. Hisz szükségképen hézagosnak kell lennie. Mindössze csak azt a *néhány eszmét a stílről* tartalmazhatja, melyeket szerző legjobban kedvelt, legfontosabbaknak tartott. Nem lehetett egyéb, mint, hogy ezzel a tudományos kifejezéssel éljünk, *adalék* az írásművészet tanulmányozásához. Az is, még pedig kiváló becsű *adalék*.

Mint kétségbe nem vonható igazságokat jegyezzük meg magunknak e figyelemre méltó értekezésből mindenek-

előtt a terv és a rend fontosságát az elmeműveknél; azután azt a szép és mély gondolatot, hogy az író, midőn egységet teremt művében, csak a természetet utánozza, azt az örök rendet, melyet a természet a maga alkotásaiban követ; végre a Buffon ismert gondolatát a stil fontos voltáról s arról, hogy *a stil maga az ember*,¹ a mi alatt egyébiránt korántsem azt kell érteni, a mit nagyon is gyakran hinni szokás, t. i. mintha a stil a szerző *jellemének, erkölcsének s érzésmódjának* volna tükre (ennél mi sem állna távolabb a Buffon gondolatától, mi sem ellenkeznék jobban vele); hanem azt kell érteni, hogy a stil a szerző *értelmiségének, szellemének* ki nyomata, következőleg az, a mi minden műben az ő igazi tulajdona.

Íme e dolgozat szolid és maradandó becsű részei. Ne higgyük, hogy talán a nagy stilnek valódi forrásai vannak benne számunkra feltárva; csak egy részükre mutat rá. Igaz, bármilyen munkában is feltétlenül szükséges a terv, a rend, az egység. Csakhogy Buffon azt hiszi, hogy belőlük erednek a stil *összes* kiválóságai, a mi pedig nem áll. Belőlük ered a világosság, szabátosság, könnyedség, sőt az élénkség, bizonyos hevület, bizonyos komoly és impozáns jelleg, mely igen ajánlatossá teszi a mű olvasását s erős hatást gyakorol az olvasó elméjére. De vannak a stilnek egyéb kiválóságai is, melyek az *érzelemmel* és a képzelettel állanak összefüggésben. Valóban úgy tetszik, mintha Buffon a lángelmének csak ezt a két forrását mellőzte volna az írás-

¹ *Le style est l'homme même*; nem pedig, mint rendesen idézik: *Le style, c'est l'homme*.

Ford.

művészetről szólóban: a képzeletet és az érzelmességet; és a mi a költőknek, nagy regényíróknak, színműíróknak s gyakran a philosophusoknak, a szónokoknak pedig majd mindig a stíljéhez tartozik, úgy látszik, mintha Buffon erről csakugyan megfeledkezett volna.

Pedig korántsem feledkezett meg; a dolog úgy áll, hogy éppen bizalmatlankodva kerüli őket. Kiviláglik ez abból, hogy érzelem, képzelet, szín mind oly dolgok, melyekről ő tényleg beszél, csak hogy először nem természetes forrásukból származtatja őket, mely a szív hevélete, hanem az észből, az eszmékbe bevitt rendből, a tervből; aztán pedig ismételten ajánlja, hogy irántuk nagy gyanakvással s mintegy nagy tisztelettel viselkedjünk. Csak olvassuk el azt a helyet, hol a stílben nyilvánuló érzelmet és szint a jól megszerkesztett tervvel hozza okozati összefüggésbe: „Ha az író egyszer megalkotott magának egy tervet, úgy rajta lesz, hogy gondolatainak mennél előbb létet adjon; gyönyört fog találni az írásban . . . s e *gyönyörből melegség fog támadni*, mely minden kifejezésbe *életet* fog lehelni; a tárgyak *színt* fognak nyerni, és *érzelem* járul a világossághoz . . .” Így tehát melegség, élet, szín, érzelem mindez abból a gyönyörből fakad, melyet akkor érzünk írásközben, ha valami jó tervet szerkesztettünk magunknak. Ez az elmélet korántsem hamis, mert csakugyan létezik bizonyos szerkesztésbeli hev és elevenség, mely valóban abban való gyönyörködésünkből fakad, hogy tárgyunkat jól fel bírjuk ölelni s annak valamennyi részét lelki szemeink előtt szép rendbe állítva szemlélhetjük. De nem kell magyarázgatnunk, hogy létezik még egy más fajtájú melegség és érzelem is, s hogy nincs oly megalkotott terv, mely Demosthenesnek a Marathonnál elesett hősökre tett es-

küjét és Racinenak a Hermione „*Qui te l'a dit?*“-jét¹ sugallhatta volna.

Vajjon Buffon nem tudná ezt? Bizonyára tudja, csak-hogy nem szeret vele foglalkozni. Nem szereti a szenvedélyes költőket és szónokokat; neki Massillon kedvencz szónoka; a szenvedélyt ő nem szereti. Az egész *Értekezés a stílről* bizonyítja ezt. Hiszen itt találhatók azok a tanácsok, hogy „óvakodjunk a szív első gerjedelmétől“, kerüljük „a túlságosan erős enthusiasmust“ s úgy intézzük, hogy mindenben „több legyen az ész, mint a melegség.“ Ez Buffon gondolkozásmódjának alaplényege. Több ész mint melegség, vagy oly melegség, mely a jól alkotott tervből fakad s mely tehát szintén az észből ered: ez az ő elmélete. Szűkkörű egy elmélet. Nem számol sem azzal az irodalommal, melyet az érzelem, sem azzal, melyet a képzelet ihlet. Mintegy a Boileau-félének túlzott kiadása ez elmélet; mert Boileau maga tudta, mi a képzelet, a szenvedély és gyöngédség; Boileau csak annyit akart, hogy ezeket az ész vezérelje, nem pedig hogy éppen helyettesítse.

Hozzátehetjük még azt is, hogy a Buffon tanában némi ellenmondás is foglaltatik. Buffon szüntelenül ajánlgatja a „természetességet“ s ezzel nem cselekszik helytelent. Csakhogy miben rejlik a természetesség, ha nem abban az első gerjedelemben, a melytől pedig Buffon kívánsága értelmében óvakodnunk kellene? Ez az első gerjedelem a szív kitörő szava, az érzékenység felébredése, a természet fellobbanása, szóval a természetesség. Ezt kell magunkban meglepnünk, támadása pillanatában meg-

¹ *Andromaque*-ban, az örjöngő szenvedély kitörésének híres példája e felkiáltás.

ragadnunk: kétségkívül ellenőriznünk is kell s ügyelnünk kell rá, vajjon nemcsak szeszélyes ötlete-e a képzeletnek vagy a hangulatnak, de azért korántsem kell azon kezdenünk, hogy bizalmatlankodva kerüljük. Ugyanígy jár el Buffon, mikor ajánlja a természetességet s mégis azt követeli, hogy „a legáltalánosabb kifejezésekkel jelöljük“ a dolgokat, a mit ő maga ugyancsak óvakodik tenni, mint elhiheti nekem az olvasó, a mikor geológiáról beszél. Legáltalánosabb kifejezések alatt természetesen elvont kifejezések és körülírások értendők, a minél pedig semmi sem kevésbbé természetes, semmi sem mesterkéltőbb. Éppen azért kellenek Buffonnak! Mert Buffon szereti ugyan a természetességet, a mennyiben gyűlöli a szellemeskedést; de egyszersmind szereti a mesterkéltiséget, csináltságot, a keresett pompát, bizonyos stílbeli kaczerkodást, szóval mind oly dolgokat szeret, melyek a maguk részéről minden természetességnek, első gerjedelemnek, naivságnak ellentéte. Akar-e olvasóm csalhatatlan criteriumot valamely irodalmi elmélet helyes volta felől? Nos azt vizsgálja benne, vajjon Lafontainenak magyarázatát nyújtja-e, vagy ellentmond neki? Lafontaine az *Értekezés a stílről* szempontjából ítélve rossz író. A kérdés ezzel meg van oldva. Természetesen az *Értekezés a stílről* álláspontja rossz.

Mindezt azért mondjuk, mert el kell mondanunk és be kell számolnunk mind hézagosságairól, mind tévedéseiről ennek a kis értekezésnek, mely egyébiránt igen gazdag eszmekeltő reflexiókban. De végezzük azzal, a mivel kezdtük s tekintsük őt magába véve s annak, a mi. Mindössze *nézet* az írásművészetről, oly tudós tollából, ki nagy író, — futtában papírra vetve, oly tudósok számára, kik írni akarnak. Rövid értekezés a *tudományos*

előadásmódról. Így tekintve, nem áll messze attól, hogy kitünőnek lehessen mondani. Miként kell eljárnia annak, a ki Buffon *Természettajzi történet*-ét megírja, ez az értekezés felfeji; miként kelljen eljárunk, hogy hasonló fajtájú műveket írassunk, erre tanít az értekezés, és ez valami.

Volt egy idő, mikor ezt az értekezést az írásművészet legfőbb törvénykönyvének tekintették. Az az idő volt ez, mikor a felsőbb oktatás katedráira az állam hírneves tanárai¹ annak a szélesen kifejtő és ékesszóló előadásmódnak jelességeit hozták magukkal, a melynek az *Értekezés a stílről* tanát és példáját tartalmazza. Valóban e mű épp úgy szabálya, valamint mintaképe annak a különös, átmeneti jellegű ékesszólásnak, mely sem nem a szívnek és a szenvedélynek egyszerű és mély ékesszólása, sem nem a parlamenti, ügyvédi vagy egyházi szónoklat ékesszólása, melyek mindig annyi részt juttatnak a képzelgetnek, hanem az oktatásügy szolgálatában álló ékesszólás, mely fenkölt és imponáló módon tanítani akar inkább, semmint megadni, megindítani kíván. Ennél az ékesszólásnál az egység, a szerkezet, a világos, tiszta és szép rend képezik valóban a művészet lényeges érdemeit és alapját. Ez magyarázza meg, hogy az *Értekezés a stílről* oly hírnévre tett szert. Az általa nyújtott leczkék nem megvetendők, okulhatnak s kell is, hogy okuljanak belőlük nemcsak azok, a kikhez különösen szól, hanem mindenki. Elég megjelölnünk a tért, hol valóban helyükön vannak e leczkék s egyszersmind azt a tért is, mely már kívül esik hatásuk körén.

¹ Így főleg a későbbi ministerek: Cousin, Villemain, Guizot, kik a restauratio végéveiben, a politikai viszonyok nyomasztó volta miatt egészen a tudománynak szentelték magukat s a *Sorbonne* fénykorát teremtték meg philosophiai, irodalomtörténeti és történeti előadásaikkal.

V.

Ez a nagy tudós, ez a kiváló philosophus, ez a nagy költő és nagy bölcs 1788-ban halt meg. Nem érte meg a francia forradalmat. Szerencséje volt, mert egy kissé megzavarta volna, és aztán semmit sem értett volna belőle. Az emberek izgatottságai, haragjai, szenvedélyei, nemes erőfeszítései habár egy közeli cél érdekében, mind oly dolgok voltak, melyeket teljességgel nem értett meg, különösen megvetendőknek talált, ő, ki a természet észrevehetetlen és biztos haladásmódjához volt szokva. Megvetése a „polgári történelemmel“ szemben rendkívüli, sőt túlságos egy oly ember részéről, a ki noha mindenekfelett természetbuvár volt is, igen érdemes moralista tudott lenni. A polgári történelemben ő előtt minden homályosságnak s különben is merő nyomorúságnak tetszik: „A hagyomány csak egynéhány nemzet viselt dolgait tartotta fent számunkra, vagyis az emberi nem egy igen kis részének cselekedeteit; az emberek többi része sohasem létezett számunkra, sem az utókor számára; ezek csak azért keltek ki a semmiségből, hogy árnyékként vonuljanak tova, nem hagyván nyomot maguk után; s bárcsak engedte volna az ég, hogy szintén a feledés sötétségébe temetve maradjon mindazon állítólagos hősöknek is az emléke, kiknek annyit magasztalták bűneit és vérengző dicsőségét!“ A „polgári történelemnek“ az a csekély része, mely 1789-től 1799-ig terjed, előtte épp oly jelentéktelennek tetszett volna, mint bármely más hasonló terjedelmű korszak a természet, sőt akár az emberiség fejlődésében, legfőlebb úgy találta volna, hogy kellemetlenebb annak, a ki átéli. A gondviselés

tehát, mely úgy örködött Buffonnak majdnem mindig szerencsés viszonyok közt töltött hosszú életén, csak betetőzte kegyét, mikor idejekorán elszólitotta e földről. Nem fejezhette be munkáját. Csak ezt az egyet sajnálhatta.

Egy igen szép könyvet irt s egy igen nagy munkát teljesített. Majdnem megteremtette a természetrajzot s ugyanakkor fel is szabadította addigi állapotából. Addig a *physikával* volt összeelegyítve a XVII. század végén s a XVIII. század elején élt ama szerény és félénk tudósoknál, kikkel Fontenelle révén nyílt alkalmunk megismerkedni. Akkortájt nagyon komoly volt, nagyon tartózkodó, nagyon óvatos szeretett lenni végkövetkeztetéseiben. Magával Fontenelle-el és ennek „philosophus“ utódaival, minők Bonnet, Robinet, De Maillet, Maupertuis, Diderot, igen követelőző, igen vakmerő lett s az emancipatio, a vallástalanság, sőt Diderotval az erkölcstelenség eszméinek szegődött szolgálatába. A felszabadító atheismusnak lett egyik formája, vagy segítő szövetségestársa, vagy eszköze. Buffon ebből a lealázó viszonyból szabadította fel a természetrajzot, mint a melyre e viszony tulajdonképen veszedelmes volt, mert majdnem abban akadályozta meg, hogy igazi tudomány válhassék belőle.

A nélkül, hogy ő maga vallásos lélek lett volna, mégis azt a helyes és méltó felfogást táplálta a tudományról, hogy ennek nem szabad valamely párt-doktrina szolgálatába állani s lesülyed, ha polemia eszközévé válik. Úgy hitte, a tudomány elegendő önmagának s megvan neki az ő saját területe, melyről csak hűtlen szökevény gyanánt távozhatik el. A tudomány a Buffon munkás és higgadt kezei közt ismét azzá lett, a mi az 1700 tájban élt jámbor, csöndes tudósainknál volt, csak hogy megnagyob-

bodott, mélyebbé, rendezettebbé és imponálóbbá vált. Az *Encyklopaedia* emberei sehogysem bírták megbocsátani Buffonnak ezt a maga elkülönítését, mely a fegyelemtől elszakadás volt. Jól sejtették, hogy közömbösen és tán megvetőleg gondolkozik róluk, vagyis tehát az ő felfogásuk szerint a legveszedelmesebb ellenfelük.

Azt is jól látták különben, hogy Buffon a nélkül, hogy lemondana észlelői higgadtságáról és közömbösségéről, sőt egy kissé éppen azért, mert ezekről nem mondott le, az ő általános irányukkal nagyon ellenkező végkövetkeztetések felé vezet, mert felemeli az embert, olyannak láttatja, a ki először ugyan a természeti, de azután meg másféle törvényeknek engedelmeskedik, s arról iparkodik az embert meggyőzni, hogy korántsem kötelessége, vagy legalább is méltóságával meg nem egyező, a természettel teljesen összevegyülnie. S bizonyára rendkívül bosszanthatta az encyklopaedistákat, hogy a philosophiai mozgalomnak, mely nagy részben az új tudományos szellemből és a természetrajzi tudományok iránti előszeretetből eredt, éppen a század legnagyobb természetbúvárán kellett fennakadnia, mint a kit nem ragadhatott magával, fel sem indított s kit teljes szellemi szabadságban, minden iskolától függetlennek kellett hagynia.

A tudomány ezáltal csak nyert méltóságban és függetlenségben, haladása megkönnyebbült, tekintélye növekedett.

Buffonnak mint tudósnak igen jelentékeny volt a hatása. Elsőben is nagy érdeme, sőt úgyszólván diadala az, hogy meghódította a közönséget a természetrajzi tudománynak, miként Montesquieu meghódította a politikai tudománynak. Kivitte, hogy a művelt emberek szeressenek a természetrajzzal foglalkozni s a társadalmi élet

napirendjébe felvegyék. Mint egy új, méltóságos és imponáló kiadású Fontenelle, a nagyvilági körökben érdeklődést keltett a természettudomány iránt, de a nélkül, hogy e köröknek kedvéért bármiféle áldozatot hozott volna s gyanús kaczerkodást fejtett volna ki e körök megnyerése végett. Tőle kelteződik a természetrajzi magángyűjtemények egybeszerzésének csöndes és dicséretes mániája. Mint minden lángelméjű ember, ő is teremtett nevetséges majmolókat, de az általa teremtett nevetséges emberek bizonyára a legártatlanabb, legszeretetreméltóbb fajtából valók.

Tanítványokat teremtett, kik közül némelyek, mint Condorcet, csak torzították őt s oly rettenthetetlen dogmatizmussal, melyen Buffon mindazzal a keserőséggel, a mire csak képes volt, mosolygott volna, vitték túlságba némelyik általános eszméjét, vagy inkább némelyik hypothesisét; míg mások közülök, mint Lamarck és Geoffroy Saint-Hilaire, lángelmék és nagy alkotók voltak. A nélkül, hogy csorbát ejtenénk az igazságon, még tovább mehetnénk s azt mondhatnók, hogy ugyancsak tőle származik az az új mozzanat, melyet egy bizonyos, természettudományi alapra helyezkedő idealismus képvisel. Mondhatnók, hogy az ő eszméje a természet lassú és örökös haladásáról, — az az eszméje, hogy a természet először a legdurvább organismusokat alkotja meg, aztán finomabb és subtilisebb szerkezetekben törekszik bonyolultabbá válni s elmésséget fejteni ki, majd megteremti az embert, azt a lényt, ki képes tökéletesbűlni, a minek mi még csak első kísérleteit szemlélhetjük, — mondhatnók, hogy ez az eszme a Renan *Philosophiai párbeszédeiben* ékesszóló, költői és merész kifejezést talál, mintegy nagyszerűen megerősült visszhangra lel.

Mint költőnek, nem kevésbbé volt nagy hatása, mint a mennyivel tudós minőségében járult hozzá az emberiség öntudatának gyarapításához. Tőle ered, ő nála talált kifejezésre a XVIII. századnak legnagyobb költői gondolata. A természet igazi fenségét ő fogta fel. Különös, hogy mikor Francziaországban a természetérzék keletkezéséről beszélnek az irodalomtörténészek, föltéve, hogy egyáltalán beszélhetni egy ilyen érzéknek a keletkezéséről, az illetőknek mindjárt kezük ügyébe akad Rousseau, de Buffonra sohasem jut eszükbe gondolni. Ennek a feledékenységnak alig lehet más magyarázata, mint hogy az illetők csak a *Légymadár* vagy a *Kenguru* leírását olvasták Buffontól. A ki olvasta a *Természet korszakait*, az tisztában van vele, hogy Buffonnál keresendő a nagyszabású természetérzék s hogy Rousseauban nincs más, mint csak sensatiója, bár pompás sensatiója a természetnek. Azon örökkévaló hatalomnak, mely a mi világegyetemeinket dagasztotta, nagyszerű visióját, valamint e hatalomnak a hegyek oldalára s a tengerpartok szikláira írt titokzatos történetével szemben mindig eleven érzékét Buffonnál találni meg minden lapon, s legyünk meggyőződve róla, hogy a Chateaubriand szavai „a tengerek ősi partvidékeiről“ oly ember tollából származnak, a ki Buffont olvasta.

Igazában véve a XVIII. század vége három költőt adott s ezek: Buffon, Rousseau és Chénier; mind a háromnak gondolatvilága élénken érezhető, bár nem egyenlő arányú folytatódásban élt tovább a XIX. század embereinek képzeletvilágában. Rousseau újra megnyitotta és pedig felette széles áramlással az érzelmek forrását; Buffon a természet történetére és geographiájára tanította meg az embereket s arra ösztönözte őket, hogy a

természet egész nagyságába iparkodjanak behatolni; Chénier újra megtalálta az ó-kori szépség érzékét. Ezt a hármas hatást megtalálni Chateaubriandnál s ha ezek Chateaubriandnál megtalálhatók, akkor nem kell bővebben fejtegetnünk, hogy az az egész század, melyben mi élünk, meghódolt ennek a hatásnak s folyton ápolta ezt, egészen addig az időpontig, mikor a realizmus ismét felszínre került.

MIRABEAU.

I.

Jelleme. — Szelleme. — Tanulmányai.

A XVIII. század philosophiai és politikai gondolatvilágára semmi sem áraszthat élesebb világot, semmi jobban meg nem értetheti, mint Mirabeau eszméinek vizsgálata. Mert Mirabeau nem egyéb, mint maga a XVIII. század, még pedig majdnem teljes egészében: a XVIII. század, munkába állítva, működésbe hozva, a gyakorlati valósággal szemtől szembe helyezve, a melyhez a történelem így látszik szólni: „Elég már az elméleti okoskodásból, láss a végrehajtáshoz!”

A XVIII. század franciaországi kiadásának valamennyi lényeges vonásai megtalálhatók Mirabeaunál. Eszméiben független és vakmerő, szenvedélyeinek rabszolgája, mohó tudásvágygyal van telve, és épp oly mohóság készíti eszmékre és élvezetekre, semmiféle ígát nem tűr s mégis vétkeivel a legsúlyosabb bilincseket kovácsolja magának, subtilis mint Montesquieu, féktelen mint Diderot, regényes mint Rousseau, nem is számítva, hogy encyklopædikus mint Diderot, szónok mint Rousseau, pamfletíró, polemikus és rögtönző mint Voltaire, kiadóknak robotoló munkás mint Prévost: valóban a XVIII. századot

testesíti meg előttünk egy oly kivételes temperatumban, melynek rettenetes a hatalma, a rugékonysága, az életereje. S e mellett megvan benne az a kettős vonás, melyről majdnem minden XVIII. századbeli ember azonnal megismerszik: az erkölcsi érzéknek majdnem teljes hiánya, bizonyos nemesszívűség s a természettől fogva fenkölt gondolkozásmód, a mi ha nem is pótolja az erkölcsiséget, de mindenesetre azt eredményezi, hogy kevésbbé érezzük kinosnak és visszataszítónak a hiányát.

Féktelen és regényes, elannyira, hogy majdnem hajlandók volnánk kalandjaiban kétkedni. Katona, főúr, valami obskurus és kétes jellegű diplomata, játékos, tékozló, néhány hónap alatt két vagyonnak elpocsékolója, szilaj, sőt tán szörnyűséges szerelmi kalandok hőse, ki a Bastilleba jut, honnan egy férjes nőt elszöktetve szökdik meg, Hollandiában tollából él, ismét börtönbe kerül s unalmának elűzése végett hihetetlen dühvel esik neki a tanulásnak és papirra veti, még pedig többször remekül, szenvedélye ömlengéseit; majd egyszerre a népszerűség és dicsőség teljes fényével vakitva tűnik fel szemeink elé, mint félelmetes tribun, tömegek izgató vezére; majd mint korlátlan ura, úgyszólván fejedelme a forradalomnak, a közvélemény királya, ki egyenrangú hatalmasság gyanánt tárgyal egyfelől a királylyal, másfelől a néppel. S hozzá mily rövid élet, de melynél így is bámulhatjuk, mint tarthatott még ennyi ideig is, mikor annyira keresztül-kasul száguldozták, megrázkódtatták, összetörték s feldúlták egyre-másra a viharok, melyek pusztító tombolása folyton újult erővel támadta meg.

És ez az élet, melyet részben ő teremtetett magának, részben pedig a körülmények hatásaként elfogadott, kitünően megfelelhetett az ő hajlamainak. Regényes volt

mint Saint-Preux, sőt azt hiszem, még jóval regényesebb. A vincennesi vártoronyból kelt levelei¹ egy Tibullus-imádó Rousseaura vallanak, telve vannak érzékiséggel, igaz szenvedélylyel, valamint ékesszólással s az oly izmos lelkek férfias melancholiájával, melyeknek a balsors erős, de korántsem kellemetlen táplálék. Érezni, hogy bár olykor üvölt haragjában, mégis minő élvezet nyújt neki az, a mi rendkívüli kegyetlen és végletszerű van a helyzetében, s hogy a sors csapásait csak olybá veszi, mint a hó vagy eső csapkodását a kalandra vágó, jókedvű vadász.

Ezek a vincennesi levelek már egymagukban véve is egész regényt képeznek, még pedig melleleg mondván olyan regényt, mely véletlenségből jól van megszerkesztve. Eleinte egy fiatalember leveleit kapjuk, a ki hévtől lángholó, érzéki és szónokolgatni szerető; a mi délvidéki² jelleg a Mirabeau-vérre s az *Új Heloiz* olvasására vall. Aztán egy fiatal apa levelei következnek, ki az apává levés gondolatától el van ragadtatva, csupa érzelmes nyugtalankodás, kedves aggodás, szívvel-lélekkel ajánlgatja a „vénasszonyok szereit“ helyett a philosophia szereit a kis Sophie-Gabrielle mennél nagyobb épülésére, a kit ő még sohasem látott, de a kiért annyival inkább rajong; és ez a bebörtönzött atya, ezek a papírra bízott merész ömlengései a szeretetnek, az ablakrostélyon ke-

¹ Sophiehoz; ezt a nőt tizennyoleczéves korában megszöktette nyoleczvanéves férjétől (De Monnier marquis törvényszéki elnöktől). Tetteért három évi várfogsággal bűnhődött, mely idő alatt irt levelei kötetekre mennek. *Ford.*

² A Mirabeau (Riquetti)-család állítólag firenzei eredetű volt ugyan, de már századok óta a Provenceban francziává honosodott meg. *Ford.*

resztül küldött atyai csókok oly igaz regényt alkotnak, melyben van valami bizarr, valami bolondos és valami megható, naiv, édes-kedvesen ósdi, mint egy régi románz; és mindez lelkünkhez szól, mert hiszen mégis, minden látszat ellenére is, igaz, s én semmit sem ismerék, a mi lebilincselőbb, kegyetlenebbül édes volna. Végül aztán e gyermek haláláról szólnak e levelek; az érzékek zajgása az idő multával immár lecsillapult, gyöngéden barátságos levelek, telve meghitt bizalommal, visszatért nyugalommal, itt-ott kissé hosszadalmas, kissé vontatott csevegéssel, derült történetkéekkel, fesztelenül őszinte megnyilatkozásokkal, immár semmi lírai, semmi szónoki föllengzés, az egész huzamos elbeszélgetése két kipróbált és egymáshoz közelebb fűződött régi jóbarát-nak, kiket e megpróbáltatások egy testté, egy lélekké formáltak. De mindenekfelett oly levelek ezek, melyek egy regényes, vakmerő, lázasan nyugtalan, a közönségesen és a normálison kívül eső helyzetekért rajongó ember tollából erednek, a ki csakis azért maradt ezúttal oly hű szerető, mert először, ha úgy tetszik, mondjuk: be volt börtönözve, azután mert még jobban fokozta és megerősítette érzelmeit a tilalom, melylyel ellenezték, akaratát az eléje vetett gát, szerelmét a sok gyűlölködés, mit általa fejére vont; hevült lelkesültség, mámor szállta meg, midőn ily keményen korbácsolták mellét az ellenséges szelek.

És általános eszméi, valamint egész complexiója szintén a XVIII. század emberére vallanak valóban. Vallástalan-nak feltétlenül vallástalan, már igen korán az és mindig az marad. Sophiehoz intézett levelei valóságos kézikönyve a formális, még pedig annál kevésbbé kétségbevonható atheismusnak, minthogy ez atheismus egészen nyugodt,

minden harag és minden hivalkodás híján levő s egészen bizalmas jellegű. Mirabeau e pontban korántsem nyegle nagyzó, fordított értelemben vett fanatikus, frázishős, sorsával meghasonlott lázadó, vagy éppen együgyű. Olyan ember ő, a ki majdnem beleszületett az atheismusba, ki nem ment át semmiféle válságon, semmiféle aggályok korszakát nem élte át, ellenkezőleg, természettől fogva, egyéni hajlamból, vagy legalább is igen régóta tartó megszokásból hitetlen. Teljesen modern elme e tekintetben, mint a ki eljutott a szellemi élet azon fokára, azon tájára, hol a fordított értelemben vett türelmetlenség épp annyira túlhaladt álláspont, épp annyira messze eső dolog mint már a hagyományos türelmetlenség, s hol a hívő lelkektől már sokkal nagyobb távolság választja el az embert, semhogy még gyűlölésükre is gondolhasson. A titokzatos, a természetfeletti és, merjük hozzátenni, valamennyi metaphysikai nagy probléma, melyek az ember lelkét öröktől fogva foglalkoztatják és gyötrik, az ő szellemvilágában semmi visszhangra sem találhatnak. Mikor úgy kerül, hogy róluk beszélni kénytelen, csak azt akarja beszédével mondani, hogy nincs róluk tudomása, csak azt akarja bizonyítani, hogy képtelen még sejtelmet is szerezni róluk magának, felfogni fontosságukat, átérezni csábjukat, átszenvedni aggasztásukat.

Ez azonban nem gátolja, hogy ne legyen neki is egy bálványa, mely — mint előre gondolható — nem egyéb, mint az ész. Egész lelkével hisz benne, minden hitét, minden reményét beléje helyezi. Sem Montesquieu, sem D'Alembert, sem Condorcet nem hisznek erősebben benne. Nagyon fiatal korában, a zsidók politikai reformja alkalmából, így ír, egészen a XVIII. századvégi nagy optimisták modorában s bizonyos fokú naivsággal, mi mo-

solyra készítette volna Voltairét: „Higgyük, hogy kivéve a véletlen szerencsétlenségeket, az általános rend e kikerülhetetlen folyományait, csak annyiban létezik rossz a földön, a mennyiben tévedések léteznek; hogy ama napon, mikor a felvilágosultság és ezzel együtt az erkölcsiség behatolnak majd a társadalom különféle osztályaiba, az elme műveltsége előbb vagy utóbb, de csalahatatlanul kevesbiteni fogja azt a sok rosszat, mi az emberfajt érheti, elannyira, hogy ennek helyzete a legenyhébb lesz, milyenné a mulandó lények helyzete csak válhatik“.

Pályájának egészen a legvégén, a sajtószabadságról szóló (posthumus) értekezésében, így ír megint: „Egy jó könyv épp oly tevékeny élettel van felruházva, mint az a lélek, melynek terméke; megőrzi az élő tehetségek e kiváltságát, melyeknek létét köszöni. Egy hasznos könyv oly jótétemény, mely az egész nemzetre, a jövő nemzedékekre kihat; növeli, termékenyíti az emberi értelmet; megsokszorozítja, meghosszabbítja, terjeszti, örökkévalóvá teszi a felvilágosultság és az erény, az ész és a genius hatását; mindezeknek tiszta és becses essentiája foglaltatik benne, a melynek a jövő nem fogja látni az elpárolgását; az apotheosis egy neme az, melylyel a magasabb rendű ember a maga elméjét a végből tiszteli meg, hogy ez túlélhesse az ő halandó porhüvelyét...“

Az emberiség kinosan keresi a maga útját, melyet alapjában véve senki sem mutatott meg neki, érvényre iparkodik juttatni azt a világosságot, mely ott rejlik lelkében, de sok mindentől elburkoltan és homályosítva; a magasabb rendű emberek e világosságot, mint a melynek ők különleges letéteményesei, közönként még élesebb, még behatóbb fényben láttatják s így mintegy

collectiv és folytatólagos gondviselést képeznek; az ő nyomukban az emberiség eleinte lassan, majd aztán, a mint újabb és újabb ismeretek halmozódnak a régiekre, mely utóbbiak korántsem mennek tönkre, mind gyorsabban és gyorsabban halad a biztos jövő felé, mely telve nagysággal, egyetértéssel, boldogsággal, teljes világozottsággal: ime az ész által való előhaladásnak azon nagy elmélete, mely többé-kevésbé mindig egyike volt az emberi nem szép álmainak s mely az emberi nemnek bizonyára egyik létjoga, egyik életprincipiuma, de melyet buzgóbb hittel, tökéletesebb bizalommal sohasem karoltak fel, mint a XVIII. század emberei. Valóban ez Mirabeau-nak is a hite, ez az ő általános felfogása és vezéreszméje. Ez az eszme nyújtott neki leginkább támogatást küzdelmeiben, ez bátorította ellenállásaiban, ez hevitette támadásaiban. Ez is a legnemesebbik a sok mindenféle indíték közt, melyek benne dolgoztak.

A mi őt a korabeli emberektől megkülönbözteti, ez az, hogy minden regényessége, minden féktelensége közepezt is, és daczára annak a füstnek, mely az ő satyr-temperamentumából, rhetor-képzeletéből és sophista-elméjéből gyakran oly sűrű felhőben gomolygott fel, rendkívül világos értelemmel s a gyakorlati észnek éppen nem közönséges erélyével volt megáldva. Ez az ember, habár regényes szellem volt s noha általánosítani szerető szellem volt, szerette a tényeket s örömét lelte a velük való érintkezésben. Ha mindjárt nem is egyesegyedül, de mindenestre nagy részben s az egészet saját maga megemésztve s osztályozva, hét vaskos kötetet írt a porosz monarchia szervezetéről, organumairól és hivatalairól; sokat bajlódott az angol alkotmányról és törvényhozással, melyeket, úgy hiszem, senki nálánál jobban

nem ismert. Első ifjúságában egy *Despotismusról* szóló essay, valamint a *Lettre de cachet*-kről¹ szóló lényegesen önéletrajzi jellegű tanulmány mellett ír egy *Memorandumot a franchecomtéi sóbányákról*, különféle értekezéseket az *Escaut*² szabad voltáról, az *Agiotageról*, a *Leszámítoló Bankról*, a *Saint-Charles bankról*, a *Vízügyről*,³ a Necker pénzügyi adminisztrációjáról s mindeme könyvecskékben, melyek hosszas megfontolásnak gyorsan megírt termékei, gondos utánjárásra valló tájékozottság s a találó okoskodásnak oly biztossága észlelhető, a mi nem közönséges. Calonne, Necker és Beaumarchais már jóval előbb mint Maury és Cazalès érezték e félelmes vitatkozó fél hatalmas karjainak szorítását. A vincennesi toronyban szilaj mohósággal tanul, jegyzetet jegyzetre halmoz, tönkre teszi szemét a betűkkel; s az ő *Börtön-élményei*,⁴ egyfelől a *Levelek Sophiehoz*, másfelől viszont a politikai tudományok teljes tanfolyama; valamint egyáltalán egész élete egy oly Casanova életének folyása, ki időt tudott szakítani arra, hogy Machiavelli is lehessen.

¹ Mirabeaut, botrányos kicsapongásai miatt, ily *lettre de cachet*-k, pénzen vásárolhatott elfogatási parancsok segélyével többször bebörtönöztette keményszívű atyja. E mű teljes címe különben: „*A lettre de cachet*-kről és az állami börtönökről“. Ford.

² Francia és belga határszéli folyó (németül Schelde).

Ford.

³ Faguet ily gyűjtő címmel (Question des eaux) idézi Mirabeau idevágó műveit, melyek legelsejének címe különben: *A párisi vízvezeték-társaság részvényeiről*. (Sur les actions de la Compagnie des Eaux de Paris.) Úgy ez, mint a megelőzőleg említett művek az akkori banküzletek szédelgéseire ellen vannak idézve. V. ö. Mirabeau Mémoire-jait. (IV. kötet. 1834.) Ford.

⁴ *Prisons*: szerző Silvio Pellico ismeretes *Le mie prigionie*-jére céloz.

Ford.

Ne engedjük magunkat megcsalni, mint némelyek tették s ne higgyük, hogy Mirabeaut a forradalom rög-tönözte. Inkább ő lett volna képes a forradalmat rög-tönözni, mert már húsz év óta fejében hordta, húsz év óta „készítette elő“ a legkülönfélébb, legalaposabb tanulmányok révén; és ha 1789-ben ő bizonyult az Alkotmányhozó Gyülekezet legnagyobb szónokának, ezt mindenekelőtt annak köszönheté, hogy ő volt e Gyülekezetnek kétségkívül legtudósabb szónoka.

Figyeljük csak meg, mily korán elkülönzi magát a XVIII. század vezető férfaitól, mikor ezek egész határozottan merő chimaeráknak, feltétlenül regényes ábrándoknak esnek rabjaiul. Igen érdekes és gondos elolvasást érdemel, mint itéli meg a vincennesi toronyból kelt Leveleiben Jean-Jacques Rousseaut, *Lengyelország kormányzásáról* kiadott műve alkalmából. Természetesen hévvel magasztalja e nagy szellemet. Mirabeaunak, mint a XVIII. század végén mindenkinek szemében, Rousseau olyan, mint valami mágus, aszkéta és szent. Ez ekkor a közvélemény s csakis két nemzedék leteltével sikerül megszabadulni az embereknek ettől a különös hallucinációtól, a megszállottságnak ettől a nemétől. De Mirabeau ugyanakkor azt is igen jól értésünkre tudja adni, hogy Rousseau olyan hatást tesz rája, mint egy újonnan feltámadt Lykurgus, ki Nagy Frigyes kortársainak jön ajánlgatni a maga törvényeit. Ő nagyon jól tudja, mennyire hiányzik Rousseauban a valóság érzéke, annak tudata, hányadik században él, s a dátumok tisztázásának képessége; ő is elmondhatná Rousseaunak, a mit Maistre¹

¹ *Joseph de Maistre*, kivel Faguetnek „XIX. századi politikusai és moralistái“ című kötete külön tanulmányban foglalkozik.

mondott az emigránsoknak: „Az első könyv, melyhez folyamodni tessék: a naptár!”

Még sokkal fiatalabb korában, a *Despotismus*ról szóló essayben, 1772-ben, tehát húsz éves korában már egész határozottan elvált Mirabeau Rousseautól a *természeti állapot* kérdésében. Már ekkor megérzi államférfiúi tehetsége, mennyire henye ez a kérdés s mennyire veszedelmes is; mert ha sokat törődünk vele s főleg, ha kedvencz vesszőparipánkká tesszük, úgy ez inkább szatirikus könyveknek, semmint igazi politikai tanulmányoknak írására vezet: „Azt állítják, hogy a társadalmi intézmények miatt elfajult a természeti állapot s az emberek szerencsétlenebbekké lettek. Ha elfogadjuk ezt a nézetet, ám iparkodjunk gyógyszereket, vagy legalább is enyhítő szereket találni bajaink számára; erre törekednünk sokkal hasznosabb teendő lesz, mint ha szatírákat írunk az emberekről s társadalmairól“. Mert végre is — teszi hozzá — mi szükség azt tudnunk, mi lehetett az ember, mielőtt társas állattá vált volna, miután ő csakis társas állattá válva lett ember, miután „csakis akkor lesz igazában véve ember, vagyis gondolkozó és érző lény, mikor a társadalom szerveződni kezd; mert a míg csak ideig-óráig tartó társulatot alkot feleivel, *addig még mindig csak romboló fenevad*, kinek nincsenek más eszméi, mint *vérengzés, vitézség, függetlenség és zsákmányolás*. Mihelyt egyszer Mirabeau politikai kérdésekkel foglalkozik, azonnal, mint látjuk, eltávolítja magától az *Uchroniát*,¹ az időkön kívül álló regényt, a történelmen innen maradó ábrándot; az idő sorába helyezkedik bele, a valóság

¹ *Utopia* mintájára képzett szó, mely Renouvier Károly egy 1878-ban megjelent művének (*Uchronie, Utopie dans l'histoire*) is címe.

közepébe, az emberiség közé, a milyen ez tényleg, a gyógyító s enyhítő szerekre gondol, nem pedig gyökeres átalakításra, metamorphosisra, az Aeson üstjére, melybe feldarabolva vetik bele az aggastyánt.¹

Majd látni fogjuk később, hogy mikor a tényekkel áll szemben s mikor már nem a történelem megértésével, hanem a történelem csinálásával kell majd vesződnie, mint tud nemcsak az idők sorába belehelyezkedni, de mint tudja magát a kellő pillanatot is megragadni.

II.

Mirabeau politikai rendszere.

Így érkezett el a forradalom küszöbére, és már az első perctől kezdve, sőt még jóval előbb, nagyon tisztán látta, mit kell tenni és mit lehet tenni.

Arról volt szó, hogy megalapítsák Franciaországban az egyéni szabadságot, mely addigelé mindig csak elnézésből létezett s így vajmi bizonytalan, kétes létű volt, s melynek, nem is szólva arról, hogy minden modern népnél műveltségi szükséglet, Franciaországban még az a különösség is jutott osztályrészéül, hogy megvolt a francia temperamentumban, de hiányzott a francia gondolkozásmódból. A francia nem érti a szabadságot, és szüksége van rá. Akár mint elvet, akár mint szabályt nagyon nehezen bírja magáévá tenni; de mint a kinek gondolata vakmerően, kedélyhangulata szabadon szeret csapongani, mint a ki

¹ Hogy aztán megifjulva támadjon ismét életre. Aeson a Jason atyja, kit Medea az említett módon fiatalított meg. Ford.

szereti az elméleteket, de nem szeret egyesegyedül gondolkozni, szenvedélyes híve a fejtegetésnek, megvitatásnak és a propagandának s hozzá mégis azt szereti, ha holnap már más gondolatot táplálhat, mint a milyenel ma birt: a személyes szabadság, a szóban és az írásban való szabadság reá nézve lényeges szükségletek. Különben, mint a ki feltétlen tekintélyt követel magának, parancsoló, ellentmondást türelmesen elviselni nem tudó, mindig el van keseredve a miatt, ha ellenfelei ugyanoly szabadsággal rendelkeznek mint ő, következőleg épp oly kevésbé szabadelvű, mint a mennyire szereti a szabadságot; épp oly kevésbé hajlandó másoknak megadni a szabadságot, mint a mennyire szenvedélyesen iparkodik maga-magának megszerezni.

Éppen az ilyen népfajnak van szüksége igen széleskörű szabadságra, mert e fajnál mindenik egyén, habár még oly kevésbé is tiszteli a mások individualismusát, rajong a maga sajátjáért s így általános jellemében véve mélyen individualista; már pedig inkább a szükségleteit, semmint a gondolkozásmódját kell kielégíteni. Mindazon dolgok közt, melyeket Mirabeau megértett, ezt értette meg legjobban. Az „Emberi és polgári jogok kinyilvánítása“¹ a legteljesebb, legalaposabb, valamint legfenköltebb összefoglalása a liberalismusnak, melyet valaha írtak, de egyszersmind olyan, melynél hamarább semmit se feledtek el, és ez az ő tollából került ki. 1784-ben írta meg, majdnem teljes egészében, még pedig ily című

¹ Tudvalevően ezt a címet adta az Alkotmányozó Gyűlés azon elvek összességének, a melyek alapján a társadalmat reformálni kívánta. Mirabeau 1789 aug. 17-én mondott beszédében, mint bizottsági előadó 19 pontba foglalva terjesztette a Gyűlés elé e „jogok“ szabályzatát.

művében: „*Szózat a Bataviaiakhoz a Stathouderat ügyében*“.¹ A legnagyobb világossággal és szabatosággal vannak benne felsorolva és kifejezve a szabad kormányok összes alapelvei. A hivatalnokok felelőssége, a választási szabadság, a parlamenti szabadság és sérthetlenség, az egyéni szabadság, a vallásszabadság, a sajtószabadság, a hatalmak megosztása és elkülönítése képezik megannyi fejezetét ennek a legelső, újkori „francia alkotmánynak“, melyet e szerint igazában Mirabeau-alkotmánynak kellene hívni.

Mirabeau a lehető legszélesebb körű egyéni szabadságot akarta, mely még az országból kiköltözködésre is feljogosítson, s mikor a Nemzeti Gyűlés előtt az emigráltak jogait védte a király nénjeinek elutazása alkalmából, II. Frigyes Vilmoshoz tíz évvel azelőtt írt *Leveléből* olvashatott fel egy részletet annak bizonyításául, hogy e pontra vonatkozó eszméi mennyire nem csupán egy bizonyos alkalom szülte nézetek nála.

Ő gondolatszabadságot akart, és ezt oly széleskörű felfogással az eszmék, sőt az érzelmek tekintetében, oly nemével a nemes fenköltségnek és derűs nyugalomnak, mely nagyon közel áll ahhoz, hogy felebaráti könyörületesség legyen: „Három útnak kell bennünket vezetni a legzavarhatatlanabb elnezéshez, ezek: saját gyöngeségeink tudata; továbbá az eszélyesség, mely attól tart, nehogy igazságtalan találjon lenni; végül pedig a jócselekedet vágya, mely, minthogy nem teremtheti teljesen újra sem az embereket, sem a dolgokat, csakis arra

¹ Mirabeau e dolgozatát a helytartói hatalom túlkapásaival elégtelen hollandi köztársasági pártnak felkérésére írta.

törekedhetik, hogy mindenből, a mi létezik, úgy húzzon hasznót, a mint az tényleg van. Kötelezve érzem magam, hogy ezt a rendkívüli türelmességet ezután minden philosophiai és vallási vélekedésre kiterjeszszem. *A rossz tetteket el kell nyomnunk, de a rossz gondolatokat el kell tünnünk,* mindenekfelett pedig el kell tünnünk a rossz okoskodásokat. Az ájtatos hívő és az istentagadó, a nemzetgazda¹ és a megrendszabályozó szintén hozzájárulnak a világ alkotásához és igazgatásához s a maguk részéről szintén elő tartoznak mozdítani a nemes ambícióval megáldott elmék munkáját, kik az emberi nem jóllétének fejlesztésén működnek közre . . . Valóban, egy bizonyos szempontból véve, minden jó nekem: az események, az emberek, a dolgok, a nézetek; mindnek van egy bizonyos fogantyúja, a melynek segélyével igénybe vehetem őket. Én már kezdek sokkal öregebb lenni, semhogy a mi erőm még maradt, arra fordíthassam, hogy mások ellen harczot folytassak; arra akarom felhasználni, hogy segítek azoknak, kik a többieknek segítenek; a kik pedig csak félig-meddig gondolnak ilyesmire, azoknak szintén fel akarom használni közreműködését, elhítetvén velük, hogy ők nagyon hasznosak.“²

Egyszerűsítést akart a központi administrációban, decentralisatióra törekedett, vissza iparkodott adni a nem-

¹ Az *économiste*-ok, kiknek megalapítója Quesnay, a király háziórvosa (1694—1774.), legkiválóbb embere Turgot (1727—1781) pénzügyminiszter, egész pártot alkottak ekkortájt, mely részben az encyklopaedisták irányából indult ki, de aztán lényegesen eltért tőle. E pártot Mirabeau itt jellemzőn állítja az ájtatos hívőkkel egy sorba az istentagadók ellenében, mert ő is e párt embere volt.

Ford.

² Levelek Mauvillonhoz.

Szerző.

zet gyökereinek az életet, és pedig a *tartományi gyűlések* segítségével.¹ Egy nagyszabású összrendszere volt egész készen, nagyon megfontolt és megérlelt terv, melynek általános szelleme ebben állt: ismét visszaadni az egyénnek, a községnek s a tartománynak a szabadságot, a kezdeményező erőt, s megkönnyíteni ez erő működését.

Ezekkel az eszmékkel jött ő egy oly gyülekezet körébe, melynek tagjai igen derék, jó szándékú, a haza sorsát szívéükön viselő, sőt nagylelkű és hősiess emberek-ből álltak, de kik csekély képzettséggel, középszerű értelmiséggel rendelkeztek, kevésbé értették meg a szabadság mibenlétét, mint minden franczia gyülekezet, s kiknek ha nem is egyetlen eszméjük, de mindenesetre rögeszméjük arra irányult, hogy nem is talán a szabadságot biztosítsák, hanem hogy megváltoztassák a fennálló kormányformát.

Abból az elvből indulni ki, hogy a nemzetet illeti meg a souverainitás joga s ebből arra a végkövetkeztetésre jutni, hogy a királytól el kell venni a kormányhatalmat s a nemzetgyűlésben kell összpontosítani: ez az Alkotmányozó Gyűlés törekvéseinek lényege. Ez az *Alkotmányozó Gyűlés*, elméletben legalább, a *Konventnek* volt első kiadása. Azt hitte, abban áll a szabadság, ha oly uraink által kormányoztatunk, kiket magunk választottunk, — hogy egy gyülekezet, mihelyt egyszer választás útján jött létre, már nem lehet zsarnoki természetű, — hogy szabad nemzet egyértelmű valamely kamara által gyakorolt despotismussal, — hogy a despotismusnak a király személyéről egy senatusra való átruházása annyi, mint a nemzet felszabadítása.

¹ Az agiotage bevádolása.

Ez az a nagy tévedés, melyet Mirabeau rögtön észrevett s mely ellen egész parlamenti pályája alatt állandóan harczolt. Előre látta, hogy az *Alkotmányozó Gyűlésre* a *Konvent* fog következni, és hogy ezt viszont az abszolút hatalom visszaállítása fogja követni. Egy szikrát sem túlzom ezzel az ő bámulatos jövőbe látó képességét. Íme az ő jóslata, melyben nincs semmi homályos, mely nem vázlatosan összefoglaló, hanem teljesen ellenkezőleg a jóslatok rendes szokásával a részletekbe bocsátkozik; íme a forradalom története tőle előre megírva 1789-ben, a *Courrier de Provence*-ban:

„Ha egy nemzet azt tanúsitaná magáról, hogy sokkal inkább tud a közjóra vágyakozni, mintsem a mennyi tapasztaltsággal rendelkezik e közjó megvalósításának mesterségében; ha az egyenlőséggel, szabadsággal és boldogsággal kecsegtető újdonságú pályára inkább arra készítetné az elméket, hogy mennél szilajabban rohanjanak rája, semhogymérséklettel iparkodjanak azt befutni; ha a törvényhozói szellem annál a nemzetnél még csak ezután születendő szellem, ezután megalakulandó dispositio volna; ha máris az elsietés és az éretlenség némely nyomai jelölnék a törvényhozói utat, melyre az a nemzet rálépett: vajjon helyes dolog volna-e, semmiféle korláttal nem fékezni a törvényhozókat s így egészen védtelenül szolgáltatni ki nekik a trón és a nemzet sorsát? A bölcs demokráciák maguk igyekeztek körülhatárolni magukat... Az oly monarchiában tehát, melyben egy képviselőtestületre van bízva a törvényhozó hatalom gyakorlása, annál féltékenyebben kell a nemzetnek arra ügyelnie, hogy e testületet mérsékelje, szigorú formának vesse alája és előre biztosítsa a maga saját szabadságát az ily hatalomnak túlkapásai és elfajulása ellenében.

Ha a fékezés és szabályozás nélkül működő végrehajtó hatalom eljutott legszélső pontjára, önmagától feloszlásnak indul s ilyenkor valamennyinek kell egyetlenegynek hibáit jóvá tenniök; nem kell messze mennünk, hogy erre példát találjunk. *De ha a forradalom megfordítva történnék, — ha az oly törvényhozó testület, melynek kiválóan módjában állhat nagyravágyóvá és elnyomóvá lenni, valóban ezzé lenne, — ha arra kényszerítené egy napon a nemzetet, hogy feltámadjon az ily végzetes oligarchia ellen, vagy az uralkodót, hogy a nemzettel egyesüljön e gyűlöletes igának lerázása végett: úgy rettentő politikai factiók keletkeznének e nagy testület széthulladozásából s leghatalmasabb fejei különböző pártok közép-pontjaivá válnának . . . és ha a királyi hatalom diadal-maskodnék végül, az egyenletlenség és balsors hosszú évei után, ez csakis mindennek vízszintezésével, vagyis mindennek eltiprásával eshetnék meg. A közszabadság eltemetődne e romok alatt, király neve alatt csak abszolút úr uralkodnék, és a nép nyugodtan élne megvettetésben, egy majdnem szükséges despotismus alatt.* Vajjon ez volna a távoli perspektíva háttere, melyet a most szerveződő alkotmányban megpillanthatni vélünk? Ha valóban úgy volna, akkor jobb dolgot hozott volna számunkra az az állapot, melyet most hagytunk oda, mint az, melybe most készülünk belépni.“

Korlátozni a *Nemzetgyűlést*, mikor pedig az egész forradalmi párt csak a király megsemmisítésére törekedett: ez volt a Mirabeau vezérgondolata, mert az egész forradalmi párton csakis ő tudott előrelátó lenni. Ez a gondolat sugallta neki a *vetojog*-ról szóló beszédét, ez a *Béke és háború jogáról* tartott remek szónoklatát. Ez a gondolat mondta neki tollába ezeket az oly igaz, annyi realitással

teljes szavakat: „Ha nincs az uralkodónak veto-joga, ki fogja megakadályozni a nép képviselőit abban, hogy küldetésük határidejét meghosszabbítsák, sőt csakhamar örökösnek nyilvánítsák? . . . Ha nincs az uralkodónak veto-joga, ki fogja megakadályozni a képviselőket abban, hogy maguknak foglalják le a végrehajtó hatalomnak azt a részét, mely a hivatal- és a kegyelem-osztásról rendelkezik? Vajjon híjával lesznek-e az ürügyeknek, melyekkel e bitortlást igazolják? Hiszen a hivatalok botrányosan vannak betöltve, a kegyelem-osztás oly méltatlanul van prostituálva! . . .“

Ez a vezérgondolat mondatta vele, mely átértésével a helyzetnek, melyet körülötte senki sem fogott fel világosan: „Mi nem vagyunk holmi vadak, kik most érkeztek meztelen-csupaszon az Orinoko partjairól, hogy társadalmat alapítsanak maguknak. Mi régi nemzet vagyunk, bizonyára nagyon is régi a mi korunk számára . . . Nekünk van egy régóta létező kormányunk, egy régóta létező királyunk, vannak régóta létező előítéleteink; mindezeket, a mennyire csak lehetséges, össze kell egyeztetnünk a forradalommal s el kell kerülnünk a hirtelenséget az átmenetben . . . De ha mi az önszeretet ingerlékenységét állítjuk a hazafiasság erélye helyére, megvitatás helyett bizalmatlankodás, rendszeres tárgyalás helyett kicsinyes gyűlölködés, haragtartó ránkór szellemének hódolunk, úgy nem vagyunk egyebek, mint kötelességünkről megfélekezett önzők *s nem az alkotmány, de a feloszlás felé tereljük a monarchiát*, melynek érdekei, szerencsétlenségére, a mi kezünkbe vannak letéve“.

Ha számba vesszük azt a kort, melyben e szavak mondattak, ámulat fog el ettől a rendkívüli prófétai éleslátástól, annak elgondolásától, mily fényes jövővel ke-

csegtethetett az ilyen elme. Montesquieu így szólt: „A tények az én eszmémhez alkalmazkodnak“, csakhogy ezek *mult* tények voltak, melyek valóban könnyedén öltének oly alakot, a milyent mi adunk nekik; míg itt oly tények, melyeket Mirabeau nem érhetett meg, látszanak engedelmeskedni az ő gondolatának, az ő szavára látszanak felmerülni, hogy megvalósítsák fenyegetéseit, mert annyira előre látta, hogy úgy tetszik, mintha egyenesen felidézte volna őket.

Ugyancsak ez a gondolat, ez a folyton aggasztó és nagyon is igazolt félelem az egyetlen souverain gyülekezettől, mondatta vele a béke és háború joga alkalmából: „Nem féltek-e attól, hogy a Törvényhozó Testület, bölcsesége daczára is, hajlandó lesz túllépni a maga hatáskörének határait azon, majdnem kikerülhetetlen következmények folytán, melyekkel a háború és a béke jogának gyakorlása fog járni? Nem féltek-e attól, hogy ez a testület, ha egyszer megszavazott egy háborút, ennek sikere érdekében majd e háború vezetését is befolyásolni akarja, befolyást fog gyakorolni a vezérek választására, kivált ha majd ezeket okozhatja aztán az esetleges kudarczokért, s hogy oly aggódó ellenörködéssel fog felülvigyázni a monarchiának minden lépésére, *a mi által egy második tényleges végrehajtó hatalomnak fog bizonyulni?* . . . Némelyek azt fogják erre felelni, miért ne lehetne megengedni a Törvényhozó Testületnek, hogy részt vegyen a háború összes előkészületeiben, mikor ezáltal a veszély eshetősége kevesbül? De figyeljük csak meg! Már egymagával e dologgal összezavarunk minden hatalomkört, midőn így összezavarjuk a cselekvést az akarattal, az irányító vezetést a törvénnyel; hiszen így aztán a végrehajtó hatalom

csakhamar oda jutna, hogy egy bizottságnak legyen az ügynöke! Nemesak törvényeket hoznánk immár, de kormányoznánk“.

A szabadság a hatalmak elkülönítésében áll: ebbe foglalhatjuk Montesquieu egész politikai elméletét. A souverainitás után vágyakozással, melyet az Alkotmányozó Gyűlés liberalismusnak nézett, a hatalmak elkülönítésének törvényét állítani szembe szakadatlanul és hajthatatlan szilárdsággal: ez volt Mirabeaunak majdnem egész szerepe, egész törekvése. Már 1784-ben így szólt a bataviaiakhoz: „Hogy ne az emberek, de a törvények kormányozhassanak, e végből teljesen el kell választva lennie egymástól a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói működési körnek“. És ezt nem szünt meg ismételni azon gyülekezet előtt, melynek többsége csak egy dologról volt meggyőződve, arról tudniillik, hogy neki joga és kötelessége mennél több és több hatalmat egyesíteni magában. Mirabeau ellenben azt hitte és vallotta, hogy a politikai szabadság mindig csak a társadalmi erők egyensúlyának lehet eredménye; és egy oly királyság közt, mely továbbra is minden akart maradni, meg egy oly gyülekezet közt, mely mindenné akart lenni, egyformának, mert teljességgel azon egynek ítélvén a veszélyt, mely úgy a régi, valamint az új despotismusban rejlett, arra törekedett, hogy a hatalmaknak egyensúlyát, szabályos elosztását hozza létre.

Sőt úgy látszik, mintha jóval inkább tartott volna a gyülekezet fenyegető souverainitásától, mint a személyes hatalomnak magát még mindig fentartani igyekvő souverainitásától. Mert biztos tekintetével az első pillantásra megtudta mérni, mennyire mélységes elcsenevészedsédek indult emez, és mennyi erővel hódít és tör fölfelé amaz

Sem az udvar, sem a gyűlés nem értette meg jól. Az Alkotmányozó Gyűlés inkább csodálta, semmint követte őt, míg az udvar egyszerre rettegte is, óhajtotta is, és meg is vetette. Zilált vagyoni viszonyai miatt kénytelen volt segélyezéseket fogadni el a kormánytól, a mi aztán tönkre tette tekintélyét s alacsony fondorkodás színében tüntette fel hazafias szándékait. Így aztán éppen a kellő időben halt meg, éppen abban a perczben, midőn összes dicsősége, valamint összes tervei, egyszerre romba voltak dőlendők, s midőn még mindig diadalmas halála helyett tragikus és szégyenletes vég várt volna rá.

Feltéve, hogy életben marad s hogy sikerül megmentenie befolyásának egy részét, vajjon ki tudta volna-e vinni, hogy hű maradva általános eszméjéhez, meg-nagyobbítsa, kiszélesbitse és kiegészítse tervét? Mert be kell vallanunk, bármily helyes volt is e terv, mindazonáltal igen szűkkörű. Mirabeau a Montesquieu nagy tanítványa, kit, esetleges óvakodásai daczára is, egy kissé elrontott Rousseau s a vincennesi torony. Belátta, hogy a politikai szabadság a társadalmi egyensúlyban van, ez az egyensúly pedig a hatalmak elkülönzésében található meg; belátta, hogy a despotismusnak két formája van, melyek közül az egyik személyes jellegű kizárólagos hatalom, a másik pedig törvényhozói kizárólagos hatalom; s ezek bizonyára nagyszerű nézetek. De királyságot és Nemzetgyűlést mindössze csak egymással akarni ellensúlyozni, a királyt a Nemzetgyűlés, a Nemzetgyűlést a király által akarni korlátozni: ez, habár mindenestre többet ért mint akár az egyik, akár a másik absolutismus, de mégis talán hiú és csalóka törekvés volt. Egyedül ez a két erő volt egymással

szemben meghagyva, s így kettejük közül az egyiknek okvetlen fel kellett fálnia a másikat, úgy hogy aztán az életben maradott önmagát tépte szét, mire az előbbi végezetül ismét megjelent: — oly folyamat, melyet Mirabeau különben előre látott. Mindössze két társadalmi erőt hagyni meg, ez nem egyensúlyra, de összeütközésre vezet. Több rendbeli társadalmi erőre van szükség, melyek a körülményekhez képest, ketten egy ellen, vagy hárman kettő ellen egyesülve, korlátolják és ellensúlyozzák egymást. Így 1789-ben is arra lett volna szükség, hogy hol a király, hol meg a Nemzetgyűlés rendelkezett volna valamivel, a mire támaszkodhassék.

Mirabeau ezt is jól látta, igaz, és az udvarral folytatott titkos levelezésében majdnem kizárólag csak ez az eszme uralkodik: „oly hathatós és nagyon határozott közvéleményt teremteni a nemzetnél, mely egyszerre royalista és szabadelvű irányt követvén, úgy a Nemzetgyűlést megakadályozza a király felfalásában, valamint meg a királyt a Nemzetgyűlés megsemmisítésében.“ Íme a harmadik társadalmi erő, melyről Mirabeau az egyensúly teljessé tétele céljából álmadozott. De a közvélemény ereje sokkal ingatagabb, hajlíthatóbb, változóbb és úgyszólván mulékonyabb valami, semhogy védfalul vagy támasztékul szolgálhasson, s a rengeteg erőfeszítéseknek nem lett volna más eredménye mint az, hogy a helyzet nem változott volna me gvalami érezhetően. Alkotmányosan szervezett testületekre lett volna szükség, melyek mindegyike aránylagos autonómiával és hatalomrészszel birjon, hogy igazi ellenállást vagy hatást képviselő momentumok legyenek találhatók a politikai Franciaországban. Így például, a hatalmak igazán el lettek volna egymástól különítve s ennek ténybeli következményeként a

király sem börtönbe, sem vérpadra nem kerülhetett volna, ha létezett volna egy teljes hatályú birói constitutio, és ha constitutionális törvényben ki lett volna mondva, hogy a király felett soha mások, mint birák, nem ítélkezhetnek. Így például feltéve továbbá, hogy még mindig igen hatalmas társadalmi testületté szervezve, megvan a papság és a nemesség: jogos volna, hogy az állam jóléte érdekében az egyiktől elvegyék vagyonát, a másikat pedig megfoszszák visszaélésszerű kiváltságaitól; de az már nem volna nagyon politikus eljárás azt akarni, hogy az egyik a polgárok tömegében, a másik pedig a hivatalnokok seregében teljesen elmerüljön. Pusztán az egyensúly szempontjából, és hogy tovább ne menjünk, pusztán *a hatalmi túlsúlyra vergődés megakadályozása végett* célszerű lett volna a papságot és a nemességet államtestületként szervezni, vagy inkább fentartani egy oly főrendiház alakjában, mely a népválasztotta alsóház működését korlátozza, fékezze.

Ezek a gondolatok igen természetesek s egy Montesquieu tanítványa előtt teljességgel nem ismeretlenek. Miért nem tartja tehát őket szem előtt Mirabeau? Miért feledkezik meg azokról a Montesquieuvel szólva „közvetítő testületekről“, melyek egy nép biztosságának és szabadságának megvédői, minthogy kivétel nélkül mindenkit megakadályoznak abban, hogy hatalmával a többinek fejére nőjjön? Ő attól tart, nehogy túlerőssé váljék az a kizárólagos Gyűlés; miért hagyja hát akkor kizárólagosnak? Fél az „éretlenségtől és elsietéstől“: miért nem gondol tehát zabolázó eszközökre? Ő korlátokra gondol: miért követeli éppen az erőktől, melyeknek korlátozása forog szóban, hogy maguk szabják ki magukra e korlátokat? Miért szól a királyhoz így: „Fékezze ma-

gát!“, miért szól a Gyűléshez így: „Korlátozzátok magatokat!“, és ugyan milyen sikert remél?

Hogy miért? Ismernünk kell s meg kell értenünk, mi-
ben rejlik Mirabeaunak, ha nem is gyöngéje oldala, de
nagyon érzékeny, nagyon kényes oldala Mirabeau iszo-
nyodik a despotismustól, de ő főképen az aristokrátiától
iszonyodik s félelemmel tölti el mindaz, a mi az aris-
tokrátiára hasonlít. Olvasta Rousseaut, főképen pedig
ült a vincennesi vártoronyban, az atyjától kieszközölt
lettre de cachet alapján, aztán a saját kasztjabeli em-
berek kizárták a provençei nemesi gyűlésből; így tehát
engesztelhetetlen ellensége minden aristokrátiának, mint
ő szerette mondani: minden oligarchiának. Noha szemé-
lyesen nagyon büszke arra, hogy az ő nemességének
történelmileg igazolt négyszázéves multja van, s noha nincs
ellenére, ha így szólhat: „Coligny tengernagy, a ki mel-
lesleg mondva nekem unokabátyám volt . . .“, mégis szél-
sőségig menő gyanakvással viseltetik minden kormány-
nyal szemben, mihelyt ez, bármily csekély mérékben
is, aristokrata jellegű. Ő sem a parlamenteket nem
szenvedheti, sem a független papságot, sem a főrendi-
házakat; előtte mindezeknek igen gyanús aristokrata
szaguk van. Figyeljük meg jól: ha annyira fél az egye-
dül álló souverain Gyűléstől, ezt mint szabadelvű teszi,
ám legyen, de teszi egyszersmind mint az aristokrácia
ellene, és pedig még jóval inkább az utóbbi, semmint előbbi
minőségében. Halljuk megint, mit mond ő maga: „A nem-
zetnek féltékenyen kell ügyelnie arra, hogy mérsékelje,
szigorú formáknak vesse alá a Törvényhozó Testületet
s hogy előre biztosítsa saját szabadságát az ily hata-
lomnak túlkapásai és elfajulása ellenében; mert ne fe-
ledjük, a Nemzetgyűlés nem maga a nemzet, és minden

különleges gyűlés egy arisztokratia csiráit hordozza magában“. ¹ A kormányzó Gyülekezet az ő szemében, még pedig nem ok nélkül, olyan, mint egy velencei vagy római senatus, s ezért akarja, hogy mellette és felette a király is kormányozzon, vagyis inkább, hogy a Gyűlésnek törvényhozás, a királynak pedig kormányzás legyen a feladata.

„Alapjában véve — úgymond Proudhon valahol, és pedig éppen Mirabeaura vonatkozólag — az ily elv: *a király uralkodik és nem kormányoz*‘, arisztokrata formula“. Íme a Mirabeau politikájának kulcsa. Ő nem akar olyan királyt, a ki szoros értelemben véve kormányozzon, ezt túlság volna állítani, de olyan királyt akar, a ki a dolgok fentartója legyen, a ki fék és mérséklő gyanánt szolgáljon, egy Veto-királyt ² akar ő. Az ilyen királyban mintegy a nemzet általános érdekeinek szakadatlan képviselőjét látja, kinek elég erővel kell rendelkeznie arra, hogy ez érdekeket tiszteletben tudja tartani. Csak olvassák el, kérem, a *Veto*-ról tartott beszédét, mely egy egész alkotmányt foglal magában s látni fogják, vajjon egész szabatosan állítom-e, hogy Mirabeau olyannak képzei ezt a királyt, mint valami öröklési joggal bíró és életfogytiglani néptribunt. A Mirabeau politikai gondolatának alaplényege nem egyéb, mint egy „királyi demokratia“, hogy oly kifejezéssel éljünk, melyet, úgy hiszem, ő nála

¹ Negyedévvvel ezelőtt már így szólt: „Semmi sem rettentőbb, mint egy hatszáz személyből álló souverain arisztokratia, kik másnap már állásuktól meg nem foszthatóknak, harmadnap pedig átöröklődési joggal bíróknak jelentenék ki magukat s végül, mint minden arisztokratia, mindent hatalmukba kerítenének“. Szerző.

² Szerző e kifejezésnél *Monsieur Veto*-ra, XVI. Lajos gúnynevére gondolt vissza.
Ford.

különben nem találunk meg, de melyet igen sokszor használtak az ő idejében. Az ő rendszere ebben összegeződik: egy szabad nép; egy gyűlés, mely e népet törvényhozás céljából képviseli; egy király, a ki viszont azon célból képviseli e népet, hogy megakadályozza ama gyűlés által való esetleges leigáztatását, s a ki igen szolidul el van látva — legalább is védekező — fegyverekkel a gyűlés ellenében; ezzel a gyűléssel szemben egyáltalán erős a bizalmatlanság, mint a mely folyton gyanús, vajjon nem akar-e, nem bír-e egy arisztokrata kormánynyá szerveződni, s következőleg szigorúan rászorítandó törvényhozói szerepkörének túl nem lépésére.

Éppen ezért tanúsít ő egyfelől oly élénk hajlandóságot a monarchia felé, másfelől pedig oly túlságos előzékenységet a néppel szemben, a mi első tekintetre különösnek tetszhetik. Néha oly szerencsétlen szavakat ejtett ki ajkán, mint akár egy Barnave,¹ és pedig mind a Berthier és a Foulon meggyilkolása, mind a Castries marquis kastélyának feldulása alkalmából. Tudom, hogy ezzel a maga népszerűségét kívánta ápolni, azt akarta elérni, hogy a tömeg szemében folyton úgy szerepeljen, mint a provençei választások *Marius*-a; de egyszersmind igazi és őszinte rokonszenv, legalább intellektuális rokonszenv nyilvánulása volt ez a nép iránt, egy oly összelméletnek alkalmazása, mely bizonyára az ő elmélete volt s melyben a népnek igen nagy hely jutott. Így tehát nemcsak puszta liberalismusból viseltetik gyanakvással a törvény-

¹ Az Alkotmányozó Gyűlés egyik kiváló jellemű és kiváló tehetségű szónoka, Mirabeau nagy ellenfele, de kinek önzetlen hazafisága szintén nem került el a gyanúsítást. 1793-ban 32 éves korában vérpadon halt meg.

hozó testülettel szemben; antiaristokratismusból teszi ezt, de az ő antiaristokratismusa meggátolja abban, hogy fékekkel zabolázza a törvényhozó testületet s oly mérseklő módozatokkal lássa el a törvényhozó hatalmat, melyek szükségesek volnának s egyedül biztosítanák a sikert. Ebben az antinomiában benne maradt, mint a melyet nem iparkodott megoldani s a melyet talán nem is látott a maga egészében. Biztos vagyok benne, hogy sejteni sejtette, s legalább akadt egy pillanata, melyben be kellett vallania maga előtt, hogy a liberalismus lényegesen aristokratikus, ha több akar lenni jó szándéknál; de azt is tudom, hogy meghátrált az ily eszmének következményei elől, mint a melylyel sehogysen bírtak megbarátkozni se temperamentuma, se hajlamai, se ráncórja. Így aztán azzal a különben csábító, sőt egy bizonyos ideig tán sikert is aratható rendszerrel próbálkozott, mely vajmi kevésbé szilárd, vajmi könnyen elbukik, t. i. hogy királyt és konventet állítson egymással szembe, mindegyiknek felváltva a népszerűséget adván ellensúlyozó eszközül a másikkal szemben.

De úgy a mint volt, nem tagadható, hogy ez a rendszer sokkal meggondoltabb és sokkal tudományosabb volt, mint akár a balpártnak, akár a jobbpártnak rendszere a Gyűlésben, mert hiszen a jobbpárt csakis a tisztán személyes hatalom fentartásáról álmodozott, a balpárt meg nem egyebet akart, mint a Gyűlésnek merő, tiszta souverainitását, s így mind a kettő lényegileg és egyenlő mértékben despotikus iránynak hódolt. Mirabeau talán nem találta meg a féket, melylyel a Gyűlés zabolázandó lett volna; de legalább figyelmeztette ezt, hogy jó lesz zaboláznia magát; legalább folyton ajánlgatott neki egy olyan alkotmányszervezetet, melyben

a törvényhozó hatalom és a végrehajtó hatalom igen határozottan, igen szabatosan, igen okosan el voltak egymástól különítve. Ne feledjük azt se, hogy annál méltányosabban ítélhessük meg, hogy ő tulajdonképen nem is tehetett többet, mint a mit most említettünk, hogy tett. Már is gyanús volt a Gyűlés előtt, mely őt nem egy ízben felettébb királpárti érzelműnek tekintette, tehát nem léphetett fel mint *parlament-párti*, mint *aristokrata*, hacsak el nem akarta játszani minden befolyását. Ennek a korszaknak az egyenlőség volt már a dogmája. A király tisztelete és szeretete még megvolt az elmékben és szivekben; e körülményt felhasználni arra, hogy a királynak annyi tekintély mentessék meg, a mennyi éppen elégséges arra, hogy ne ugyanazon kezekben összpontosuljon minden hatalom: ez oly vállalkozás volt, melynél többet s egyebet talán nem is lehetett volna megkísérteni.

Mindent összevéve, Mirabeau nagy államférfi volt, mint-hogy bámulatosan tudott előre látni; nagy bajnoka volt a szabadelvűségnek, mint a ki jól felfogta, mik a szabadság lényeges feltételei, s a ki körülbelül mindent megtett, a mit tehetett, a szabadság megalapítására. Az ő tekintete messzelátó, biztos és éles; előre látta a konventet és a császárságot, a mi igen szép; de még sokkal szebb volt az, hogy nem szűnt meg ezeket aztán folyton látni s azon intések szerint irányítani politikai gondolkozásmódját, a melyeket ettől a kettős sejtelemtől nyert. Kiválóan történelmi szellem volt, azon elmék közül való, kikben a multnak története, a jelennek története s következőleg egy kissé a jövőnek története is elevenen élnek, nagy vonalaikban erősen lerajzolódnak s folyton irányítolag hatnak az elme értelmi működésére.

Más szóval ez annyit tesz, hogy ő olyan politikai elme volt, a milyen ritkán akad az emberek közt. Olvasása közben érezzük, hogy egy fenkölt észszel, egy széleskörű és könnyen működő értelemmel állunk szemben.

Mindazonáltal valami olyan benyomásról is be kell számolnunk, melynek meghatározása kissé zavarba ejt s mely csak bántónak mondható. Bizonyos lelki szárazság érezhető mindebben. A formának nagyszerű gazdagsága és szép kifejelettsége alatt érzik, hogy merő s igen hideg okoskodással van dolgunk, az értelmi mechanikának egy nemével, mely merev, subtilis és mindig fagyos. Jóformán sohasem érezzük az író vagy szónok szívét valamely nagy érzelemtől felhevültnek, melynek másokra is elragadó felindultsága mi ránk is átáradna. Sem királypártisága nem odaadás, sem demokratismusa nem szeretet, nem rokonszenv vagy szánalom. Még a hazafias felindultság is ritka és gyöngé nála. Kétségtelen, semmi sincs az apostolból ebben a nagy tribunban. Vegyük el tőle a szónoki ragyogást és azt az úgyszólván értelmi jellegű hevet, melyet Buffon igen jól határozott meg s mely azon gyönyörből származik, mit a gondolatnak könnyen s bőven áradó munkássága nyújt, és egy Sieyès-szel¹ állunk szemben, igaz, hogy egy hajlékonyabb, elmésebb és tudósabb Sieyès-szel. Mirabeau, ha nem szerelmes, úgy merő észből áll. Ő, ki oly kevésbé aristokrata a maga politikai rendszerében, nagyon is az,

¹ *Sieyès abbé*, az Alkotmányozó Gyűlésnek, később a Konventnek tagja stb., végül a direktorium tagja (1748—1836.) a „Qu'est-ce que le tiers-état?” szerzője, mely művel a forradalom mintegy először ébredt igazán tudatára annak, mit akar. Erős logikájú s nem egy pontban helyesen látó, de rideg, gögös, hideg gyűlölködéssel telt szellemi vezére a forradalomnak. Ford.

akarva, nem akarva, még pedig a szó kedvezőtlen értelmében, tekintve azt a bizonyos gögös hidegséget, az érzelmek őszinte kiöntésének s a meleg szívélyességnek hiányát. Csakis stil tekintetében tanítványa Rousseau-nak. Minden egyébben a Rousseau-n innen eső XVIII. századnak embere ő, a tisztán értelmi és majdnem kizárólagosan agybeli jellegű századé. Alapjában véve ő nem volt sem nagy hazafi, sem nem tartozott azon nagy párt- vagy szekta-emberek közé, kik annyira lelkiismeretbeli kérdést csinálnak eszméikből: ő csak egy igen értelmes nagy ambitio volt. Különben kiváló ész, nagy józanság, nagy tudás és erős logika volt, a mi elegendő volt arra, hogy a legnagyobb politikai férfiak egyikévé legyen, melyeket a történelem felmutathat.

III.

A szónok.

Fölösleges ismételnünk, hogy Mirabeau igen nagy szónok. Természettől fogva s mintegy vérmérsékleténél fogva volt az. Még mikor meghitten és bizalmasan fejezi ki magát, frázisai akkor is nagyszabásúak, arányosan kimértékelték és numerososak. Körmondatos stilt használ, mikor a rendőrfőnököknek vagy Sophienak ír, ugyanily stilben fogalmaz, mikor a *vízügyről* értekezik, vagy ha Frigyes Vilmoshoz vagy a batáviaiakhoz intézi sorait. Sőt mikor ír, még deklamálóbb a hangja és a modora, mint mikor a szószéken beszél. Nisard azt jegyzi meg, hogy ő „olyan írónak, mint más szónoknak“, és hogy az író nála oly szónok, ki úgy könnyít magán,

hogy „a minek elmondásában megakadályozták vagy rövidsége kényszerítették“, azt irataiban önti ki. Ez helyes állítás, feltéve, hogy hozzá tesszük, hogy ő még inkább szónok, még áradozóbb, terjengősebb, még inkább körmondatos stílű szónok mikor ír, mint a mikor beszél, és például a *Courrier de Provence*-ban inkább, mint a királyi szentesítésről szóló beszédében; és hogy nála inkább a magát rövidebbre fogó, összébb szorító és tömörebbé lenni igyekvő szónoki író lép a szószerkekre, semmint az elmondani valójában megakadályozott vagy rövidsége kényszerített szónok próbálkozik az ő irataiban. Ő Diderottól és Rousseautól tanult írni, vagyis inkább mint buzgó és beható olvasója szónoki temperamentumú írónak, nem tanult írni, hanem *elmondott* egy Diderot szóbozségével és Rousseau stíljének gondossága nélkül, egy egész csomó pamfletet, vád- és védíratot, értekezést és levelet; majd a szószerkekre lépve, *elmondott*, noha ezúttal már több önmérsékléssel és körültekintéssel, oly beszédeket, melyek ugyan még mindig széles szabásúak, de szigorúan vannak rendezve, ellenőrizve és határozottabban, gyorsabban haladnak a cél felé.

Hibája neki is, a mi majdnem minden szónoknak hibája, a változatosság hiánya. A hang majdnem mindig ugyanaz; a mondat majdnem mindig ugyanazon fenséges és méltóságos haladással fejlődik ki előttünk. Van benne valami abból a „szakadatlan ékesszólásból“, miről Pascal beszél. S ebben a tekintetben is beszédei többet érnek mint iratai, mert mikor beszélt, közbeszólásokkal félbeszakították, már pedig nála a visszavágás, mely majdnem mindig szerencsés és mindig hathatós, oly hirtelen ötletvillanással jár, mitől újabb lendületet nyer a beszéd, vagy olyan, mint egy erőteljes kiáltás, melytől

megváltozik és fölemelkedik a hang. Bekezdései lassúak, bonyolultan nehézkesek, deklamálók s a mi figyelemre méltó dolog, e pontban egészen egyformák levelei és beszédei. Levelei majd mindig a felkiáltások egész sorozatával kezdődnek, melyek meglehetősen hidegek s az *Új Heloiz* modorában vannak tartva, úgy hogy az első oldal mindig csak úgy kong az ürességtől. Az igazi melegség csak azután kezdődik. Beszédei viszont, legalább gyakran, kissé pompázó exordiummal kezdődnek, mely nagyon is elkészítettnek s nagyon is megírtnak látszik; csak azután lép fel az érvelésbeli hatályosság, a szorosra fűződő s hatalmas dialektika, csak azután száll le Mirabeau arra a talajra, melyen hallgatója áll, csak azután lép úgyszólván közvetlen érintkezésbe azzal az emberrel, kit meggyőzni vagy leverni akar; ekkor aztán vége minden deklamálásnak, pompázásnak, körülményeskedésnek, igazi életteljesség hatja át az izmosan hajlékony okoskodást, mely minden sietés, de minden megakadás és ellankadás nélkül körülhálóz, sarokba szorít, ránk nehezedik, mindegyre erősül és mindent maga alá hajlít. Alig érdemes ügyet vetni ezek után a nyelvi szabálytalanságokra, a néha kissé bizarr neologismusokra, melyek szükségtelenek is voltak, de melyeket Mirabeau szeretni látszik. Nem egy más szónoknak, például egy Barnavenak tisztább a nyelve; de egy szónoké sem teljesebb, izmosabb, szilárdabb anyagú. S habár körmondatokat használ, van benne, figyeljük csak meg, valami egészséges csupaszság, mely a görög ékesszólásra emlékeztet. Ez a stíl ugyanis sohasem hajszol metaphorákat. A visszaélés a képek használatával, mi annyira bántó lesz az utána következő szónokoknál, Mirabeau előtt ismeretlen. Szintűgy az ó-korból vett idézetekkel s az ó-kori illúziók-

kal való visszaélés oly neme a deklamálásnak, a melyet Mirabeau teljességgel nem vesz igénybe. Mindez Mirabeau beszédeinek, sőt néhány írott művének is, a szavak minden áradása, a synonymok sokfélesége s általában bizonyos túlterheltség mellett is, klasszikus jelleget s oly tartós szépséget kölcsönöz, melyet az idő csak kevésbé birt megviselni, kevésbé bírta vele szemben hatalmát éreztetni.

IV.

Mirabeau, daczára erkölceinek, hibáinak, pénzügyi üzletei botrányának és ostobaságának, a melyeket nincs miért szépitgetnünk, nagy államférfi, nagy politikai philosophus és majdnem nagy honpolgár volt. Habár a reá nézve igen alkalmas időben kiütött forradalom kapóra jött neki, s habár halála is épp oly alkalmas időben érte utól, mégis lehetetlen arra nem gondolnunk, mennyivel még nagyobb, még hasznosabb szerepet játszhatott volna más időben. Ne feledjük ugyan, hogy a maga idejében páratlan fénynyel tündöklött, de mégis semmi eredményre nem vezetett. Inkább uralkodott mint kormányzott a Nemzetgyűlésben, s utána az ő politika-rendszerének egyetlenegy szemerkéje sem maradt fent. Míg ellenben, ha 1750-ben vagy 1816-ban él, munkássága nagyobb, a tőle vont barázda mélyebb és termékenyebb lesz. 1750 tájt oly politikai philosophus lett volna belőle, a ki épp annyira képzett, épp annyira messzeható, sőt biztosabb és határozottabb szellemnek bizonyul mint Montesquieu; kétségkívül ellensúlyozta volna a Rousseau befolyását, mint Rousseaunál politikai dolgokban illeté-

kesebb szakértő s vele versenyző nagy szónoki tehetség. Ő lett volna a XVIII. századnak nagy politikai theoretikusa. 1816 vagy 1830 tájt az lett volna belőle, a mivé lenni mindig különösen ábrándozott, nagy miniszter, egy alkotmányos és parlamentáris monarchiának tárcza nélküli minisztere, ki az udvarnál személyes hatalma révén, a Nemzetgyűlésben pedig szavának erejével hatalmas és népszerű, vagy legalább is koronként fel-felragadja őt a népszerűségnek hirtelen jövő, nagy árja; mert az már a Mirabeau temperamentumából folyt, hogy a tömeg hol rajongjon érte, hol meg szidja-gyalázza. Ezt a sorsot, melyet már elérni remélt, nem adta meg neki a végzet, és pedig nemcsak azért tán, mert korábban halt meg, hiszen akkor, midőn a betegség megölte, azon a ponton állt, hogy mint politikai ember is tönkre menjen, hanem azért, mert a forradalmat senki sem lett volna képes feltartóztatni túlcsapásaiban s mert a forradalom egyáltalán nem tűrt volna el körében egy megfontolt és nagyszabású nézetektől vezérelt elmét. Daczára a látszatnak, senki annyira nem mulasztotta el, mint Mirabeau, a kellő időben születést. Ő megérdemelte volna, hogy kormányozza Franciaországot, s Franciaország majdnem egészen haláláig nem volt tisztában vele, vajjon egészen komolyan vegye-e; megérdemelte volna, hogy Franciaország nevében szólhasson Európához, s Európa nem látta őt másképen működni, mint holmi negyedrangú titkos és gyanús egyéniségű diplomatát Berlinben, mint nap-számban dolgozó, vagy a hollandi könyvtárosoknak robotoló író. Egy abszolút király nagyon valószínűleg felfedezte volna őt, maga mellé vette s megtartotta volna mint egy Colbert-t vagy Louvois-t, vagy esetleg elfogadta volna, és gyámkodásába belenyugodva, megtartotta volna

mint egy Richelieut; egy alkotmányos király alatt egész bizonyosan csakhamar a legelső rangra emelkedett volna fel a választások s a nemzetgyűlések révén. Holott ő éppen oly perczen lépett fel, mikor már csak irtóztatón nehéz szerepet játszhatott, a mely ugyan fényes volt, de melyet rosszul értettek, gyanúsítottak, és a mely szerep mellett neki semmi haszna se lett volna abból, ha tovább él. Ily emberek számára nem elegendő kárpótlás az irodalmi dicsőség; legfőlebb vigaszul szolgálhat nekik. Ennek a vigasznak Mirabeau teljesen élvezhette végperczeiben a hiúságcsiklandó gyönyörét, de az ilyen szabású ambióriára nézve ez a gyönyör nem lehetett ment minden kiábrándulás, minden keserűség utóízétől.

ANDRÉ CHÉNIER.

I.

A hellén.

Első tekintetre és az első szempontból, a mely talán az igazi s melynél végül tán meg is fogunk állapodni, André Chénier elszigetelt jelenségnek tűnik fel a XVIII. században. Mily rendkívüli eset az övé, mily ámulatba ejtő. Költő a prózának hódoló században, „ókori szellem“ oly században, mikor az ókori szellemek már megszűntek az irodalmat ihletni, „görög“ oly időben, mikor az emberek a lehető legtávolabb estek az európai művészetnek antik kútforrásaitól.

Előfutárja-e ő valami újnak, vagy a régiek elkésett utánzója-e? Annyi bizonyos, hogy olyan ember, ki úgy tévedt bele a maga századába. Azt lehetne mondani, hogy a Pléiade¹ embere, ki elkésve született. Körülötte

¹ Ezt a különben már előfordult kifejezést a mennyiben szükség volna a magyar olvasónak megmagyarázni, meg jegyezzük, hogy *fiastyúkot*, illetve hét tagból álló társaságot jelent: a renaissance francia költői görög minta nyomán nevezték így iskolájukat. *Ronsard* (1524—1585) ez írók feje, leghíresebb s legkiválóbb tehetségű; igazi költő, minden tudós pedanteriái daczára; nagy versművész és tévedései daczára jeles nyelvjutó. *Ford.*

bizonyára mások is élvezik az ókori irodalmat, de az előbbrehaladottságnak azon tudatával, a fölebbvalóságnak azon biztos hitével, a mitől, a helyeslés a beletörődés egy nemévé, a tetszés az intelligens lenézés egyik formájává alakult át. Úgy élvezik ez írókat, hogy kijavítgatják őket s a modern írók példáján nyilvánvalóvá teszik, mily későbbi remekeknek voltak ők első vázlatai, s mily bámulatos művészekké voltak ők alakulandók legutolsó tanítványaikban.

Chénier naivul s igaz szívéből szereti az ókori írókat; bele éli magát az ő világukba, de nem teszi magát központjává az ő világuknak. A régiek szépségeinek bűbáján annyira szenvedélyes odaadással csüng, a minő a XVI. század embereinek lelkét töltötte el, az ókori világ legelső felfedezésekor. Ezt a hasonlóságot még teljesebbé teszi az a rendkívül élénk hajlandóság, melylyel a XVI. századbeli írók iránt viseltetik, s melyet eddig nem emelt ki eléggé az irodalomtörténetírás. Jól látni, hogy az ő családjukból valónak érzi magát. Szereti Rabelaist, szereti Montaignet. Igazában véve nem szereti Ronsardt, mert az ő ízlése tisztább mint a Ronsardé. Minthogy ő minden erőfeszítés nélkül élvezi az ókort, kétségkívül visszatetszik neki, visszariasztja az erőfeszítésnek, erőszakosságnak ama nyilvánulása az ókor csudálatában, mondjuk birtokba vételében és elrablásában, a mi Ronsardt jellemzi. De ha ismerte volna Du Bellay-t,¹ ezt bizonyára szerette volna, mint a kihez kétség kívül több tekintetben hasonlít is. Visszatérni az

¹ *Du Bellay* (1524 – 1560), ki egy próza értekezésével (*Défense et illustration de la langue française*) a *Pléiade* harszi riadóját és programját adta, egyszersmind korának egyik legtehetségesebb

ókortól nyert ihletődéshez, de a Pléiade izléstelenségeinek elkerülésével, ez annyi volt mint újra kezdeni Malherbeet,¹ kevesebb szárazsággal, ridegséggel, pedanteriával, kevésbé harcias és proscriptori hajlamokkal; és ő valóban tanulmányozza, jegyzetезgeti, kommentálja Malherbeet, nagy tisztelettel, hálás szívvel és finom ítélő tehetséggel. Úgy hogy André Chénier oly embere a Pléiadének, ki elődjein okult, ki tapintatos, józan, értelmes, szeretetreméltó egyéniség, inkább nagyvilági ember, mintsem az iskola embere.

Vegyük még ehhez továbbá, hogy oly embere a Pléiadének, ki inkább görög, mintsem latin. A francia XVI. századnak, mely pedig épp oly jól ismerte Görögországot mint Rómát, az volt egyik tévedése, hogy inkább a rómaiakat utánozta, mintsem a görögöket, s a *Défense et illustration* daczára is inkább a Capitoliumot, mintsem a delphii templomot zsákmányolgatta. Chénier jóval mélyebben s bensőbben görög. Ha ő latin, és pedig túlságosan is az elegiáiban, csakis Idylljeiben s epikai töredékeiben görög, melyek az ő dicsőségének tulajdonképeni jogczimei. Homer, Theokrit, Callimachus, Bion és az Anthologia, ezek az ő igazi mesterei, kiket szüntelenül

költője. Ronsardnál subjectivebb jellegű, s melancholiája, valamint nemes, keserű gúnyja, sőt technikájának művészete is némi tekintetben rokonszellemnek tünteti fel Chéniervel. Ford.

¹ Malherbe (1555—1628), ki Ronsardék hírnevét tönkretette a következő nemzedéknél, s kit az újkori, klasszikus irodalom atyjaként tekintettek a francziák Boileau óta, tulajdonkép nem tett egyebet, mint a Ronsard költői, formaművészi és nyelvújítói íranyából s elveiből néhányat több következetességgel, de egyszerűsmind ridegebben tovább fejlesztett. Kiváló rhetor, de képzeletének szegényessége mindenben síváran mutatkozik. Ford.

újra meg újra olvas, kiken szüntelenül elmélkedik, s kiket szellemének substantiájává dolgoz fel. Ő is „odaváló ember“, mint Voltaire mondá Dacierről, ő is ott élt a tenger partján, hol Myrto¹ a habokba merült.

Valami azonban az ő figyelmét is kikerüli ebben a görög irodalomban, valamint kikerülte volt a Pléiade embereiét: a fenkölt philosophiai és vallásos érzelem, a mysterium iránti érzék, melylyel a görögök is fel voltak ruházva a maguk módja szerint, miként meg volt az általában minden merengő elmélkedésre képes emberben, s a mely a görögökben sokkal inkább is megvolt, mint a latinokban. Chénierben semminémű visszhangja nem található Platónak, míg effélet egy kis jóindulattal megtalálhatunk Du Bellayben, egy Lamartinenél meg éppen azonnal, minden keresgélés nélkül megtalálható.² Ugyanennek tulajdonítandó, figyeljük csak meg, ha Chénier oly kevésbé ihletődik az athéni tragikusoktól, kik a görög vallásos érzületnek annyiszor letéteményesei és tolmácsolói is voltak, s kik annyiszor elmerengtek elmélkedve az emberi sors homályos és ijesztő titkán. A festői Görögország, a szép partvidékek, szép halmok hazája, hol bájos csoportozatok állják körül a forrásokat, a visszhangzó tenger hosszában harmonikus zengés közt ünnepi menetek vonulnak el, — a fehér hegyen, a kék ég alatt

¹ Czélzás A. Chénier egyik legszebb kis költeményére, a „Tarentumi leánykára“, ki, mikor esküvőjére vitték, egy szélrohamtól a habokba sodortatott s odaveszett
Ford.

² Lamartine-nek *Méditations*-jából az *Isolement* című elegia, mely a kötetnek élére programként tűzve, a platói eszménykultuszban egy helyt egyenesen a *Du Bellay* egyik szebb sonnet-ját látszik visszhangozni. V. ö. Faguet Lamartine-tanulmányát a Tizenkilencedik század c. kötetben.
Ford.

tánczó karok lejtének, — ez a Görögország bájolja el az ő szellemét, mely oly könnyed, mint a cykládok könnyed lege.

Innen ered az Éjszak költőitől való irtózása is. Ő ki nem állhatja ezeket a művészeket, kik „oly szomorúak mint folyton felhőktől borult egük, oly komorak s nehézkeseek, mint ködös legük“ és „oly dagályosak, mint partvidékeik tengere“. Kerüljük teljes erőnkéből „nehézkés mámorát (*la pesante ivresse*) ennek az ál és zajos Permessusnak,¹ melylyel a ködös Éjszak durva énekesei töltöznek“ :

De ce faux et bruyant Permesse
Que du Nord nébuleux boivent les durs chanteurs.

és csak a finom, gyöngéd illatokat leheljük be, a hangafű és a thymian szagát, mely fuvolahangoktól kísérvé száll felénk a Hymettus lejtőiről vagy a szicíliai hegyszakadékokból.

Valóban Görögország levegője, illata, ize, színe érzik rajta is. Ő bármely más francia költőnél inkább érte el néha a homéri széles modort és egyszerűséget, így a *Vak*-ban és (valamivel kevésbbé) a *Koldus*-ban; szintűgy az alexandriai költőknek lágyabb, ékeskedőbb, de még mindig nagyon bűvös báját, így a *Tarentumi Leányká*-ban; és mindenek felett azt, a mi minden egyébnél inkább volt a görögöknek, valamint azon latinoknak sajátja, kik tudták a görögöket utánozni: a finom dombormű vonalainak szabatosságát, hajlékonyságát, mérsékletét, bámulatos tisztaságát, gyöngéd finomságát és előkelőségét. Chénier gyakran beszél, *quadró*-ról, ez alatt azokat a kisebb

¹ Muzsáknak szentelt forrás Boeotiában.

Ford.

terjedelmű, jól megszerkesztett és igen gondos kivitelű képeket értvén, milyeneket verseiben alkotott vagy alkotni szándékozott. Inkább *fríz*-ről kellene beszélnie, oly könnyed csoportokról, melyek minden mélység, minden élesebb kidomborodás, erősebben kifejezett izomrendszer, minden élénk és hatalmas szenvedély hijával vannak ugyan, de rajzaik körvonala tiszta, szabatosságuk elegáns, mozgásuk fesztelen és nemes, könnyedén emelkednek ki és kecsesen siklanak tova a tiszta márvány fehér és csiszolt símaságán.

Ez az ő tulajdonképeni területe, ebben áll az ő eredetisége, titkos adománya, ez a sajátos mód, a hogyan ő tudja látni a dolgokat, s a mihez a legcsekélyebb mértékben sem hasonlít a mások látásmódja, — azt a szépséget, melyet ő hozott magával, mely XVI. századbeli elődeinél, csak félig és csak véletlenül alkalomszerűleg található, s melyet ő aztán másokra hagy örökségül.

És éppen ez az, a miért úgy elszigetelve áll a XVIII. században, sőt a miért még a XVII. században is elszigetelve maradt volna. A józan mérséklet, a tapintatosság, a harmonia, a festőiség és mindenek felett a plastikusság iránti érzék mind olyan dolgok, a miknek teljességgel hijával voltak a XVIII. század eme nagy utazói, röpiratgyártói, ideológjai,¹ salon-költői, hálófülke-regényírói s a nyárspolgári érzelgősség terén kiváló szakértői.

¹ Ideolog az eszmék természetét és alakulását tanulmányozó philosophus; ez irány, mely alapjában véve Condillac-ból, illetve ennek egyik továbbfejlesztőjéből, Cabanisból iudult ki, tulajdonképen a XIX. század elején fejlődött ki Franciaországban. Fő megindítója Destutt de Tracy (1754—1836), kinek *Ideologia elemei* című öt kötetes műve 1801—1815. jelent meg. Ford.

Ha jól meg akarjuk érteni a dolgot, úgy Fontenelle, Montesquieu, idős vagy ifjabb Crébillon, Voltaire, Marivaux, főleg Diderot, valamint maga Rousseau, (a költőt értem, tehát nem a versírót,¹ azok, kikre a *Vak*, a *Tarentumi Leányka* és az *Oaristis* költőjével szemben gondolnunk kell. Ha olyan íróat keresünk, a ki megérthesse Chénier, egészen Racineig és Lafontaineig kellene visszamennünk, sőt még rajtuk is túl, egészen Ronsardig, a ki rokon szellemre ismert volna benne, ilyen gyanánt üdvözölte volna, noha felettébb csupasznak és nem eléggé pompázónak találta volna ezt „az édes theosi múzsát.”

Chénier — jegyezzük meg — maga is érezte elszigeteltségét. Habár sokáig késlekedett műveinek megjelenítésével, koronként mégis közrebocsátotta egy-egy versét. És valljon, melyeket? Oh korántsem antik idylljeinek valamelyikét tán. Gyönyört éneklő elegiáiból sem éppen, noha ezekből már mégis inkább, mert hiszen ezeket megmutogatta barátainak, a jó De Pangéeknek, a jó Trudainéeknek.² De a *Labdaházbeli eskürről* s a *Châteauvieux-ezred katonáiról*³ szóló verseit bocsátotta közre, tán mint olyanokat, fájdalom, melyeket jóknak talált, meg melyekről legalább is érezte, hogy megfelelnek a kortársak

¹ Faguet itt Jean Baptiste Rousseauról czéloz (1671—1741), ki álpathosszal telt ódáival sokáig nagy lyrikus hírből állt az utókor előtt is. Ford.

² A *De Pange-* és a *Trudaine*-fiúk Chéniernek fiatal korától kezdve hű barátai, részben írói, költői és tudományos hajlamokkal. Költeményei közül többet intézett hozzájuk mint élvezetének, szórakozásainak osztályrészeseihez, s bajainak, valamint komoly munkásságának meghitt tanúihoz. Ford.

³ E svájci ezred katonái közül negyvenet 1790-ben a katonai fegyelem ellen elkövetett vétség (lázadás) miatt gályára küldtek. 1792-ben megkegyelmeztek nekik s díszfogadtatást rendeztek szá-

izlésének s a melyekben már pusztán azért, mert a közönségre gondolt e versek írásakor, kényükre-kedvükre diszelegnek, mint eléggé láthatjuk, a kor legkegyetlenebb hibái, siralmas tökéletességig fejlesztett minőségükben. Mikor ellenben egyedül ül dolgozószobájában, kedvencz görög és latin könyvei közt, s csak arra gondol, hogy lelke titkos hajlamát elégitse ki, akkor engedi, hogy lelkébe az a szép görög forrás „mormolva törjön magának kanyargós mesgyét“ s elbűvölő édes hangokon szóljon füléhez.

És mégis ki merjük mindazt mondani, a mit gondolunk, noha annak a vádnak tesszük ki magunkat, hogy ellentmondásba keveredünk. Chénier egymagára áll egyéni értékét, tehetségének kiválóságát s azt tekintve, mily finom és biztos érzéke van a görög dolgok, az ókori szép iránt; de éppen azt mondani, hogy elszigetelve áll, mégis túlzás. Ez idő tájt, a XVIII. század végén az antik tanulmányok újjászületése valósággal egy kis renaissancefélét teremt, mely mozgalomnak semmiesetre sem köszöni ugyan létét Chénier, de egyet-mást mindenesetre köszönhet. Ekkortájt fedezték fel Pompejít és az elmék, habár nem is mind, ebbe az irányba kezdtek

mukra Párisba bevonulásukkor. Az ünnepély rendezői közt voltak David, a festő, Chéniernek az előtt elvtársa s barátja, továbbá az ő édes öccse, Marie-Joseph, ki az ünnepélyre ódát is írt: ennek az ódának párdarabjával írta André a maga keserű hymnusát. — A *Labdaházbeli eskü* (1791) David festőnek ugyanily című nagy festménye alkalmából készült. A labdaházak oly termék voltak, melyekben labdáztak, szinelőadásokat, gyűléseket tartottak: egy ily helyiségben 1789. június 24. a tiers état egybegyűlt követői megesküdtek, hogy addig szét nem mennek, míg alkotmányt nem adtak az országnak. Ezt örökitette meg David ecsetje.

Ford.

terelődni. Ekkortájt jelent meg Bruncknek *Analectája*¹ és Chénier, ki személyesen ismerte Bruncket, éjjel-nappal forgatta ezt a könyvet. Winckelmann, kit Chénier a Huber fordításában olvashatott, igen erős lökést adott az antik művészet tanulmányozásának, s másokra is átárasztotta az ő eleven, kissé indiskrét, de üdvös enthusiasmusát. Aztán ott voltak a görögországi utazók, Choiseul-Gouffier, Guys, ez utóbbi Chénier anyjának barátja, kivel önmaga is gyakran elbeszélgetett; ezek megannyi benyomásokkal és emlékekkel megrakodva tértek vissza ama szent földről. És ott volt félrevonultan, a maga érmei, könyvei és tízezernyi jegyzete mögé elzárkozva a türelmes Barthélémy,² ki Görögországot apró megszámozott darabkákból mozaikba rakta össze. — Minden egy egész kis görög világot formált, egy szenvedélyes, rajongó kis világot, mely meglehetősen észrevétlenül maradt a maga idejében, s a nagy világ lármájának közepette vajmi csekély zajt ütött, de mely buzgón végezte a maga munkáját, hogy később mások újra kezdjék, nagyobb arányokban folytatva. Chénier igen jól ismerte ezt a társaságot, mely buzgó tudós munkásokból és fél-művészekből állt, s igen jól meghallotta a tőlük keltett kis zajt. Mint költőnek abban állt eredetisége, hogy ehhez az irányhoz szegődött maga is, mely irányban

¹ Brunck francia klasszikus philologus (1729—1803), kinek műve *Analecta veterum Graecorum* (Strassburg, 1776) miként több más görög íróról kiadott kommentárja a maga nemében megannyi kiváló mű volt. Ford.

² Barthélémy abbé (1716—1795), az *Ifjú Anacharsis Utazása* című tudományos regényében nagy alaposággal és könnyed, élvezhető és érzékelhető formában foglalta össze, a mit a korabeli tudósok Görögországról tudtak. Ford.

mások nem láttak egyebet, mint szaktudósi különlegességet, antik éremgyűjtők ¹ curiosum kedvellését, míg Chénier nem kevesebbet látott ebben az irányban és érzett ki belőle mint valóságos renaissancet, visszatérést az igazi francia klasszicizmusához, és a hagyomány ketté szakadt fonalának újra összekötését.

Ezt az összekötést, még pedig igen erősen, ő maga végzi, nem annyira ugyan „utánzataival“ és szorosan vett fordításaival, semmint a kellő hang és modor eltalálásával. Balgaság vagy tréfa volna, ha valaki egész Görögországot meg akarná találni André Chéniernél; a görög művészetnek egy egész részébe, még pedig nem is a kevésbbé jelentékenyebbik részébe, teljességgel nem hatolt be; de egész tökéletességében felfogta a hellenek epikai és idylli költészetét, felfogta Homert, Kallimachust és Theokritot. Ő körülbelül oly megértését tanusítja Görögországnak, mint a minőt a görög dolgokban kiválóan tájékozott rómaiaknál találhatni, így Catullusnál, Horatiusnál, Tibullusnál, Propertiusnál, a kikhez szándékosan kerülöm, habár meg is nevezem, hogy hozzá soroljam Virgilt. Chénier szelleme érinti útjában Chiost, Alexandriát, Sziciliát, s egy kissé járt-kelt, úgyszólván bizonyos távolságra, Athén közelében is, noha a nélkül, hogy ide belépett volna. Mégis egy Aristophanessel sokat foglalkozik, élvezi, gyakran utánozza. A minek éppen az a megfejtése, hogy Aristophanes előtt, a ki a költői lángelmének annyi és annyiféle adományaival rendelkezett,

¹ Ily éremgyűjteménye Chénier anyjának is volt. Mint legkiválóbbat az ily intelligens ókori műbarátok közt Caylus grófot említsük meg ez időből, ki műveivel a francia műtörténelemben is kiváló helyet foglal el, sőt úttörő.

e nagy humorista előtt, kinek képzelete oly szeszélyesen csapong, e nagy lyrikus s olykor-olykor elbűvölő idylli költő előtt ismeretlenek vagy rája nézve elérhetetlenek a nagy philosophiai és vallási költészet, az emberi képzeletnek magas és tiszta csúcsai: tehát oly költő, a kivel Chénier közelebbi érintkezésbe léphetett. Nem éppen attikai talaj volt az, hová nem volt szabad neki lábát tenni, de mindenesetre a Sunium foka.

Ilyen volt ő, rendkívüli eredeti költő a maga idejében, ha nem is teremtmény tekintetében, de mindenesetre hajlamai, szellemének minéműsége, kutatásainak iránya s az utánzásául választott minták révén. Ám nevezzük utánzónak, de ő olyasmit utánzott, a mivel akkortájt, az utazók és tudósok kivételével, senki sem törődött.

És most, mivelhogy senki sem egészen egységes szellem, és senki sem igazán eredeti, egy másik Chénier vonja magára figyelmünket, az, ki már egészen saját korának volt az embere, még pedig tán túlságosan is.

II.

Chénier mint XVIII. századbeli francia.

Chénier Konstantinápolyban született, de Franciaországban nevelkedett s Párisban töltötte ifjúságát 1780-tól 1794-ig; anyja születésére nézve görög volt ugyan, de azért párisi nő volt, saját külön szalónnal, hol egy Lebrun ¹

¹ *Lebrun* (1729—1807), a kor egyik hírneves, J. B. Rousseau irányában haladó nagyhangú, üres óda költője, kit francia Pin-darnak neveztek.

trónolt. Már az is nagy dolog, hogy Chénier, ki oly fiatalon halt el, egy más láthatárt is észre tudott venni s tekintetével fel birt ölelni, mint azt, melyet a *Műzsák Almanachja*¹ képviselt; de az éppen csudával lett volna határos, hogy teljesen kimeneküljön annak hatása alól, a mit 1780 tájt francia költészetnek hívtak, s valóban nem is került ki ennek a hatását. — Az ember délelőttönként háromféle lapot ír meg: az egyik lapon a maga számára veti papírra benyomásait, érzéseit, gondolatait és emlékeit; a másik egy oly hölgyhez szóló levélke, a kinél előtte való nap estebédeltünk, s ki szakértő a szép stíl terén; a harmadik lap pedig valamelyik miniszterhez vagy államtitkárhoz szóló irat. Ez a három lap teljességgel nem hasonlít egymáshoz: az elsőt az ember írja, a másodikat a világfi, s a harmadik a hivatalos egyén tollából kerül ki. Ugyanígy található Chéniernél is költészet, nagyvilágias költészet és hivatalos jellegű költészet.

E két utóbbi közül az első nagyon elegyes fajtájú, igen gyakran rossz, a második pedig akárhányszor valóssággal borzasztó. A kor izlése működik benne, ez ihleti itt a költőt, mert a költő kénytelen eleget tenni neki. A nagyvilágias költészet, az elegáns költészet ebben a korban szellemes, egy kissé izetlen-szintelen és rendkívül erőltetetten mesterkelt. Oly fáradságos és nyaktörő retorika ez, mely mindenkit ritka találmányok, rendkívüli lelemények hajszolására ösztökél a váratlan kifejezésekben és meglepő szó- és mondatfüzésben. „Mily szép, ha a sors bennünket örvénybe készülén meri-

¹ *Almanach des Muses* a kor divatos költőinek organuma.

teni, ez örvényt meghódítani látszhatunk“: ¹ ime a Lebruni stil. „Örvényt meghódítani“: ime egy oly szerencsésen talált kifejezés, melyet nem mindenki birna megtalálni. Chéniernél megvan ez a stil. Még egy antik jellegű töredékében is így szól:

..... et j'étais misérable
Si vous (car c'était vous) avant qu'ils m'eussent pris
N'eussiez armé pour moi les pierres et les cris. ²

Felfegyverezni a köveket és a kiáltásokat, vagyis kövekkel fegyverkezni fel és kiáltozni elijesztés céljából, ez egészen az 1780-iki, egy kissé bizonyára erőltetett és nyakatekert elegancia modorában van mondva.

Vegyük ehhez azt az izetlen mesterkedését is a hazug fintort vágó érzelemnek, a mi ez érzelem erőltetett keresésére vall s egyszersmind ez érzelem teljes hiányát árulja el. Chéniernek az a pásztor, ki így szól a pásztor nőhöz:

Et devant qui ton sexe est-il fait pour trembler? ³

valóban 1780-iki pásztor.

Végül pedig figyeljünk arra, hogy az érzelem dolgai-ban az elmésséggel való visszaélés, sőt bátran mondhatom a vele való élés az, a mi minden szerelmi költészetet leginkább alkalmas fagyossá lehűteni. Chénier nagyon is szellemesen szerelmes. A hűtlen kedvesnek

¹ Il est beau, quand le sort nous plonge dans l'abîme, de paraître le conquérir.

² És én nyomorultan jártam volna, ha Ti (mert ti voltatok), mielőtt megragadtak volna (t. i. a kutyák), fel nem fegyvereztéték volna érdekemben a köveket és a kiáltásokat.

³ És tehát ki előtt kell a Te nemednek remegnie?

éjjeli lámpáját szólaltatni meg, ez magában véve is túlságosan elmés költői fogás; de már egyenesen azt bizonyítja a költő, hogy teljességgel hiányzik szívéből minden igaz szerelem, úgy, hogy aztán sokat is törődünk az ő szerelmével, mikor végezetül ezt mondatja a lámpával: „Eloltottak;

Je cessai de brûler; suis mon exemple: cesse.

Ou aime un autre amant, aime une autre maîtresse:

Souffle sur ton amour, ami si te me croi

Ainsi que pour m'éteindre elle a soufflé sur moi.¹

A végső ötlet csinos, sőt tán igen szép is, de annyi bizonyos, hogy nem szerető szívből fakadt.

Igaz, hogy Chéniernek nem valamennyi elegiája van szakadatlanul ebben a hangnemben tartva, mindazonáltal összbenyomásuk legalább is langyosnak mondható. Igen érdekesen, sőt igen ügyesen, de nem egyszer igen furcsán keveredik bennük össze a latin költők érzéki hevülete, mely érzéki hevület igen nagy erőfeszítéssel iparkodik itt magát ösztökélni, erősíteni, a XVIII. századnak egy kissé mesterkéltségekkel, vajmi bizarr, noha ügyesen leplezgetett vegyülékét nyujtván Lesbiának² és Pompadournak. — Íme ez az oka, noha nincs szándékom itt André Chénier szerelmi viszonyainak bonyolult történetét tisztázgatni, ez az oka annak, miért oly nehéz tudni, kihez vannak intézve ezek az annyira elütő elemekből összeszerkesztett szerelmi ömlengések, és kinek tisztelére épült fel ez a vegyes stílű Cythere-templom. Kéj-

¹ Megszüntem égni; kövesd Te is példámat, szünj meg Te is. Ő más imádót szeret, szeress Te is más kedvest. Ha hiszsz nekem, barátom, fújj rá szerelmedre, miként kedvesed reám fúvott, hogy kioltson.

² Catullus kedvese.

hölgyek-e vagy nagyvilági hölgyek-e azok, kikhez itt Chénier beszél, kikre itt gondol? Bizony nem igen tudni s egyazon elégiában az udvari embernek hangja Catullus vagy Propertius hangjával vegyül vagy kereszteződik. Úgy, hogy azt kédezhetné a szerzőtől egy hölgy: „Bocsánat uram, ki az, a ki most beszél, a nagyvilági ember-e vagy pedig a latin költő?” Mert tán egy Fannyhoz intézett strófa leszámításával „igaz szerelemben égő,”¹ szenvedélytől lángoló szív soha sem szólal meg nála.

Ha tájékozódni akarunk a felől, mennyi mindebben a mesterkéeltség, mely ugyan bájos, de mégis csak mesterkéeltség marad, úgy e franco-római elégiák olvasása után a mi nagy elégiaköltőnket, Musset-t olvassuk, vagy Heine Henriket; azért nem említem Lamartinet is, mert az elegikus Chénier csak azokkal a költőkkel akarom párhuzamba állíttatni, a kik, mint ő, érzéki temperamentumok voltak, s mint ő, tényleg művelték az érzéki jellegű elégiát, még pedig a nélkül, hogy ezt valamely nagy érzelem vagy fenkölt ábránd által megnemesítették volna, de a kik az érzékek zajgásából mindazt az igazi költészetet, azt az aggasztó, fájdalmas, tragikus borzongású költészetet ki tudták fejleszteni, a mi benne foglaltathatik s tényleg foglaltatik is azoknál, kik e bajt átélék.

Nem igyekszem elkerülni a *Fiatal Fogolynő*-t; elismerem, hogy bájos egy költemény. Kitűnően beválik benne az a nagyon szerencsés mesterfogás, melyet Chénier több ízben alkalmazott,² s mely abban áll, hogy az író a költemény főalakját megszólaltatja, mielőtt bemutatta, vagy csak jelezte volna az olvasónak. Másutt ez mindössze

¹ Chénier szavai.

Ford.

² *A beteg ifjú. — A locrisi fiatal nő.*

Szerző.

csak mesterfogás marad, de itt rendkívül igaznak s valószínűnek tűnik fel, és az egész jelenet saját erejéből szépen egybealakul az olvasó elméjében. Börtönben vagyunk; egy sötét zugból halk szózat hangzik fel, mely mind érthetőbbé válik; az egyik fogoly hallgatózni kezd, közelebb megy, megérti a szavakat, végül észreveszi a fiatal fogolynőt s vele együtt könyezik.

És mennyi remek ötlet, melyeknek ismétlésétől nem fogok holmi balga szégyenkezésből tartózkodni azért, a miért azok mindenkinek élénk emlékezetében vannak: „*Nem akarok meghalni még! — Fejem meghajlik s ismét magasba kél.*¹ — *Termékeny illusio lakja keblemet. — Remény szárnyain járok. — Mindenki szemében üdvözlét mosolyg felém;*“ s mily bámulatos ügyesen állítva egymással szembe a strófa közepének pointje a strófa végső pointjével: „*Be akarom fejezni évenet Be akarom fejezni napomat.*“ Azonban a *Fiatal Fogolynő* még sem ment minden retorikától. Ez a sorozata az egymáshoz felettebb közel eső képeknek (a kalász, a szőlőgaly, a tavasz, az aratás, az alig kinyílt rózsa), megannyi változatok szövése egyazon eszméről, a mely változatok szövése egy kissé már éppen lankadni készül, midőn éppen abban a pillanatban egyszerre félbenszakad. Félbenszakad, de már akkor, mikor már némi aggodás kezdett környékezni miatta. Ugyanily módszerrel szerkesztette Chénier másik költeményét is ehhez a hölgyhöz:² „*Szelid fehér galamb*“ — „*Szelid*

¹ T. i. mint a széltől lengetett kalász.

Ford.

² *Mlle de Coigny* néven említi Faguet is, de e nő ekkor már rég férjnél volt s igazi czime Fleury hercegnő. Tényleg kevésbé eszményi lény, mint a minőnek Chénier látta és az utókor számára megörökítette.

Ford.

fehér bárány . . .“ Nincs veszedelmesebb, mert nincs könnyebb valami, mint ez a módszer. Az olvasó attól félve, vagy ha tetszik, abban a gonoszkodó reményben, fordít a másik lapra, hogy ott meg majd ez fog utána következni: „Szelid fehér gazella . . .“ Maga a végfordulat is, melylyel a *Fiatal Fogolynő* befejeződik, ha nem is díszteleníti el éppen e költeményt, de bizonyos, hogy egy kissé rontja a véghatást. Nem eléggé komoly; úgy tetszik olvasása közben, mintha nagyon is ildomos bókkal, nagyon is kifogástalan mosolygással látnók meghajolni a költőt ama hölgy előtt:

Et, comme elle, craindront de voir finir leurs jours
Ceux qui les passeront près d'elle,¹

ha úgy kívánja, olvasóm, hát nem mondom, hogy e versekben éppen madrigalszerű epigramm-ötlet rejtőzik, de kétségtelenül ilyesmire emlékeztet az egésznek fordulata és modora. Ha valaki a Boufflers² korában él, szükségképpen meg kell hogy adja ennek az árát. Még Lamartine is meg fog látszani egyszer-másszor, meg Victor Hugón is, hogy abban a században születtek, illetőleg, hogy oly emberekkel álltak összeköttetésben, kik abból a századból valók voltak.

A mi a Chénier hivatalos jellegű és közzétevésre szánt költeményeit illeti, az ember jobb szeretné, ha ezek nem az ő tollából származnának. A *Hymnus Franciaországhoz*³

¹ S mint ő, félni fognak attól, hogy végződni lássák napjaikat, a kik mellette fogják ezeket tölteni.

² Boufflers lovag (1738–1815) a kor egyik précieux s erotikus szalónverselője. Ford.

³ Ma már, Becq de Fouquières után e költemény ily czímen található Chénier költeményei közt: *Hymnus az Igazsághoz*. (Hymne à la Justice). Ford.

valóban Lebrun tanítványához méltó. Mintaképe a XVIII. században virágzott klasszikai stílnak. Majdnem az egész költemény kicsinyes, aprólékos, kaczerlkodó leírásokból s előkelőséget negélyző körülírásokból áll. Ebben a költeményben találhatók azok a *csatornák*, melyek „egyik Thetyst a másikkal összefűzik; és „a minden hely felé elosztott rengeteg utak“, itt látjuk a költőt, a mint senkitől nem ismert rejtek-menhelyet keres magának, hol „művelő keze egy kedvező talajnak ajándékit össze gyűjtheti majd“. ¹ Ebben a költeményben bámulhatni:

„ . . . Ces réseaux légers, diaphanes habits
Où la fraîche grenade enferme ses rubis.“ ²

Az elvontságra irányuló stíl megtalálható benne megszokott energiájával és megszokott plasztikusságával:

J'ai vu dans tes hameaux la plaintive misère,
La mendicité blême, et la douleur amère. ³

A *Labdaház*, a melyben pedig van lendület, s melyek

¹ Nem állhatom meg, hogy legalább jegyzetben rá ne mutassak a klasszikus körülírások kedvelőinek egy ritka példányára. Camille házmasterét értem:

Ma Camille, je viens, j'accours, je suis chez toi.
Le gardien de tes murs, ce vieillard qui m'admire,
M'a vu passer le seuil, et s'est mis à sourire.

Szerző

[Camilleom, én ide jövök, én ide sietek, itt vagyok Nálad; falaid öre, az aggastyán, ki nekem bámulóm, átlépni látott a küszöbön s elmosolyodott].

² E könnyed hálók, ez átlátszó ruhák, melyekbe a friss gránát rejti rubintjait.

³ Láttam tanyáidon a panaszos nyomort, a sápadt koldulást s a keserű fájdalmat.

szerkezetében noha felettébb hosszú és túlterhelt, van bizonyos nagyszerűség, a mi azonban a mi időnkben mégis nagyon nehezen élvezhető. Delavigne Kázmér¹ szelleméhez hasonló fajtájú szellemnek kellene bennünk lakoznia, hogy eltűrhezzük az aposztropháknak ilyen halmazását: „Óh Franciaország!... Oh józan igazság!... Oh Nap! Oh nap! Oh nép! . . . Oh emberek! Üdv neked francia nép! . . . :“ vagy pedig a *kérdő alakzat*nak ilyen, igazán tapintatlanságig menő alkalmazását:

Aux bords de notre Seine
 Pourquoi ces belliqueux apprêts?
 Pourquoi vers notre cité reine
 Ces camps, ces étrangers, ces bataillons français
 Traîtres à conspirer au trépas de la France?
 De quoi rit ce troupeau?¹

Szintúgy igen kellemetlenül hat reánk az a sok mythologiai vonatkozás, melyek oly kevésbé bírnak beilleszkedni a forradalmi jelenetek leírásába. Nem képzelhető valami furcsább, akarom mondani: valami természetesebb, már t. i. a kortársak szemében, mint a *Tiers-État*-nak Latonéhoz való hasonlítása, a ki „immár majdnem anyaként“ bolyong e földön, hogy „világra hozza a Világosság istenségeit“ s kinek a Labdaház terme „szolgált Delos gyanánt“.

A *Châteaueux*-ezred katonáihoz intézett himnus be-

¹ Delavigne (1793—1843) az ismert drámaíró, egyszersmind hazafias ódák költője, a hagyományos klasszikai stílusban. Ford.

² Szajnáknak partjain miért e háborús készülétek, miért a mi város-királynénk felé e táborok, ez idegenek, e francia csapatok, melyek árulóan szövetkeztek Franciaország meggyilkolására? Min röhög e csorda? . . .

kezdése ékesszóló és félelmetes ironiájú, de aztán csakhamar mindent lehűt, mindent elront a mythologia s a sok klasszikai reminiscencia elannyira, hogy ezekre a Collet d'Herbois¹ ünnepelte katonákra azt a feladatot rója a költő, hogy az egen a *Berenice hajának*² foglalják el helyét, és pedig azért, mert a költők³ hajdan a Berenice haját megénekelték, míg most a Châteaueux-ezred katonáit éneklik meg. Ez volt akkor a divatos finom modor. A *Bosszuálló* hajóról szóló ódában a költő Calliope fiát készült megjelentetni a Rhodope fagyos csúcsán. Bizony ennél semmi sem lehet fagyosabb. De ilyennek tartották akkortájt Chénier kortársai a fenkölt, a nemes, a nem „familiáris“ hangú költészetet. Ő is tehát Lebrunt választotta mesteréül. Marie-Joseph Chénier⁴ pedig öcscséül. De csakugyan mikor így aztán annyi erőlködéssel igyekezett a divatos hangnemben költeni, igazán sikerült elérnie azt, hogy önmagához teljesen hűtlenné váljék.

¹ *Collet d'Herbois* a jölléti bizottság véresszájú tagja, ki ellen Chénier mély megvetéssel harczolt, s ki az említett diszfogadási ünnepély egyik főintézője volt. Ford.

² Csillagzat az éjszaki égbolton. Ford.

³ Catullus egyik híres elegiájában. Ford.

⁴ *Marie Joseph Chénier* (1764—1811) drámaíró és lyrikus a kor emphatikus deklamáló modorában. Ford.

III.

Chénier mint philosophiai költő.

Chénier igen fényes költői pályáról álmadozott, melyen egészen mássá vált volna, mint a mi tényleg volt; egy oly elsőrangú nagy tehetséggé nőtt volna ki magát, hogy mindaz, a mit tőle bírunk, csakis előtanulmány számba lett volna veendő, és én nem kétkedem benne, hogy erre vonatkozó terveit ő meg is tudta volna valósítani. Ez az „antik szellem“ a maga eszméi, lelkének legellenállhatatlanabb hajlamai, tanulmányainak legalább egy, de igen jelentékeny része folytán a legéberebb s legmerészebb az összes modern szellemek közt. Végtelenül szerette a természettudományokat és a természettudományi philosophiát; alkotott magának, habár nem is tudta még egészen megállapodottá alakítani, bizonyos doktrinát, mely a materialismushoz, vagy még inkább a *naturalismushoz* járt közel, rajongott Lucretiusért, könyv nélkül tudta Buffont: nemde, ugyancsak messze estünk a tiszta helléntől s ugyancsak benne vagyunk a XVIII. század szellemi áramlatának kellő közepében!

Fel akarta használni a modern természettudomány felfedezéseit s meg akarta versben írni azt a nagy költeményt a világról, melyet Buffon prózában alkotott meg az imént. Itt láthatni igazában azt a hatalmas befolyást, melyet Buffon erre a századvégre gyakorolt, és pedig a kornak mind szépirodalmi mind tudományos szellemét véve. A XVIII. század végén három kiváló költőt sarkalt az az ambíció, hogy versbe öntse át Buffont, tudniillik Fontanest,¹

¹ *Fontanes* (1757—1821), a Chateaubriand barátja, *Le Verger* című művével *Delille* abbé (1738—1813) *Jardins*-jével, mely a kor leíró költészetének leghírhedtebb képviselője. Ford.

Delillet és André Chénier. Az utóbbi egészen őszinte és naiv bámulat hangján ki is jelenti:

Souvent mon vol armé des ailes de Buffon
Franchit avec Lucrèce, au flambeau de Newton,
La ceinture d'azur sur le globe étendue . . .¹

A *Hermes*re vonatkozó tervek és vázlattöredékek közt, melyek belőlük fenmaradtak, egész lapokat találni, melyek nem egyebek, mint a Buffon *Genesis*-ének, geológiájának, embryológiájának, sőt anthropológiájának egybefoglalásai.² Nincs Buffonnak oly eszméje, melyet nagyszerűen illusztrálva meg ne találnánk a *Hermes*-ben; így megtaláljuk azt az eszmét is, melyet Buffonnál különösen kiemelttem, s melynek értelmében az emberiség szükségképen arisztokrata szervezetű, minthogy mindig a kiváló gondolkozású és kiváló tudású embereknek vezérlete alatt áll, ezek nélkül el nem lehet, sőt éppen csakis ezek által képes érvényesülni és fentmaradni.³ Ehhez aztán egy kevés Lucretiust csatolt volna a vallástalan szellemű rész számára;⁴ mert Chénier vallástalan volt és *Hermes* is ily szelleművé válandott; valamint, úgy tetszik, egy kevés Rousseaut is, azon rész számára, mely a társadalmak első tervezetéről szándékozott szólni.⁵

Ez a mű kétségkívül szép leendett és rendkívül nagy-

¹ Gyakran Buffon szárnyaival felfegyverzett repülésem, Lucretius társaságában, Newton fáklyájánál átszáguld a földgömb felett kiterült azúrövön.

² V. ö. Becq de Fouquières kiadásában, *Hermes* I. énekében a II., III., IV., VI. §. Szerző.

³ V. ö. u. ott III. ének I. §. Szerző.

⁴ U. ott II. ének XI., XII., XIII., XIV. §. Szerző.

⁵ U. ott III. ének I., II. §. Szerző.

szerű. Annyi bizonyos, hogy e költemény melyről én azért szólok itt bővebben, hogy rámutassak, mennyire megvolt André Chénierben a költői érzék, a helyes ösztön s a biztos nyomon járni tudás a hamis irány közepett is, melynek ragályát különben ő sem kerülhette el, — ez a költemény annyiban minden esetre *igaz*, élő és nem mesterséges lett volna, a mennyiben annak a századnak gondolatvilágát egybefoglalta volna, melyben megjelenedett, nagyszabású képben tárta volna elénk a világnak és az emberiségnek felfogását, úgy, a mint ez többé-kevésbbé szabatosan az ez időbeli elmékben élt. Már pedig egy nagy költemény, ha sok mindenféle oknak köszönheti nagyságát, mindenekelőtt ilyen föltétel alatt lehet nagygyá, s ennek a követelménynek éppen úgy megfelel az *Aeneis*, miként meg az *Ilias*, az *Elveszett paradicsom*, a *Divina Commedia*. Azt természetesen nem tudhatom, vajjon, a *Hermes* is egyikévé válandott volna az emberiség nagy poémáinak, de azt látom, hogy körülbelül közel járt ilyesmihez, s azon az úton készült haladni.

Meglehet, hogy a mi izlésünknek határozottan túlságosan tudományos egy költemény lett volna, túlságosan „materialista“, a szónak tisztán irodalmi jelentésében. Ne feledjük, — mert úgy hiszem, már volt alkalmunk ezt az észrevételt megtenni, — hogy Chéniernek, mindent összevéve, nincs valami nagyon erős képzelete, sem valami sok sensibilitással nem rendelkezik. Képzeletének mindig szüksége van egy-egy szép antik vers segítségére, támogatására; úgy, hogy e képzelet mintegy szép és igen tiszta visszhang. Érzelmessége rövid lélekzetű s józanul ömleng. Chénier tehát, mint elkészült töredékeiből is láthatni, le tudta volna írni, még pedig, minthogy ebben a pontban csudás nagy tehetséggel volt megáldva, bámu-

latosan írta volna le ezt a rengeteg tárgyat, de lelket lehelni belé, melegséget önteni belé s lánggra gyújtani, vajmi kevésbé tudta volna. Vajmi kevésbé tudta volna megtalálni azon képzelmeket, azon visiókat, melyek a tudományos igazságot költői gondolattá alakítják át, habár annak koczkáztatásával, hogy egy kissé kiforgatják eredeti mivoltából, a mi különben úgy sem valami főbenjáró vétség, mikor költeményt ír az ember. Íme egy példa, minthogy a költők efféle fogásait vagy még helyesebben mondva, leleményeit különben is a mennyire könnyű megérezni, épp annyira nehéz szabályba foglalni. Chénier így ír a *Hermes* egyik töredékében:

Je vois l'être et la vie et leur source inconnue,
 Dans les fleuves d'éther tous les mondes roulants,
 Je poursuis la comète aux crins étincelants,
 Les astres et leurs poids, leurs formes, leurs distances;
 Je voyage avec eux dans leurs cercles immenses . . .
 En moi leurs doubles lois agissent et respirent;
 Je sens tendre vers eux mon globe qu'ils attirent;
 Sur moi qui les attire ils pèsent à leur tour.¹

Bizonyára ezek igen szép versek, igen szabatosak s egyszersmind hatalmas plasztikájok is van. De viszont Musset meg így ír valahol, még pedig egyik oly költeményében, mely bizonyára méltatlan e sorokra:

¹ Látom a létet, az életet s ismeretlen forrásukat, az éther hullámaiban hömpölygő összes világokat; nyomon követem a fénylő sörényű üstököst, a csillagokat, vizsgálva súlyukat, alakjukat, távolságaikat. Velük utazom a végtelen körökben. Bennem működnek és élnek kettős törvényeik. Feljük nyomolni érzem az én földgömbömet, melyet magukhoz vonzanak; én is vonzom őket s ők viszont rám nehezednek súlyukkal.

J'aime! — voilà le mot que la nature entière
 Crie au vent qui l'emporte, à l'oiseau qui le suit.
 Sombre et dernier soupir que poussera la terre
 Quand elle tombera dans l'éternelle nuit!
 Oh! vous le murmurez dans vos sphères sacrées,
 Etoiles du matin, ce mot triste et charmant!
 La plus faible de vous, quand Dieu vous a créées,
 A voulu traverser les plaines éthérées
 Pour chercher le soleil, son immortel amant;
 Elle s'est élancée au sein des nuits profondes;
 Mais une autre l'aimait elle-même; — et les mondes
 Se sont mis en voyage autour du firmament.¹

Ez a képesség, egy élő lelket önteni bele a nagy mindenségbe s gondolattá, érzelemmé vagy szenvedélylé varázsolni át azt, a mi physikai törvény, ez azon adomány, melynek a Chénier tehetsége talán hijával leendett. A symbolismus, igaz, lehet mánia vagy mániává válhatik, de az is igaz, hogy ennek a veszedelemnek még árnyéka sem fenyegette Chénieret.

Mindazonáltal e mű igen szép egy terv volt s már pusztá megkisérleése mintegy újjá alakította volna André Chénieret. Hajlandó vagyok hinni, hogy újjáalakította volna őt, mert arra kényszerítette, hogy mintegy ellenkezőjévé

¹ Szeretek! Íme ez a szó, melyet az egész természet kiált oda a szélnek, mely tova ragadja, a madárnak, mely követi. E szó lesz komor, végső sóhaja a földnek, ha majd örök éjbe merül. Óh reggeli csillagok, Ti ezt a szomorú s bűvös szót suttogjátok szent sphaeráitokban. A leggyöngébb köztetek, midőn Isten Titeket megteremte, át akart száguldani az éther síkjain, hogy felkeresse a napot, halhatatlan kedvesét; útnak lendült mély éjjelek ölén. De egy másik meg őt szerette, s így a világok mind útnak eredtek az égboltozat körül.

[E sorok Musset *Rolla*-jából vannak véve. Ford.]

vagy legalább is megfordítottjává válják annak, a mi addig volt. Éppen ezért annyira érdekes az *Inventió*ról szóló költemény, melyet mintegy a *Hermes* előszavának kell tekintenünk, mert Chénier ebben az irodalmi manifestumában, vagy, ha tetszik, ebben a poetikájában olyasmit tanácsol, ígér és olyasmi szándékozik a művészetben lenni, a mi ő addigelé teljességgel nem volt s a mivé, hogy ő egy napon majd válik vagy legalább akar majd válni, teljességgel nem volt előrelátható.

Antiknak, latinnak vagy görögnek alakítani át magát vagy maradni meg; ó-kori lelket és elmét teremteni és ápolni magában; egész könnyen s a hozzászokás folytán mintegy spontánszerűleg egy jóniai vagy egy szicíliai embernek gondolkozás- és érzésmódjával rendelkezni, sőt nemcsak az érzésben, de az érzéklésben is antik modort tanúsítani; színeikkel s mindenekfelett körvonalaikkal egyetemben látni a dolgokat maga előtt, úgy a mint egy Perikles-korabeli vagy Augustus-századabeli ókori ember látta azokat; ugyanazon módon hallani, sőt tán még izlelni is, ugyanazon alakúaknak látni a hegyeket, ugyanoly illatot érezni a virágokon s ugyanoly édességet a csókban: ez az, a mi, már akár személyes ösztönből vagy ataviszusból, vagy nevelésből származottnak, akár csak mesterként remeklő mesterfogásnak tekintjük, úgy a *Vak* festőjének, valamint a Camille és Fanny imádójának sajátos jellemvonása volt eddig.

És most íme azt ajánlja Chénier a költőnek, hogy mindekelőtt leleményre iparkodjék szert tenni, egyedül a leleménynyel rendelkezőknek levén élet ígérve; tehát immár nem kell arra törekednünk, hogy „egyedül az ókori írókat tekintsük vezérlő csillagoknak;“ immár nem kell „szakadatlan az ő közelükben forognunk“; immár nem kell

„azt ismételtgetnünk százszor és százszor, a mit olvastunk“. Ne higgyük, hogy „egyedül a mi a Helikonon született, nyert adományt arra, hogy elbűvöljön bennünket;“ és „hogy mindent elmondtak már, mindent kigondoltak már“; de arra törekedjünk, hogy meg tudjuk látni és érteni „az új Cybelét“, mely most fedeződött fel az emberek előtt; arra törekedjünk, hogy új, és az emberi tudománynak előbbre és előbbrehaladásával végtelenségig mehető ihletet merítsünk a kép szemléléséből, melylyel a dolgok úgy tárulnak szemünk elé, mint a milyenek jelenleg, vagyis, mint a milyeneknek a napjainkbeli ember szeme szokta látni.

De hát mittevők legyünk az antik írókkal? Ők továbbra is mestereink maradnak, de csak a formában lesznek mestereink, s immár nem a gondolatvilágunkban is; többé nem lesznek urai sem szívünknek, sem eszünknek, csak tollunknak. Erre a célra, ebbeli hasznunkra őrizzük meg őket gondosan, szeretettel. Hadd tanítsanak meg bennünket miként kell világosan, erőteljesen és hatásosan írni, s hadd higgyük, hogy még sokáig egyedül tőlük nyerhetünk erre tanítást és példát. Hadd forgassuk tehát irataikat, nem ugyan a végből, hogy másolva utánozgassuk őket, hanem, hogy épp oly jól, mint ők, valami mást tudjunk alkotni. Íme az André Chénier új gondolata s egyszersmind új iránya, mely az azelőttihez annyiban hasonlít, hogy még mindig megvan benne az antik előszeretete, de a mi itt annyira egész más célpont felé kanyarodik már, hogy ezzel úgyszólván fenekestül felforgatódott André Chéniernek egész addigi felfogásmódja. Az a szeretetreméltó költő, ki addigelé ókori gondolatokra csinált egyegy néha kissé igen is fiatalos verseket, most már ezt tűzi ki maga elé célul és elvül:

Sur des penses nouveaux faire des vers antiques.¹

Így aztán, miként már előre sejtettem az olvasóval, legalább is három Chénier létezik: az egyik antik, mind gondolataiban, mind a formában; a másik kortársa kortársainak, érzés- és gondolkozásmód tekintetében, már egy kissé bizonytalan és ingadozó formával, habár ez még gyakran talál gyámolítást az antik utánzásban; a harmadik Chénier végül, ki ezután volt születendő, de a kiről mi mindössze csak annyit tudunk, hogy sokat ígérő tehetség volt, jóval felülmulni szándékozott az első Chéniert s teljesen el akarta feledni a másodikat, az egy forma kivételével, melyet különben bizonyára szintén módosítani kényszerült volna idővel, noha mindenesetre megtartotta volna annak eddigi erőteljességét és tisztaságát.

Csakhogy e három Chénier közül a harmadik mindössze annyiban érdekel bennünket, a mennyiben új irányoknak előfutára, egy jövődő megújhodásnak záloga s annyira-mennyire hathatós képviselője. Máskülönb mindenkinék, a ki André Chéniert tanulmány tárgyává teszi, okvetetlenül a két első Chénierhez kell visszatérnie.

¹ Chéniernél tulajdonképen így hangzik e vers: „Sur des penses nouveaux *faisons* des vers antiques“. „Új gondolatokra antik verseket csináljunk“.

IV.

Prózai művek.

André Chénier prózai művei nem emelkednek fölül egy tehetséges vitázó írónak rendes színvonalán, s habár az írónak is becsületére válnak, még inkább becsületére válnak az ember jellemének. 1789-től 1793-ig Chénier fényes szózólója volt a józan ész és az igazság ügyének; teljesen kiérdemelte a vérpadot: ime körülbelül ennyibe foglalhatjuk cikkeinek és röpiratainak értékét a nélkül, hogy nagyobb méltánytalanságot követnénk el vele szemben.

A ki némi részletekbe is óhajtana bocsátkozni, annak annyit mondhatnék még, hogy a nyelvnek tiszta és egészséges jellege az, a mi e lapok olvasása közben azonnal szemünkbe ötlük. Mint hivatalos s alkalmi költeményeiben láttuk, van valami a forradalom korszakának szónokiasságából André Chénierben Prózai cikkeiben már semmi nyoma ennek, a mi meglep, és pedig igen kellemesen lep meg. Majdnem jóformán a XVII. század szigorú és józan mérsékletű nyelvén vannak írva. Különben erőteljesek s gyakran igen lendületesek; megérzik rajtuk az az ember, kiből igen könnyen válhatott volna kiváló szónok, s a ki, mint mondják, olykor tényleg az is volt. Ő, ki Buffonnak és Rousseaunak annyi jogczimen volt tanítványa, szintúgy tanítványa Mirabeaunak is, és azok a hosszú, egy kissé tán szerfelett is hosszú körmondatok az ő röpirataiban, épp úgy mint a Mirabeau legrövidebb irataiban, eléggé imponáló terjengéssel pompázva fejlődnek ki.

Idézzük vissza emlékünkbbe Mirabeaunak valamelyik lapját, mondhatni akármelyiket, mert hiszen Mirabeaunak éppen abban rejlik gyöngéje, hogy mindössze csak egyetlenegy stílussal rendelkezett, s aztán olvassuk el Chéniernek ezt a lapját, mely különben is megérdemli az elolvasást:

„Ha a nép képviselői nem szakíttatnak félbe az alkotmány megszerkesztésének munkájában, s ha az egész nyilvános gépezet egy jó kormányzat elérésére irányulva halad, úgy mind e könnyed bajok csakhamar önmaguktól eltűnnek, pusztán a dolgok ereje folytán és nincs mit nyugtalankodnunk miattuk; de ha vajmi távol attól, hogy egy bizonyos idő multán eltűnnének, inkább még mélyen meggyökereződni látjuk a közéletbeli gyűlölködések csiráit; ha azt látjuk, hogy a súlyos vádak s kegyetlen gyanúsítások találomra elszaporodnak; ha különösen hamis szellemet, hamis elveket látunk lappangva és majdnem bizonyos következetességgel forrongani a polgárok legszámosabb osztályánál; ha végül ugyanazon időpontokban a birodalom minden zugában oly törvénytelen zendüléseket látunk, melyeket ugyanazon módon készítettek elő, melyeknek ugyanazon tévedések elkövetése szolgált közös alapul és melyek ugyanazon sophismákban lelnek közös támaszt; ha ily alkalmakkor több ízben és fegyveresen látjuk fellépni a népnek azt az alsó osztályát, mely semmit sem ismer, melynek semmije sincs, mely semmi iránt sem érdeklődik, csak ahhoz az egyhez ért, hogy eladja magát annak, a ki meg akarja őt fizetni: akkor ezeket a tüneteket valóban ijesztőknek kell tartanunk.“

Ez a szónoki hang a maga fenkölttségében, a mi különben a rendes hangnem volt, melyen akkortájt politikai dolgokat tárgyalni szoktak, de mely csak a kiválóbb és irodalmi műveltségű egyéneknél tudott stillé válni, André Chéniernél impozáns, fentszárnyaló és hatalmas. Olykor,

habár igen ritkán, már az igazi, a fenséges ékesszólás határát érinti és a Pascal *Provinciales*-jának lángoló dialektikájára emlékeztet. Az alábbi hely, ha a kifejezés formája erősebben kidomborodnék, ha élénkebben volna írva s valamivel több volna benne a tömörség, Pascal tollára volna méltó:

„Azt hangoztatják, hogy ők iszonyodnak az ilyen szavaktól: rend, egyesség, béke, mert, úgy mondanak, a képmutatók szoktak így beszélni. S nekik igazuk van. Tény, hogy e szavakat ajkukon hordják a képmutatók; s nem is cselekedhetnek másképp, mert hiszen e szavakat minden tisztességes ember ajkán hordja, már pedig a képmutatás megszűnnék veszedelmes lenni, nem érdemelné meg nevét, ha nem értene ahhoz a művészethez, hogy csak azokat a szavakat ismétелgesse, melyeket az erény ajkairól hallott felhangzani . . . Így ruházzák fel aztán magukat némely demagógok censori hatalommal, osztogatják az igaz hazafiság bizonyítványait ¹ éppen úgy, miként bizonyos emberek az ország minden vidékén azt mondogatták, mondogatják s fogják mondogatni, hogy törvényeknek alávetni őket, annyi mint magát az eget támadni meg, Istennek és erénynek ellensége lenni.“

Néha meg, jöllehet még ritkábban, az iróniának addig kissé szétterjengő ereje tömörülve összpontosul és süvöltő nyilként röppen tova, mely éles sebet ejt. Ismétlem, hogy ez egészen ritkán fordul elő. A Chénier gúnya rendszerint nem hegyeződik ki ilyen nyillá s ő különben sem

¹ *Brevets de Civisme*: a Konvent tényleg osztogatott ily brevet-eket, illetve carte-okat, certificat-kat, és pedig a rémuralom kezdetén, mikor a *gyanúsakat* üldözni kezdték. Az ilyen *bizonyítvány* azt bizonyította, hogy az illető a forradalom érdekét előmozdítani igyekvő jó hazafi.

törekszik erre. Azonban, ha valaki egy Chénier tehetségével van felruházva, ha nemes haragtól szilaj lánggra lobbant és egy Chamfortnak¹ kortársa, úgy bizonyára akad olykor tollára egy-egy találó, ragyogó és éles epigramm. Ime például: „Kétségbe nem vonható, hogy minden hatalom a néptől eredvén, az akasztás hatalma sem ered máshonnan; de az már mégis borzasztó, hogy ez az egyetlen hatalom, melyet a nép nem akar képviselő által gyakoroltatni.“ — „Arra a *testületi jó hírnévre* ismerek én ebben, melyre azok szoktak örökké hivatkozni, a kik felettébb nehéznek találják azt, hogy személyes, egyéni jó hírnévre tegyenek szert.“ — De az ilyen ötletvillanások sokkal gyérebben fordulnak elő Chéniernél, sem mint egy hirlapírótól várhatnók. Meggyőződés szól belőle, erőteljesen, fenkölten, ékesszólóan, tiszta stilben, de egyszersmind nem minden egyhangúság nélkül. Az utókor sohasem szűnik meg olvasni az ő próza műveit, mert szép verseket hagyott hátra.

¹ *Chamfort* (1741—1794), költő, moralista, kritikus, Mirabeau meghittje, ki az udvar kegyeltjéből a nép pártemberévé vált a forradalom kitörésekor, de a rémuralom idejében, kétségbeesésből öngyilkos lett. Maró, keserű gúnynyal telt szellem, kinek meg hasonlottságára már törvénytelen származása is befolyással volt, de még erősebben hatottak rá a korviszonyok. *Ford.*

V.

A z í r ó.

Pusztán a stíl szempontjából tekintve Chénier, a ki pedig oly kevés leleményt tanusít minden egyébben, valóságos teremtmény erő. Magától értetődik, hogy nem beszélünk többé sem hivatalos verseiről, sem elégiáiról, melyekben nagyon ritkán lehet — habár ez is megесik, — új, eredeti és szívből fakadt kifejezést találni. De annál inkább megérdemli, és pedig a beható tanulmányozást az idyllek és az epikai töredékek stílje. Emenek újdonsága és üdesége gyakran bámulatos; ez a stíl oly embernek a természetes alkotása, ki megőrizte fülében és érzékeinek mintegy második természetévé tette az ókori nyelvek zeneszerű modulációját. A Chénier nyelvének főérdeme, a mire elvégre minden más jelessége visszavezethető, valóban a kiváló zeneiség. Racine óta mind egyre süketebben hangzott a francia nyelv; az elvontságok- és formuláktól elbágyasztott nyelvnek minden zengése végleg elfátyolozódott a nehézkes, tompa, száraz szavaktól. „A harmonikus szavaknak szerencsés megválasztása“, vagy még inkább a dallamos szavaknak összhangzatos elrendezése olyas valami volt, a mit az írók már rég elfelejtettek, a mitől már rég elszoktak. A Rousseau nyelve is, figyeljük meg, sokkal inkább numerosos és rhythmikus, semmint szorosán véve dallamos. Aránylag véve még mindig valami nehézkes tömörség és kelleténél több szilárd elem van benne. A La Fontaineféle könnyed és kristálytiszt csengés, az alexandrinek közt végig vonuló dallam, a *staccato*, a zenei phrasis, habár még felettébb rövided ugyan, de igen szabatosan körvonalazva van s a fül teljesen érzékelheti:

íme ez az, a mit egészen a XVII. századig visszamenőleg hiába keresek Chénier előtt, mert nem találom.

A versek arra valók, hogy bevésszék emlékünkből és folyton fülünkbe csengve kísérjenek bennünket jártunkban-keltünkben. A latin és a görög versek majdnem valamennyiének megvan ez a kiváló jó tulajdonsága, melylyel a francia vers azonban nem dicsekedhetik, mindig. Mindössze Ronsard, Du Bellay, Malherbe, Racine, La Fontaine, aztán Chénier, majd Lamartine, Hugo, De Vigny és Musset voltak megáldva azzal az adománnyal, hogy ilyen fajtájú verset sokat írjanak. Egyedül azok a versek, melyek „emlékezetünk jó barátai“, hogy a Sainte-Beuve nagyon találó kifejezésével szóljunk, versek igazában véve, minthogy ezek azért jó barátai az emlékezetnek, mert jó barátai a fülnek is.

Chénierben megvolt, még pedig határozottan magasabb és rendkívüli fokban ez a költői tehetség, mely ugyan egymaga még nem az egész költészet, távolról sem, de mindenesetre annak egyik lényeges része. Ezen költői tehetsége folytán különösen a leíró részletek és az epikai töredék sikerülnek neki kiválóan. Ez a két terület az, melyen elvitázhatatlanul leginkább érvényesül tehetsége. Nem emlékeztetem az olvasót a *Vak* bekezdésére, sem a *Tarentumi leánykára*, mely minden tekintetben főremeke Chéniernek; csak ezt a négy sor verset tessék fenhangon olvasni fel:

Mais l'onde encore soupire et sait le rappeler ;

Sur l'immobile arène il l'admire couler,

Se courbe, et s'appuyant à la rive penchante,

Dans le cristal sonnante plonge l'urne pesante.¹

¹ Minthogy itt csak a formaművészet jön tekintetbe, főleg és célzattal lett volna lefordítani ez idézetet. Ford.

A mi pedig epikai tehetségét illeti, a Herkules halálának leírására utalok, melyet epikusi ösztönétől vezetve oly elragadtatással üdvözölt Victor Hugo 1819-ben:

... Il monte. Sous ses pieds
Etend du vieux lion la dépouille héroïque,
Et l'oeil au ciel, la main sur sa massue antique,
Attend sa récompense et l'heure d'être un Dieu.
Le vent souffle et mugit, le bûcher tout en feu
Brille autour du héros, et la flamme rapide
Porte au palais divin l'âme du grand Alcide.

Éppen azért időztem én annyit *Hermes*-nél, mely pedig el sem készült. Egy oly nagy szabású tudományos és philosophiai költeménynek szerzőjénél ugyanis, mely a világ történetét öleli fel, mindenek felett a leíró képesség és epikai tehetség az, a mit helyén valónak találunk, sőt meg is követelhetünk; már pedig ezen a két jogcizimen Chéniernél senki sem volt inkább képes arra, hogy remekül tárja szemünk elé a világ történetét, kezdve „az örök Oczeánnál“, „melyben élet forrong“,

L'Océan éternel où bouillonne la vie,

egészen addig, midőn a világ immár meghódítva a művelt fajoktól, a tudományos szellemtől, melyet nem rémit meg, nem tartóztat fel útjában „a legszélsőbb afrikaiaknak viharoktól fekete hegycsúcsok“

Des derniers Africains le cap noir de tempêtes.

VI.

A verselő.

Sokat túlozták André Chéniernek rhythmikai leleményességét, a francia verselés terén André Chéniertől előidézett reformot s rhythmikai forradalmat. A mi ezt a pontot illeti, költőnk vajmi messze elmaradt a czéltől, értem, attól a czéltől, a melyet ő tűzött ki magának, Próbálkozott ezzel is, azzal is. Megtörte a korabeli verselés rhythmusának egyformaságát, de még nem tudott magának oly rhythmust alkotni, mely az ő egyéni tulajdona lett volna. Még csak zendülő volt, de nem hódító is e téren.

Ebben a dologban is, mint más egyebekben, a Pléiadehoz tért vissza, a mi nem volt helytelen választás; és megtudta találni azt a szabadságot, melyet Ronsard és barátai egy kissé indiskkrét módon érvényesítettek a metaszet használatában. De a metszet kezelésében való szabadság egymaga még távolról sem annyi, mint szerencsés rhythmusok feltalálása, mindössze csak ennek lehetővé tétele. Ha a vers „nem merészkedik *enjambement*“-ra,¹ ez nagyon szomorú dolog; de az *enjambement* merészelése még nem elegendő arra, hogy széppé tegye a verset; tudnia kell, miért vetemedik e merészségre.

A rhythmus valamely gondolat kifejezése, vagy valamely érzelem képe, vagy akár valamely alaknak, akár valamely mozgásnak festése. Minden rhythmus,

¹ *Enjambement*: a mondat befejezéséhez szükséges szónak a következő verssorba átlépése, átvetése.

minden kivételes jellegű metszet csakis a végből kockáztatandó, hogy érzéklését nyujtsa valaminek, a mi szintén rendkívüli, gondolatnak, érzésnek, mozgásnak vagy alaknak, — még pedig szabatos érzéklését nyujtsa. Egy felől tehát az oly kivételes metszet megkockáztatása, melynek okát az olvasó nem bírja átlátni, rája nézve nem egyéb mint szükségtelen zökkenő, következőleg kellemetlenül érint; — másfelől a szükségtelen, kivételes metszetek halmozása oda vezet végül, hogy mindenféle rhythmust szem elől tévesztünk s merő prózának érzéklését nyujtsuk, miként Gautier az *Albertus*-ban s Baïf² a legtöbb versében tette; végül pedig kivételes metszetet szándékosan, bizonyos okból s bizonyos hatás elérése végett kockáztatni meg, de ezt a hatást el nem érni, még pedig azért, mert nem találtuk meg a helyes rhythmust, mely azt előidézhette volna, ez annyi mint rhythmikai visszásságot követni el.

Ez a három gyarlóság gyakran mutatkozik Chéniernél. Két állandó fogást árul el a kivételes metszetek alkalmazásában, egyik az egytagú szó átvetése a következő versszakba, a másik az alexandrinvers metszetének illetén beosztása: 9—3 kilencz szótag, caesura, három szótag. Ezek nagyon kivételes, nagyon kockáztatott metszetek s ő visszaélt velük. Egyszer s mindenkorra ott csen-
genek azok fülében; nem függnek össze *tényleges érzéklésével*, abban a pillanatban, a melyben valamit festeni akar, s nem úgy kényszerítik azok magukat rája a kérdéses valaminek festése végett; következőleg inkább afféle fogások, semmint ihlet dolgai.

¹ Baïf Antal, a Pléiade egyik leghírhedtebb formaművésze (1552 1589). Ford.

Olykor, habár ritkábban, a kivételes metszetek halmozása merő prózává változtatja versét :

La liberté du génie et de l'art
 T'ouvre tous ses trésors. Ta grâce auguste et fière
 De nature et d'éternité
 Fleurit. Tes pas sont grands. Ton front ceint du lumière
 Touche les cieux. Ta flamme agite, éclaire,
 Dompte les coeurs La liberté

Úgy kanyarítani oda, nagyot akarva, a szótag-átvetést mint az alábbi versekben, majdnem oly iskolás fiúhoz illő játék, ki lábbal kívánja tiporni a szabályokat :

XI. strófa.

.
 L'Enfer de la Bastille à tous les vents jeté
 Vole, débris infâme et cendre inanimée ;
 Et de ces grands tombeaux, la belle Liberté
 Altière, étincelante, armée,

XII. strófa

Sort!

Végezetül, a Chénier kivételes metszete nem fejezi ki mindig azt, a mit ki akar fejezni. Az előbbi idézetben sem a *vole*, sem a *sort* szó nem szerencsés, pusztán magában véve. Nem az ily száraz, egytagú szó adja vissza hiven azt, mint ragadtatik tova, mint szóródik szét a szélben egy felgyújtott várerőd füstje, hamva. Inkább egy ellövött nyíl vagy az felröppenő rakéta jelzésére volna alkalmas. Nem az ily száraz egytagú szó adja vissza hiven a szabadság apotheosisát, a mint a romok-

ból kikél s felettük lebeg. Háromtagú szó inkább megfelelné ennek a célnak. Éppen így az 1789-iki válaszlásoknak e festésében:

Tous à leurs envoyés confieront leur pouvoir.

Versailles les attend. On s'empresse d'élire ;

On nomme. Trois palais s'ouvrent pour recevoir

Les représentents de l'Empire

Ez az átvetésszerűleg alkalmazott *verstöltelék* (cheville) durva hiba s nem akarok vele bővebben foglalkozni, mert még esetleg burleszk jellegűnek találnám.

Chénier sokáig hijával volt a költői periodus érzékének, mind alexandrinjeiben mind lírai verseiben. Prózájának stílje körmondatos; verseiben azonban rendszerint korántsem ilyen a stíl. Mint a kinek volt tehetsége hozzá, meg mint a ki úgy imádta az ókori írókat s maga is irt latin verseket, iparkodott megtalálni ezt a versbeli körmondatot s gyakran látni, mint próbálkozik is vele. Kísérletei sokáig balul ütnek ki. A *Labdaház* strophája hosszú, nehézkes, fárasztó. Nem franczia fülnek való rhythmus ez a tizenkilencz vers, melyek közül tiz alexandrin, hét meg nyolcztagú és kettő tíztagú, még pedig úgy kombinálva, hogy majd két alexandrin következik egy nyolcztagúra, majd egy alexandrin két nyolcztagúra, majd három alexandrin egy nyolcztagúra, majd egy alexandrin egy tíztagúra: ellenkezőleg, ez a módszer oda vezet, hogy mindegyre félbeszakítsuk a rhythmust, mihelyt megrajzolódni kezdődött, — hogy kizökkentsük a fület, mihelyt az valamely dallam kerékvágásába bele jutott. A fül nem veszi be ezt s így aztán az egész *Labdaházat* azzal az érzéssel olvassuk végig, a mi pedig ugyancsak ellenkezik a szerző szándékával, mintha „szabad“ (szabálytalanul változó méretű) versekben volna írva.

Pályájának vége felé aztán megtalálta a költői körmondatot, legalább a lírai versekben, más szóval megtalálta a teljes hangzású, világosan metszett és fent szárnyalni tudó strófát így *Charlotte Corday*-ben és a *Fiatal fogolynőben*.

Szintúgy megtalálta, mert ennek majdnem feltalálójaként tekinthetjük őt, azt a fürge, izmos és szökellő rhythmust, mely bámulatos hatású a harag és gúny kitörésében, s melyet ő egészen mesteri mód kezelt. Ez az, a mit ő *jambus*-nak nevez, s a mi valóban egész kis hódítás számba megy.

Ez a *jambus* a nőrimű alexandrin és a himrimű nyolcztagú vers szabályos és szakadatlan kereszteződéséből áll. Ez már azelőtt is megvolt a francia verselésben, de strófákban alkalmazva. Két alexandrin és két nyolcztagú, keresztrimmel, alkottak egy strófát; aztán erősebb szünet tartás után egy másik, ugyanily strófa kezdődött. Ennek a rhythmikai rendszernek éppen egy egészen friss keletű példánya állhatott a Chénier szeme előtt: a Gilbert utolsó ódája.¹ Az ő leleménye arra irányult, hogy ezt a szünetet eltörölje, a minek révén aztán oly rhythmust nyert, mely szakadatlan, igen gyors, igen szilaj, mely hévtől lángolva siet előre s a francia verselésnek egyik legszebb rhythmusa. A latin elégiának distichonjai ezek, rövidebb, következőleg már önmaguktól fogva gyorsabb lélekzetű kiadásban, ezen fölül a hosszú és rövid vers közti különbségnek még erősebbé tételével, a mitől megkétszereződik az áramlás ereje, a lelkesültség lendülete. — És minthogy ez a rhythmus szakadatlanul a költő kényére

¹ E költőnek sokszor idézett hattyúdala, melynek egyes sorai a *Fiatal fogolynőben* tényleg visszhangzanak. Ford.

alkothatja meg benne a maga strópháját, s majd a nyolcztagúból, majd az alexandrinból indulhat ki, majd egy alexandrin, majd egy nyolcztagú versen fejeződhetik be mint körmondatnak utószaka; a végtelenig változtathatja hatásának eszközeit, de mégis oly megállapított s igen szabatos rhythmikai terv határai közt, hogy a fül mindig biztosan érezheti magát.

Chénier, úgyszólván, mind kerülgette ezt a rhythmust, mely titkos s homályos ösztönként lappangott benne és nem hagyta nyugodni. *Byzánchoz* intézett költeményében már a *Jambus* első próbálkozása észlelhető. Eleinte ez olyan strófa nála, melyben egy nyolcztagú versre három alexandrin következik; majd oly strófa, mely alexandrinokat és nyolcztagú sorokat elegyít, még pedig nyolcztagúból indulva ki s ugyancsak nyolcztagúval is végezve; majd oly strófa, mely nyolcztagú sorból indul ki s alexandrinnal végzi, majd olyan, melyben a kettő kereszteződik, de mind az eleje, mind a vége alexandrin; (megjegyzendő, hogy, a mint látni, mindezen combinációkból eltűnt a tiztagú vers, mint a melynek akár alexandrinnal, akár nyolcztagú sorral való egyesítése zeneietlen lett volna); végül maga a *Jambus* egész tisztaságában: „*sa langue est un fer chaud . . .*“ kezdetű versben, ugyanott a költő nevén is nevezi őt e sorában: „*Archiloque aux fureurs du belliqueux iambe*“, s immár nagy könnyedséggel, biztossággal és erélylyel kezeli. A *Châteauvieux*-ezred katonáihoz, mindezek felett pedig a Saint-Lazare-ban¹ kelt versekben bámulatos eszközévé fogja emelni a szenvedélynek és ékesszólásnak.

¹ A rémuralom börtöne, hova Chénier, a többi börtönök túltömöttsége miatt, hurcolták s honnan a guillotine alá vitték.

VII.

Láttuk, mily kiváló ember volt Chénier s mily nagy emberré készült válni. Úgy kell őt magunknak képzelünk, mint egy kitünő utánzó költőt, ki az utánzásból éppen kibontakozni s eredetivé lenni készül, midőn lesújtja a villám, s ki éppen ekkor már teljes birtokába jutott oly formatökélynek, mely bármely tárgykörnél is bevált volna és az erős egyéni ihlet magaslatáig fel tudott volna emelkedni. A mint ma bírjuk, körülbelül úgy tekinthetjük, mint a francia költészet Tibullusát, de a mely Tibullus olykor Juvenalis hangján tud szólni, azonban még sokkal gyakrabban versenyez Propertius fáradságos művészetével, felettébb gondos előtanulmányaival és tolakodásig élénk emlékező tehetségével.

Kevéssé ismerték őt abban a korban, a mikor élt. Diskrét lélek volt, nem igen mutogatta másoknak verseit, még kevésbbé tette azokat közzé. A *Labdaház* és a *Châteauvieux-katonák* az mindössze, a mit verseiből életében kinyomatott. Mindazonáltal nem kell egészen azt hinnünk, hogy Chénier dicsőségének napja úgy bukkant fel egyszerre 1819-ben, a Latouche-féle kiadás megjelenésekor, s addig teljességgel semmit sem tudtak volna róla. A *Fiatall fogoly* Chénier halála után fél évre megjelent a *Décade*-ban,¹ a *Tarentumi Leányka* pedig 1811-ben a *Mercure*-ben. Chateaubriand több részletet idéz az idyllekből a *Kereszténység szellemének* egyik jegyzetében,

¹ *Décade philosophique*, főleg az ideologok organuma.

Millevoye¹ pedig a *Vak*-ból közölt több töredéket a maga elégiáihoz függesztett jegyzetekben.

Chéniert tehát ismerték az irodalmi műveltségű emberek 1794-től 1819-ig. De a nagy közönség előtt ismeretlen volt. Latouche kiadása, mely korántsem teljes (még a mai kiadások sem mondhatók mindig annak) és hűtlen is, a romantika forradalmának kellős közepette jelent meg és nagy feltűnést keltett abban a társadalomban, mely akkor oly előszeretettel foglalkozott költészettel. S ekkor egy igen érdekes irodalmi jelenség ment végbe. Az irodalmi forradalmak annyira hasonlítanak a másfélékhez, s előidézőik oly kevéssé tudják, mit cselekszenek, hogy a romantikusok pártjukbeli embernek vették Chéniert, előfutárunknak, szövetségesüknek tekintették. Abban az időpontban történt ez, midőn a romantikusok, Racinetől és Boileautól való iszonyodásukban, Ronsard dicsőségét zengedezték, nem sejtve, hogy Ronsard az összes klasszikus írók legklasszikusabbja, az egész francia „klassziczizmus“ apja. Ugyanily tévedésbe estek Chénierral, a régi Pléiade ez új csillagával szemben is. Mi több, Chénier némely oly merészségeket árult el a metrika terén, melyek elbűvöltek az újítókat. Nem kellett több hozzá, hogy romantikusnak jelentsék ki Chéniert, sőt hogy ezzel gyanúsítsák Latouchet, hogy ő maga költötte ezeket a verseket s az új iskola támogatása végett adta ki. Ez a sajátságos zűrzavar tovább is eltartott s még mostanság is úgy tekintik némelyek Chéniert, mint a modern irodalom előfutárát.

¹ *Millevoye*, a tüdővészben korán elhunyt költő (1782—1816.) antik elegiáival még részben Chénier költészetének folytatója, de egyszersmind Lamartine egyik kiváló előfutára, bár hol epikureus, hol igenis érzelgős jellegű előfutára.

Ez határozott tévedés. Chénier a klasszikus költők legutolsója, ki abban különbözött a maga korabeli klasszikus költőktől, hogy igazán az volt, s hogy ő az eredeti forrásokhoz ment vissza, a helyett hogy utánzatokból másolgasson; de ő kizárólagosan klasszikus, kinek még sejtelve sincs azokról az érzelmekről, szenvedélyekről és lelki állapotokról, melyeket oly közről fog ismerni egy Chateaubriand, egy De Vigny, egy Lamartine, következőleg Hugo Viktor is. Chénierről Sainte-Beuvenek azt a mondását vessük emlékezetünkbe, mint a mely nézetnél ő maga is végül megállapodott, miután sokáig más, kevésbé találó vélekedéseket nyilvánított Chénierről: „Ő a mi legnagyobb versíró klasszikusunk Racine óta.“

Azonban mégsem volt ő minden befolyás nélkül a XIX. század irodalmának egy bizonyos részére. Chateaubriand megmutatta, miként lehet valakiben mély érzék az antik szép iránt s miként ihletődhetik valaki nagyon szép dolgokra általa, különben igen eredetinek, saját hazája, saját vallása és saját kora gyermekének maradván meg. Lángelméjének ezen oldalával bizonyos tekintetben segítségére jött Chéniernek, vagy legalább is korántsem zárta ki őt, mint vele meg nem férőt, sőt inkább felhívta rá kortársainak figyelmét. Valóban az ő nyomában s egy kissé az ő nyomán haladva, számos kiváló költőnk akadt, kik antik mondákban, antik érzelmekben kerestek ihletet, a melyeket ők, egy kissé teljesebb tájékozottságot szerezhetvén maguknak, néha aztán még mélyebben is megértettek, mintsem ez Chéniernek sikerült. Egy egész iskolát alkotnak e költők, mely ugyan jóval kevésbé fényes mint az a másik nagy iskola, de a mely külön nyomot hagy maga után, s melyet az utókor igen tisztán meg fog majd

megkülönböztetni tudni attól a másiktól. Egy kis klasszikus iskola az, mely néha modern versekben ír, de lényegre, szellemre egészen klasszikus, André Chénierből indul ki, s ezt maga is jól tudja, mert ez emberek csoportjából kerültek ki André Chéniernek legigazibb bámulói ebben a században.

Daczára ez új-hellén iskolának s a benne található kiváló tehetségeknek,¹ — valamint daczára a Parnassien-ek csoportjának ennek a kissé határozatlan jellegű iskolának, melyben az érzelmesség híján levő romantikus és az ókor mély megértésének híján levő új-antik költők vegyesen fordultak elő, s mely egy kissé André Chénierből ered a ritka formának gondos művelésével; — daczára magának Hugo Viktornak, ki a kivitelben tanúsított csodás hajlékonyságával abban leli néha kedvét, hogy Ronsard-féle antik érzéklésre tegyen szert, és ki, minthogy több ízlése van mint Ronsardnak, ilyenkor egyenesen André Chénierrel találkozik össze; — daczára végül annak, hogy Chénier szellemének bizonyos fokú beszűremkedését nyomozhatni századunk gondolatvilágában: Chénier mégis, a mi időnkben is, épp úgy, miként egykor a maga korában, kissé elszigetelve marad. Sajátságos példa az ő esete arra, mint forгатódhatik valaki teljesen ki a maga igazi helyéből Ő klasszikus volt egy oly században, mely klasszikusnak gondolta magát, holott csak prózai volt; ő klasszikus volt és csak a romantika korában ismerték meg, mely kor aztán bámulta, úgy hogy éppen azok hívták fel reája a mi nemzedékünk figyelmét, a kikhez legkevésbé hasonlított, s a kik-

¹ Ez iskolának feje *Théophile Gautier*. A *parnassusi* költők (így nevezve *organumuk*, a *Parnasse contemporain* után), részben szintén Gautierhez fűződnek. Fejük *Leconte de Lisle*, aki mellett legkiválóbb tagjaik *Sully-Prudhomme*, *Coppée*, *Heredia*. Ford.

nek pártfogása egy kissé meg is másította, igazi mivoltából kivetköztette, legalább első tekintetre: így maradt fent a mi korunknak, melyben szintén gyakran félre értették, és még gyakrabban nem a neki megfelelő helyre sorolták. Arról nem is szólok, hogy néha annak veszik, a mivé akart lenni s a mi körülbelül az ellenkezője annak, a mi tényleg volt s a minek írott művei összességében örökké maradni is fog.

Ha igazán akarjuk élvezni abban a minőségében, a hogyan igénytelen kötetkéjével mutatkozik, melyet tíz évvel később tán megtagadott volna, úgy egy olyan jó kiadásban olvassuk, minő a szorgalmas Becq de Fouquiéresé, melynek jegyzetei útbaigazítanak az utánzások és reminiscenciák felől. Ekkor aztán úgy fog tetszeni, mintha meg elevenednék a mi görög és latin könyvtárunk, életre kelne, emberi hangon szólalna meg s énekelni kezdene fülünkbe. Az ioniai tengerek, a szicíliai völgyek s a bajaei partok tiszta és édes hangjai csendülnek meg körülöttünk, a mi szürke egünk alatt, derült fény és könnyed harmoniák gyönyöreivel övezve bennünket:

Le toit rit et s'égaie de mille odeurs divines.¹

És ez az érzéklés valami felséges; azonban mégis ilyet egy lángelméjű fordító is nyújthatna. Chénier egyebet is akart, s akaratát végre is hajtotta volna. Csak tanulmánykísérletek és próbagyakorlatok ezek a művek. Bámuljuk, szeressük őket, de ne utánozzuk felettébb. Még egy nagy költőnél sem kell fölöttébb utánoznunk a tanuló éveket, hacsak nem szintén próbagyakorlás, saját tanulóéveink kísérletei gyanánt.

¹ A födél mosolyra derül s ezer isteni illattal vidul.

T Á R G Y M U T A T Ó.

	Lap
Előszó	V
Bevezetés	1

A XVIII. SZÁZAD.

B a y l e P é t e r.

I. Bayle mint újító	28
II. Bayle a XVIII. század előfutára, bár nem e századba tartozik	34
III. Az „Ismerettár“ mint napjainkbeli olvasmány	52
IV. Összefoglalás	62

F o n t e n e l l e.

I. Irodalmi eszméi és irodalmi művei	68
II. Philosophiai munkái és eszméi	79
III. Összefoglalás	92

L e S a g e.

I. Átmenet a XVII. és a XVIII. század közt tisztán irodalmi szempontból	95
II. Le Sage realismusa	99
III. Le Sage irodalmi művészete	109
IV. A triviálisabb Le Sage	125
V. Összefoglalás	129

M a r i v a u x.

	Lap
I. Marivaux mint philosophus	133
II. Marivaux mint regényíró	143
III. Marivaux mint szinköltő	166
IV. Összefoglalás	193

M o n t e s q u i e u.

I. A fiatalabbkori Montesquieu	198
II. Montesquieu mint az ó-kor barátja.	208
III. Az útleírások kedvelése	210
IV. Montesquieu általános eszméi	213
V. A Törvények Szellemé mint politikai kritika	217
VI. Mily politikai rendszer vonható le a Törvények Szelleméből?	235
VII. Montesquieu politikai morálja.	254
VIII. Összefoglalás	263

V o l t a i r e.

I. Az ember.	267
II. Voltaire eszejárása	277
III. Általános eszméi	301
IV. Irodalmi eszméi	326
V. Irodalmi művészete	335
VI. Művészete a „másodrangú műfajokban“	359
VII. Összefoglalás	368

D i d e r o t.

I. Az ember.	374
II. Philosophiája	379
III. Szépirodalmi alkotásai	396
IV. Diderot mint műkritikus	416
V. Az író	426
VI. Összefoglalás	429

Jean-Jacques Rousseau.

	Lap
I. Jelleme	433
II. „Értekezés az Egyenlőtlenségről“	441
III. A „Levél a színházakról“	450
IV. Emil	459
V. Az „Új Heloiz“	479
VI. A Vallomások	488
VII. Philosophiai és vallási eszmék	494
VIII. A „Társadalmi Szerződés“	504
IX. Rousseau mint író	521
X. Összefoglalás	526

B u f f o n.

I. Jelleme	534
II. A tudós	540
III. A moralista	572
IV. Az író. — Irodalmi elméletei	587
V. Összefoglalás	598

M i r a b e a u.

I. Jelleme. — Szelleme. — Tanulmányai	604
II. Mirabeau politikai rendszere	614
III. A szónok	633
IV. Összefoglalás	636

A n d r é C h é n i e r.

I. A Hellén	639
II. Chénier mint XVIII. századbeli francia	649
III. Chénier mint philosophiai költő	659
IV. Prózai művek	667
V. Az író	671
VI. A verselő	674
VII. Összefoglalás	680

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 1903 /19 57 N. SZ.